د. عەلی وەردی

گاڵتەجاڕی عەقڵی مرۆڤ

وەرگێڕانی:

فەیسەڵ خەلیل

عەلی وەردی

گاڵتەجاڕیی عەقڵی مرۆڤ

وەرگێڕانی:
فەیسەڵ خەلیل

ناوەندی ئاوێر بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە
ژمارەی بڵاوکراوە: ١٨٦

Nawendi Awer

گاڵتەجاڕی عەقڵی مرۆڤ
وەرگێڕانی: فەیسەڵ خەلیل
دەهرهێنانی هونەری ناوەوە: خلیل هدایەت مام شێخ
بەرگ: ئاکار جەلیل کاکەوەیس
تیراژ: (١٠٠٠) دانە
نرخ: (٨٠٠٠) دینار
شوێنی چاپ: چاپخانەی ڕۆژهەلات/هەولێر
لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکان ژمارەی سپاردنی (٦٣٠)ی ساڵی ٢٠١٤ی پێ دراوە

ناوەندی ئاوێر
بۆچاپ و بڵاوکردنەوە
ناونیشان: هەولێر-پشت پارێزگا-بەرانبەر دەرگای قەڵات

ژمارەی موبایل: 07504209495 - 07504242101

ئیمەیل : Nawendi.awer@yahoo.com
فەیس بووک: www.facebook.com/nawendi Awer

پێڕست

پێشەکی ٥
سروشتی مەدەنیەت ١٩
لۆژیکی دەمارگیرەکان ٤٠
عەلی کوڕی ئەبو تاڵب ٥٩
کەموکوڕییەکانی شاری چاکەخوازان ٨١
جۆرەکانی ڕکابەریی و هۆکارەکانی ١٠٢
قاوغی مرۆڤایەتی ١٢١
بەربەرەکانێ و هاوکاریی ١٣٤
گاڵتەجاڕیی عەقڵی مرۆڤ ١٥٦
سۆفسەتە چییە؟ ١٨١
دیموکراسی لەئیسلام دا ٢١٠
عەلی وعومەر ٢٤٨
مێژوو و بەریەککەوتنی کۆمەیەلایەتی ٣١٤
پاشبەندی گاڵتەجارییەکە هەندێک لەپیاوانی ئایینی ٣٧٤

پێشەکی

ئەم کتێبەم کە لە چەند بەشێکی جیاواز پێکهاتووە، لە چەند کاتێکی جیاواز نووسراوە، دوای دەرچوونی دواکتێبم بوو کە (واعیزی سوڵتانەکان)ە. ئەم چەند بەشە لە بارەی یەك بابەت نییە، ئەوەی بە یەکتریان دەبەستێتەوە ئەوەیە کە لە ژێر کاریگەری ئەو دەنگ وسەدایە نووسراون کە لە کتێبەکەی دیکەم کەوتنەوە. دەمەوێت دەرگایەك لەسەر خوێنەران بکەمەوە بۆ ئەوەی تاوتوێ ومشتومڕ بکەن، هەقیقەتیش تەنها وەچەی لێکۆڵینەوە ومشتومڕە.

پێنج کتێب وەك وەڵامی واعیزی سوڵتانەکان نووسراون، ئەمە جگە لە وتارەکان. ئەو کتێب و وتارانەم بەوردی خوێندنەوە، لەوانەشە هەندێکجار دووبارەم خوێندونەتەوە، پێویستیشە سوپاسی خاوەنەکانیان بکەم لەبەر ئەو ماندووبوونەی لە توێژینەوە و نووسین چەشتویانن[1]. بەڵام ئەمەش لە خوێنەر ناشارمەوە جۆرێك لە بیرکردنەوەم لەو نووسینانە بینی، بەلای منەوە زۆر پەسەند نییە. ئەوان لە دۆڵێك

---

[1] سوپاسی تایبەتم بۆ هەر یەکە لەبەڕێز محمد سالح قەزوینی ومامۆستا عەبدولمونعیم کازمی و بەڕێز مورتەزا عەسکەری هەیە، چونکە لە کتێبی ئەوان زۆر رەخنەی جددی و بۆچوونی دروستم بینی. عەلی وەردی

لەوان
دەنووسن، من لە دۆڵێکی دیکە.بانگەشەی ئەوەش ناکەم من لەڕووی هزرەوە
نییە
ڕاستترم، ئەو هەڵسەنگاندنە کارێکی ئەستەمە، چونکە پێوەرێکی گشتیمان
بۆ
جێگای ڕەزامەندی هەمووان بێت، ئایندە بڕی ڕاستی هەر کۆمەڵێکمان
ئەوا
دەردەخات. ئەوەی کەفوکوڵ بێت دەڕوات و ئەوەی سوودیشی بۆ خەڵك هەبێت

لەسەر زەوی دەمێنێتەوە،
سەدەکانی
ئەوەی دەتوانم بیڵێم ئەوەیە ئەوان بەشێوازێك دەنووسن خەڵك لە
نوێ
ڕابردوودا بەم شێوازەی دەنووسی، بەڵام من هەوڵ دەدەم بە شێوازێکی
سەدەی
بنووسم، جیاوازییەکی زۆریش لەنێوان بیرکردنەوەی سەدەی دەیەم و
نوێ
بیستەم هەیە. کەچی کێشەی برایانمان ئەوەیە ددان بەبوونی بیرکردنەوەیەکی
تیۆرە
نانێن، بایەخیش بەو تیۆرانە نادەن کە ئەمڕۆ زانایان دایانناون و خەریکە
دەرەوە،
کۆنەکان لەناودەبەن، یەکێك لەوان لەنێو کتێبە کۆنەکان دەژیت و نایەتە
بەکلاکەرەوە
دەبینی هەندێکجار تووشی لەخۆبایی بوون دەبێت و وادەزانێ قسەی
نوێ نییە.
لە لای ئەوە، بۆیە پێویستی بە گەڕان بەدوای زانستی
ووردەکاری
چەند جارێك بیستوومە دەڵێن: فەلسەفە هزری گەیاندۆتە ئامانجی خۆی،
شێواوی
هەموو شتێکی تێدایە. تیۆرە نوێیەکانیش بەبڕوای ئەوان تەنها وێنەی
وەڵامدانەوەی
ئەوشتانەن کە بیرمەندانی پێشوو هێناویانن. یەکێك لەوانە لە کاتی
هاتوون،
من دەڵێ:" لەکتێبی واعیزی سوڵتانەکان هەندێك زاراوی زانستی نوێ
زاراوانە
کەسێك کەپێشتر نەیانزانێ، ئەوا ئەستەمە تێیان بگات. وەك دەشزانین ئەو
بەخشیون.
نوێ نین، بەڵکو زۆر کۆنن، مەدەنیەتی نوێ بەرگ و ناوێکی نوێی پێ
ڕوون
بۆیە پێویستە مانای ئەو وشانەی کە دکتۆر زۆر دووبارەیان دەکاتەوە،
دا"[٢].
بکەینەوە، ئەمەش وەك دەرخستنی چاکە و زانیای ئەو لە زانستە نوێیەکان

[٢] محمد صالح القزويني، الموعظة الحسنة، ج١ص٤

لێرەدا بەرگری لە خۆم وکتێبەکەم ناکەم. بەڵکو ویستم ئەو قسانە بۆ خوێنەر بگوازمەوە، چونکە ئەمە بریتییە لەو بیرکردنەوەیەی کە بەسەر زۆربەی پیاوانی ئایینی ئەو ڕۆژگارەمان دا زاڵە، ئەوان گاڵتە بە تیۆرە نوێیەکان دەکەن، بە گۆڕانکاریی بیرۆکە کۆنەکانی دەزانن، ناشزانن ئەوان گاڵتە بە خۆیان دەکەن. ئەوان جیاوازییەکیان لەگەڵ ئەو ڕێوییە نییە، کە بەترێی دەگوت ترشە، چونکە دەمی پێنەدەگەیشت.

ئەمڕۆ تیۆرە نوێیەکان ، کودەتایەکی گەورەیان بەسەر شێوازی بیرکردنەوە کردووە. بەڵکو ئەمەیان شۆڕشێکی گەورەیە. ئاسان نییە کەسێك کە نەیزانێ؛ بڵێ من لە دێر زەمانەوە دەیزانم. لەگەڵ ئەوەشدا ناکرێت نکوڵی لەوە بکەین کە فەلسەفەی کۆن چاکەیەکی پێشکەش بەبیری مرۆڤایەتیی کردووە. بەڵام ئیعتراف کردن بەو چاکەیە ڕێگریمان لێ ناکات لەوەی بیرکردنەوەی خۆمان بە گوێرەی پێویستییەکانی سەردەمی نوێ بەرەوپێش ببەین.

***

هەندێك لەو لووتبەرزانەی پیاوانی ئایینی بانگەشەی نوێبوونەوە دەکەن لە نووسین وخوتبەکانیان، بۆیە دەبینی هەندێك وشە و زاراوەی نوێ ئەزبەردەکەن و دەیخەنە سەر رووپەڕی گۆڤارە و ڕۆژنامەکان. دواتر لە قسەکانیان دووبارەی دەکەنەوە گوایە ئەوان بوون بە نوێخواز. هەندێکیان پێیان خۆشە پێیان بگوترێت ئەوان کۆن ونوێیان کۆکردۆتەوە. دواتر لووتی بەرزدەبێتەوە لەخۆبایی دەبێت بەو زانستە سەیری لە سنگی خۆی هەلگرتووە. نموونەی ئەو جۆرە کەسانە وەك ئەو لادێیە سادەیەیە کە ویستی مەدەنی بێت لە قسەکانی، کەچی بەداخەوە ڕۆیشتنی لەبیرکرد. دەبێت ئەو کەسانە تێبگەن نوێبوونەوە لە فیکر ئەوە نییە زاراوەی نوێ ئەزبەر بکەین، بەڵکو ڕاستتر گۆڕانکارییەکی گشتی دەبێت لەو پێوەرانە بکرێت کە مرۆڤ لە بیرکردنەوەی بەکاری دەهێنێ.

بۆ خوێنەر ئەو نموونەیە دەهێنمەوە: لەکتێبی واعیزی سوڵتانەکان(لاپەڕە٩) وتم: هەرچەندە لەناو خەڵك نەریتی حیجاب وجیاکردنەوەی دوو ڕەگەزەکە زیادبکرێت، ئەوا لادانی سێکسی زیاد دەبێت. برایانمان لەو قسەیە نەگەیشتن و گاڵتەیان پێکرد. بەڵگەشیان ئەوە بوو لادانی سێکسی لە خۆرهەلات وخۆرئاوا هەیە. بۆ ئەمەش چەندین بەلگەیان بۆ بوونی لادانی سێکسی لەو کۆمەڵگایانە هێنایەوە کە حیجابیشی تێدا نییە. باسیان لەوە کردبوو لە زۆربەی پایتەختەکانی ئەورووپا یانەوکۆمەڵی تایبەت بەنێربازی هەیە[٣].

ئەو بەلگەیەی ئەوان هێناویانە لەبنەڕەتەوە لاوازە لەمشتومڕەکەیان سوودبەخش نابێت. من نەمگوتووە لادانی سێکسی لەو ولاتە بوونی نییە کە حیجابی تێدا نییە. بەلکو وتوومە ڕێژەکەی لەو ولاتانە کەمترە، ئەمەش بابەتێکە زانایان توێژینەوەیان لەسەر کردووە وبەئەنجامی یەکلاکەرەوە گەیشتوون. لادانی سێکسی لە هەموو کۆمەڵگاکان ریشەکێش ناکرێت. مامۆستا هافلوك ئەلس کە پسپۆڕە لەتوێژینەوەی سێکس، دەڵێ:" لەسەدا دووی خەڵك تووشی لادانی سێکسی دەبنەوە بەسروشت ئەوەك وەرگرتن"[٤] هۆکاری ئەمەش بۆ کەموکوری پێکهاتەی بایۆلۆژیی دەگەڕێتەوە، ئەوانە لە خۆیانەوە مەیلیان بەلای لادانی سێکسی هەیە؛ تەنانەت ئەگەر چەندین کچی جوانیان لە منداڵییەوە لەگەڵ دانرابێت.

ئەوانە بەهەرجۆرێك بن چارەسەریان نییە. دەگوترێت یەکێك لە پزیشکەکانی نەشتەرگەری لە دانیمارك توانیویەتی چارەسەریان بکات، ئەمەش بەرێگای ئەوەی بکرێنە ژن. بەلام ئەو شێوازە برەوی نەبوو، حکومەتیش ئەو شێوازەی قەدەغەکرد. لەوانەیە زانست ڕۆژێك لەرۆژان رێگایەکی سەرکەوتووتر لەوە بدۆزێتەوە. هەرچۆنێك بێت توێژەرانی کۆمەلایەتی هێندە بایەخ بەو جۆرە کەسانە نادەن، بەلکو بایەخ بەو کەسانە دەدەن، کە لەژێر کاریگەری بارودۆخی کۆمەلایەتی وەریانگرتووە.

---

[٣] مرتضى العسكري، مع الدكتور الوردي، ص٥٧

[٤] Ellis, psychology of sex,piv

توێژەرانیش بینویانە ڕێژەی لادان بەپێی چەندین هۆکار زیاد وکەم دەکات، یەکێك لە هۆکارەکانیش حیجابە.

ئامارەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە ڕێژەی لادانی سێکسی لەنێو دەریاوان وسەرباز و هەموو ئەوکۆمەڵگایانە زیاد دەکات کە ژنی تێدا نییە، یان حیجابی تێدایە. ئەو پیاوەی بۆ ماوەیەکی زۆر ژن لە نزیکی خۆی نابینێت، ئەوا خۆی دەبینێتەوە کە بەرەو ئەو کوڕانە دەڕوات کە کەم وزۆر لە ژنان دەچن. ئەو دەیەوێت قەرەبووی لەدەستدانی ژن بکاتەوە، ئەمە جیاوازی لەگەڵ ئەو لادەرە سروشتییە هەیە، کە ئارەزووەکەی قەرەبووکردنەوە نییە.

ئەو لادەرەی کە بەپێی بارودۆخی کۆمەڵایەتی ئەو خووەی وەرگرتووە، حەز لەو کوڕانە دەکات کە لە شێوە ورووخساریان لە ژن دەچن. بەڵام ئەوەی لادانەکەی سروشتی بێت ئەوا ئارەزووی بەلای پیاوانی زل و زبر هەیە کە هەموو شێوەکانی پیاوەتی تێدا بێت، واتە ئەو جۆرێکە لە ژن لەشێوەی پیاو. ئەگەرهاتوو ئێمە تاوتوێی سروشتی ئەو لادانەی سێکسی بکەین کە لە وڵاتانی پڕ حیجاب هەیە، دەبینین زۆربەیان وەرگێراون و مەیلی قەرەبووکردنەوەن. تکام لە خوێنەر هەیە ئەو بارودۆخە قێزەوەنە لەبیرنەکات کە لە عێراق لەسەردەمی عوسمانییەکان هەبوو. ئەوکات حیجاب لە کۆمەڵگا توند نەبوو، تا کار گەیشتە ئەوەی عەشقی غیلمان بووە هۆی خۆهەڵکێشانی زۆرێك لە پیاوان، تەنانەت تا ئێستا شوێنەواری ئەو دیاردەیە ماوە.

لادانی سێکسی ئەمڕۆ بەدرێژترین شێوەی لە کەنارەکانی کەنداوی فارسی هەیە، لەهەردوو لای عەرەبی و فارسییەکەی. مەسقەتیش بەمەڵبەندی ئەو لادانە دادەنرێت. لەوێ پیاو دەتوانێ هاوسەرگیری لەگەڵ پیاوێکی دیکە بکات، وەك ژن مامەڵەی لەگەڵ بکات، ئەوکاتە بەو پیاوەی شووی کردووە، دەڵێن(ئینستر). ئەو نەریتەش لە کەنداوی فارسی لەلایەن پورتوگالییەکان هاتبوو کە لە سەدەی شانزەم دەسەڵاتیان لەوێ گرتەدەست. حیجابیش پاڵپشتی بوونی ئەو دیاردەیەی کرد.

پورتوگالییەکان کە دەستیان بەسەر ئەوکەنداوەدا داگرتبوو، یەکێکن لەو نەتەوانەی کە زۆرترین ئارەزوویان بۆ لای نێربازی هەیە. هۆکارەکەش ئەوەیە ئەوان دەریاوان بوون و زۆرترین کاتیان لەناو کەشتیە کۆنەکانیان بوون، دەشزانین ماوەی نێوان پورتوگال و کەنداو زۆر دوورە، ئەوکاتە بەلای "رەئس رەجا سالح" بەچەند مانگێک تێدەپەڕین. دەریاوانەکانیش بەگشتی مەیلیان بۆ لادانی سێکسی هەیە، ئەمەش لەبەر زۆری ئەو ماوەیەیە کە دوور لە ژن لەناو کەشتیەکانیان بەسەری دەبەن. ئەو شوێنانەی کە دەریاوانەکانیش هاموشۆی دەکەن خالی نییە لەو دیاردەیە.

نێربازیی لە ئەڵمانیا بەر لەسەردەمی هیتلەر بڵاوبوو، وەک دردەکەوێت نەریتە سەربازییەکانی پروسیا هاوکارییان لە بڵاوبوونەوەی ئەو دیاردەیە کردووە، ئەو جەنگاوەرانەی کە لە سەنگەرەکانیان دا دوور لە ماڵ و کەسوکارن ناچارن ئەو دیاردەیە بەنەریت وەربگرن، ئەمەش وایکرد سوپاکانی جەنگی دووەمی جیهان ژنی تێدابێت و نێربازییان لە سەربازەکانیان قەدەغەکرد.

هەروەها ئەو دیاردەیە لەنێو کەساتی خاوەن پۆستە باڵاکانی دەوڵەتی عوسمانیش هەبوو، رەنگە لەبەر ئەوە بێت ئەوان لە نەریتە کۆنە سەربازییەکانیان راهاتوون، ئەوان لە گەنجێتی دا زۆربەیان مەمالیك بوون. ئەوکاتە دەوڵەت ئەوانی دەکڕی و لە قوتابخانە سەربازییەکانی دادەنان بۆ ئەوەی هونەرەکانی جەنگ فێر ببن، لەوکاتەشەوە فێری هونەرەکانی لادانی سێکسی دەبوون.تا کار گەیشتە ئەو ئاستەی ئەو دیاردەیە لەنێو پیاوانی دەوڵەت باو بوو، بۆیە پێیان دەگوت نەخۆشی پیاوی گەورە، ئێستاش لەنێو پاشاکانی میسر کە بەرەگەز تورکن یان (کوڵەمەندی– ئەوانەی وەچەی مەمالیکن)ین ئەو دیاردەیە هەیە. جگە لەمانە دیاردەی نێربازی لەنێو راهیبەکانیش هەیە ئەوانەی لە دێرە دابڕاوەکان دەژین. هەروەها لەنێوان ئەو پیاوە ئایینییانەش هەیە کە لە مەڵبەندەکانی دینداری دوور لە ژنانن، هەندێك لە مەڵبەندە ئایینیەکان لە ئێران لە کەمکردنەوەی ئەو دیاردەیە سەرکەوتوو بوون بەوەی رێگە بەزەواجی موتعە بدەن، بەمەش پیاوی ئایینی کەمتر چار دەبرێتە غیلمان.

پوختەی بابەکە ئەوەیە: لادانی سێکسی دیاردەیەکی کۆمەڵایەتیی ئاڵۆزە، چەندین هۆکاری هەیە. ئاسان نییە پاسایەکی گشتی بۆ دابنێین، بەڵکو دروستترە بڵێین: دیاردەی حیجابی ژن و جیاکردنەوەی ژنان لە پیاوان دەبێتە هۆی زیادبوونی ئەو دیاردەیە. مەبەستیشم ئەوە نییە کە بڵێم حیجاب ئەو دیاردەیە لە نەبوونەوە دروست دەکات، وەک هەندێك لەورەخنەگرانەی دواکتێبم تێگەیشتبوون.

دەبێت ئێستا سەرنج بدەینە ئەو لایەنەی، کە برایانمان لە خاوەن بیرکردنەوە کۆنەکان لێی ئاگادار نین. ئەوان وا توێژینەوە لەبارەی دیاردە کۆمەڵایەتییەکان دەکەن، کە دژایەتی بێت لەنێوان بوون و نەبوون. ئەمە لە لای ئەوان بە پاسای" نەبوونی ناوەڕاست" وەرگیراوە. توێژەرە نوێیەکان باوەڕیان بەو دیاردەیە نییە، بەلای ئەوانەوە شتێك نییە بەناوی دووانەیەکی لە یەکتر جیاواز لەنێوان بوون یان نەبوون بێت. ئەوان هەرکاتێك توێژینەوە لەبارەی دیاردەیەك دەکەن، ڕەچاوی ڕێژەیی زیادبوون و کەمبوون دەکەن. لادان و لەشفرۆشیی و تاوان و کێشە کۆمەڵایەتییەکانی دیکە تەنها لەیەك هۆکار پەیدا نابن، کەسیش ناتوانێ بەتەواوی بەسەر ئەو دیاردانەوە زاڵ بێت. چاکسازانی کۆمەڵایەتی کاتێك باسی کێشەیەك دەکەن، لە ڕووی ڕێژەی بڵاوبوونەوەی لەناو خەڵك دا باسی دەکەن. ئەوان هەوڵ دەدەن ڕێژەکەی کەم بکەنەوە، نەوەك لە کۆمەڵگا ڕیشەکێشی بکەن. لێرەشەوە ئامار هاتۆتە نێو توێژینەوە کۆمەڵایەتییەکان و ئەو ئامارە پاڵپشتی چاکسازی کۆمەڵایەتی دەکات.

***

بەڕێز مورتەزا عەسکەری بەشێکی زۆری کتێبەکەی لە پێناو بەڵگەهێنانەوە بۆ لادانی سێکسی لە ئیسلام تەرخان کردووە، ئەو دوو هۆکار دەستنیشان دەکات:

١-ئەو میر وخەلیفانەی کە بەدوای شەهوەتی سێکسی بوون و بەدوای چێژی نوێ دەگران، ئەمەشیان لە غیلمان دۆزییەوە.

٢- دێرەکانی مەسیحییەت، کە لەسەردەمی عەباسییەکان بوونە شوێنی غیلمانەکان، ئەمەش لە پێناو بەدرەوشتکردنی کۆمەڵگای ئیسلامی، لە بەرامبەر دەوڵەتی مەسیحی کە خۆی بۆ دەوڵەتی ئیسلامی مەڵاس دابوو[5].

لێرە مەبەستمان ئەوەنییە داکۆکی لە میرانی موسڵمان و دێری مەسیحییەکان بکەین، بەڵکو دەمەوێ بڵێم دیاردەی لادانی سێکسی لەناو خەڵک بە کاریگەری میرێک یان دێرێک بڵاونابێتەوە، بەڵکو ئەمە دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی گشتییە. لەوانەشە نێربازی میرێک یان لادانی دێرێک ئەنجامەکانی ئەو دیاردەیە بێت نەوەك لە هۆکارەکانی بێت. یەکێك لەو کەموکورییە لۆژیکییانەی کە لە بیرکردنەوەی ئەو برایانەمان هەیە ئەوەیە، ئەوان زۆرجار گالیسکە لەپێش ئەسپەکە دادەنێن، وەك پەندە ئینگلیزیەکە دەڵێ: ئەوان هۆکار بە ئەنجام دەزانن، ئەنجامیش بە هۆکار. ئێمە نکۆڵی لەوە ناکەین کە سفور خراپەی خۆی هەیە، لەگەڵ ئەوەشدا ئیعتراف بەوە دەکەین کە حیجابیش خراپەی خۆی هەیە. دیاردەیەك نییە لەو کۆمەڵگایە خاڵی بێت لە خراپە و چاکە. لەوانەشە خاوەنانی لۆژیکە کۆنەکە نەیانەوێ لەو قسەیە بگەن.

***

برایانمان چەندین هونەرییان بۆ دەرخستنی خراپەکانی سفور و مۆدە و رووتبوون و بەلاکانی خۆشەویستی وحەزداریی بەکارهێناوە[6]. دەمەوێ زانیاری ئەوەیان پێبدەم، ئەمڕۆ زانایانی کۆمەڵناسی چەندین توێژینەوەی وردیان لە بارەی ئەو خراپەکارییانە کردووە. تەنانەت بەبەراورد ئەوانەی برایانمان باسیان کردووە شتێکی پڕوپوچە لەچاو ئەوانەی کە زانایانی کۆمەڵناسی باسیان کردووە.

هەندێك لە زانایانی کۆمەڵناسی ناویان لەدڵداری ناوە(گرێی رۆمانسی) باسیان لەوە کردووە کە ئەو جۆرە گرێیە چ بەڵایەکی کۆمەڵایەتی رووبەڕووی خێزان دەکاتەوە، یەکێك لە زانایانی کتێبێکی گەورەی لەوبارەیەوە نووسیوە، شرۆڤەی هەڵوەشانەوەی

---

[5] مرتضی العسکري، المصدر نفسه،ص٣٢

[6] عبدالمنعم الکاظمي،من کنت مولاه، ج٣،ص٥١

خێزانی کردووە، ئەمەش لەئەنجامی بڵاوبوونەوەی خۆشەویستی و دڵدارییە، کە
لەنێوان لاوانی نەوەی نوێ هەیە[7].

زانایان کاتێک ئەمەیان کردووە، بەرەو بۆچوونەکانیان نەچوون وەک برایە
توندڕەوەکانمان کردیان، کە داوایان لەئافرەت کرد بگەڕێنەوە ماڵەوە و سەرلەنوێ
حیجاب بپۆشێنەوە. چونکە ئەوان دەزانن، ناتوانن میلی کاتژمێر بگەڕێننەوە دواوە.
ئافرەت کاتێک لە ماڵەوە دەرهات، ئەگەر دونیای لێ پڕ لە ئامۆژگاری و هاواریش
بکەین، ئەوا جارێکی دیکە ناگەڕێتەوە ماڵەوە.

نابێت بیرۆکە تەنها لەخودی خۆیدا مەزن بێت، بەڵکو دروستتر دەبێت پراکتیکیی
بێت و لە لایەنی کرداری گونجاو بێت. زۆرجار ئەو بیرۆکانەی کە یۆتۆپییەکان و
خاوەنەکانی کۆشکی بلوری دەیهێننەوە نایابن، بەڵام لەهەمان کاتدا زیانبەخشن. بۆیە
بینیمان بیرمەندانی کۆن نەیانتوانیوە جیاکردنەوە بۆ ئەوە بیرۆکانە بکەن کە جێ بە
جێ ناکرێن لەگەڵ ئەوانەی جێ بە جێ دەکرێن. ئەوان لە خەمی ئەوەدابوون
توێژینەوەیەکی لۆژیکی رووت بۆ بیرۆکەکە بکەن. ئەگەر بینیان جوانە و چاکەی
هەیە، ئەوا باوەڕیان پێی هێناوە وکوێرانە بانگەشەی بۆ دەکەن. بێگومان ئەو
باروئۆخە سەیرەی کە ئافرەتی نوێ پێگەیشتووە لە رووتی و ئازادی بێسنوور،
کێشەی کۆمەڵایەتی ترسناکی دەبێت، بەڵام گونجاو نییە ئێمە لە بەرانبەری بوەستین
و هاوار بکەین" بگەڕێوە ماڵ". ئەگەر گریمانەی ئەوە بکەن لە گێڕانەوەی ئافرەت بۆ
ماڵەوە سەرکەوتوو دەبین، ئەوا بەجۆرێکی دیکە تووشی ئەنجامی ترسناکتر دەبین.

لەڕاستیدا ناتوانرێت کۆمەڵگا لە کێشەکان خاڵی بێت. بوونی کێشەکان هۆکارێکە
لە هۆکارەکانی پێشکەوتن. ئەگەر کێشە نەبوایە ئەوا خەڵک رازی دەبوون، جێگیر
دەبوون، لەپێشکەوتن دەوەستان. ئەمەش چەمکێکە لە چەمکە نوێیەکان کە
خاوەنی لۆژیکی کۆن هەزمی ناکات. یەکێک لەتایبەتمەندییەکانی ژیان ئەوەیە ،کە

[7] Elliot and Merrill, social disorganization,p467

ناتوانین سەردەمێکی خاڵی لە خراپە بدۆزینەوە. ئەگەر نەوەی کۆن سەرنج دەخەنە سەر خراپییەکانی سفور، ئەوا شیاوە نەوەی نوێیش سەرنج بخاتە سەر خراپییەکانی حیجاب. چونکە ئەو کاتە ئافرەت نەزان بووەو لەژیان نەگەیشتووە، تەنها لەو شتە پڕوپووچانەی ناو ماڵە تەنگەکەی نەبێت. کەچی لە واقیعدا ئافرەت ئەو قوتابخانەیەیە کە کەسایەتی مرۆڤی لێ دروست دەبێت. ئەو کۆمەڵگایەی منداڵ لەباوەشی ئافرەتێکی نەزان پەروەردە دەکات، ئەوا ناتوانێ چاوەڕوانی خزمەتێك و دیدێکی دروست لە تاکەکانی بکات.

پیاو لە زەمەنی ڕابردوودا پاڵەوانی شمشێر بەدەست بوو. ئەوکاتیش ئافرەت لاواز بوو، پێویستی بە پیاوێك هەبوو لەبژێوی دا هاوکاری بکات، بۆیە ناچار بوو خزمەتی پیاو بکات و نازی هەڵگرێت و بۆ ئەوەی لەگەڵ پیاو بەئامانجەکانی خۆی بگات. بەڵام ئەمرۆ شمشێر هێزی خۆی نەماوە. باوی هێزی بازوو و لوتبەرزیی نەماوە، بەڵکو کاتی زیرەکیی و کارامەیی دەست و زوبانە. بەمەش ئافرەت لە کارکردن ڕکابەریی پیاو دەکات، چونکە هەستی کردووە توانای ڕکابەریی هەیە و شمشێر و زۆرانبازی لەئارادا نییە. ئەگەر ئەمرۆ پیاو بیەوێ سەرلەنوێ ئافرەت ملکەچ بکات، دەبێت پێوانەی ئەوانە بکات: ژن وەك ئەو کار دەکات، وەك ئەو دەخوێنێ، وەك ئەو لوتبەرزە. سەرەڕای ئەمانەش چەکی چاو و مەمکی هەیە، کە وا لە پیاو دەکات کڕنۆشی بۆ ببات و لەبەردەمی غەزەلخوان بێت.

ئەگەر شمشێر وەك جاران برەوی هەبێت، ئەوا پیاو دەیتوانی بە ئافرەت بڵێ: "بگەڕێوە ماڵ". دواتریش قسەکەی بەشمشێر بەجێ دەهێنا. بەڵام لە بەدبەختی پیاوان ئەمرۆ شمشێر لە مۆزەخانەکان دانراوە. لە شوێنی ئەو دەمانچە وتفەنگ و فرتوفێڵ هاتوون. کەواتە لەتوانای پیاو نییە ئافرەت بگەڕێنێتەوە ماڵەوە و دواتر گوێڕایەڵ و ملکەچی بێت.

ئافرەت وەك پیاو مرۆڤە. وەك ئەو مافی ژیانی هەیە و مافی خۆیەتی چێژ لە ژیان وەربگرێت.مەبەستم ئەوە نییە من لە بارودۆخەکە ڕازیم، باروودۆخی کۆن بۆمن باشتر

بوو. کێشەکە ئەوەیە ڕەزا و تورەیی من پەیوەندی بەو بابەتەوە نییە. چونکە ڕەوتەکە بەتەوژمە، ئەوەی ڕووبەڕووی تەوژمەکە دەبێتەوە ئەوا ڕۆژێک وردو خاش دەبێت. لەوانەشە لەوە بگات کە ئەو لە بەرەنگاربوونەوەی ئەو تەوژمە زیانی بەخۆی گەیاندووە.

***

لەو چەمکە نوێیانەی لۆژیکی نوێ باوەڕی پێیەتی، چەکی جووڵە وپێشکەوتنە. هەموو شتێک لەو گەردوونە لەبارێکەوە بۆ بارێکی دیکە پێشدەکەوێت و شتێکیش نییە بەری لێبگرێت، بۆیە ئێستا پێویستە واعیزەکان ڕەگەزەکانی ئەو پێشکەوتنە تاوتوێ بکەن، بەرلەوەی ئامۆژگاری بریقەدار بەسەر خەڵک ببارێنن.

بەداخەوە دەبینین برایانمان لە پیاوانی ئایینی لەو هەقیقەتە ناگەن. بینیمان چۆن بەرەنگاری هەر ڕەوتێکی نوێ دەبنەوە. وەک ئەوەی کارەکان هەموو بەدەست ئەوان بێت و خەڵکیش گوێڕایەڵیان بێت. سەیر ئەوەیە ئەوان لەسەرەتادا بەرەنگاری ڕەوتێک دەبنەوە کەچی دواتر دەچنە ژێرباری ئەم ڕەوتە. بینیمان زۆرێک لە واعیزەکان سفوریان حەرام کرد، کەچی دواتر کچانی خۆیان سفور بوون. بینیمان ڕێگریان لە چوونە قوتابخانە دەکرد، دواتر بە تاک و کۆ کچان وکوڕانی خۆیان چوونە بەر خوێندن لە قوتابخانە نوێیەکان. بینیمان ڕادیۆیان حەرام کرد، دواتر ڕادیۆ لەماڵەکانی ئەوان هەبوو، وەک ئەوەی شەیتان بێت لەدەمی مارەوە بەرەو ماڵی ئەوان چووبێت. ئەمڕۆش سەما و ڕووتبوونەوە حەرام دەکەن، کێ دەزانێ لەوانە ڕۆژێک لەڕۆژان ئەوانیش سەما لەسەر ئاوازی جاز بکەن و قسە لەسەر هونەر و قیزەقیزی مارلین بکەن.

دەڵێن پیاوێکی ئایینی ئامۆژگاریی یەکێک لەمریدەکانی کرد، کوڕەکەی لە قوتابخانە بهێنێتە دەرەوە، ئەمەش لەبەر ترسی خودا. پیاوەکەش کوڕەکەی لەبەر خوێندن دەرهێنا و تۆبە و ئیستغفاری دەکرد. کەچی دوای ماوەیەک بینی پیاوی ئایینی کوڕەکەی بێ سێ و دوو ناردە قوتابخانە. بۆیە ئەوجارە پیاوەکە بەپەلە کچەکەی

نارده قوتابخانەی کچان، بینی کابرای واعیز هات ئەوجارەش ئەوی ترساند، بەڵام موریدەکە وەڵامی دایەوە، وتی:" جەنابی شێخ ئەمجارە کەسێکی دیکە فریو بدە".
ئەم واعیزە بەناچاری ئەو کارەی کردووە، ئەمەش لەژێر فشاری ڕەوتی کۆمەڵایەتی دەوروبەری بووە. ئەو لە سەرەتادا قوتابخانەی حەرام کرد. لەگەڵ ئەوەشدا دەیەوێت کوڕەکەی داهاتوویەکی درەوشاوەی هەبێت. کەبینی خەڵك ڕێز لەخاوەن بڕوانامەی قوتابخانە دەگرن، لە کاروپیشەی دیکەی بەچاکتر دەزانن، بەخێرایی کوڕەکەی بردە قوتابخانە و ئەوەی لەبیر کرد کە سەرەتا خۆی بەحەرامی زانیبوو.
ئەو باوکەی گوایە لە ترسی خودا کوڕەکەی نانێرێتە قوتابخانە، دەبینێ لە دوارۆژدا تووشی سزای خودا دەبێتەوە. ئەو کاتەی دەبینێ کوڕەکەی لە چاو هاوڕێیەکانی لەژیان دواکەوتووە. کچەکەش لەماڵەوە دانیشتووە دەگری و گلەیی لەبەختی خۆی دەکات، چونکە برادەرەکانی هەموویان پێگە و مووچە و شوویان هەیە. ئەویش لە ماڵەوە هاوڕێی نائومێدییە. ئیمام عەلی دەڵێ:" منداڵەکانتان فێری دابونەریتی خۆتان مەکەن، ئەوان لەسەردەمێك دەژین کەسەردەمی ئێوە نییە". بەخوا ئەمە پەندێکی گەورەیە. چونکە ئیمام ئاماژە بۆ ئەوەدەکات کۆمەڵگا لە گۆڕانکارییەکی بەردەوام دایە. ئەو دابونەریتەی کە بۆ سەردەمێك گونجاوە، کەڵکی سەردەمێکی دیکەی نییە. بۆیە پێویستە واعیزەکان هێزی ڕەوتەکان بپشکنن بەر لەوەی هەوڵی دژایەتی بدەن، بەمانایەکی دیکە پێویستە ئەوان تێبگەن و بێدەنگ بن.

***

کاتێك موسڵمانان بەر شارستانیەتی ڕۆژئاوا کەوتن، کەوتنەبەر ڕەوتەکانی، بۆیە ناچار بوون شت لەو ڕەوتانە بخوازن جا باش بێت یان خراپ. یەکێك لەو شتە سەیرانەی کە واعیزەکان باسی دەکەن ئەوەیە دەڵێن:" شتە چاکەکان ببەن و واز لەخراپەکان بهێنن" وەك ئەوەی مەسەلەکە هەڵبژاردنی کاڵاك بێت.
شارستانیەتی ئامێرێکی بەیەکترەوە بەستراوە، ناتوانرێت پارچە پارچەی بکەین و ئەندامەکانی لەیەکتر جیابکەینەوە. کاتێك شارستانیەت دێت، بەچاکە وخراپەکانیەوە

دێت. ناشتوانرێت چاودێرێك لەسەر سنوور دابنێین بۆ ئەوەی چاکەکانمان بۆ جیابکاتەوە و خراپەکان بگەڕێنێتەوە. ئەمەش مانای ئەوەیە ڕەوتەکە تەوژمێکی هەیە و کەسێك ناتوانێ بیوەستێنێ.

خوالێخۆشبوو ئیمام یەحیا ویستی دژی ئەو ڕەوتە بوەستێتەوە و بەهیچ شێوەیەك نەچێتە سنووری یەمەن. ئەو ڕێگری لەوەکرد هیچ شتێك لە ڕۆژئاواوە بچێتە یەمەن، ئەمەش کاتێك زانی کەهاتنی شتێکی بچووك درەنگ یان زوو شتی گەورەتر بەدوای خۆی دەهێنێ. بەڵام ئەمە کاتیی بوو، ناتوانرێت ماوەیەکی زۆر بەردەوام بێت، چونکە ڕەوتەکە لەوە بەهێزترە زەمەنێك لە بەردەمی خۆڕاگر بێت. ئەوکاتە هات ئیمام پێویستی بە دەرمان بوو لەڕۆژئاوا، پێویستی بە ئۆتۆمبیل بوو بۆ گواستنەوە، پێویستی بە تەلەفۆن بوو بۆ پەیوەندیکردن بەئازیزان، پێویستی بەچەك بوو لە دژی دوژمنان، ئەو پێویستیانەش بەپێی تێپەڕبوونی ڕۆژگار زیاد دەبن.

یەمەنیش دەکەوێتە بەر باری شارستانیەتی نوێ، هیچ دەرفەتێکی دیکەی نییە، چ بیەوێ یان نا. کاتێکیش شارستانیەت دێت ئەوا بە سوودبەخش و زیانەکانیەوە دێت. کاتێك دەبینی ئافرەت لەوێ ڕادەپەڕێ، لێرەش ڕادەپەڕێ و داوای مافەکانی دەکات و داوای یەکسانی دەکات. ژن سەرەتا دەچێتە قوتابخانە، ئەوکاتە حیجابە، کاتێك فێربوو، داوای پیشەی کرد، ئەوا پەچەی لادەبات، دواتر سفور دەبێت و دواتر جلی نیمچەڕووت دەبێت. قۆناغ لەدوای قۆناغ دێت.

ئەوەی لێرەدا ڕوودەدات، لەوێش ڕوودەدا. پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی لەسەر ئەوڕێبازە دەڕوات کە لە وڵاتێکی دیکە پێیدا تێپەڕیوە، ئەمەش سوننەتی خودایە، بەدیلێکمان بۆی نییە.

***

مرۆڤ لە ژیانی کۆمەڵایەتی خۆی دا، بایەخ بەو حەرام و حەڵاڵە نادات، کە واعیزەکان باسی دەکەن، بەڵکو بایەخ بەوە دەدات بژێویی و پێگەیەکی کۆمەڵایەتیی بۆخۆی و منداڵەکانی هەبێت. ئەگەر کەسانی شارستان ڕێزیان لە پێگەیەك گرت، ئەوا

ئەستەمە باوك بتوانێت رێگری لە كوڕەكەی بكات، تا هەوڵ بۆ ئەو پێگەیە نەدات، تەنانەت ئەگەر جوبرائیلیش بێت(سەلامی خوای لێ بێت).

شارستانیەتی رۆژئاوا سەرنجراكێش و زۆرداره، ئەوكەسە وردو خاش دەكات لە رێگای بوەستێتەوە. ئەوەی شایەنی باسە ئەو شارستانیەتە تایبەت نییە بەخەڵكی خۆرئاوا. راستتر ئەمەیان شارستانیەتێكی جیهانییە و رۆژهەڵات و رۆژئاوا بەشداربیان لە دروستكردنی كردووە. ئەمرۆش بەهەموو گۆی زەوی بڵاودەبێتەوە و دەگاتە دوورترین شوێن. ئەگەر ئەو شارستانیەتە بچێتە وڵاتێك ئەوا تاك ناتوانێت بەرەنگاری ببێتەوە، چونكە بژێوبی و پێگە بە تاك دەدات، بۆیە خەڵك لە ركابەربی لەسەر ئەو شارستانیەتە دوودڵی ناكات. جا كاتێك واعیزێك لەبەردەمیان دەوەستێتەوە، ئەوا گوێڕایەڵی نابن و گاڵتەی پێدەكەن. بەتایبەتی ئەگەر ببینن ئەوكەسە دواجار دێتە ژێربارەوە.

***

مەبەستم ئەوە نییە بەو نووسینەم شكۆمەندی بەشارستانیەتی خۆرئاوا بدەم، یان بانگەشەی بۆ بكەم، بەڵكو مەبەستم ئەوەیە ئەمە روون بكەمەوە كە روو دەدات. چەمكە نوێیەكان كە شارستانیەتی خۆرئاوا دەیانهێنێ، بێگومان دێن، كاتی ئەوە هاتووە لەو هەقیقەت بگەین بەرلەوەی تێپەرێت.

ئێمە ئەمرۆ بەقۆناغێكی گواستنەوەی سەخت تێدەپەرین، هەست بەئازارێكی گەورە دەكەین، ئەوە نیوە سەدەبوو ئێمە لە سەدەكانی ناوەڕاستەوە دەژیاین. دواتر شاستانیەتی نوێ لەناكاو هات هەموو ئەوشتانەی لەناوبرد كە بنیادمان نابوون، بۆیەش دەبینین دەمەقاڵێ و مشتومڕ لەهەر ماڵێك لەنێوان ئەوەی نوێ و كۆندا هەیە. ئەوەیەك بەچاوی سەدەی دەیەم سەیری ژیان دەكات و ئەوەیەكی دیكەش بەچاوی سەدەی بیستەم. چاوەڕێی ئەوەمان لە بیرمەندان وپیاوانی ئاینی دەكرد.بۆ ئەوەی لەو ئازارەدا هاوكاری قەومەكەیان بكەن، كەچی بەپێچەوانەوە ئەوان بەرەنگاری چاكسازیی بوونەوە و ئازارەكەیان دووهێندە كرد.

سروشتی مەدەنیەت

بیرمەندانی یوتوپیا ئێستاشی لەگەڵ دابێت، ستایشی هاوکاریی وبرایەتی و یەکگرتنی گوفتار دەکەن، ئامۆژگارییەکانیان بەشێوەیەکی سەیر پڕ بووە لەو ستایشە. هەر هەمووشیان لەسەر ئەمە ڕێکەوتوون، دەگمەن نەبێ ئەگینا کەسێک نەبوو ڕیزپەڕبێ:

ئێمە نکۆڵی لە دروستی ئەو بۆچوونەی ئەوان ناکەین، یەکگرتوویی گوفتار بێگومان بۆ کۆمەڵگا هێزە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نکۆڵی لەوە ناکەین کە لە هەمان کاتدا ئەو ڕێککەوتنە زیانی بۆ کۆمەڵگای مرۆیی هەیە. کۆمەڵگای مرۆیی ئەنها ناتوانێت بەڕێککەوتن بژی،بەڵکو دەبێت جۆرێک لە ململانێشی تێدابێ بۆ ئەوەی بەرەو پێش بچێت. پێشینان کاتێک تەنها جەختیان لەسەر ڕێکەوتن کردۆتەوە تەنها لەبەر ئەوە بوو لەیەک ڕوو سەیری هەقیقەتیان کردووە و ڕووەکەی دیکەیان فەرامۆش کردووە، بە گوزارشتێکی دیکە: ئەوان درکیان بەنیوەی ڕاستی کردووە، کەچی نیوەکەی دیکە بەشاراوەیی ماوەتەوەو کەس بوێریی ئەوەی نەبووە تاوتوێی بکات.

ڕێکەوتن یەکانگیری بەکۆمەڵگەدەدات، کەچی دۆگمابوونیشی پێ دەدات، یەکێتی تاکەکان هێزێک لە نێوانیان بەرامبەر کۆمەڵەی دیکە دروست دەکات کە

جێگەی گاڵتە نییە، بەڵام لە هەمان کاتدا وایان لێ دەکات نەتوانن پێشکەون و لەگەڵ بارودۆخی نوێ بگونجێن. یەکانگیری کۆمەڵایەتیی و دۆگمایی جمکن و بەیەکەوە لەدایک دەبن، بۆیە دەگمەنە کۆمەڵگایەکی یەکگرتوو و پێشکەتوو لەیەکاتدا بدۆزیتەوە .

توێژینەوە کۆمەڵایەتییەکان ئەوەیان سەلماندووە، کە ئەو کۆمەڵگە سەرەتاییانەی باوەڕێکی تەواویان بەنەریتی باب وباپیران هەیە و لانادەن، ئەوا لە سستی وهێمنی دان وناتوانن بەرەوپێش بچن تەنها کەمێك نەبێ. لەوانەشە لەو جۆرە کۆمەڵگایانە ململانێی سەخت ببینین، بەڵام ئەو ململانێیە لەسەر بنەمای کەسییە و تونخنی نەریتەکان ناکەوێ، بەڵکو زۆرجار ململانێیەکانیان لەسەر کێبڕکێیانە بۆ ئەنجامدانی ئەو نەریتانە و هەوڵی هەر یەکەیانە بۆ ئەوەی لەسەرووی ئەویتر بێت.

ئەو ململانێیەی کە دەبێتە هۆکاری بزاڤ و پێشکەوتن دەبێت لەسەر بنەمایەك بێت، نەوەك لەسەر ئاستی شەخسی بێ. کۆمەڵگای بەبزاڤ وپێشکەوتوو دەبێ بە لایەنی کەمەوە دوو ئاراستەی دژ بەیەکتر لەخۆیەوە بگرێت، بەشێوەیەك هەریەکیان بانگەشە بۆ جۆرێك لە پرەنسیپ بکەن، کە پێچەوانەی ئەوە بێت کە لایەنەکەی تر بانگەشەی بۆ دەکات. بەمەش (کێکی نەریتەکان) دەشکێ وەك بیبهوت[^] گوزارشتی لێکردووە ئەو کاتەش کۆمەڵگە بۆ پێشەوە جووڵە دەکات.

کۆمەڵگای یەکگرتوو شێوەی لەو مرۆڤە دەچێ کە قاچێکی لەوەی دیکەی گرێداوە، بۆیە ناتوانێ بڕوات. ئەو پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەش لە دابونەریتەکان پێکهاتووە، ئەگەر هاتوو دابونەریتەکان لاوازبوون، ململانێی هزریی وکۆمەڵایەتیی دەست پێدەکات، ئەوکاتەش کۆمەڵگا دەتوانێ لەپێناوی پێشکەوتن پێیەکانی بجوولێنێ و بە پێیەکانی بڕوات لە ئاستێك نەوەستێ، جا ئەگەر لە کۆمەڵگادا ململانێی نێوان

[^] Babehhot, physics and politics

دوولایەنی دژ بەیەکترت بینی، بزانە ئەو دوولایەنە وەک دوو پێیەن، کە کۆمەڵگا پێیان دەڕوات.

***

شایەنی ئاماژەیە بزووتنەوەی کۆمەڵایەتی سەرەڕای چاکەکانی، خاڵی نییە لە خراپە. شتێکیش لە گەردوون نییە هەمووی چاکە یان هەمووی خراپە بێت. بزووتنەوەی کۆمەڵایەتی بێگومان لە گونجان هاوکاری مرۆڤ دەکات؛ کەچی لە هەمان کاتدا کۆمەڵگا باجێکی زۆر دەدات. کەواتە جوڵانەوەکە سەرکێشی و بەرەوپێشچوونە بەرەو نادیار، ئەمەش دەبێتە هۆکاری دڵەڕاوکێ و فشارو زێدەڕۆیی لە زۆر بابەت. ئەو مرۆڤەی لە کۆمەڵگایەکی بزاو دەژی، ناتوانێ ئەو دڵنیایی و ئاسوودەییە بەدەست بهێنێ کە مرۆڤی کۆمەڵگایەکی سست بەدەستی دەهێنێ .

ئەو مرۆڤەی هەموو ڕۆژێك رووبەرووی کێشەیەك دەبێتەوە، هێشتا کێشەکەی تەواو نەبووە توشی کێشەیەکی تر دەبێ. ئەو لە کۆششێکی بەردەوام دایە ناحەسێتەوە بە مردن نەبێ، ناشزانێ دوای مردن چ ئازارێکی دۆزەخی تووش دەبێ. دەروونی مرۆڤایەتی گردەگرێ بۆ ئەوەی رێگای پێشکەوتن ڕۆشن بکاتەوە.

ئەگەر بچیتە نیویۆرك و پاریس وهەر شارێکی گەورەی دونیا دەبینی خەڵك لە ڕاکردنێکی بەردەوام و جووڵەیەك دان، شەو ورۆژ ساردبوونەوەی نییە. هەموویان بە پەلە دەڕۆن. ئەگەر پرسیاریان لێ بکەی (بۆ کوێ ؟) بەچەند وشەیەکی ناڕۆشن منگە منگێ دەکەن و بەپەلە دەڕۆن. بەڵام لە کۆمەڵگایەکی سست دروشمی خەڵك ئەوەیە " پەلە کاری شەیتانە " ئەوان بە کاوەخۆ دەڕۆن، هەست بەوە دەکەن ڕۆژ درێژە پێویست بەپەلە ناکات، خەمی ئەوەیانە گوێ لە چیرۆکی پێشینان وئەفسانە بگرن، جار لە دوای جار بە بیستنیان دڵخۆشتر دەبن هەست بەوە دەکەن لە رێگای ئەمریی دان، کە ئەزیەتی نییە .

لێرەدا مرۆڤ تووشی کێشەیەکی دووسەرە بووە، دوو ڕێگای پێچەوانەی لەبەردەم دایە، دەبێت بەیەکێکیان دا بڕوات: ڕێگایەك ئاسوودەیی وسستییە، ڕێگاکەی دیکەش دڵەڕاوکێ و پێشکەوتنە، مەحاڵیشە بتوانێ لەیەك کاتدا بەهەردووکیان دا بڕوات.

هەندێك بیرمەندی گێل هەن، خەیاڵی ئەوە دەکەن کە کۆمەڵگای مرۆڤایەتی توانای هەیە بڕوای بەدابونەریتەکان هەبێ و یەکانگیر وئاسوودەش بێ. لە لایەکی دیکەش پێشکەتوو بێت ولە ڕێگای گەشەکردنی شارستانیدا بێت. ئەمە خەیاڵێکی سەیرە تەنها لەزهنی ئەوانەیە کە لە کۆشکی بلورین دان و لەهەقیقەتی ئەو کۆمەڵگایەی تێیدا دەژین تێ ناگەن.

***

مێژوونووسی بەناوبانگ توینبی دەڵێ ئەو خەسڵەتە سەرەکییەی، کە مەدەنیەت لەژیانی سەرەتایی جیادەکاتەوە، داهێنانە. ژیانی سەرەتایی بە لاسایی بەڕێوەدەچێت، کەچی ژیانی مەدەنیەت بەداهێنان [٩].

حەزکردن بە لاسایی کردنەوەش وایکردبوو مرۆڤ نزیکەی سێ سەد هەزار ساڵ ژیانێکی سەرەتایی بژیت. هەموو ئەو ماوەیەش بەو دابونەریت و ئەو بیرکردنەوەیە ڕازی بوون کە لە باب وباپیرانیانەوە بۆیان جێمابوون. کاتێك لە ئەمانی چاخی سەهۆڵبەندان هەندێکیان تووشی مەینەتی بوون ،ڕێگای بژێویان لێ داخرا. تووشی شۆك و بیرکردنەوە بوون زەینیان خستە کۆشش بۆ دۆزینەوەی ڕێگایەکی نوێ، بەمەش دەرگای شارستانیەتیان بۆ کرایەوە [١٠].

دەتوانین بڵێین مەدەنیەت و دڵەڕاوکێ لە یەکتر جیانابنەوە، مرۆڤ بەر لە دەرکەوتنی مەدەنیەت لە خۆشگوزەرانی هەمیشەیی دابوو، دڵەڕاوکێیان نەبوو، نەیاندەپرسی (بۆچی؟) هەموو شتێکیان لە بەردەست دابوو کە لەلایەن باب و

---

[٩] Toynbee< a> study of history ab p49

[١٠] Ibid,p .68-77

باپیران ئامادەکرابوو ئەوانیش لەسەری دەڕۆیشتن و دەیانگوت: " **بل قالوا إنا وجدنا آباءنا على امة وإنا على آثارهم مهتدون**"[11] .

وەک تۆینبی دەڵێ: " ئەو بنەمایەی کە مەدەنیەتی لەسەر بونیاد دەنرێت ماندووبوون و مەینەتی و زەحمەتییە"، ئەو شوێنانەی ئاسان بژێوییان تێدا دەستدەکەوێت یان بژێوی تێدا هەڵدەگیرێتەوە ناتوانێ مەدەنیەت بەرهەم بهێنێت، چونکە مرۆڤ لە تەمبەڵی راهاتووە و رادەستی قەدەر بووە وچێژ لەخەونەکانی دەبینێ.

مەدەنیەت باجێکی زۆری دەوێ؛ لەلایەک قازانجە و لەلایەکی دیکەش زیانە، بۆیە ئەوانەی لە رێگای مەدەنیەت دەڕۆن دەبێ لەوە بگەن کە رووبەرووی ئازارو دڵەڕاوکێ و مەینەتی دەبنەوە، ئەگەر دەیانەوێ لە بارودۆخی خۆیان بمێننەوە لە ئاسوودەیی وحەسانەوە، پێویستە ئەو رێگایە ترسناک و ماندووکەرە نەگرنەبەر.

تۆینبی دەڵێ : مەدەنیەت شانۆی شەیتانە و ئەو بوارەیە کە شەیتان پسپۆڕیی لێوەرگرتووە، بە بڕوای ئەو مەدەنیەت ئەنجامی ململانێی نێوان خوداو شەیتانە، خودا بەئەنقەست شەیتانی دروست کردووە و بەسەر مرۆڤی زاڵکردووە بۆ ئەوەی بەرەو رێگای مەدەنیەتی ببات .

تۆینبی لەوبارەیەوە فەلسەفەیەکی گاڵتەئامێزمان بۆ دەهێنێتەوە دەڵێ : ئەو چیرۆکەی کە تەورات لە بارەی فریودانی ئادەم لەلایەن شەیتان و دەرکردنی لە بەهەشت هاتووە ,لەڕاستیدا ئەوە چیرۆکێکی رەمزییە ئاماژە بۆ دەرکەوتنی مەدەنیەت و دەرچوونی مرۆڤ لە قۆناغی سەرەتایی وقۆناغی مەدەنی دەکات .

***

شەهرستانی خاوەنی کتێبی (الملل والنحل) دەڵێ: "کە ئیبلیس بیانوی لە خودا گرت، حەوت پرسیاری ئاڕاستە کرد" ئیبلیس وتی :

---

[11] القران، سورة الزخرف، الاية/ ٢٣

یەکەم : ئەگەر خوا بەر لە دروستکردنی من، هەموو ئەو شتانەی دەزانی، کە لە لای من ئەنجام دەدرێ، بەسەرمن دێ. بۆچی لەسەرەتا منی دروست کرد؟ پەند لە دروستکردنی من چی بوو ؟

دووەم : ئەو بەویست وخواستی خۆی منی دروست کردووە، بۆچی دواتر داوای ناسین و ملکەچی لە من دەکات ؟ پەند لەو داوایە چییە؟ کە دەزانرێ ئەو بە گوێڕایەڵی هیچ کەس سوودمەند نابێ و بە یاخیبوونی کەسیش زەرەرمەند نابێ .

سێیەم : کاتێك دروستی کردم و داواشی کرد، من پابەندبووم بە ناسین و گوێڕایەڵی ئەو. ئەی بۆچی داوای لێکردم ملکەچی ئادەم بم و کڕنۆشی بۆ بەرم ؟ بەتایبەتی پەند لەو داوایە چی بوو ؟.

چوارەم : من دژێوییەکم ئەنجام نەداوە تەنها ئەوە نەبێت گوتم: " کڕنۆش بۆ کەس نابەم جگە لە تۆ " بۆچی نەفرەتی لێکردم و لە بەهەشت دەریکردم، پەند لەمە چی بوو؟

پێنجەم : ئەو دوای ئەوەی نەفرەتی لێکردم و دەریکردم، ڕێگای بەرەو ئادەمی بۆم کردەوە تا چوومە ناو بەهەشت ئادەمم فریو دا، بۆ ئەوەی لەو درەختە بخوات کە داوا کرا بوو لێی نزیك نەبێتەوە، ئەگەر ئەو ڕێگری بکردایە لە چوونە ناو بەهەشت ئادەم ئاسوودە دەبوو، بەنەمریی لە بەهەشت دەمایەوە. پەند لەمە چی بوو؟

شەشەم : ئەو دوای ئەوەی ڕێگای ئادەمی بۆم واڵا کرد و دوژمنایەتی خستە نێوانمان، بۆچی منی بەسەر کوڕەکانی زاڵکرد، لەگەڵ ئەوەی من دەیانبینم و ئەوان من نابینن کەچی وەسوەسەی من کاریان تێدەکات ؟ ئەو ئەگەر لەسەر ڕگماکییەکە ئەوانی دروست بکردایە بێ گۆڕانکاری ، بەپاکی و گوێڕایەڵی و ملکەچی خودا دەژیان ئەمە لە دانایی دەوەشێتەوە .

حەوتەم : ئەو دواتر دەرفەتی پێدام، چارەنوسی منی خستە ڕۆژی دوایی، ئەگەر ئەوکات دەستبەجێ لەناوی دەبردم و ئادەم و کوڕەکانیشی ئاسوودە دەبوون

ئەوکات خراپە لە جیهان نەدەبوو، ئایا مانەوەی جیهان تەنها بە چاکە، چاکتر نییە لەوەی چاکە تێکەڵ بە خراپە بکرێت ؟"[12].

شەهرستانی (بار لە ئەستۆی ئەوە) باس لەوە دەکات، کە خوا وەڵامی بیانوەکانی ئیبلیسی دایەوەو وتی " ئەی ئیبلیس ئەگەر راستگۆ و دڵسۆزی دەبووی لەو بارەڕەی کەمن خوای تۆ و خوای بوونم ئایا بە (بۆچی) بڕیارت لەسەرمن دەدا ؟ من خودام، خودایەك نییە جگە لە من ، من بەرپرس نیم لەوەی ئەنجامی دەدەم ، خەڵق هەموو بەرپرسن "[13].

شەهرستانی سەرنج لەسەر ئەو شتانە دەدا ودەڵێ: " هەر گومانێك کە لەسەرەتای بوونەوە تووشی ئادەمیزاد بووە، هەموو لەو وشە گێلانەیە پەیدابووە ئەویش (بۆچی ؟) یە". بەبڕوای شەهرستانی ئەو وشەیە دەگەڕێتەوە سەر " نکوڵی کردن لەبابەتێك دوای دانتان بەهەق و پەسەندکردنی ئارەزووە لەبەرامبەر تێکست ". نەفرەتلێکراوی یەکەمیش عەقڵی بۆ ئەو شتانە بەکارهێنا، کە عەقڵ درکی پێناکات، بۆیە بڕیاری خالقی لەسەر خەڵق دا و بڕیاری خەڵقی لەسەر خالق دا، یەکەمیان زێدەڕۆییە و دووەمیان ناکاملییە". شەهرستانی بڕوای وایە دەبێت مرۆڤ بەتەواوی ملکەچی فەرمانە خودابیەکان بێت کە لەلایەن پێغەمبەرو پیاوچاکانەوە دێن. نابێ پرسیار لە بارەی هۆکارەکەی بکات و گومانی لە داناییەکەی بکات، ئەو بەهەشتەی ئادەم پێشتر تێیدا دەژیا، ئەمڕۆ فریشتەکان تێیدا دەژین، شوێنی دڵنیابوون و یەقینە، کە خەڵکەکەی بەپاکی و گوێڕایەڵی وملکەچی تێیدا دەژین. کە ئیلبیس پرسیار لەخودا دەکات " ئایا مانەوەی جیهان لەسەر چاکە چاکتر نییە لەوەی تێکەڵ

[12] الشهرستاني، الملل و النحل، ج١، ص٧-٨

[13] نفس المصدر،ج١،ص٩

بەخراپە بکرێ ؟ " سەیر ئەوەیە فریشتەکانیش پرسیارێکی لەو شێوەیان کرد خودا وەڵامی دایەوە (انی أعلم ما لا تعلمون)[14] ئەوان بێدەنگ بوون .

لە فەرموودەیەکی قودسی هاتووە خوا دەفەرمووێ: " أنا الله لا اله الا أنا خلقت الشر وقدرته فویل لمن خلقت له الشر وأجریت الشر علی یده "[15]. لەوە دەردەکەوێت کە خودای پەروەردگار بە ئەنقەست خراپەی دروست کردووە و لەسەر دەستی خەڵك ئەنجام دەدرێت لەبەر هۆیەك لەوانەیە نەیویست بێ فریشتەکان بزانن ئەوەك ببێتە هۆی بەدبوونیان .

خودا ئادەمی دروست کرد دواتر بەمەبەست و بەئەنقەست شەیتانی بەسەردا زاڵکرد چاکەو خراپە تا رۆژی زیندووبوونەوە لە ململانێ دان ئایا نهێنی ئەو جیاوازییە چییە کە مایەی دڵەڕاوکێیە ؟

هەندێك لە سۆفییەکانی ئیسلام هەوڵیان دا وەڵامی ئەو پرسیارە بدەنەوە بەو مانایە وتیان " شتێك ناناسرێت بەدژەکەی نەبێ " رووناکی ناناسرێت تاریکی نەبێت، تەندروستی ناناسرێت نەخۆشی نەبێت، (بوون) ناناسرێت (نەبوون) نەبێت بەبڕوای سۆفییەکان ئەو دژیەیەکانەیە کە گەردوونی لێ دروست بوو، لەسەر ئەو بنەمایەش مرۆڤ ناتوانێت درك بەخودا بکات کە (هەقە) ئەگەر رووبەرووی ناهەق نەبێتەوە، مەسەلەی(خراپە) لەلای سۆفییەکان بەمشێوەیە شرۆڤە دەکرێت، بۆیە خراپە لە دیدی ئەوان پێویستە بۆ بوونی چاکە، چونکە مرۆڤ درك بە چاکە ناکات ئەگەر لەبەرامبەری خراپە نەبێ؛ هەروەك چۆن لە رووناکی ناگات ئەگەر تاریکی نەبێت.

ئیبن خەلدون لە مەسەلەی خراپە بۆچوونێکی نزیك لەسۆفییەکانی هەبوو، دەڵێ: " چاکەی زۆربوونی نابێت ئەگەر بەبوونی خراپەیەك نەبێت؛ کە لە پێناو بابەتەکانی دابێت، چاکەش بەبێ لەخۆگرتنی خراپە دەرباز نابێت. مانای ئەوەش بوونی ستەمە

[14] القران، سورة البقرة، ایة، ١٠
[15] عبدالرؤوف، الاتحافات السنیة، ص٦٣

لەگەڵ دروست بوونی خەڵق لەوە تێبگە لەراستی دا"[١٦]. ئەو بۆچوونەی سۆفییەکان – خەلدون – تارادەیەکی زۆر لە تیۆرە ناسراوەکەی هیگڵ دەچێت، زێدەڕۆیی ناکەین ئەگەر بڵێین لەو بوارەدا سۆفییەکانی ئیسلام چەند سەدەیەک پێش هیگڵ کەوتوون .

کەچی بەداخەوە بیرمەنداتی یوتوپیا بایەخیان بەو بۆچوونە نەداوە، سەرنجیان نەداوەتێ، ئەوان لە بابەتی(بوونی خراپە لە جیهان) تووشی سەرسوڕمان بوون و مشتومڕێکی دوورودرێژیان لەوبارەیەوە کردووە، کەچی بەئامانجێکی خوازراو نەگەیشتوون، هەموو ئەو ئەنجامانەی بەدەستیان هێناون خاڵی نین لە بێسەروبەریی و دەبەنگی.

کەم توانایی ئەوان لە تێنەگەیشتن و چارەسەرنەکردنی ئەو کێشەیە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە ئەوان بیرکردنەوەیان بەپێی لۆژیکی کۆنی ئەرستۆتالیسە، ئەو لۆژیکەش باوەڕی بەیاسای (نەبوونی دژیەک) هەیە ، شت لەلای ئەوان لەخۆی دا خۆیەتی، واتە لەخودی خۆی دایە، لەوانی دیکە سەربەخۆیە .

کەچی لۆژیکی نوێ، ئەوەی سۆفییەکان و ئیبن خەلدون موژدەیان داوە، وەها شتەکان دەبینێ لە یەکانگیری وکارلێکردن و دژ بەیەکتری بەردەوام دان، هیگڵ ئەو لۆژیکەی بەو چەند وشەیە کورتکردۆتەوە دەڵێ: " هەر شتێك لەناوەخنی خۆی دا دژەکەی هەڵگرتووە، ئەو ناتوانی ببێت ئەگەر دژەکەی لەگەڵ نەبێت" [١٧]. بەهۆی ئەو دژیەکییەوە کارلێکردنی نێوان شتەکان لە گەردوون پێشدەکەوێ و هەر ڕۆژەو شتێکی نوێی تێیدا دەردەکەوێ .

کەموکوڕی یوتوپییەکان لەوە دایە باوەڕیان بە جووڵە وپێشکەوتن نییە. جووڵە لەدیدی ئەوان بابەتێکی راگوزەرە، وەستانیش بنەڕەتی گەردوونە، بۆیە ئەوان

---

[١٦] ابن خلدون، المقدمة، ص٣٩٠-٣٩١

[١٧] علي الوردي، خوارق اللاشعور، ج١، ص١٠٠-١٠١

نـاتوانن لـە نهـێنی گـەردوون و نهـێنی ژیـان و نهـێنی مەدەنیـەت بگـەن، بێهـودە مشتومڕدەکەن.

***

مرۆڤ بەر لە دەرکەوتنی مەدەنییەت وەك بینیمان رازی وئاسوودەبوو و پرسیاری (بۆچی ؟) نەدەکرد، لێکۆڵینەوە و وردبینی نەدەکرد، لە رووی دەروونییەوە لـە ژیان کامەران بوو.بەڵام کاتێك مەدەنیەتی دۆزییەوە سەری کەوتەناو ئەو کێشە نوێیانـەی بە خەیاڵی باب وباپیری نەهاتوون. ئەو بووە هاوڕێی شـەیتان بەمـەش لەلایـەك بـووە داهێنەر لەلایەکی دیکەش ماندوو و زەحمەتکێش بوو.

بیرمەندانی ساویلکە لەو باوەڕەدان، دەتوانین مەدەنیەت دابەش بکەین: بەو مانایەی ئەوان دەتوانن مەدەنیەت لەدڵەڕاوکێ و ماندووبونەکەی پاك بکەنەوە ،کەچی داهێنان و نوێبوونەوەکەی بپارێزێت، بەڵام لۆژیکی نوێ ئەو بۆچوونە قبوڵ ناکات.مەدەنیەت دابەش ناکرێت. بۆیە ئەگەر هاتە کۆمەڵگایەك , ئـەوا بەچاکە وخراپەکانییەوە دێت، بۆیە مەحاڵە چاکەکانی لە خراپەکانی جیا بکرێتەوە. مـرۆڤیش کـە دەچێتە بـەردەم دەرگای مـەدەنیـەت ناچـار دەبێـت ئـەو ئاسـوودەییەی لـەرۆژگاری رابـردوو هـەیبووە لەدوای خۆی جێبهێڵێ .

لەماوەی جەنگی جیهانی یەکـەم دا عێراقییـەکان درکیـان بـەو هەقیقەتـە کـردووە، کاتێك بینیان مەدەنیەتی رۆژئاوا بە داهێنراو و سیستـەمی فیکریی و کۆمەڵایەتییـەوە بۆیـان دەهـات، بۆیـە ئـەوان ئـەو ئاسـوودەییەی رابردوویـان جێهێشـت و تێکـەڵ بەمەیدانی ژاوەژاوی مەدەنیەت بوون.

تائێستا نـەوەی کـۆن هـێمنی وئاسـوودەیی رابردوویـان لـەبیرە، ئـەوان لەسـەر ئـەو ڕێچـکەیە دەڕۆیشـتن کـە لەلایـەن بـابو باپیرانیانـەوە بۆیـان دانرابـوو، پرسـیاریان نـەدەکردو دڵـەڕاوکێیان نـەبوو. هەنـدێك لـە بیرمەنـدانمان ئـەوکات وتیـان: واز لەخراپەکانی مەدەنیەت بهێنن، تەنها چاکەکانی ببەن. بـەڵام ئـەو بانگـەوازەیان وەك فـووکردن بـوو، یـان هاوارێـك بـوو لـە دۆڵێـك. مەدەنیـەتی نـوێ داهێنـانی فیکـر و

نوێکردنەوەی سیستەمی بە ئێمە داوە. بەڵام لە هەمان کاتدا شڵەژانی مێشک وەڵپەیەکی دەروونی بەئێمە داوە کە کۆتایی بۆ نییە.
هێزی مرۆیی ئەوکاتەی ئازاد دەبێ و لە دابونەریت دەچێتە دەرەوە، ناتوانێت سروشتی یەقینی خۆی لە یەک شێوەدا بپارێزێت. ئەو کاتێک گومان لە بابەتێک دەکات ناتوانێ ئەو گومانەی لە ئاستێك بوەستێنێ، لەمەشدا گومان وەک نەخۆشییەکە هەموو لایەنەکان دەگرێتەوە. مرۆڤ کاتێک نەریتێک دەشکێنێ، ڕۆژێک دادێ دەبێت سەرجەم نەریتەکانی دیکەش بشکێنێ. مرۆڤیش لەو کاتە لەلایەک سوودمەندەبێ و لەلایەکی دیکەش زەرەرمەند دەبێ. لێرەشەوە ئەو وتەیە گوتراوە " ئەوەی لۆژیکی بەکارهێنا، دەبێت بە زەندیق".

***

مامۆستا حافز وەهبە باسی ئەوەمان بۆ دەکات، کاتێک پاشا عەبدولعەزیز ئال سعود، قوتابخانەی نوێ و وێستگەی بێتەلی هێنایە وڵات، فەقیهەکانی (نەجد) دژی وەستانەوە، چونکە پێیان وابوو قوتابخانە کوفر بڵاودەکاتەوە و بێتەلیش شەیتان لە گواستنەوەی هەواڵ بەکاری دەهێنێ.
ئەمە چیرۆکەکەیە کە مامۆستا وەها بۆمان دەگێڕێتەوە: " لە سەرەتای مانگی حوزەیرانی ١٣٤٩ك – ١٩٣٠ز، هەرایەك لە نێوان پیاوانی ئایینی نەجد دروست بوو. لە مەککە کۆبونەوەیان کرد، دوای ڕاوێژکردن لە نێوان خۆیان دا، بڕیاریان دا نارەزایی بەرامبەر کارگێڕی مەعارف (پەروەردە) دەرببڕن، چونکە چەند بڕیارێکی داوە .
یەکەم : خوێندنی نیگارکێشی. دووەم : فێربوونی زمانی بێگانە. سێیەم : فێربوونی جوگرافیا و بابەتی خڕیی و گۆیی زەوی و خولانەوەی زەوی. لە بەرئەوەی من جۆرێك لە سەرپەرشتیارییم بەسەر دائیرەی مەعاریفەوە هەبوو، بۆیە لەگەڵ شای شکۆمەند لەبارەی ئەو بابەتە دوام. ئەو پێیوابوو دانایی ئەوەیە لەگەڵ ئەو شێخانە

دابنیشم و تاوتوێی بابەتەکە بکەم منیش لەگەڵیان دانیشتم وقسەی نێوانمان بەو شێوەیە بوو.

حافز: پاشای شکۆمەند فەرمانی پێکردووم لە خزمەتتان دابم بۆ ئەوەی شرۆڤەی ئەو بابەتانەتان بۆ بکەم کە داواتان کردووە لە پرۆگرامی خوێندن نەمێنێن.ئێوە رادەی خۆشویستنم دەزانن لەبەرئەوەی ئێوە ئەهلی سوننەن باوەڕتان بە (ئیجتهاد) هەیە، هەموو شتێك رەتدەکەنەوە پێچەوانەی قورئان وسوننەتی راشکاو بێت، ئەو زەمەنە بەسەرچوو قسەی زانا هەرچییەك بێت بە ئەرگومێنت بزانرێت، لەو بڕوایە دانیم ئێوەش بتانەوێ ئێمە بڕیارەکانی ئێوە بێ تاوتوێکردن قبوڵ بکەین، ئەوەش لەگەڵ ئەو رۆحە ناگونجێت کە بانگەشەی بۆ دەکەن، ئەمە مانای نییە ئەو خەڵکانە بە هەڵە بزانین کە بێ ئەرگومێنت و بەڵگە بەدوای زاناکانیان دەکەون، کەچی خۆشمان لەسەر هەمان شێواز بڕۆین .

یەکێك لەشێخەکان دەڵێ : ئەوەی دەیڵێی راست و دروستە، بەڵام ئێمە بۆ شا عەبدولعەزیز ئەو بەڵگانەمان بەدەست داوە کە خراپەی خوێندنی ئەو زانستانە روون دەکاتەوە، سەبارەت بە نیگارکێشی ئەوەیان وێنەگرتنە ئەوە بەڕەهایی حەرامە. سەبارەت بە زمانی بێگانەش ئەمە پاساوێك دەبێت بۆ وەستان لەسەر بیروباوەڕی کافرەکان و زانستە بەدەکانیان, ئەمەش مەترسییە بەسەر بیروباوەڕمان وئاکاری منداڵەکانمان. ئەوەی پەیوەندی بە جوگرافیاشەوە هەیە، ئەوا بابەتی خڕیی زەوی و سوڕانەوە و ئەو شتانە لە بارەی ئەستێرە وهەسارەکانی تێدایە کە زانایانی یۆنانی باسیان کردووە و زانایانی سەلەفیش نکۆڵیان لێکردووە دوای هێنان و بردنێك یەکێك لەشێخەکان دەڵێ: ئەوەی باوەڕمان پێ هەیە بڕیارمان لەسەر داوە و بۆ ئیمامان بەرزکردۆتەوە پێویستیشمان بە (جەدەل) نییە لە شەرع رەتکراوەتەوە. ئەگەر

ئیمام قسەکانی ئێمەی قبوڵ کرد سوپاسی خوادەکەین، ئەگەریش سەرپێچی کرد، ئەوا یەکەمجار نییە کە پێچەوانەی ئێمە بێت"[١٨].

ئەو پاساوانەی کە زانایانی نەجد لە حەرامکردنی بابەتی وێنەو زمان و جوگرافیا داویانن لە راستیدا پاساوی رووکەشانەن، ئەوان دڵنیان ئەو بابەتانە پێچەوانەی ئاین نییە. لە راستیدا ئەوەی زیاتر لێی دەترسن ئەو (جەدەل)ەیە کە گوایە لەشەرع دا نەهی لێکراوە، ئەوان دەزانن وێنە و زمان و جوگرافیا باوەڕی ئەو کەسە لاواز ناکات کە فێری دەبێت. ئەوەی باوەڕ لاواز دەکات ئەو شتانەیە کە لەو بابەتانە دەردەکەوێت، ئەویش جەدەل و پرسیارکردن و فەلسەفەکارییە.

بابەتی خڕبوونی زەوی پەیوەندی بە باوەڕ وخوا وپێغەمبەرایەتی و رۆژی دوایی نییە. شێخەکانی ئاین بە تەواوی ئەمە دەزانن، لەگەڵ ئەمەشدا ئەوان لەنەستدا درک بەوە دەکەن کە ئەو بیرۆکە نوێیە لە سروشتی خۆیدا ئەو سەلیقەیەی تەسلیم بوون و لاساییە دەروخێنێ کە شێخەکان لەپەیڕەوکارانی دەخوازن.

شێخەکانی ئاین لە نوێکردنەوەی بیرکردنەوە ناترسن، بەقەد ئەوەی ترسیان لەو جەدەلە هەیە، کە ئەو بیرۆکەیە لەزەینی تازە پێگەیشتوانی دەخوڵقێنێ. کوڕێکی پێ ڕاگەیشتوو لەوە راهاتووە زەوی بەتەختی و بەوەستاوی ببینێت، ئەو کاتە هەڵدەچێ و پرسیارو مشتومڕەکان ئەگەر بگوترێت زەوی خڕەو بەبۆشایی ئاسمان دەخولێتەوە ،وەك ئەوەی لەگەڵ زانایانی ئاینی لە نەجد روویدا، لەگەڵ زانایانی عێراقیش لەسەرویەندی مەدەنیەت لەو وڵاتە روویدا. ئەوان وەك بینیمان هەموو شتێکیان حەرام دەکرد، خوێندنەوەی رۆژنامەیان حەرام کرد سفوریان حەرام کرد هەموو شتێکی نوێیان لە جلوبەرگ و سەرتاشین حەرام کرد دواتریش ئەو هاوارانەمان دەبیست کە لە دژی ئەو کەسانە بەرزدەبوونەوە کە دەیانگوت باران لەهەڵم دروست دەبێ زەوی خڕە و میکرۆب هۆکاری نەخۆشیە.

---

[١٨] حافظ وهبة، جزيرة العرب في القرن العشرين، ص١٢٦-١٢٧

وەك ئاشكرایە ئیسلام ئەو بابەتانە حەرام ناكات وسزای كەسەكانی نادات كە باسی دەكەن، كەچی زانایانی ئایینی لە ئەستیانەوە دركیان بەمە كردووە ئەو جۆرە بابەتانە ئەگەر پروپووچیش بن پلە بەپلە دەبنە هۆی ئازادی عەقڵ، ئەمەش پاڵ بە مرۆڤەوە دەنێت (هەست بكات یان نەكات) گومان وپرسیار لە هەموو شتێك بكات، ئەمەش ئاخیر زەمانی گەورەیە.

زانایانی بەزیدی ئاسوودەبوون كاتێك خوێندن و نووسینیان لە پەیڕەوكاران حەرام كرد، خوێندن لەسەرەتادا وا لە مرۆڤ دەكات هەندێك كتێب و نزای خوازراو بخوێنێتەوە دواتر بەرەبەرە شتی تر دەخوێنێتەوە، هەموو ترسەكە لەو شتانەیە لەوانەیە رۆژنامە یان گۆڤارێكی نوێ بێت، یان خوێنەر باز بدات كتێبی فەلسەفە و دەروونناسی و كۆمەڵناسی بخوێنێتەوە (لێرەوە پەنا بەخوا) ئەمەش لە سروشتی خۆی دا هۆكاری پرسیاركردن ودڵەراوكێ و ئازادی بیركردنەوەیە. كاتێكیش خوێنەر گەیشتە ئەو قۆناغە شەرمەزارییە، ئەوا لە كامەرانی بەهەشتەوە دەردەچێت و دەكەوێتە سەر مەدەنیەتی ئەو زەوییەی كە باوكە ئادەمی كەوتە سەر.

تەورات شرۆڤەی هۆكاری دەركردنی باوكە ئادەم دەكات لە بەهەشت دەڵێ : ئادەم لە بەهەشت دەژیا، ئەو لەگەڵ ژنە شۆخەكەی بوو، بە نیعمەت و دڵخۆشی بوون، غەمێكی نەبوو، ماندووبوونی نەبوو. تا ئیبلیسی نەفرەتكراو هاتە لای ژنەكەی بۆ ئەوەی فریوی بدات و لە درەختە حەرامەكە بخوات تەورات وەسفی ئەو درەختە دەكات گوایە درەختی زانینی چاكە و خراپەیە [19].

زانایانی ئایین لە دیاركردنی جۆری ئەو دارە شومە سەریان سوڕماوە كە بووە هۆكاری دەركردنی ئادەم لە بەهەشت، هەندێك دەڵێن دار سێوە. هەندێكی تر دەڵێن گەنمە ، هەندێكی دیكە شتی تر دەڵێن وەك تێبینی دەكەین ئەو رووەكە نە سێوە، نەگەنم، نەكاڵەك بووە، بەڵكو درەختێكی رەمزی بووە ئەوكەسەی بیخوات گومان و

---

[19] التوراة، سفر التكوين، الاصحاح الثاني.

پرسیار دەکات درەختەکە هانی دەدات لە دوای بابەتی خراپە و چاکە و جیاکردنەوەیان بگەڕێت. بەمانایەکی دیکە ئەمە ئاماژەیە بۆ چەمکی یاخی بوون و جورئەت کردنی حەرام. وەك قورئان باسی دەکات خودا فەرمانی بە ئادەم کردووە لەو رووەکە نزیك نەبێتەوە، کەچی ئادەم لەو فەرمانە یاخی بوو لە دارەکەی خوارد بۆیە کێشەکە تەنها لە یاخیبوونی فەرمانەکەیە نەوەك شتی دیکە.

تەورات دەڵێ : ئەوکاتەی خودا بینی ئادەم لە درەختە حەرامەکە دەخوات وتی " ئەمەش مرۆڤ، وەك یەکێك لە ئێمە چاکەو خراپە دەناسێ " دوای ئەمە تەورات وەسفی حاڵەتە نەخوازراوەکەی ئادەم دەکات دوای ئەوەی لە دارەکەی خواردووە چاکەو خراپە دەناسێ . تەورات دەڵێ : دوای ئەوەی ئادەم و حەوا لە دارە حەرامەکەیان خوارد چاویان کرایەوەو لە رووتی خۆیان هەستیان بەشەرم کرد، بۆیە خۆیان بەدار هەنجیر داپۆشی. ئادەم گوێی لە دەنگی پێی خودا بوو کە لە بەهەشت دەگەڕا، شەرمی کرد بۆیە خۆی لەناو دارەکان حەشاردا ، خودا بانگی کرد : ئادەم تۆ لە کوێی ؟ ئادەم وەڵامی دایەوە : لە بەهەشت گوێم لە دەنگی تۆبوو لە رووتیی خۆم شەرمم کرد ، خۆم حەشاردا. خودا وتی کێ بەتۆی وتووە تۆ رووتی ؟ ئایا لەو دارەت خواردووە کە فەرمانمان کردبوو نەیخۆی ؟ دوای ئەمە تەورات دەڵێ : بە ئادەمی وت لەبەر ئەوەی گوێت لە ژنەکەت گرتووە لەو دارەت خواردووە کە فەرمانم کردبوو نەیخۆی، بۆیە زەوی بەهۆی تۆوە نەفرەت لێکراوە ، بەماندووبوون هەموو رۆژەکانی ژیان دەخۆی ، دڕکت بۆ دەڕوێ ، گژوگیای کێڵگە دەخۆی ، بە ئارەقی نێو چەوانت نانێك دەخۆی تا دەگەڕێیتەوە ئەو زەویەی لێوەی هاتووی لەبەر ئەوەی تۆ لە گڵی بۆ گڵیش دەگەڕێیتەوە.

تورێتیی پێیوایە ئەو کەوتنەی ئادەم خۆی لە خۆیدا مەدەنیەتە. ئادەم دوای دەرکرانی لە بەهەشت شەرم دەکات دوای ئەوەی کەم شەرم بوو، وایلێهات چاکە و خراپە بناسێ،کە پێشتر نەفام بوو، بە ماندوێتی نانێك دەخوات ئەویش بە ئارەقی نێوچەوانی، پێشتر تەمبەڵ و رازی شتێك نووشی دڵەڕاوکێی نەدەکرد .

مەدەنیەت چاکەیەکی گەورەی بۆ مرۆڤ هێناوە، لەگەڵ ئەوەشدا خراپەیەکی گەورەتری بۆ هێناوە. مەدەنیەت بیری مرۆڤی لە زیندان ئازادکرد، وایکرد ئەو هزرە لە گەردوون بخولێتەوە و پرسیار لە هەموو شتێك بکات لەگەڵ ئەوەشدا هزر بەرەو دڵەڕاوکێ و وڕێنە و باخی بوون چوو. بە پێی گوزارشتەکەی تەورات تامی ناسینی چاکەو خراپەی بە مرۆڤ داوە، لەگەڵ ئەوەشدا وایکرد بە برینکی زۆر تامی نەهامەتی و چاکە و خراپە بچێژێت .

مرۆڤ بەر لە مەدەنیەت بیری نەدەکردەوە ، دوو دڵیش نەبوو. بۆیە دروستە بڵێین: بیرکردنەوە و دڵەڕاوکێ دووانەیەکن لەیەکتر جیانابنەوە.

موتەنەبی لە یەکێك لەقەسیدەکانی دەڵێ:

ذوالعقل يشقى بالنعيم بعقله وأخو الجهالة بالشقاوة ينعم

هەندێك لە دەبەنگەکان، ئەوانەی شتێك لە بنەماکانی زانست فێربوون، وادەزانن موتەنەبی مەبەستی ئەوانە، بۆیە بەنێوچەوانی خۆیان دەکێشن و بە حەسرەتەوە دەڵێن: ئەوان بەهۆی بیرکرنەوە بەرز و زانستەکانیان تووشی مەینەتی بوون.
ئەوان لە یەك کاتدا دەبەنگ ودڵخۆشن. خوا نیعمەتی ئەو بنەما سادانەی زانستی پێبەخشیون. لە ناو خەڵکی عەوام شانازی بەخۆیان دەکەن ولە چایخانەکان دادەنیشن باسی ئەرستۆتالیس وفارابی دەکەن ولوتیان بەرزدەکەنەوە. ئەوان حەسرەتیان هەیە لە نەزانی خۆیان، ئەگەر بەراستی بەدیەختن ئەوا چاکترە بە مەینەتی خۆیان خەریك بن.

سەیرتر لەوانە ئەو نووسەرۆکەیە، کە وتارێك یان دوو وتاری لە ڕۆژنامەیەك نووسیوە ویەخۆی دەڵێ:"ئەو مۆمێکە لەپێناو ڕووناکی کەسانی دیکە دەتوێتەوە".
دواتر بەشەقام دەڕوا بۆ ئەوەی خەڵك بەسەرسامییەوە سەیری بکەن. ئەگەریش بینی ئەوان سەرقاڵن بە کێشەکانیانەوە ئاگایان لەو نییە، ئەوا دەڵێ:" بلیمەتەکان بەوشێوەیە دەمرن".

ئەوانە نازانن ئازادی بیرکردنەوە نەهامەتی بۆ تاک نییە، تەنها ئەوکاتە نەبێت کە لە زیهنی هەموو خەڵك دابێنت. ئەوکاتیش خەڵك دەبنە سوتەمەنی بۆ ئەوەی رێگای پێشکەوتن و جووڵەی کۆمەڵایەتی رۆشن بکەنەوە. بەڵام ئەو تاکەی کە لە کۆمەڵگایەکی سست دەژیت، ئەوا چێژە تایبەتەکانی ئەو بەبڕێك تێگەیشتن لە کەسانی دیکە جیادەکرێتەوە. ئەو کاتەش قاچ دەخاتە سەر قاچ و شانازی بەو زانستە زۆرەی دەکات. حەسرەتیش دەکێشێ لەبەر ئەو (بەدبەختی)یە خۆشەی کە هەیەتی.

***

وەك وتمان (دەبەنگی) گشتی ئاسوودەیی وکامەرانی بۆ خەڵك دەهێنێت. پێشینان وتوویانە" دڵخۆش ئەو کەسەیە، کراسێکی نییە" مەبەستیان ئەوەبوو کە ئەو کەسەیە کە کراسێکی نییە و نایەوێ کراسێکی هەبێت. بەڵام ئەو کەسەی کە کراسێکی دەوێ و نیەتی، ئەوا بێگومان تووشی نەهامەتی دەبێت. لێرەشەوە کێشەی گەورەی مەدەنیەت هاتووە. مەدەنییەت مانای هەڵپەکردن ورکابەریی و چەوسانەوەی خەلکە لەلایەن خەلکانێکی دیکەوە. چینێکی خۆشگوزەران دەرکەوتووە کە چەندین کراسی هەیە، بەڵام کەسانێکی زۆر ماون کراسیان هەبێت، خەلکیش لە برسێتی و تێربوون لە دڵەڕاوکێ دان. دەگوترێت کەسی شارستان ئەگەر برسی بێت دزی دەکات، ئەگەر تێر بێت بەدکار دەبێت. لە هەردوو حاڵەتدا نەهامەتی ناوەستێ. ئەو بەدوای ئامانجێکەوە رادەکات. ئەگەر بەو ئامانجە گەیشت لە بیری دەکات وئامانجێکی دیکە دروست دەکات. ئەو بەدوای سەراب رادەکات، ئەو لە هەموو رۆژێکدا داهێنان و هەڵپە دەکات ئەوەی ئەمڕۆ بەلایەوە نوێ بێت، ئەوا بەیانی کۆن دەبێت.

بەڵام سەبارەت بەو کەسە سەرەتاییانەی لەسەر خۆرسکی خۆیان دەژین، ئەگەر برسی بوون سوپاسگوزاری خودا دەکەن، ئەگەر تێریش بوون هەروەها سوپاسگوزار دەبن. تایبەتمەندی ئەوان ئەوەیە هەموویان بەیەکەوە تێر دەبن و برسی دەبن.

کەسێک لەوان نییە بەشخوراو بێت، رکابەریی لە لای ئەوان قەدەغەیە؛ تەنها ئەوکاتە نەبێت کە سوودی گشتی هەبێت، هەڵپەی تاکەکەسیش بە نەنگی دەزانرێت و نابێت تاک ئەو سیفەتەی هەبێت.

ئەمەمان زۆر بەروونی لە لای ئەو کەسانە بینیوە کە لەبیابان دەژین و خراپیەکانی مەدەنیەتیان تووش نەبووە. هەروەها ویل دۆرانت باسی ئەوەی کردووە ئەم سیفەتانە لە لای ئەوکەسانەوە هەیە کە لە جەنگەڵەکان دەژین"[20]. برسییەک لەنێوان ئەوان نییە؛ خواردن لە هەموو شوێنێکی گوند هەیە. ئەگەر یەکێکیان دەسکەوتێکی هەبێت، ئەوا یەکسەر بەسەر کەسانی دەوروبەری دابەش دەکات. دەڵێن یەکێک لە گەشتیارەکان قاتێکی تەواوی بەمرۆڤێکی سەرەتایی دابوو؛ دواتر بینی کڵاوەکە لەلای یەکێکە و چاکەتەکە لەلای یەکێکی دیکە و پانتۆڵەکەش بەشی یەکێکی دیکە بووە.

هەروەها یەکێک لەو مرۆڤە سەرەتاییانە لە دوورگەی ساموا، لە دەمی گەشتیارێک باروبۆخی خەڵکی لەندەن دەزانێ، بەسەرسامییەوە دەڵێ:" چۆن دەکرێت ئەو خەڵکە هەژارو برسی بن؟ ئایا خزم و عەشیرەتیان نییە؟ ئەو بەڵای سەیرە وێنای ئەوە بکات کەسێک برسی بێت و کەسانی دەوروبەریشی تێر بن.

بەڵام لە مەدەنیەت ئەمە کارێکی باوە، جێگای سەرسامی نییە. ئەمەش بێگومان دەبێتە هۆکاری ململانێ؛ لە ئەنجامیشدا بزاوی کۆمەڵایەتی دروست دەبێت کە تەواوی کۆمەڵگا بەرەوپێش دەبات.

***

دروشمی مرۆڤی سەرەتایی ئەوەیە" قەناعەت گەنجینەیەکی لەبن نەهاتووە". ئەوان شتێک بۆ بەیانی گلّ نادەنەوە. کەسی (بەدو) دەڵێ: " ئەوەی لەناو دەستە خەرجی بکە، ئەوەی بەیانی خۆی دێت". پیرێ لەیەکێك لەپیاوانی ئەسکیمۆ دەپرسێ:" بیر

---

[20] Durant,our orient heritage,p17

لەچی دەکەیتەوە؟" ئەویش دەڵێ:" پێویست بەبیرکردنەوە ناکات، بەشێکی زۆر خواردنم هەیە".

دورانت باسی هۆزەکانی بۆشمان دەکات لە ئەفریقیا دەڵێ:" هەموویان برسین، یان هەموویان تێرن". ئەگەر یەکێك لە مرۆڤی سەرەتایی راوی نێچیرێکی قەڵەو بکات، ئەوانی دیکە بەدەوروبەری کۆدەبنەوە وسەمای بۆ دەکەن، دواتر لە نێچیرەکە دەخۆن و راوکەرەکەش بەقەد ئەوان بەشی خۆی وەردەگرێت. تەنها ئەوەندەی دەوێ کە لەناو گرووپەکەی دەرکەوتووە و خەڵك باسی دەکەن.

بۆیە مرۆڤی سەرەتایی کارناکات کاتێك خواردنی هەبێت، ئەگەر خۆراکیش نەما ، ئەوا لە زەوی بەدوای بژێوی دەگەڕێت. لێرەوە کێشەی ئەو کۆمپانیانە دەرکەوتووە کە مرۆڤی سەرەتایی وەك کرێکار بەکاردەهێنن، چونکە ئەو مرۆڤە کە لە کۆتایی هەفتە پارەکەی وەردەگرێت، ئەوا دەچێتەوە ماڵ و ناگەڕێتەوە تا پارەکەی تەواو دەبێت.

هەرئەمەش لەلای ئێمە تێبینی دەکرێت، بەتایبەتی لەلای ئەو چینانەی کە هێشتا تووشی بارگرانی مەدەنیەت نەبوونەتەوە. دەبینین کەسانی لادێیی چەند رۆژێك کار دەکەن، دواتر دەگەڕێنەوە گوندەکەیان تا پارەکەیان خەرج بکەن.

دورانت دەڵێ:" مرۆڤە سەرەتاییەکانی ئوسترالیا ناتوانن کار بەو کرێیە بکەن کە دواتر پێیان بدرێت، ئەوان یەکسەر پارەکەیان دەوێ. ئەگەر یەکێکیان پارەیەکی لە کارەکە دەستکەوت، ئەوا تا پارەکەی تەواو دەبێت ناگەڕێتەوە سەرکار.

دواتر دورانت سەرنجی خۆی دەدا و دەڵێ:" ئەوکاتەی مرۆڤ بیر لە بەیانی دەکاتەوە، لە بەهەشت دەردەچێ و دەکەوێتە دۆڵی دڵەراوکێ، ئەو کاتە رووی لەخەمان زەرد دەبێت و چاوچنۆك دەبێت و حەزی خاوەندارێتی دەبێت و خۆشی دەبەنگیی نامێنێ".

***

شوێنەوارناسەکان دەڵێن:" مەدەنیەت ئەوکاتە دەستی پێکردووە، کە مرۆڤ کشتوکاڵی دۆزیوەتەوە. بەر لەو کاتە مرۆڤ قووتی خۆی لە دار هەڵگرتەوە یان لە زەوی ڕاوی کردووە.ئەوەی لێرەدا شایەنی ئاماژە بۆ کردنە،کە کشتوکاڵ پێویستی بە پلاندانان و چاوەڕوانی وعەمبارکردن هەیە. جووتیار بۆ داهاتووی کاردەکات. ئەو ناچارە زەوی بکێڵێ وەدواتر تۆو بکات وەدواتریش دروێنە بکات. ئەم بابەتانەش پێویستی بەوە هەیە مرۆڤ بیر لە بەیانی بکاتەوەو خۆی بۆ ئامادە بکات.

جگە لەمەش جووتیار پێویستی بەوە هەیە ماڵ دروست بکات و فەلەکناسی بزانێ و نووسین بزانێ، کشتوکاڵ پێویستی بە سەقامگیری هەیە لەسەر زەوی، سەقامگیریش پێویستی بەماڵ دانان هەیە، سەرەرای ئەمەش دەبێت تۆماری حیسابی خۆی بکات، لە بیری نەکات و قەرزەکانی تۆمار بکات، نەوەك نکوڵی لێ بکرێت. دەبێت چاودێری جووڵەی مانگ و خۆر بکات بۆ ئەوەی وەرزەکانی چاندن و دروێنە بزانێت. هەر هەموو ئەمانەش بەرەو زانینی زانست و هونەرەکانی دەبەن. ئەندازە و ژمێریاریی وفەلەکناسی دواجار دەبنە فەلسەفەکاری. فەلسەفەش دەبێتە هۆی گومان و پرسیار و دڵەڕاوکێ. بۆیە لێرەوە دەتوانین بڵێین: مرۆڤ کاتێك مەدەنیەتی دانا، ئەوا خۆی تووشی بەلایەك کرد و نازانێ چۆن لێی دەربچێ.

ئەوەی گومان لەخودا بکات کافرە، ئەوەی لۆژیکی هەبێت زەندیقە. کەچی مرۆڤی سەرەتایی نە کافرە، نە زەندیقە. گومان و زەندیقی ئەوکاتە دێت کە تووشی کەسانی شارستان دێت و تووشی نەخۆشی ئەوان دەبێت. ئەو لە گوندەکەی ئاسوودە و دڵنیا دەژی، لەکولتووره کۆنەکەی خۆیدا ئاسوودەیە چێژ لە خەونەکانی وەردەگرێت. کەسێك لە گوند نییە بڵێ"بۆچی؟" هەموو شتێك بەلای ئەوانەوە پیرۆزە نابێت لێی دەربچن، گومانیش لەلای ئەوان کوفرێکە خاوەنەکەی توندترین سزا وەردەگرێت.

ئەوان دەروونیان پڕبووە لە یەقین وباوەڕ وخۆشی ئەگەر یەکێك لەوان نەخۆش بکەوێت ئەوا بۆلای کاهین دەچێت بۆ ئەوەی نزای لەسەر بخوێنێ، یان تفی لە دەم

بکات، بەدەوری سەما بکات، باوەڕی بەوە هەیە بەوکاهینە چارەسەری دەردەکەی دەکرێت، هەر ئەمەش وادەکات دڵی پڕ لە ئومێد و ئاسوودەیی بێت.

ئەو لەمەیاندا پێچەوانەی کەسی شارستانە، کە ترس بەسەری زاڵە ولە دڵەڕاوکێ دایە. ئەگەر گڕکان لە نزیك گوند هەڵچوو ئەوا دەچنە لای کاهین دەست دەکەن بەنزا و سەما، گڕکان بەمە دادامرکێتەوە بەڵام ئەوان ئاسوودە دەبن و دەزانن تەنها ئەوە روودەدا کەخودا لە چارەنووسیان دا نووسیویەتی.

ئەگەر یەکێك لەوان چوو ڕاو بکات, ئەوا پێویستی بەوە نییە چەکەکەی تیژ بکاتەوە. بەلکو زیاتر پێویستی بەتیژکردنەوەی چەکی دەروونی خۆی هەیە. ئەو نزایەی لایە کە لە کارەکانی رابردوو بەکاری هێناوە، ئەو دەچێتە لای کاهین بۆ ئەوەی راوەکەی بە بەرەکەت بکات و لە مەترسی دووری بخاتەوە، بۆیە کاتێك تووشی ئاژەڵێکی دڕندە دەبێت ناترسێ، چونکە نزاکەی سەری دەخات و کاهینەکەی چارەسەری دەکات. بەڵام ئەگەر گورگ ئەوی خوارد، ئەوا کێشەیەك نییە چونکە دەچێتە ئەو شوێنەی باوباپیرانی تێیدا دەژین و لە نیعمەتی فیردەوس دەژین کە ئیمانداران بەڵێنیان پێدراوە.

لۆژیکی دەمارگیرەکان

لە پێشەکی ئەم کتێبەدا ئاماژەم بۆ ئەوەکرد، کە پیاوانی ئایینی لەلای ئێمە هێشتا بە شێوازی سەدەی دەیەم بیر دەکەنەوە، کەچی ئەوان لە سەدەی بیستەمدا دەژین.ئەوان لە کۆڕ و کۆبوونەوەکانیان وەك فارابی و ئیبن توفەیلْ مشتومڕ دەکەن، بێ ئاگان لەوەی کە زانستی نوێ ئەو تیۆرانەی هێناوە، قسەکانی فارابی و ئیبن توفەیلْ وا لێ دەکەن لەگرۆگالی منداڵ بچێت.

کاتێك لە هاوینی رابردوو سەردانی ئێرانم کرد، چوومە لای شێخێك لە شێخەکانی ئایین، لەوێ گوێم لێگرت ئەوشێخە بانگەشەی ئەوەی دەکرد فەیلەسووفە. کاتێك قسەی دەکرد، قوتابییەکانی لەسەرسامیدا دەمیان لەئاست ئەو لۆژیکەی دەکردەوە کە لە شێوازەکانی فەلسەفەی کۆن بەکاری دەهێنا.

جێگای گلەییە ئەو شێخە تەمەنی درێژی لە بەکارهێنانی ئەو هونەرە کۆنەی شێوازی قسەکردن بەسەر ببات، بینیم بەوە دڵخۆشە کە زمان پاراوە لە بەکارهێنانی زاراوەکانی فەلسەفەی کۆن، ئەو قەناعەتی بەو فەلسەفەیە هێناوە و بڕواشی وایە خەڵکیش هەموویان قەناعەتیان بەو فەلسەفەیە دێت کاتێك گوێی بۆ شل دەکەن،

کەچی بیرکردنەوەی لەو چوارچێوە تەسکەدا قەتیس بوو، لە نێوان ئەو پێوەر و زاراوانەی خۆی نەبێت کەس تێی ناگات.

ئەو شێخە لە نموونەی ئەو پیاوەیە کە هەموو تەمەنی بە مەشقکردنی شمشێر و ڕم و جۆرەکانی دیکەی چەکی کۆن بەسەر بیات، بڕواشی وابێت ئەو چەکانە دونیا داگیر دەکات، کەچی زانراوە ئەو لەسەردەمێکدا دەژیت، ئەو چەکانە لە مۆزەخانە دانراوە، خەڵك سەیریان دەکەن و گاڵتەیان پێدەکەن.

جا ئەوانەی لۆژیکی کۆن لەو سەردەمەدا بەکاردەهێنن لەو پاڵەوانانەی شێوازی عەنتەرەی عەبسی دەچن، کە بە شمشێر هێرش دەکەنە سەر سەربازێکی نوێ،چەکێکی بەدەستەوەیە خێرا تەقەدەکات. جا ئەوان هەرچەندە جۆرەکانی پاڵەوانێتی و ئازایی بەکاربهێنن، ڕاسترین مەزندە ئەوەیە کە تفەنگەکە دەیانکوژێ وبەشێوەیەك پاڵەوانێتی و جۆش و خرۆشیان دادیان نادات.

****

سوودی نییە ئەگەر بڵێم لۆژیکی نوێ لە لۆژیکە کۆنەکەی ئەوان ڕاستترە، پێوەرێکی وەها نییە هەردوو لایەن ڕازی بکات، هەر لایەنێك لەسەر ئەوە ڕاهاتووە، ڕاستی تەنها لەلایەنی خۆیەوە ببینێ، بێ ڕەچاوکردنی ئەوانی دیکە، ئەو لە شێوازی بیرکردنەوەی خۆی ڕازییە و حەز ناکات بچێتە سەر بیرکردنەوەیەکی دیکە.

لەوبارەیەوە هەر دەتوانم ئەوەندە بڵێم کە لۆژیکی نوێ سەردەکەوێت، جا ئێمە بمانەوێت یان نا. لۆژیکە واقعییەکەی زانست شتێك لەبەردەمی ناوەستێت، بەسەر لۆژیکی کۆنیش سەردەکەوێت وەك چۆن تفەنگ لەململانێی مانەوەدا بەسەر شمشێر بەدەستەکانەوە سەرکەوت.

****

شمشێر بەدەستەکان دەتوانن ئەوەندەی بیانەوێت گلەیی لە تفەنگ بکەن و بە چەکی ئەو ترسنۆکانەی بزانن کە لە دوورەوە خۆیان بۆ دوژمن مەڵاس داوە و دوژمن غافڵگیر دەکەن. هەروەها شمشێر بەدەستەکان مافی خۆیانە ستایشی خۆیان بکەن

و هەموو ئەو جۆرە ستایشانە بدەنە پاڵ خۆیان وەك ئەوەی لە رابردوو شانازییان پێوەدەکرد، بەڵام ئەو ستایشە لە بەردەم تفەنگدا سوودیان پێناگەیەنێ. بێگومان تفەنگ دەیانکوژێ و بەهەرحاڵ بێت سەرکەوتن بۆ ئەوە. لەو کاتەدا باشترە شمشێربەدەستان دان بەو واقیعە بنێن، کە بوارێك ئەماوەو دەبێت دەرئەنجامەکەی قبوڵ بکەن، ئەگینا زەمانە لەناویان دەبات وەك چۆن بەردهاوێژەکانی لە سەدە سەرەتاییەکانی مرۆڤایەتی لەناوبرد.

کاروانی مێژوو دەڕوات و بەردەوامە لە ڕۆشتن، ئەو (چاکترین) لەسەر بنەمای ئەو پێوەرانە ناناسێ کە لەخۆوە لە خەیاڵی فەیلەسووفانی کۆشکی بلورین هەن، ئەوەی لەگەڵ کات نەڕوات دەکەوێتە ژێر پێی ڕێبوارەکان، کاتێکیش هاوار دەکات کەسێك بەهانایەوە نایەت. مێژوونووسان باس لەوە دەکەن کاتێك ناپلیۆن هاتووە میسر داگیر بکات، پلانێکی سەربازی لەلا بووە، کەچی مەمالیکەکان بە شمشێرە بریسکەدارەکانیان بەرەو ڕووی دێن و دڵنیا لەوەی بەسەر ناپلیۆن زاڵ دەبن، یەکێك لەوان تاسێکی بەسەرەو بەشێوازی کۆن قەڵغانی هەڵگرتووە، بەفیزەوە، گوایە ئەمرۆش سەردەکەوێت وەك چۆن دوێنێ بەسەر ئاپۆرای جووتیار و هەژاران سەرکەوت. ئەسپ حیلەی دێت و شمشێرەکان دەبریسکێنەوە و تەپوتۆز بەرزدەبێتەوە، وایان خەیاڵ کردبوو کە ناپلیون(کورتەباڵای کافر) لە بەرامبەر ئازاییەتە دەگمەن و باوەڕ بەهێزەکەی ئەوان دەبەزێت.

کەچی ناپلیۆن لەو کاتەدا هێمن بووە، سەیری ئەو کاغەزە دەکات کە بەدەستیەوە بووە، پلان بۆ مانۆر و تەوقکردن و هێنان و بردن دادەنێت،، هێڵێك لەوێ دەکێشێ و خاڵێك لەوێ دادەنێ وەك ئەوەی یاری شەتەرەنج بکات، یان فاڵ بۆ کچانی دراوسێ بگرێتەوە.

ئەمە هیچ نییە جگە لەساتێك لەساتە یەکلاکەرەوەکانی مێژوو، کەدەبینین مەمالیکەکان بەجلە کەشوفەکان و سمێڵە زلەکانیانەوە لەسەر زەوی کەوتوون، ئەوکاتەش نە لە جۆش وخرۆش و نە هوتافاکانیان سوودمەند نەبوون

***

زۆر کتێبم خوێندۆتەوە، کە لەو رۆژگارەماندا پیاوانی ئایینی بڵاویان دەکەنەوە، لە خوێنەر ناشارمەوە کەمن بۆ خوێندنەوەی ئەو جۆرە کتێبانە پەرۆشم، لە کاتی خوێندنەوەیاندا هەست دەکەم، من فیلمێکی مێژوویی لە فیلمە سینەماییەکان دەبینم، بەتایبەتی ئەو هەستەم کاتێك هەیە کە ئەو کتێبانە دەخوێنمەوە کە پیاوانی تایفە ئیسلامییە جیاوازەکان دەیاننووسن و وەڵامی یەکتر دەدەنەوە.

نووسەر لە لاپەڕەی یەکەمی کتێبەکەی دا پێشەکیەکی زەبەلاح دەنوسێ، لە بارەی خۆیەوە دەڵێ ئەو بێلایەن و هەموو سۆزە مەزهەبیەکان و باوەڕە پێشینەکەی لەخۆ داماڵیوە، بۆیە دەیەوێت لەژێر رۆشنایی عەقڵ و لۆژیك تاوتوێ مێژوو بکات.

کەچی من لە سەرەتای دەستپێکردنی خوێندنەوەی ئەو جۆرە کتێبە، دەبینم خاوەنەکەی بەڵگە و ئەرگومێنتی عەقلی ونەقلی کۆدەکاتەوە، بۆ ئەوەی دروستی بیروباوەڕە مەزهەبییەکەی بەشێوەیەك بسەلمێنێ کە پاشگەزبوونەوەی لێ نەبێت.

ئەو کتێبەکەی بە شکۆمەندکردنی عەقڵ دەست پێدەکات، کە گوایە پێویست لەژێر رۆشنایی عەقڵدا بۆچوون و باوەڕەکان راست بکەینەوە، کەچی لەدووتوێی کتێبەکە دەبینین خۆی کەمێك یان زۆر لە باوەڕە کۆنەکەی دەرناچێت، وەك ئەوەی بەڵگەهێنانەوەی عەقلی بەلای ئەوە ئامانجێك بێت بۆ باوەڕەکانی، بەو رێگایە گونجاوەی دەبینێ بۆ پاڵپشتی باوەڕ و قۆرخکردنی هەقیقەت.

ماوەیەکی کورت بەسەر دەرچوونی ئەو کتێبە تێناپەڕێت، دەبینین کتێبێکی دیکە لەلایەن پیاوانی تایفەی دووەم بڵاو دەبێتەوە، ئەمەش وەك هاوکارەکە کتێبەکەی بە شکۆمەندکردنی عەقڵ و لۆژیك دەست پێدەکات، دواتر بۆ پاڵپشتی باوەڕە باوەکەی بەڵگەی عەقلی و نەقلی بەکاردەهێنێت، وەك ئەوەی لۆژیك پاڵپشتی شتێك نەکات تەنها باوەڕی ئەو نەبێت. سوپاسگوزاری بۆ خودا.بەمشێوەیە زەمان بەدوای زەمان دەڕوات و پیاوانی ئایینیش سەرقاڵی پاڵپشتیکردنی بیروباوەڕەکانین لە رێگای عەقڵ

و لۆژیکەوە. کەسیان بەوەی دیکە رازی نییە، هەریەکێکیش لەوان سیفەتی لە شێوەی لوتبەرزیی و سۆفسەتە و دەمارگیری دادەتە پاڵ ئەوانی دیکە.

بەم نزیکانە کتێبێك بڵاوبۆتەوە، توێژینەوە لە بارەی رووداوێکی مێژووی ئیسلامیی دەکات. بەپێی ئەوەی کە تایفەیەکی دیاریکراو دەیبینێت، یەکێك لەوان پێشەکی کتێبەکەی نووسیوە و دەڵێ:" ئەو کتێبە لە چەند لایەنێك سەرکەوتووە، لە تێڕوانینی بۆ توێژینەوەکە سەرکەوتوو بووە، تێڕوانینێکی بابەتییانەی پەتییە. نووسەر هیچ سۆز و لایەنگرییەکی نییە، ئەگەریش رێککەوتووە کە توێژینەوەکە بە باوەڕە مەزهەبییەکەی کۆتایی دێت، ئەمە شتێك نییە، تەنها ئەوە نەبێت کە میتۆدە قووڵەکەی، ئەوی بەو کۆتاییە گەیاندووە... هتد"[21].

نووسەری پێشەکی، تێڕوانینی بابەتیانەی پەتی وداماڵراو لە هەر باوەڕێکی مەزهەبی دەداتە پاڵ نووسەری کتێبەکە. دواتر دەڵێ ئەو تێڕوانینە بابەتیانەیە کە نووسەری گەیاندۆتە دەرخستنی دروستی باوەڕە مەزهەبەبییەکەی، واتە نووسەر لە سەرەتادا مەبەستی ئەوە نەبووە بەڵگەی بۆ دروستی باوەڕەکەی بهێنێتەوە، بەڵکو ئەرگومێنێت لە خۆیەوە هاتووە، کاتێك نووسەر پەیرەوی میتۆدێکی وردی زانستی کردووە لە توێژینەوەکەی دا.

لۆژیکی نوێ ئەو قسانەی بە خورافە دەزانێت کە ئاینپەروەرێکی باوەڕدار بە یەکێك لەمەزهەبەکان، ناتوانێت خۆی لە سۆزە مەزهەبییەکەی داماڵێت. باوەڕدار هەندێکجار وادەزانێ خۆی لە سۆز داماڵیوە، بەڵام ئەوەیان وەهمێکە بنەمای لەڕاستیدا نییە.

یەکێك لە مەرجەکانی میتۆدی زانستی ووردبین ئەوەیە، کە خاوەنەکەی بەر لەوەی دەست بەتوێژینەوەکەی بکات بە گومان و سەرسوڕماو بێت. بەڵام ئەوەی بانگەشەی ئەوە دەکات کە تێڕوانینی بابەتیانەیە، ئەو لەباوەڕی خۆیدا تا تەوقی سەری نقوم

[21] محمد رضا المظفر، السقيفة،ص٤

بووە. واتە ئەو گێلە یان فێڵبازە، ئێمەش دەمانەوێت پیاوانی ئاینی لەو دوو سیفەتە بەدوور بگرین.

گلەیی لە پیاوانی ئایینی ناگرێت کاتێک بە هەموو هۆکارێک پاڵپشتی لە باوەڕە مەزهەبییەکەیان دەکەن، ئەوان لە بەرانبەر ویژدانیان و پەیڕەوکارانی مەزهەبەکەیان پابەندن بەوەی کە باوەڕەکەیان بەچەندین شێواز بڵاو بکەنەوە. بەڵام گلەییان لێ دەکەین کاتێک لەو پێناوەدا لۆژیکی کۆن بەکاردەهێنن. ئەو پیاوانە نموونەی ئەو کەسەن بە شمشێرێکی بەمەتی دەچێتە جەنگێکی سەردەمیانە، ئەوا لەیەک کاتدا زیان بەخۆی و خەڵکەکەشی دەگەیێنێت، ئەوکاتەش جەنگاوەران تەقەی لێناکەن، بەباشی دەزانن گاڵتەی پێ بکەن تەوەک بیکوژن.

ئەزموونێکی زۆر سەلماندوویەتی مشتومڕی لۆژیکیی کە پیاوانی ئایینی بەکاری دەهێنن، یارییەکی دۆڕاوە و بێ ئەنجام و بێهودەیە، نەمبینیوە کەسێک لە ئەنجامی مشتومڕی لۆژیکی باوەڕ بە نەیارەکەی بهێنێ. ئەو مشتومڕە مرۆڤ کپ دەکات و هەندێک جاریش جۆش وخرۆشی پێدەدات، بەڵام ڕازی ناکات. بۆیە مرۆڤی باوەڕدار تا دواهەناسەی باوەڕی بە دروستی بۆچوونەکەی هەیە، بەڵام ئەگەر بینیمان بەڕاستی بۆچوونی گۆڕیوە، ئەوا دەبێت بە دوای پاڵنەرە دەروونیی و کۆمەڵایەتییەکان بگەڕێین کەپاڵیان ناوە.

***

کاتێک مرۆڤ بەرگری لەباوەڕە مەزهەبییەکەی دەکات، ئەوا وادەزانێ ئەمەی لە پێناو خودا و خۆشەویستی ڕاستییە، کەچی نازانێ بەمە فێڵ لە خۆی دەکات. لەڕاستیدا ئەو باوەڕەکەی لەو ژینگەیە وەرگرتووە کە تێیدا گەورە بووە. ئەگەر هاتوو ئەو لە ژینگەیەکی دیکە گەورە بێت، ئەوا دەمانبینی کە ئەو باوەڕی ئەو ژینگەی دەبێت، دواتر بێ دوودڵی وادەزانێ کۆشش بۆ ڕاستی دەکات.

عەقڵی مرۆیی هیچ فێڵێکی دانەهێناوە، لە فێڵی هەق و هەقیقەت دزێوتر بێت. نەمبینیوە لەدونیایەدا کەسێک هەبێت بڵێت من هەق و هەقیقەتم خۆشناوێ. تەنانەت

ئەو ستەمکارانەی کە لاپەڕەکانی مێژوویان بە ستەم پڕکردۆتەوە، کە بە بیستنیان جەستە دەکەوێتە لەرزین. کە گوێت لە قسەکانی ئەوانیش دەبێت، دەبینی پڕیەتی لە خۆشەویستی هەق وهەقیقەت. جا قوڕ بەسەر ئەو داماوە دەکەوێتە ژێر کاریگەری ئەوان، کاتێك دەبینی ئەو لەژێر زوڵمی ئەوان دەناڵێنێ؛ کەچی ئەوان دەنگی سروودی هەق و هەقیقەتیان بەرزدەبێتەوە.

دەگێڕنەوە یەکێك لە سوڵتانە باوەڕدارەکان بەخوا، ڕۆژێکیان دە هەزار کەس سەردەبڕێت، کە لەسەر باوەڕی ژینگەی ئەو نیین کە ئەو تێیدا گەورە بووە، لە کەلەسەری کوژراوەکان منارەیەکی بەرز دروست دەکات و خۆشی سەردەکەوێت بەدەنگێکی بەرز هاوار دەکات" لا اله الا الله"[٢٢].

لەشێوەی ئەو ڕوودادوە لە سەردەمی عوسمانییەکان ڕوویداوە، کاتێك والی موسڵ هێرشێکی سەربازی کردە سەر ئەو ئێزدییانەی لە باکووری عێراق نیشتەجێن، هێرشەکرایە سەر گوندەکانی ئێزدی، منداڵەکانیان کوژران و ژنەکانیان هەتك کران، دواتر پیاوەکانیان هێنایە موسڵ بۆ ئەوەی یەکێك لەو دووانە هەڵبژێرن: تیغی شمشێر یان شەهادەی(لا اله الا الله).

بێگومان والی بەو سەرکەوتنە دڵشاد بووە کە خودا لەسەر دەستی ئەو ئەنجامی داوەو وا خەیاڵی کردووە کە کۆشکی گەورەی بۆ لە بەهەشتی فیردۆس دروست دەکرێت ئەمەش وەك پاداشتێك بۆ ئەو کوشتارە نایابەی ئەنجامی داوە. والی لە ئێزدییەکان توڕە بووە، گوایە شەیتان پەرستن، ئەوەی بیرچووە ئەگەر خۆی لە گوندێکی ئێزدی لەگەڵ دایك وباوکێکی ئێزدی گەورە بووایە, ئەوا وەك ئەوان شەیتان پەرست دەبوو؛ ستایشی شەیتانی دەکرد و لەخۆشەویستی و پەرۆشی ئەو دەتوایەوە.

[٢٢] احمد امين ظهر الاسلام، ج٤ ، ص ١٣١

بەڵام ئەو وا راهاتووە جنێو بەشەیتان بدات و رقی لێی بێت.ئەو لە سەردەمی زووی منداڵییەوە بینویەتی خەڵکەکەی دەوروبەری جنێو بەشەیتان دەدەن و رقیان لێیەتی، بۆیە ئەویش لەگەڵ ئەوان جنێو دەدات و لە وێنەی دزێو و قێزەوەن خەیاڵی دەکات.

ئەبو سعودی عەمادی کە لە سەردەمی سوڵتان سلێمانی قانونی موفتی ئیسلام بووە، لەبارەی حەڵاڵبوونی کوشتنی ئێزدییەکان پرسیاری لێکراوە، موفتی لەوەڵام دەڵێ:" خوا لە زانینی راستی زاناترە، کوشتنی ئەوان غەزایە، ئەوەی بەدەستی ئەوان بکوژرێت شەهیدە، چونکە جیهاد و شەڕی ئەوان گەورەترین جیهاد و گەورەترین شەهید بوونە. ئەوان زیاتر لەکافرەکان کافرترن. کوشتنی ئەوان بەپێی هەرچوار مەزهەب حەڵاڵە؛ جیهادکردنیش لەدژی ئەوان راستتر و پاداشتی لە هەموو عیبادەت زیاترە، پەرتەوازەکردنی ئەوان، دەستکردن بەکوشتاریان و کوشتنی سەرۆکەکانیان لە ئەرکە ئایینیەکانە.ئەو حاکم و والیانەی کە رێگەی بەکوشتاری ئەوان دەدەن، هانی کوشتاری ئەوان دەدەن و ئارەزووی نەفرەتیان دەکەن، خوا سوپاسی کۆششی ئەوان دەکات وپاڵپشت و هاوکارییان دەبێت لە مەبەستەکانیان و لە سەرکەوتنی سەرن پاڵپشتیان دەکات، بۆیە دەتوانن پیاوەکانیان بکوژن و ژن و منداڵەکانیان بەدیل بگرن، لە بازاڕی موسڵمانەکان وەک دیلی کافرەکان بیانفرۆشنەوە،وە حەڵاڵیشە هەڵسەوکەوت لەگەڵ کچ و ژنەکانیان بکەن"[٢٣].

ئەو فەتوا زاڵمانەیە دەکرێت لە بیرکردنەوە نموونەیەکی نایابی شێوازی لۆژیکی کۆن بێت. ئەمە لۆژیکی باوەڕی یەکلاکەرەوەیە، کە هیچ گومانێك لەخۆیەوە ناگرێت، ئەوەی لەو باوەڕە لایدا وگومانی لێکرد، ئەوا پێویستە لە پێناو خودا بکوژرێت. خاوەنانی ئەو لۆژیکە بایەخ بەوە نادەن کە لایەنەکەی دیکە چی دەڵێن، گوایە ئەساسی ئەوان لە بنەڕەتدا پووچە بۆیە پێویست بە مشتومڕ ناکات.

[٢٣] صديق الدملوجي، اليزدية، ص ٤٢٩-٤٣٠

شیلەر لەوەسفکردنی لۆژیکی کۆن دەڵێ:" راست لە رۆشنایی لۆژیکی رەها یەکە، دەبێت هەموو بۆچوونەکان رێککەون، تۆ دەبێت یان لەگەڵ هەقیقەت بیت، یان لەدژی بیت. ئەگەر دژی بیت ئەوا تۆ سەرگەردان دەبی، بەلام ئەگەر لەگەڵی دابیت ئەوا کەس جورئەت ناکات دژایەتیت بکات، تۆ مافی تورەبوونت هەیە لە بەرامبەر ئەوکەسانەی کە مشتومڕ لەسەر راستی دەکەن. راستی هی تۆیە، یان دروستر هەقیەت تۆی ئەگەر بێت خۆت لە هەستە مرۆییەکانت داماڵێنی"[٢٤].

ئەو لۆژیکە هاوکاری خەڵکی کردووە، ئێستاش لەو جەنگە ئایینی و سیاسیانەی کە لاپەرەکانی مێژووی پڕکردۆتەوە هاوکارییان دەکات، ئەو لۆژیکە بەکەڵك هێرشبردن و بەرگری کردن دێت، بەلام ئەو لۆژیکە بۆ دۆزینەوەی هەقیقەتی نوێ و سەلماندنی بۆچوونی کۆن کەلکی نییە، مامۆستا تۆماس ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە، کە لۆژیکی کۆن بریتییە لە لۆژیکی باوەڕ کۆنەکان نەوەك لۆژیکی مەعریفەیەکی گەشەکردوو"[٢٥].

ستەمە سزای خەڵك لەسەر ئەو باوەڕە بدەین کە لە پێگەیاندنی کۆمەلایەتی وەریانگرتووە. کەچی لۆژیکی کۆن لەسەر ئەو بنەمایە دامەزراوە کە مرۆڤ بە ویستی خۆ باوەڕ وەردەگرێت، ئەمەش لە رێگای بیرکردنەوە و تێڕوانین دەبێت ئەمەش هەڵەیەکە کە لە زۆر لایەنەوە ستەمی لێ دەکەوێتەوە.

لەڕاستیدا مرۆڤ باوەڕ بەو عەقیدەیە دەهێنێ کە لە باوانییەوە وەریگرتووە دواتر بیری لێدەکاتەوە، زۆربەی کاتیش بیرکردنەوەکەی لە بارەی پاڵپشتی کردنی باوەڕی خۆیەتی. دەگمەنە ببینین کەسێك تەنها لە ئەنجامی بیرکردنەوەی بیروباوەڕی بگۆڕێت، بەلکو دەبێت چەندین پاڵنەری دیکەی دەروونی و کۆمەلایەتی هەبن بۆ ئەمە پاڵنەری بن، جا ئەو ئاگادار بێت یا نا.

قورئان عەقلی خەڵك بە داخراو وکوێر وەسف دەکات، لە چەندین ئایەتدا جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە، ئەو دەفەرموێ" فأنها لاتعمى الابصر ولكن تعمى القلوب التى

---

[٢٤] Schiller,FORMAL ;OGIC, P.398-399

[٢٥] Thomass, living words of philosophy,p.91

في الصدور"[٢٦]. مەبەستی قورئانیش لەدڵەکان(عەقڵەکانە)، ئەوەی شێوازەکانی زمانی عەرەبی بزانێت، ئەمە دەزانێ. قورئان چەندین جار خەڵك ئاگادار دەکاتەوە بەو وشانە: الا تفکرون.. الا تعقلون... الا تبصرون..(ئایا بیرناکەنەوە. ئایا عەقڵتان پەی نابات، ئایا سەیر ناکەن) کەچی خەڵك گوێبیستی ئەوانە دەبن و تێناگەن.

هەر ئەو خەڵکانە بوون پێغەمبەریان بەسەرکەوتوو نەدەبینی، تا ئەوکاتەی شکۆ و هێزی بەدەرکەوت، ئەوکاتەش بەدەورییەوە دەبارین و ئیسلام بوونی خۆیان رادەگەیاند و پڕ بەدەمیان دەیانگوت" لا اله الا الله محمد رسول الله".هەر کاتێکیش ئیسلام سەرکەوتنی زیاد دەبوو، ئەوانیش باوەڕیان زیاتر دەبوو، تا لە کۆتایی بینیمان ئەو کەسانەیان دەچەوساندەوە کە لەو ئایینە دەردەچوون، وەك ئەوەی چۆن لەسەرەتادا ئەو کەسانەیان دەچەوساندەوە کە دەهاتنە ریزەکانی ئەو ئایینەوە. ئەمڕۆ موسڵمانان دەبینین کە لە خۆشەویستی پێغەمبەر دەتوێنەوە و هەر ناوێك بێت گۆرانی لە ستایشی ئەو دەچڕن، ئەوان بۆیە ئەمە دەکەن چونکە ل ژینگەیەك پەروەردەبوون پێغەمبەر مەزن وپیرۆز دەکات. بەڵام ئەگەر ئەمڕۆ پرەنسیپەکانی ئەو لەناویان دەرکەوێت ئەوا وەك پێشینانیان بەرەنگاری دەبنەوە، کەمتر لەوە ئەنجام نادەن کە پێشینانیان ئەنجامیان داوە." خەڵك هەر خەڵکە ڕۆژەکانیش یەکن" وەك شاعیرێکی عەرەبی وتویەتی.

موسڵمانانی ئەمڕۆ پێیان وایە ئەگەر ئەوان لە سەردەمی دەعوەی ئیسلامی دەبوون، لەگەڵ بیستنی دەچوونە ریزی ئەو ئایینەوە، من ئەمە بە پڕوپووچترین قسەی ئەوان دەزانم. بۆیە پێویستە موسڵمانان هەزار جار سوپاسی خوا بکەن، ئەوانی لەو سەردەمە سەختە دروست نەکردووە،کە ئەگەر خوا ئەوانی ئەوکات دروست بکردایە، ئەوا لە شێوەی ئەبوجەهەل و ئەبوسوفیان و ئەبولەهەب دەبوون، یان بەلایەنی

---

[٢٦] القران ، سورة الحج، اية ٤٦

کەمەوە دەستوپێوەندی ئەوانە دەبوون و ئەوا بەردیان دەگرتە خاوەنی دەعوە و گاڵتەیان بەخۆی و قورئان ومیعراجەکەی دەکرد.

خوێنەری بەڕێزم وێنای خۆت بکە کە لە سەروبەندی دەعوەدا لە مەککە دەبیت، دەبینی پیاوێکی بێهێز خەڵك بە بەرد ستەمی لێدەکەن و گاڵتەی پێدەکەن و بە شێت ناوی دەبەن. تەسەوری خۆت بکە، تۆش لەو مەککەیە گەورە بوویت و باوەڕ بە پیرۆزی ئەو بتانە دەهێنیّ کە باوانت باوەڕیان پێبووە، خۆت بەو پیرۆز دەکەیت و داوای یارمەتی و چاکە لەو بتانە دەکەیت، دایکە بەسۆزەکەت تۆی لەسەر ئەمە پەروەردە کردووە، لە منداڵییەوە لەسەری ڕاهاتووی، لەمە زیاتر شتێکی دیکە نابینی، دواتر دەبینی پیاوێکی لاواز دێت جوێن بەو بتە پیرۆزانەت دەدات و کەسوکار و خەڵکی تۆ و شارەکەت ڕقیان لێ دەبێتەوە و هەموو خراپەکارییەکی دەدەنە پاڵ. تۆ ئەو کاتە چی دەکەی. تکایە ماوەیەك بیر بکەوە بەر لەوەی وەڵامی پرسیارەکە بدەیتەوە.

ئەو وەسفەی قورئان بۆ عەقڵی خەڵکی کردووە، تا ئاستێکی زۆر لەوە دەچێت کە زانستی نوێ لەسروشتی عەقڵی مرۆڤ ئاشکرای کردووە. عەقڵی مرۆڤ بەبەرگێکی ئەستوور داپۆشراوە، بەڵگە وئەرگومێنت لە سنوورێکی دیاریکراو تەبێت کاریگەریی نابێت، ئەو سنوورەش لەو دابوونەریتە کۆمەڵایەتیانە پێکهاتووە کە مرۆڤی تێدا پەروەردە بووە، من لە کتێبێکی پێشترم ناوناوە بە "چوارچێوەی هزری".[٢٧]

جا تۆ ئەگەر بتەوێت بەهێزترین بەڵگە بۆ مرۆڤێك بهێنیتەوە بۆ ئەوەی بە بۆچوونێکی ڕازی بکەیت کە پێچەوانەی دابونەریتە باوەکەی پێشووی بێت، ئەوا لەتۆ لامل دەبێت و بەڵگەکەی تۆ بە پڕوپوچ و ناماقوڵ دەزانێ. تۆش لەوە سەرت سوڕدەمێنیّ کە نەیارەکەت باوەڕی بە ئەرگومێنتێکی بەهێز نییە، زۆربەی جار ئەو نەیارە کە گوێی لەو ئەرگومێنتەی تۆ دەبێت، بە گاڵتەوەی ڕووبەڕووی دەبێتەوە و ڕقی لێدەبێتەوە،

[٢٧] علی الوردي: خوارق اللاشعور، الجزء الاول، الفصل الاول.

ڕەنگە تۆ لەوکاتە ئەو کەسە بە قین لەدڵ ولوتبەرز بزانی، نابێت ئەوەش لەبیر بکەی، کە تەیارەکەشت لەناخی خۆی دا تۆ بەلوتبەرز و قین لەدڵ دەزانێ.
هەردووکتان باوەڕتان بەوە هەیە، کە لەلاتان هەیە،(كل حزب بما لديهم فرحون) هەر لایەنێك دڵی بەوە خۆشە کە هەیەتی.
پێشینیان بەڵگەی بەهێز و ئاشکرایان بە خۆری نیوەڕۆ وەسف دەکرد، ئەوەیان لە بیرنەبوو خۆری لەوپەڕی ڕووناکی خۆی دا، بەڵگەیەکی تەواو نابێت لەلای کەسێکی کوێرەوە، کاتێك خۆر لە لای ئەو بە بەرگێکی ئەستوور داپۆشراوە. هەر ئەوان کاتێك مشتومڕیان لەنێوان خۆیان دەکرد، هەریەکەیان ئەویتری بەوە تاوانبار دەکرد، کە بەئەنقەست چاو لە بینینی ڕاستی دەنوقێنێت. هەر یەکەیان بانگەشەی ئەوەیان دەکرد کە ڕاستی تەنها لەلای ئەوە نەوەك خەڵکانی دیکە. وەك ئەوەی گوایە خوای تۆ خۆشویستنی هەقی تەنها لەدڵی چەند کەسێك چەسپاندووە و خەڵکەکەی دیکە لە گومڕایی بەجێهێشتووە.
ڕۆژێکیان لەدانیشتنێك بووم، چەندین پیاوانی ئاینیش لەوێ بوون، لەکاتی قسەکردن ئەو پیاوانە لەسەر ئەو بۆچوونە کۆك بوون، کە دەبێت دانیشتوانی زەوی پابەند بن بەوەی لەدوای ئاینی ڕاستی بگەڕێن، ئەگەر دۆزیانەوە ئەوە دەبێت یەکسەر بچنە سەر ئاینەکە، بە بۆچوونی ئەوان خەڵك ناچارە واز لە کارەکانی بهێنێ، لە گۆی زەوی بگەڕێت بۆ دۆزینەوەی ئاینی هەق.
منیش وتم" بۆچی ئێوە لە زەوی بەدوای هەقیقەت ناگەڕێن؟" ئەوان سەریان لەو پرسیار پڕوپووچە سوڕما و گوتیان" ئێمە پێویستمان بەوە نییە کە بەدوای هەق بچین، چونکە هەق وا لەلای ئێمەیە".
ئەوان وادەزانن تەنها خۆیان لەسەر هەقن، نەوەك خەڵکانی دیکە. ئەوەیان لەبیرکردووە ئەوەی باوەڕی بەئاینێك هێناوە وەك ئەوانە، بۆ کوێی ئەو دونیایە بچێت، دەبینی خەڵك بە باوەڕی خۆیان دڵشاد وئاسوودەن و دەیانەوێ نەتەوەکانی دیکە بێن بۆ ئەوەی ئاینی هەق بیەن کە تەنها لە لای ئەوان هەیە.

یەکێك لەشتە سەیرەکانی ئەو تێگەیشتنانە، ئەوەیە کە جاحیز لەسەدەی سێیەمی کۆچی باسی کردووە، دەڵێ: خوا کافرەکان لەسەر کوفرەکەیان سزا نادات، مەگەر دەمارگیری لەبەرامبەر هەق بکات، ئەو کەسەش باوەڕی بە ڕاستی دەعوە هەیە بەلام لەبەر بەرژەوەندی خۆی کوفر قبوڵ دەکات.

بەبڕوای جاحیز: بیروباوەڕی مرۆڤ بەپێی ویست نییە، بەڵکو بەسەری سەپێنراوە، ئەمەش ئەنجامێکی حەتمییە بۆ پێکهاتەی عەقڵ و ئەو بۆچوونانەی پێ دەدرێت. ئەوەی ئاپینی پێ بدات ئەگەر عەقڵ بەباشی نەزانێ، ئەوا ناچارە کە بەباشی نەزانێت. بواری ئەوەش نییە بە باشی بزانێت. بۆیە ئەو بەرپرس نییە لە باوەڕی خۆی، چونکە خوا لە توانای مرۆڤ بەدەر شتێك ناکاتە ئەرك. ئەوەی تووشی نابینی ڕەنگ بووە، سوور بەڕەش دەبینێ، ئەوا گلەیی لێناکرێت. چونکە ناتوانێت شتێك بکات تەنها چاوەکانی دەکاتەوە و دەینوقێنێ؛ بەلام ئەوەی ڕەش و سوور وەك خۆیان دەبینێ ئەوا ئەویش پەیوەندی بەخۆیەوە نییە، لە بارەی شتە (مەعقولەکان[28])ی دیکەش هەروایە[29].

ئێمە نامانەوێت لێرەدا تاوتوێی ئەو بۆچوونەی جاحیز بکەین، چونکە زۆر ترسناکە و دەمانخاتە هەڵوێستێکی شەرمەزاری کە نازانین چۆن لێی دەربچین، بەڵکو دەمانەوێ سەرنجی خوێنەر بۆ ئەو بەراوردە نایابە رابکێشین کە جاحیز باسی کردووە. ئەوەی هەستپێکراوەکان وەك مەعقولەکانە، بەبۆچوونی جاحیز عەقڵ وەك هەستە، بەپێی ویست نابێت، تەنها لەستوورێکی دیاریکراو نەبێت.

تۆ ناتوانی شتێکی پەردەپۆش کراو ببینی، یان ڕووداوێك کە لەدەرەوەی بینینی تۆ بێت. ناشتوانی شتێك ببینی کە تۆ کوێر بیت. هەستکردنت بەشتێك، پێویست دەکات هەستێکت بۆ زانینی هەبێت، ئەگینا ئەو شتە بەبۆچوونی تۆ نادیارە و بوونی بەلای تۆوە نییە. ئەمرۆ زانایان پێیان وایە بیرکردنەوە وەك هەستکردنە. تۆ ناتوانیت

---

[28] ئەوشتانەی عەقڵ درکیان پێدەکات (وەرگێڕ)

[29] احمد امین، ضحى الاسلام، ج٣، ص ١٣٣-١٣٤

بەعــەقڵ درك بەشـتێك بكــەیت، مەگــەر تــەنها لەچوارچێوەی چــەمك و پێــوەرە هزرییەكانی تۆ بێت كە لە دەوروبەرە كۆمەڵایەتییەكەت لێی راهاتووی.

ئەو كاتە مرۆڤ وەك ئـەو ئەسپەیە كە گالیسكەیەك رادەكێشـێ و چوارچێوەیەك بۆ بینینی دانراوە، ئەوكاتە تەنها ئەو شتانە دەبینێ كە دەكەوێتە چوارچێوەی بینینی ئەو، لەوانەیە خوێنەر ئەو لێكچوونە قبوڵ نەكات، گوایە ئەو ئازادە لـە بیركردنـەوەی بەهەموو لایەك دەگەڕێت، ئەمەش وەهمێكە بنەمای راستی نییە.

سەختە، هەندێكجاریش مەحاڵە مرۆڤ بە ئازادییەكی تـەواو سـەیری بابەتـەكان بكات، هەندێك گێل وادەزانن كـە لـە بیركردنـەوەیان ئـازادن، ئەمـەش بـەهۆی ئەوەیـە كـە چواچێوە هزرییەكەی ئەوان كۆتێكی نەستە بەسەر عەقڵیان دانراوەو ئـەوان هەسـتی پێناكـەن، ئەمـە لـە شـێوەی فشـاری كەشوهەوایە كـە قورسـاییەكی زۆری بەسـەر جەستەمانەوە هەیە، هەستیشی پێناكەین، بەڵام كاتێك شـوێنی خۆمـان دەگۆڕین دەزانین بڕی ئەو فشارە گۆڕاوە، ئەوكاتە هەست بـەوە دەكـەین كـە ئێمـە لـە وەهـم دابووین.

بەمشێوەیەش عـەقڵی مـرۆڤ هەست بە قورسی ئـەو چوارچێوەیە ناكـات كـە بـۆی دانراوە، تەنها ئەوكاتە نەبێت كە بۆ كۆمەڵگەیەك دیكە گوێزرایەوە، ئەو كاتە تێبینـی دەكات كە بیركردنەوە و چەمكەكانی ئەویێ لە شتەباوەكانی ئـەو جیـاوازە، ئەوكاتـە هەسـت دەكـات كـە كۆتـە فیكرییـەكانی ئـەو قـورس بـووە، ئێسـتا وا خەریكـە بیركردنەوەی دەكرێتەوە.

***

هەڵە ناكەین ئەگەر بڵێین: مرۆڤ چـەند بگـەڕێت و سـەرنجی بیروباوەڕە جیاوازەكـان بدات، ئەوا چوارچێوەی هزری كە لە سەری پەروەردە بووە دەكرێتـەوە و دەتوانێت كەم یان زۆر لەكۆتەكانی بیركردنەوەی ئازاد بێت، هەرچـەندیش گۆشـەگیر بێـت ئـەوا هزری بەرتەسك و دەمارگیرتر دەبێت. ئـەوەی لـە ژینگەكـەی خـۆی جیانابێتـەوە و تەنها ئەو كتێبانە دەخوێنێتەوە كە پشتگیری باوەڕ باوەكەی ئـەو دەكـات، نـاتوانێ

وەك بێلایەنێك سەیری بکەین لە باسی کردنی بابەتەکان، چونکە باوەڕەکەی بیرکردنەوەی ڕەنگ کردووە و لە توێژینەوەی دروست دووری خستۆتەوە.

ئەمە بابەتێکە کاریگەرییەکەمان بەئاشکرا لە ئافرەت بینی، کاتێك لە ماڵەوەمان دەستبەر کردووە و ئاسۆی گەڕان و تێکەڵاویمان لەژن بەرتەسك کردۆتەوە، عەقڵی تا ئەوپەڕی سادەیی سادەبۆتەوە، لێرەشەوە ئەو قسەیە هاتووە کە دەڵێ:" عەقڵی ژن نیوەی عەقڵی پیاوە." بەڵام لە ڕۆژئاوا بینیمان ژن لە دووربینی ودروستی بۆچوون، کێبڕکێ لەگەڵ پیاوان دەکات. هۆکاری ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ئێستا ژن بەتەواوی وەك پیاوان کار دەکات و سەفەر دەکات، دەخوێنێ.

هەندێك لە بیرمەندان دەڵێن دەبێت ژن لە ماڵەوە بێت و حیجاب بکرێت، ئەمەش بە پاساوی ئەوەی کە نیوە عەقڵە و ناتوانێت بەو عەقڵە لە بەرامبەر سەرکێشیەکانی سۆز پارێزگاری لە خۆی بکات، ئەوەیان لە بیرکردووە کە عەقڵی بەهۆی ئەمەوە گۆشەگیر بووە، ئەوان بەو حیجاب کردنەوە عەقڵی ئەویان بەرتەسك کردۆتەوە[30]، دواتر حیجابیان کردووە بە بیانووی بەرتەسکی عەقڵیی. دوێنێ هۆکارەکەیان بۆ دروستکردووە، ئەمڕۆش دەیانەوێ لەو هۆکارە بکەنە ئەنجام و پاساو.

پیرەژنێکم دەناسی چووە مەککە وگەڕایەوە، ئێستا بە دیدێکی نوێ سەیری شتەکان دەکات، پێشتر وەك پیرەژنە باوەڕدارەکانی دیکە وایدەزانی کە خۆی و قەومەکەی ئیمانی ڕاستەقینەیان قۆرغ کردووە، بەڵام سەری سوڕما کاتێك ئەو حاجیانەی بینی بوو کە لە چەندین مەزهەبی جیاوە لەوپەڕی ئیمانداری دابوون، بەشێوەیەك کە گومان لەدڵسۆزییان ناکرێت. ئەوکاتە ئەوژنە هەستی کرد کە

[30] حیجاب لێرەدا تەنها بەمانای ئەو پۆشاکە نایەت، بەڵکو دەرگەگرتنیش لەزمانی عەرەبی بە مانای حیجاب دێت(وەرگێڕ)

هەقیقەت موڵکی هەمووانە، خوا زۆر لەوە دادپەروەرترە کە تەنها کۆمەڵێك هەڵبژێرێت و کۆمەڵێکی دیکە بەلاوە بنێت.

مانهایم لە رووی ئازادی بیرکردنەوەی مرۆڤ دەکات بەدوو بەشی سەرەکیی:

١- چینی یەکەم مانهایم بە(کۆتکراو لەرووی کۆمەڵایەتی) ناویان دەبات، ئەمە زۆرینەی خەڵکە، ئەوانە لە بیرکردنەوەیان لەو چوارچێوەیە دەرناچن کە کۆمەڵگە بۆی دیارکردوون.

٢- بەڵام چینی دووەم (ئازادبوو لە رووی کۆمەڵایەتی)ن، ئەوانەن کە ئاسۆکانیان فراوانتر بووە، ئەوان سەیری هەموو بۆچوونەکانیان کردووە، لە ئەنجامی ئەمەش هزریان ئازاد بووە.

لەبەر ئەمەش لۆژیکییەکان رەخنەیەکی توندیان ئاراستەی مانهایم کرد، ئەوان بروایان وایە، هەر چۆنێك بێت لە توانای کەس نییە کە لە کۆتە هزرییەکانی تەواو ئازاد بێت، ئازادبوونی رەها لە توانا دا نییە، بەڵام مرۆڤ لە توانای دایە بەرێژەیی بیری خۆی ئازاد بکات، بیرمەندانی ئازاد بەپلەی جیاواز دەتوانن لە نەریتی ژینگەکەیان ئازاد بکەن، هەرچەندیش لەوە وردبنەوە ئەوا داهێنانیان زیاتردەبێت و رێگای توێژینەوەی دروستیان لەبەردەم دەکرێتەوە.

***

دەتوانین هەقیقەت بە هەرەمێکی فرە روو بچوێنین، ئەو مرۆڤەی کە (لەرووی کۆمەڵایەتییەوە کۆتکراوە) تێروانینی هەردەم لەسەر یەك رووی هەقیقەت دەبێت و رووەکانی دیکەش فەرامۆش دەکات، چونکە ئەو لە شوێنەکەی خۆی دا بەزنجیرێکی بەهێزی نەریت و چەمکە باوەکانی کۆمەڵگە بەستراوەتەوە، بۆیە ناتوانێت بەلای راست و چەپ بروات، تەنها لە سنوورێکی دیاریکراو نەبێت، بەڵام کە ئازادبوو، زۆر یان کەم، زیاتر لەهەقیقەتی ماناوەندی نزیك دەبێتەوە کاتێك دیقەت لە جووڵەی خۆی دەکات بەلای راست و چەپەوە.

پێشینان بڕوایان وابوو کە حەقیقەت یەکە، ئەویش لە بۆشاییەوە هەڵپەسێردراوە، ئەمەش مانای ئەوەی حەقیقەت یەك ڕووی هەیە، ئەوەی ئەو ڕووەی ببینێ ئەوا بێ پێچ و پەنا تەواوی حەقیقەتەکە دەناسێ، لەبەر ئەوەش کاتێك بینیان دوو لایەن ململانێیان لەسەر شتێك هەیە، زوو ئەوەیان یەکلاکردۆتەوە کە دەبێت لایەنێك لەسەر هەق و ئەویتر لەسەر ناهەق بێت. بەمەش دەبێت هەق بەتەواوی لەلای لایەنێك بێت، بەلام لایەنەکەی دیکە بەبڕوای ئەوان بێگومان دەبێت لەسەر ناهەق بێت.

کەچی لۆژیکی نوێ ئەو پرەنسیپەی گۆڕی، پێیوایە حەقیقەت لەلای کۆمەڵێك خەڵکەوە قۆرخ ناکرێت، هەر کۆمەڵێك بە تێڕوانینی تایبەتی خۆی سەیر حەقیقەت دەکات، ناشزانێ کە حەقیقەت چەندین ڕووی دیکەی هەیە.

لەڕاستیشدا هەق و ناهەق دوورووی پەیوەست بەیەکترن، کاتێك هەق دەبێت ناهەقیشی لەگەڵ دەبێت. ئەگەر دوو کۆمەڵە مرۆڤ کێشەیان لە نێوان بوو، بەڵگەی ئەوە دەبێت کە هەریەکەیان لە یەك کاتدا هەق و ناهەقن، بەمانای ئەوەی هەر کۆمەڵێکیان ڕوویەکی حەقیقەت دەردەخات، کەچی کۆمەڵەکەی دیکە ڕوویەکی دیکەی حەقیقەت دەردەخات.

ڕکابەریش بۆیە دەبێتە هۆی توندڕەوی لە نێوان ئەو دوو کۆمەڵەی کە لەلایەن خۆیەوە سەیری حەقیقەت دەکات. بەمەش هەر یەکەیان لە ئاستی مامناوەند دوور دەکەوێتەوە کە لە سەرەتادا لە نێوانیان هەبوو، بەمانایەکی دیکە ڕکابەری ناتوانێت دادپەروەرانە بێت، سروشتی ململانێیەکەش توندڕەویی وجۆش وخرۆش و هەڵچوونی سۆز دەبێت. بۆیە دەبینین ڕکابەرەکەیان هەرچەندە درێژە بکێشێت، ئەوانیش ڕۆژ لە دوای ڕۆژ لە دادپەروەریی دووردەکەونەوە.

دەگێڕنەوە کە دوو سوارچاکی سەدەکانی ناوەڕاست لەلای پەیکەرێکی کۆن بەیەك گەیشتن، ئەوان لەسەر ڕەنگەکەی ناکۆکن دەبن. یەکێکیان بەزەردی دەزانێ و ئەویتر بەشینی، کەچی لەڕاستیدا لەیەك کاتدا شین و زەرد بوو؛ چوونکە ڕوویەکی بەشێوەیەك ڕەنگ کرابوو، کە لە ڕەنگەکەی دیکە جیاواز بوو، ئەو دووسوارچاکە

قارەمانە نەوەستان تا لە ڕەنگی هەردوولا دڵنیابینەوە، هەریەکەیان دەیویست سوور بێت لەسەر ڕەتکردنەوەی بەرامبەر و ئەویتری بەهەڵە دەزانی، هەرچەندە مشتومڕ و ململانێی نێوانیان توند دەبێت، ئەوا هەریەکەیان لەسەر بۆچوونەکەی خۆی سوورتر دەبێت. ئەو ململانێیەی نێوانیان لەسەر هەقیقەتی مامناوەند دوورکەوتەوە، بەمەش بەرەو دەمارگیری و توندی دوژمنایەتی چوون. ئەمەش نەخۆشی نێوان کۆمەڵە ڕکارەبەرەکانە، لایەنێکیان ناتوانێ شتێك لە ئاهەقی لە بیروباوەڕی خۆی بدۆزێتەوە، کاتێك مشتومڕ لە ئارادا بێت.

***

پوختەی قسەکان ئەوەیە: لۆژیکی کۆن بۆ سەردەمی ڕابردوو دەگونجا، بۆ ئەو سەردەمەمان ناگونجێت کە تێیدا دەژین، مرۆڤ لەڕابردوودا دەگمەن نەبێت لەو ژینگەیە دەرنەچووە کەتێیدا پەروەردە بووە، چونکە ئەو کات سەفەر بەشێك بووە لە جەهەنەم وەك لەپەندی پێشینانیان باسیان کردووە[31]. کەچی ئەمڕۆ گەشتکردن بەشێکە لە ئاسوودەیی مرۆڤ، زۆرجار زۆرتر لەوە ئاسوودە دەبێت نەوەك لەناو ماڵ و خزم و خزمەتکار بێت. مرۆڤی سەردەمی ئێستا دەتوانێ بە چەند ڕۆژێکی دیاریکراو هەموو زەوی بگەڕێت. ئێزگە و ئاژانسەکانی هەواڵ دەرفەتی پێداوە بە ڕاکشاویی لەسەر جێگاکەی گوێبیستی ڕووداوەکانی دونیا بێت، چاپخانەکانیش لە چاپکراوەکانی خۆیان نقومی دەکەن و زەنی مرۆڤی ئێستاش پڕ بووە لە بۆچوون و بیرۆکە.

ڕۆژگارێکیش دێت مرۆڤ دەتوانێ لەوسەری زەوی بۆ ئەمسەری بچێت، وەك چۆن لە نێوان ماڵ و شوێنی کارەکەی هاتوچۆ دەکات، یان بەدەم نانخواردنەوە لەگەڵ ژن و منداڵەکانی سەیری سەرتاسەری دونیا دەکات. ئەو کاتە مرۆڤ خۆی لە

---

[31] پەندەکە بە عەرەبی بەمشێوەیەیە(السفر قطعة من سقر) سەقەر بەمانای دۆزەخ و ئاگریش دێت(وەرگێڕ)

شێوەی مێرووڵەیەکی بچووک دەدۆزێتەوە کە گەردیلەیەکی بچووکی هەڵگرتووە، وادەزانێ گەنجینەیەکی مەزنی بەکۆڵەوەیە. دەبێت مرۆڤیش درک بەوە بکات کە لە بەردەم سەردەمێکی نوێدایە ئەو بیرۆکە سنووردارانە دادی نادەن کە باو و باپیرانی شانازییان پێوەدەکرد.

عەلی کوڕی ئەبو تاڵب

یەکێك لەو ڕێکەوتە سەیرانەی لە ژیانم تووشی هاتووم، ئەوەبوو ڕاستەوخۆ دوای نووسینی بەشی ڕابردوو، بەبازاڕی کتێب تێپەڕیم دوو کتێبی نوێم بینی. یەکێکیان لەبڵاوکراوەکانی کتێبخانەی سەلەفی بوو لە قاهیرە کە خاوەنەکەی (محب الدين الخطيب) ە ئەویتریان لە بڵاوکراوەکانی کتێبخانەی گشتی ئەهلی بەیت بوو لە بەغدا. هەردوو کتێبەکەم کڕی هەر لە کتێبخانەکەم دانیشتم دەستم بە خوێندنەوەیان کرد، بۆم دەرکەوت لەو ئەنجامەی پێیگەیشتوون هەردووکیان دژیەیەکن. کتێبی یەکەم دەیەوێت ئیمامەتی ئەبوبەکر و عومەر بسەلمێنێ گوایە ئەوان لە عەلی باشتربوون، کەچی دووەمیان دەیەوێ ئیمامەتی عەلی و باشتربوونی عەلی لە ئەبوبەکر وعومەر بسەلمێنێ .

یەکەم دەڵێ:" یەکێتی گوفتاری موسڵمانان نایەتەدی مەگەر شیعە ملکەچی ئیمامەتی ئەبوبەکر و عومەر بن و دان بەوەبنێن کە یارانی پێغەمبەری خودا ئەو کەسانەبوون دەستیان بەشەریعەتەوە گرتووە و ئەمین بوون لە گەیاندنی شەریعەت

بەکەسانی دوای خۆیان. یاران (سەحابە) هەموویان دادپەروەربوون ئەگەر چی لە زانست و پێگەدا جیاوازیان لەنێوان هەبوو"[32].

کەچی دووەمیان دەڵێ :" ئەمە بیروباوەڕی شیعەی دوانزەییە لە ئیمامەت، بڕواشی وایە ئاسوودەیی بۆ مرۆڤ بەتایبەتی بۆ موسڵمان نییە مەگەر لەسەر ئەوە رێککەون کە ئەو باوەڕە بەبەڵگە یەکلاکەرەوەکانی و بە بورهانە رۆشنەکانی دەیەوێت ئەوان کامەران بن و دەنگیان نەبەرد بێت ، خوا پشتو پەنامان بێت"[33]. ئەگەر لە بۆچوونەکان بەدوای ئەو دوو کتێبە بڕۆین ئەوا هەرگیز ناگەینە رێکەوتن، چونکە هەریەکەیان لەو باوەڕەدایە کە هەق لای ئەوە ناشیەوێ لە(کەری خۆی دابەزێ). وەك پەندە پێشینانەکە دەڵێ.

سەیر ئەوەیە نموونەی ئەو مشتومڕە چەندین جار لە سەردەمە کۆنەکان روویداوە، جارێك جاحیز وئیسکافی مشتومڕ لە بارەی ئیسلامبوونی ئەبوبەکر وعەلی دەکەن، جاحیز دەڵێ: " لەو رووە ئەبوبەکر لە عەلی باشترە، چونکە ئەبوبەکر کاتێك ئیسلام بوو، پیاوێك بوو عەقڵی پێڕاگەیشتبوو، کەچی عەلی کاتێك بووە ئیسلام منداڵ بوو، هێشتا عەقڵی پێڕانەگەیشتبوو". بە بڕوای جاحیز ئیسلامبوونی پیاوێکی بە تەمەن باشترە چونکە مەینەتی دیدگا و شلەژانی دەروون و زەحمەتی لە گۆڕینی ئاینێك دەبینێ کە پێشتر لە تێگەیشتنی راهاتووە."

ئیسکافی وەڵامی دەداتەوە دەڵێ: "ئیسلامبوونی عەلی لەو تەمەنەدا باشترە، چونکە زۆربەی کات خۆشەویستی وياری وگەپ بەسەر هاوتەمەنی عەلی زاڵ دەبێت. کەچی ئەو باوەڕی بەو بەڵگانەی دەعوە هێنا کە بۆی دەرکەوتبوون، بۆیە شەهوەتی خۆی سەرکوت کرد بەسەر خەیاڵی خۆی زاڵ بوو، لە نەریتی خۆی دەرچوو و خۆی لەئارەزوو پاراست، شەڕی ناخی خۆی بەخوا پەرستی شکاند " دواتر جاحیز بەشێکی درێژی بۆ جیاوازی نێوان مانەوەی عەلی لە جێگای پێغەمبەرو مانەوەی

---

[32] عبدالله السويدي، مؤتمر النجف، ص٦ وغيرها
[33] علي تقي الدين الحيدري، الوصي، ص٥٥

ئەبوبەکر لە ئەشکەوت لە شەوی کۆچکردن دا تەرخان کردووە. ئیسکاف وەڵامی ئەمەشی داوەتەوە.

دواتر جاحیز درێژدادڕی لە ژماردنی چاکەکانی ئەبوبەکر کردووە لە ئازایی و دەستکراوەیی ....هتد[٣٤]، ئیسکافیش بەبەراوردکردن لە ئازایی عەلی و سیفەتی دیکە وەڵامی داوەتەوە. ئەگەر خوێنەر سەیری ئەو مشتومڕە درێژە بکات، کە ئیبن ئەبو حەدید باسیکردووە لەو کۆمەڵەیە بە شێوازێکی رازیکەرانە بەڵگەی عەقڵی و نەقڵی دەهێنێتەوە کەچی کەس قەناعەتی پێ نایەت خاوەنەکەی نەبێت[٣٥]. لە بەرامبەریشدا کۆمەڵەکەی دیکە بڕوایەکی تەواوی هەیە بۆچوونی ئەو راستتر ودروستترە و لە کتێبی خوا وسوننەتی پێغەمبەر نزیکترە. من کاتێک نموونەی ئەو جۆرە مشتومڕە درێژانە دەخوێنمەوە خەیاڵی ئەوە دەکەم کە خاوەنەکانیان باوەڕیان بەهاتنی رۆژی دوایی نییە، چونکە ئەگەر بڕوایان بەو رۆژە هەبێت ئەوا مشتومڕەکەیان بۆ رۆژی دوایی دوادەخەن وکاری خۆیان رادەستی خوا دەکەن بۆ ئەوەی دادپەروەریان لە نێوان بکات . نازانم مەبەستی ئەو کەسانە لەو مشتومڕە چییە ؟ ئەگەر ئەبوبەکر وعەلی جارێکی دیکە بگەڕێنەوە ئەو ژیانە, ئەوا پاساوێک بۆ ئەو کەسانە دەدۆزینەوە کە مشتومڕ دەکەن، بەڵام ئەو دووانە لە زەمەنێکی دوورەوە بۆلای خودا گەڕاونەتەوە، ئەوان ئێستا لە بەردەستی خودا دان, ناگەڕێنەوە ئەو ژیانە ئەگەر دونیاش پڕبکەین لە مشتومڕ و رکابەریی.

ئێمە کاتێک تاوتوێی مێژوودەکەین دەمانەوێ لە ئێستاو داهاتوومان سوودمەندبین, ئەمەیە ئامانجی گەلانی زیندوو لە خوێندنی مێژوو. گاڵتەجارییە مشتومڕ لەسەر بابەتێک بکەین ١٢ سەدەی بەسەردا تێپەڕیووە، بێئەوەی سوودێکی بۆ ئێستا و داهاتوومان هەبێت.

---

[٣٤] احمد امین، ظهر الاسلام،ج٤،ص٣٠-٣٨
[٣٥] ابن أبی حدید، شرح النهج،ج٣،ص٢٣٥-٢٨٢

پاڵەوانانی مێژوو گرنگیان نییە، تەنها لە ڕووی ئەو پرەنسیپە کۆمەڵایەتییانەوە ئەبێت کە کۆششیان بۆ کردووە. بۆیە ئێمە کە توێژینەوە لە مێژوو دەکەین، دەمانەوێ ڕکابەری پرەنسیپەکان هەڵبهێنجین و پاڵەوانەکانیش دەکەینە ڕەمزی ئەو پرەنسیپانە. خودی پاڵەوان بایەخێکی نییە، بەڵکو پێگەی کۆمەڵایەتی بەوە پێوانە دەکرێت کە چەند پرەنسیپەکانی هەڵگرتووە وچەند بۆ بەدەستهێنانی کۆششی کردووەو چەند قوربانی بۆداوە .

بۆ نموونە ئێمە کاتێك توێژینەوەو لە بارەی ململانێی نێوان عەلی ومعاویە دەکەین، بەریەکەوتنێك لە نێوان دوو پرەنسیپ دەبینین، یەکێکیان ئاگاداری سامانی میللەتە دەیەوێت دەستی بەر ئەو سامانە مەزنە هەبێت، دەست بەسەرداگرتن و تەخشان وپەخشانی تەمێڵێت، کەچی ئەویتر دەیەوێ سامانی میللەت بەپێی خواستی سوڵتان و بەرژەوەندیە تایبەتیەکانی دابەش بکرێت[٣٦]. خوێندنی ئەو ڕکابەرییە بۆ ژیانی ئێستامان سوودبەخشە، چونکە ڕۆشنایی دەخاتە سەر ئەو بابەتەی کە ئەمرۆ بەدەستیەوە دەناڵێنین لەکێشە کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکاندا. بە تایبەتی ئەمرۆ لە قۆناغێکداین کەلێنی نێوان دەوڵەمەندو هەژاران فراوانتر دەبێت .

بەڵام زانینی ئەوەی کامیان لەبەردەم خودا باشترن عەلی یان ئەبوبەکر، ئەوە بابەتێکە پەیوەندی بەژیانی پراکتیکی ئێمەوە نییە و ئەوە بابەتێکە تەنها بۆ خودا دەگەڕێتەوە کە بڕیاری لێ بدات. چونکە لەوانەیە لەومشتومڕە بەئەنجامێك بگەین، بەڵام کاتێك لە بەردەم خودا دەوەستین دەبینین ئەو ئەنجامەی کە لە پێناوی دا خەباتمان کردووە لە بنەڕەتدا هەڵەیە.

پێغەمبەر محەمەد دەڵێ:" خەڵك نووستوون، کە دەمرن بەئاگادێنەوە". لەڕاستیدا ئێمە نووستوین ، یان لەژێرکاریگەری دابوونەریت و ئەو پێوەرانە کە لە ژیانی دوونیامان خومان پێوەگرتوون خەوتوین[٣٧]. کێ دەزانێ لەوانەیە ئەو جیهانە بەجێ

[٣٦] سید قطب، العدالة الاجتماعية في الاسلام، ص١٩٦-١٩٧

[٣٧] علي الوردي، شخصية الفرد العراق، ص٢٤-٢٧

بهێڵین درك بەوە بکەین پێوەرەکانمان ڕێژەییەو پێوەرەکانی دیکە هەین کە جیاوازیەکی گەورەیان لەگەڵ هی ئێمە هەیە.

ئەگەر هاتوو مشتومڕی باشتربوونی عەلی و ئەبوبەکر لە چوارچێوەی گەران بەدوای ئەو پرەنسیپانە ئەبێت کە پەیوەندی بە کێشەکانی ئێستامانەوە هەیە، ئەوا مشتومڕەکە سوودبەخشە و بایەخێکی کۆمەڵایەتی هەیە، بەڵام مشتومڕ لەسەر پێگەی ئەو دوو پیاوەیە لە ئاییندا ئەمەش دەچێتە چوارچێوەی پەنهانی و ویژدانەوە کە کەسێك بە دڵنیایی نازانێت تەنها خوا دەتوانێ یەکلاکەرەوە و دادپەروەربێ.

شەریف ڕەزی لە کتێبەکەی نەهجی بەلاغە، باس لەوە دەکات یەکێك لە یارانی عەلی لە بارەی پەیوەندی عەلی بە عومەر و ئەبوبەکر و عوسمان پرسیار کردووە، عەلی بەوشێوەیە وەلامی دەداتەوە ودەڵێ" ئەی برام لە بەنی ئەسەد، لەو پێگەیەدا ستەمکاریی دوورە، ئێمە لەوە بەرزترین و زیاتر پەیوەستین بەپێغەمبەری خوداوە، کەچی ئەو شوێنەوارە لە دەروونی کەسانی دیکە قەوم نییە، ئەوان دەروونیان پیس بووە. بریار بۆ خودایە و لە ڕۆژی قیامەت دەردەکەوێت. واز لەوە بهێنە لەوەی پەیوەندی بەتۆوە نییە. با باسی بابەتی کوڕی ئەبوسوفیان بکەین کە مارەیە پێی پێکەنیم و دوای ئەوەی گریام، بێگومان ئەمە بابەتێکی سەیرە و خواروخێچە. ئەو قەومە هەوڵیان دا نوری خودا خامۆش بکەن و نێوانی من و ئەوان بکەن، کاتێك مەینەتییەکان لە نێوان ئێمە و ئەوان نامێنن، ئەوا من هەقم لەوان دەوێ. تۆ لەوان مەبە، دەروونت پڕ حەسرەت نەبێت، خودا دەزانێ چی دەکات"[٢٨].

ئەو قسانەی ئیمام عەلی کە لە نەهجی بەلاغەوە هاتووە، بۆچوونی عەلیمان لەبارەی خەلافەت و ئیمامەت بەڕوونی بۆ ئاشکرا دەکات، کەواتە عەلی بابەتەکەی لەگەڵ ئەبوبەکر و عومەرو عوسمان بۆ دادپەروەریی خودا جێ دەهێڵێ، ئەمە مەسەلەی سەرۆکایەتییە هەندێك پێداگریان لەسەر کردووە، هەندێکی دیکە لێی خۆش بوون

---

[٢٨] محمد عبده، نهج البلاغة، ج٢، ص٧٩-٨٠

کەواتە گرنگیەکی گەورەی نییە، بایەخی گەورە بە بڕوای عەلی لەململانێی معاویەی کوڕی ئەبو سوفیان دایە معاویە دەیەوێت رووناکی خودا خامۆش بکات، کەچی عەلی لە بەدەستهێنانی هەق یان لە پێناوی دەمرێت. باشترە موسڵمانان ئامۆژگاری لەو دانایە وەربگرن کەچی ئەوان بەوە سەرقاڵن کە عەلی یان ئەبوبەکر لەلای خوا باشترە؟ بابەتی عەلی و معاویەش لە رکابەرییە کۆمەڵایەتیەکەی نێوانیانەوە لەبیر دەکەن .

ئەبوبەکر وعەلی هەردووکیان سووربوون لەسەر پاراستنی سامانی میللەت، شتێکیان بۆ خۆیان و یاران وخزمانی خۆیان نەدەبرد، ئەگەر لێرەو لەوێ هەڵەیەک بینرابێت، ئەو هەڵانە پێشبینی کراون و خوا لێیان خۆش دەبێ و خواش دەزانێ کەس نییە هەڵە نەکات. بەڵام ململانێی نێوان عەلی ومعاویە زۆر لەوە قووڵتربووە، بەزمانی ئەو سەردەمەمان دەڵێین ریشەیی بووە و پەیوەندی بەهەڵەی سادەوە نەبووە بەڵکو پەیوەندی بە چارەنوسی میللەتەوە هەبووە : ئایا لە رێگای دادپەروەری کۆمەڵایەتی دەڕوات یان بەرێگای دەسەڵاتێکی زۆردار کە داد ویەکسانی نازانێت؟

دەستەیەک لە یارانی عەلی هاتنە لای عەلی پێشنیاریان کرد وەک معاویە بکات سامانی میللەت بۆ راکێشانی سەرۆک و خانەدانانی قورەیش و هۆزەکانی تری عەرەب بەکاربهێنن کەچی عەلی وتی "ئایا فەرمانم پێ دەکەن سەرکەوتن بەزۆرداریی بەدەست بهێنم"[31]. خەڵک لەو سەردەمەدا بەتەواوی لە گرنگی ئەو ململانێیە تێنەگەیشتوون، مەیلیان بە دوای سەرۆکەکانیان دەڕۆیشت، سەرۆکەکانیشیان مەیلیان بەلای ئەو کەسانەوە بوو کە پارەیەکی زۆرتری پێ دەدان بەلایانەوە گرنگ نەبوو ئەو سامانە تاڵانە یان بردراوە .خەڵک لە گرنگی ئەو رکابەرییە نەگەیشتن تا سەدە نوێیەکان، کە رای گشتی پێگەیشت و گەلان وشیاربوونەوە ولێپرسینەوەیان لەگەڵ سەرۆکانیان لەسەر مەسەلەی ماڵی میللەت ئەنجام دەدا. جێگای داخە پیاوانی

[31] احمد امین، ضحی الاسلام، ج۱،ص۲۳-۲٤

نابینی تا رۆژگاری ئێستامان وەك بەگرنگی ئەو بابەتە ناگرن،ئەوان بەبابەتی بەراوردکردنی چاکەی ئەبوبەکر وعەلی سەرقاڵن. ململانێی نێوان عەلی و معاویەش بەلاوەکی دەزانن. سوننە پێیان وایە عەلی ومعاویە هەردووکیان موجتەهیدبوون؛ کەواتە هەردووکیان بە هەڵگیرسانی ئەو جەنگە لە دژی یەکتر مەبەستیان هەق بووە، دواتر سوننە دەڵێن عەلی لە ئیجتهادەکەی راست بوو، معاویە هەڵەبوو، کەسی بە ئیجتهادیش لەراستی وهەڵەدا پاداشتی هەیە. کەواتە لە دیدی ئەوان بابەتەکە تەنها پەیوەندی بەراستی و هەڵەی ئیجتهادەوە هەیە[40]. کەچی شیعە پێیان وایە مەسەلەکە ململانێی نێوان باوەڕدار ومونافیقە، دواتر بە قوڵایی ململانێیەکە ناچن بۆ ئەوەی پرەنسیپە کۆمەڵایەتیەکانی بپشکنن.

عەلی کوڕی ئەبو تاڵب لە دیدی ئەوان بۆتە ئیمامێك، خودا خۆشەویستی ئەوی لەسەر بەندەکان بەواجب داناوە، کەچی ئەو خەباتە بەهێزەی لە پێناو دادی کۆمەڵایەتی ئەنجامی داوە؛ ئەوا لەدیدی شیعەکان بایەخێکی نییە. بۆ نموونە ئەوان ناسرەدینی شایان لەلا باشترە لەهارون رەشید، بیانویان ئەوەیە کە یەکەمیان سەردانی گۆڕی حوسێنی کوڕی عەلی کردووە و بەسادەیی سەری دانەواندووە فەرمانی چاککردنی گۆڕەکەی داوە، بەڵام دووەمیان زیارەتکەرانی گۆڕی حوسێنی ئەزیەتداوە و نەوەی عەلی چەوساندۆتەوە[41].

کەچی لەراستیشدا شاە جیاوازیەکی لەگەڵ هارون رەشید نەبووە؛ لە بابەتی سامانی میللەت کە خودا فەرمانی داوە لەخاوەنە راستەقیەنەکانیان خەرج بکرێت. هەردووکیان سامانی میللەتیان بردووە و کەنیزەیان پێ کڕیوە ودواتر لە ترسی خودا گریاون. لە کاتی گەشتەکەم بۆ ئێران کۆشکێکی شام بینی هیچ جیاوازییەکی لەگەڵ کۆشکەکانی هارون رەشید نەبوو، کە کتێبەکانی مێژوو باسی دەکەن. ئەو کاتە قسەی ئەبوزەرم بیرکەوتەوە کە بەمعاویەی وت کاتێك بینی کۆشکێکی مەزن دروست

---

[40] ابن خلدون، المقدمة، ص٢١٤-٢١٥

[41] محمد صالح القزويني، الموعظة الحسنة،ج٢،ص٤٠

دەکات وتی " ئەگەر ئەمەبە پارەی خاوەنەکەی بێت دەستبڵاوییە، ئەگەر بەپارەی میللەتیش بێت ئەوا خیانەتە" .

من کاتێك ئەو دوو کتابەم خوێندنەوە کە لە سەرەتای ئەو بەشە باسم کردن، بۆنی توێژینەوەم لە بارەی پرەنسیپە کۆمەڵایەتییەکان نەکرد. ئەویان دەڵێ: " عەلی شایەنی خەلافەت بوو نەوەك ئەبوبەکر " ئەمەی دیکەیان دەڵێ: " ئەبوبەکر شایەنی بوو" کەچی رەعیەتی بەستەزمانیش کە خوازیاری دادپەروەرییە لە دەسەڵاتدارەکانی، بەداخەوە لە هەردوو کتێبدا بێدەنگە. لەوانەیە کەسێك نارەزایی دەربڕێت و بڵێ " لە بەشی رابردوودا گوتوتە هەردوو کۆمەڵێ رکابەر لەیەك کاتدا هەق و ناهەقن، چونکە هەریەکەیان سەیری روویەکی هەقیقەت دەکات و رووەکەی دیکە فەرامۆش دەکات، ئەی بۆچی لایەنی هەق دەخەیتە پاڵ عەلی و ناهەقیش دەخەیتە پاڵ معاویە ؟".

لە راستیدا ئەمە نارەزاییەکە بەهای خۆی هەیە، خوێنەر بەوردی لە بەشەکانی داهاتوودا وەڵامەکەی دەست دەکەوێت. لێرەدا تەنها ئەوەندە دەڵێم ئەوەی لە بەشی رابردوودا باسم کرد، تەنها بەسەر رکابەری تەقلیدیی جێ بە جێ دەکرێت کە بیروباوەڕەکانی بەسەرزاڵە، بەشێوەیەك هەر کۆمەڵێك لەچوارچێوەی هزری خۆی سەیری هەقیقەت دەکات و هەستیش بەو چوارچێوە داتراوە ناکات.

کەچی رکابەریی نێوان عەلی ومعاویە جۆرێکی دیکەیە لە شێوەی ئەو ململانێیەیە کە لە نێوان کاروانچی وچەتە روودەدات، ئەمە بوار نادات بڵێین چەتەکان لە رووبەڕووبونەوەی کاروانەکە ئیجتهادیان کردبوو، بۆیە روویەك هەقیقەتیان لەلا بوو.

ساماني میللەت هەر بۆ میللەتە، محەمەد وئەبوبەکر وعومەرمان بینی شەرمیان لەوە دەکرد شتێك لەو سامانە بۆخۆیان و کەسوکاریان ببەن، هەریەکەیان تامردن لە دونیادا جگە لە کراسێکی بە پینەو نەعلێکی چنراو هیچی تریان نەبوو.بۆیە لێرەدا بوارێك بۆ ئیجتهادکردن و پێچەوانەی ئەو بۆچوونە نییە. لە بەشی داهاتوودا باس لە فەلسەفەی نوێی دیموکراسی دەکەین، کە چۆن باوەڕ بە هەقیقەتی رەها ناکات و لە

بری ئەو باوەڕی بەو هەقیقەتە هەیە کە زۆرینەی خەڵك دەبینێ. ئەمڕۆ ئێمە دەنگی دەنگدەران هەژمار دەکەین و سەیلمان بەلای زۆرینەی دەنگەکانەوە هەیە، ئەوان سەرچاوەی دەسەلاتن و تەنها ماف خۆیانە کارەکانی خۆیان بەڕێوەبەرن، کەچی ئەگەر یەکێك هاتوو وتی ئێوە هەڵەن و من ئیجتهادم کردووە کەوا چاکترە سامانی ئێوە لە ئارەزووەکانی خۆم خەرج بکەم ،بێگومان ئەو کاتە خەڵك وەڵامێکی بۆ ئەو کەسە نییە تەنها ئەوە نەبێت دەیخەنە زیندانەوە. فەقیهەکان پێشتر دەیانگوت " لە کاتی بوونی تێکست هیچ ئیجتیهادێك ناکرێت " ئێستاش دەتوانرێت بگوترێت ئەوەی زۆرینەی میللەت بڕیاری لەسەر دەدات ئیجتهادی بۆ ناکرێت.

لێرەدا لەوانەیە ناڕەزاییەکی دیکە بێتە بەردەم قسەکانمان و بگوترێت زۆرینەی میللەت پشتیان لە عەلی کرد کە دەیویست دادپەروەری کۆمەڵایەتی بەدەست بهێنێ. کاتێك ئەو کوژرا ژمارەیەکی کەمی لایەنگرە دڵسۆزەکانی نەبێت کەسی دیکەی لەگەڵ نەبوو لەم بارەیەوە چی دەڵێی ؟

دەڵێم : بێگومان ڕێگای عەلی بە پێی بەرژەوەندی زۆرینە بوو، بەڵام کاتێك زۆرینە بەرژەوەندی خۆیان نەزانیوە ئەمەیان بابەتێکی دیکەیە. سیستەمی زۆرینە کە دیموکراسیەتی نوێی لەسەر بنیادنراوە دوای بە جێهاتنی چەند مەرجێك دەبێت کە گرنگترینیان : بڵاوبونەوەی فێرکردن و هۆشیاری ڕای گشتیی و دروستبوونی حیزبی نوێ و بەرزبوونەوەی پێگەی ڕۆژنامەوانی ...هتد ،لەگەڵ ئەوەشدا ئەم سیستەمە هێشتا کەم و کوڕی زۆرە .

هەرکاتێك وشیاری خەڵك زیاتر بوو و فێربوون بڵاوبۆیەوە توانای زۆرینە لە زاڵکردنی بۆچوونەکانیان بەسەر دەسەڵاتداران زیاتر دەبێت ،کەچی لە سەردەمی عەلی کوڕی ئەبو تالب کۆمەڵگا (بەدو) بووە زۆرینەش هۆزەکی بووە، سەرۆکی هۆز بە خواستی خۆی قسەی دەکرد، زۆرجاریش تاکەکان بەدوای سەرۆکەکانیان دەڕۆیشتن و زەرەرمەند دەبوون هەستیان پێ نەدەکرد.

عەلی خەڵکی سەردەمی خۆی بەو شێوەیە وەسف کردووە دەڵێ: " خەڵك سێ جۆرن، زانای رەبانی و زانایەك لە پێناوی نەجاتبوون، ئەوانی دیکەش هەمەجی و بودەڵەن, لەگەڵ هەر قیڕەیەك دەقیڕێنن و لەگەڵ هەرباپەك دەچەمێنەوە ".

وەك دەردەکەوێت ئەو وەسفە تا ئەمڕۆ بۆ زۆربەی ولآتانی ئیسلامی دروستە کەواتە کاتێك ئێمە مێژوو دەخوێنین دەیکەینە هۆکارێك بۆ رۆشنبیرکردنی خەڵك و رێگایەکە بۆ هاوکاریکردنی ئەوان لە چارەسەرکردنی ئەو کێشانەی هێشتا بەدەستیەوە دەناڵێنن، کەچی ئەمڕۆ موسڵمانان وەك بینیمان مێژوو دەخوێنن بۆ ئەوەی بزانن فڵان ئازاترو زاناترو باشتربووە لە فڵان. بەمەش هیچ زێدەییان بۆ بابەتەکە نییە، خۆشیان بێباکانە لە بارودۆخێکی کۆمەڵایەتی خراپدان، هەوڵیش نادەن سوود لەو وانە بە هێزانەی مێژوو وەربگرن .

ئەوان کاتێك باس لە ژیاننامەی پیاوانی مێژوو دەکەن شتێك نازانن تەنها ئەوە نەبێت کە فڵان شەهید بوو(خۆزگە لەگەڵی دەبووین) فڵان موناڤیق بوو (نەفرەتی خوای لێبێت) کەچی ئەوان لە هەردوو ئاڕاستەدا درۆ دەکەن، ئەوان وەك پێشینەی خۆیان بەزمان دادپەروەریان دەوێت و بەکردار لێی رادەکەن .

دەگێڕنەوە پیاوێك زۆر بۆ حوسێنی کوڕی عەلی گریاوە، هەرجارێك بگریایە دەیگوت " خۆزگە لەگەڵی دەبوو، سەرکەوتنێکی مەزنم بەدەست دەهێنا "وا رێککەوت حوسێنی لە خەو بینی بەتەنیا بوو هەر چواردەوری دوژمن بووە، هاوار دەکات کەسێك بەهانای نایەت. پیاوەکە سەیری ئەو سوپا زۆرو زەوەندە دەکات کە ئابڵوقەی حوسێنی داوە لەکەربەلا، شمشێر دەبرسکێنەوە، گۆڕەپانی جەنگیش پڕ بوو لەلاشەو خوێنی لێدەچۆڕێ؛ ئەو کاتە هەستی بە گەورەیی ئەو مەترسیە کرد کە لەسەر حوسێن و ئەو کەسە هەیە کەدەیەوێت پشتگیری بکات. پیاوەکە سەری خۆی دادەنوێنێ و لە نێو گردەکان رادەکات، نەوەك حوسێن بیبینێ وداوای پاڵپشتی لێ بکات.

بەڵام حوسێن دەیبینێ وداواکەی لێ دەکات وشمشێر وقەڵغانێکی پێ دەدات بۆ ئەوەی پاڵپشتی بکات. هەرکە ئەو هاوڕێیەمان شمشێر وقەڵغانەکە وەردەگرێت رادەکات و لە هیچ شتێك ناگەڕێتەوە. واتە ئەو تەنها حوسێنی نائومێد نەکرد بەداخەوە بەڵکو شمشێرو قەڵغانەکەشی دزی .

بۆ ئێمە گونجاو نییە بەو بەستەزمانە پێ بکەنین یان پێی سەرسام بین، هەموومان وەك ئەوین. دەگمەن یەكێك دەست بەپرەنسیپەکان دەگرێت کاتێك مەسەلەکان دەگەنە حاڵەتی تەنگژەیی.هەموومان کاتێك وتاردەخوێنینەوە مشتومردەکەین و شیعر دەخوێنینەوە بانگەشەی هەقیقەت دەکەین. ئێمە ئەو کارەدەکەین لە ناخەوە بڕوامان بەوە هەیە کە ئەو قسانە دروستن زیان وبەرپرسیارێتی تێدانییە؛ بەڵام کاتێك بارودۆخەکە جددی دەبێت و هەقیقەتەکە دژی بارودۆخەکەی ئێمە بێت، ئەوا پەنا دەبەینە بەر تورەگەکەمان کە پڕیەتی لە بەڵگەی عەقڵی و نەقڵی، ئەوەشیان هەڵدەبژێرین کە لەگەڵ هەڵوێستی ئێمە گونجاو بێت و بەو شێوەیەش هەقیقەتیش وێنادەکەین بە پێی رەزامەندی ئێمە بێت. دواتر ئەمە لە بیر ناکەین کەسەر لەنوێ دەست بەخوێندنەوەی قەسیدەکان بکەینەوە .

خەڵك لە سەرەتای ئیسلامدا قورئانیان دەخوێند ولە ترسی خودا فرمێسکیان دەڕشت زیاتر لە ئێمەش پەیوەست بوون بەرێنماییەکانی ئیسلام و زیاتر خۆشەویستیان بۆ دادپەروەریی و یەکسانی هەبوو؛ کە پێغەمبەر محەمەد هێنابووی. بەڵام کاتێك بینیمان عەلی کوڕی ئەبو تالب ئەو رێنمایانە بەکلاکەرەوە پەیڕەودەکات و بنەماکانی دادپەروەری بێ دوودڵی دەچەسپێنێ، ئەوا لێی دوورکەوتنەوە وپشتگیری دوژمنانی عەلییان کرد.

بۆیە عەلیمان وەك حوسێنی کوڕی لە دوا رۆژی ژیانی بەتەنیا بینی. لە هەموو لایەکییەوە مرۆڤە گورگ ئاساکان دەیان لوراند. کاتێك ئیبن ملجم شمشێرەکەی لە سەریدا وتی " سوێند بەخوای کەعبە سەرکەوتم " لە راستی دا ئەو بەو لێدانە سەرکەوت لەو دونیایەدا نەجاتی بوو، دوای ئەوەی وانەیەکی دایە مرۆڤایەتی کە لە

بەرناکرێت ئەویش ئەوەیە خەڵك بەگوفتار هەقیقەتیان دەوێ، کەچی بەکردار ڕقیان لێیەتی.

عەلی کوڕی ئەبو تالب بە دادپەروەرییەکەی موسڵمانانی لە یەکتر جیاکردەوە ، ئەمەش وەك هەر دادپەروەردەیەکی یەکلا کەرەوەیە کە کۆمەڵەکان هەر شوێن و کاتێك لە یەکتر جیادەکاتەوە"[42] . موسڵمانان ئەمڕۆ پێیان وایە ئەگەر عەلی کوڕی ئەبوتالب ببینن، ئەوا بەدەوری کۆدەبنەوە و پاڵپشتی دەکەن و لێی جیانابنەوە. بەمەش ئەوان فێڵ لە خۆیان دەکەن. ئەگەر ئەمڕۆ یەکێك لەنێوانمان وەك عەلی هەڵکەوت خەڵك بەیەکسانی بینی و لەگەڵ خاوەن پێگەو دەسەڵات نەرمی نەنوێنێ پارەی میللەت لەیاران و لایەنگران نەدات و موجامەلەی کەس نەکات و چاوپۆشی نەکات، ئەوا لێی جیادەبنەوە وەك پێشینان ئەنجامیان دا ئەوا دونیای لەسەر وێران دەکەین وهەموو ئەو تۆمەتانەی دەدەینە پاڵ کە لە فەرهەنگ دەیاندۆزینەوە. لەو بڕوایەم دوژمنترین کەس لە نێو ئەو خەڵکە دەبێ کە باسیان لە خۆشەویستی ئەو دەکرد وبە گۆرانی ستایشیان دەکرد، فەرەزدەق لە کۆنەوە بە حوسێنی کوڕی عەلی وتووە " دڵی خەڵك لەگەڵ تۆیە شمشێریشیان لەسەر تۆیە ".

***

بۆچی بچینە مێژوویەکی دوور، با گریمانەی ئەوە بکەین لە لای ئێمە کاتێك وەزیرێك هەیە لە بەڕێوەبردنی کارگێڕی و سیاسیی لەسەر ڕێگای ئیمام عەلی دەڕوات. ئەو لە دادپەروەری زۆر توند دەبێت پارانەوەو واسیتە قبوڵ ناکات، چەندین پیاوی خاوەن سامان و پێگەو دەسەلآت سەرۆك عەشیرەت دێنە لای چەندین تەلەفۆن ونامەی ڕاسپاردەی بۆ دێت، ئەویش هەموویان ڕەتدەکاتەوە و بایەخ بەهیچ شتێك نادات هەق نەبێت.

---

[42] علي الوردي، وعاظ السلاطين، ص٣٠٧

نابێت ئەوەش لەبیرکەین هەموو خاوەن پێویستیەکان خۆیان بە خاوەن ماف دەزانن، بۆیە کاتێك دێنە لای وەزیر پاساوی خۆیان هەیە، یەکێك لەوان دایکی نەخۆشە دەبێت چاودێری بکات. بۆیە دەبێت بگوازرێتەوە بەغدا بۆ ئەوەی لەلای دایکی بێت. دووەمیان ئەویش لە خێزانەکەی دوورە. سێیەمیان ستەملێکراوە و قوربانی زۆرداریی رژێمی پێشووە. چوارەم ژنەکەی مردووە منداڵی جێهێشتووە. پێنجەم دەیەوێ خزمەتی میللەت بکات. شەشەم دەیەوێ لەپێناوی نیشتمان بتوێتەوە ...هتد، چەندین پاساوی رەوای دیکە کە وەزیر ناتوانێ رەتیان بکاتەوە، ئەگەر رەتیشی بکاتەوە لە دیدی ئەوان ستەمکارییە و نەفرەتی خوای لێکراوە .

ئەوەی کێشەکە ئاڵۆزتر دەکات هەریەکێك لە خاوەن پێویستییەکان کاتێك دێتە لای وەزیر زەبەلاحێکی سیاسەت و رۆژنامەوانی و بازرگانی و زانست و ئەدەب لەگەڵ خۆی دەهێنێ، ئەگەر وەزیر رەتیان بکاتەوە ئەوا زمانەکان بەدوای کەموکورییەکانی دەگەڕێن بۆ یانە ودانیشتەکان. پێدەچێت لەو زێدەڕۆییانەی بەهای وەزیرەکە کەم دەکەنەوە وله کەسایەتی کەم دەکەنەوە.

هەرچەندیش ئەو وەزیرەی گریمانەمان کردووە بمێنێتەوە ئەوا دوژمنەکانی زۆردەبێت و لایەنگرانی کەم دەبێت، تا دەگاتە ئەو رۆژەی سەیری راست وچەپی خۆی دەکات لایەنگرێکی نییە جگە لە خودا, وەك دەزانین خودایەش سەبرێکی بێ سنوری هەیە .

ئەگەر ئێستا ئەبوبەکر وعەلی دەربکەونەوە بە موسڵمانان بگوترێت: یەکێکیان هەڵبژێرن دەبینین موسڵمان واز لەهەردووکیان دەهێنێ و رادەکەنە لای معاویەی هاوڕێیان، چونکە لە لای ئەو خوانی چەورو خۆشگوزەرانی زۆروزەوەند هەیە. معاویە بەکۆشکە فراوان و خوانە ئاوەدان و ماڵە زۆرەکانی لە دڵی ئەوان لە عەلی وئەبوبەکر و هەردەسەڵاتدارێکی دیکە نزیکترە کە لەناو خەڵك دادپەروەر بێت .

عەقیلی برای عەلیمان بینی کە چۆن لە عەلی رایکرد دوای ئەوەی بینی وەك خەڵك بەشی دەدات. ئەو خانەدانێکی قورەیشە, کەچی لە وەرگرتنی بەخشش لە لای عەلی

جیاوازییەکی لەگەڵ بەندەیەکی حەبەشی نییە، بۆیە دواجار عەقیل چووە لای معاویە و وتی " براکەم لەئایین بۆ من باشترینە، بەڵام لە دونیادا معاویە باشترینە"[٤٣].
عەبدوڵڵا کوڕی عەباسی ئامۆزای عەلی خەریک بوو هەمان شتی کرد کاتێک بینی عەلی لێپرسینەوەیەکی وردو پێداگری لەسەر پاراستنی ماڵی میللەت هەیە، ئەوا ئەو سامانی بەسری برد و چووە مەککە لەوێ سێ کەنیزەی چاو جوانی کڕی و دواتر نامەیەکی بۆ عەلی نارد دەڵێ:" ئەگەر بە ئەمانە واز لە من نەهێنی ئەوا ئەو پارەیە دەبەمە لای معاویە، تا بەو پارەیە لەگەڵت بجەنگێ"[٤٤].

هەندێک خەڵک گومان لە راستی ئەو چیرۆکە دەکەن، بەڵام من بەراستی دەزانم. تکام وایە ئەوەی گومان لەو چیرۆکە دەکات با سەرەتا خۆی بپشکنێ ئەوجا دیقەتی بابەتەکە بدات. ئێمە رۆژانە بەجۆرێک لە جۆرەکان ململانێی نێوان عەلی و معاویە دەبینین، کاتێک دەبینین دوو پیاو لە ململانێ دان یەکێک خۆشگوزەران وشتێک داوەت سازدەکات و مریشک سەردەبڕێت ئەویتر رووت ورەجاڵ لە دونیادا شتێکی نییە ئەو هەقیقەتە نەبێت کە داکۆکی لێدەکات ئایا پشتگیری کامیان دەکەیت ؟

هەموومان بانگەشەی ئەوە دەکەین کە هەقمان خۆشدەوێت و لە ناخمانەوە پشتگیری دەکەین، کەچی لە راستیدا تەنها مەبەستمان ئەو هەقە شیعریەیەکە دەیڵێینەوە بێئەوەی سنورەکەی لە ژیانی پراکتیکی بزانین، بەڵام هەقی یەکلاکەرەوە ئەوەی هەڕەشە لە بەرژەوەندییەکانمان دەکات ئەوا ئێمە دوورترین کەسین لەو هەقیقەتە.

ئەوەی جێگای سەرنجە ئەمڕۆ موسڵمانان عەلی کوڕی ئەبو تالیبیان خۆشدەوێ، هەندێک کەم، هەندێک زۆر، هەندێک ئارادەی هورێتە زێدەڕۆیی لەخۆشەویستی عەلی دەکەن. لەو سەردەمەدا کەسێک نییە رقی لەعەلی بێت، تەنها تایفەیەکی بچووکی پاشماوەی خوارج نەبێت کە لە شوێنە دوورەدەستەکان دەژین. رەنگە یەکێک

[٤٣] عباس العقاد، عبرية الامام،ص٥٠
[٤٤] طه حسين، الفتنة الكبرى، ج٢،ص١٤٢

بپرسێت " ئەگەر خەڵک کاتێک عەلی لە ژیان مابوو رقیان لێبوو، پشتیان تێکرد، هۆکاری چییە لە دوای مردنی خۆشیان دەوێ و زێدەڕۆیی لە خۆشەویستی ئەو دەکەن؟ "

پەندێکی عەرەبی هەیە دەڵێ: " ئەگەر بەهای من نازانی برۆ کەسی دیکە تاقی بکەوە" بەڵام ئەو پەندەش تیۆری سۆفیەکانمان بەبیر دێنێتەوە کە دەڵێ: " شتێک ناناسرێت بە دژەکەی نەبێت ". خەڵک بەسەرۆکەکانیانەوە بۆلای معاویە رۆیشتن و عەلیان جێهێشت، ئەوان وایاندەزانی ئەو بابەتە سادەیە جیاوازی نێوان دوو سەرکردەیەکە لەسەر یەک ئایینن و یەک جۆرە نوێژدەکەن و یەک کتێب دەخوێنن .

بەڵام بەدوای تێپەڕبوونی رۆژگار بۆیان دەرکەوت کە بابەتەکە لەمە قوڵترە، ئەوان بینیان سیاسەتی عەلی بۆ ماوەیەکی درێژ بۆ ئەوان سوودبەخشتر دەبوو، کەچی سیاسەتی معاویە لە ڕواڵەت بریقەدارو تەفرەدار بووە کەچی لە ناوەخندا ژەهرێکی تێدایە خێرا دەتکوژێت.تەنانەت ئەو دەوڵەتەی معاویە دایمەزراندبوو دەوڵەتێکی نەتەوەیی – چینایەتی بوو، بەر لەوەی ئیسلامی ودیموکراسی بێت؛ ئەو دەوڵەتە رەعیەتی بۆ سەر چینی جیاواز دابەش دەکرد. بە پێی ئەو دەوڵەتە قورەیش لە هەموو عەرەب باشتربووە، عەرەب لە هەموو موالیەکان باشتربوو، مەوالیەکان لە ئەهلی زمە باشتربوون کە چارەنوسیان دۆزەخە. کەچی سیاسەتی عەلی پێچەوانەی ئەمەبوو، وەک بینیمان بەزەیی بۆ خەڵکی ئاینەکانی دیکە هەبوو وەک موسڵمانان مامەڵەی لەگەڵ دەکردن، جیاوازی کردنیشی لە نێوان عەرەب و موسڵمانانی دیکە هەر لەخەیاڵی عەلی نەبووە .

سەبارەت بە کافرەکانیش، نەیدەویست بەر لە جەنگی ستەمکارە موسڵمانەکان بەرەنگاری ئەوان ببێتەوە، لەبەر ئەمە دانیشتنەکانی لە مزگەوت تێکەڵەیەک بوو لە چەند گەل ورەنگ پێکهاتبوو، ئەو تاتەوپەڕی لەگەڵیان سادەبوو. تەنانەت دەگوترێت هەندێک کاتی لە لای بەقاڵێکی فارس بەڕێ دەکرد کەناوی مەیسەمی خورمافرۆش

بوو، زۆرجاریش ئەگەر مەیسەم کارێکی هەبوایە ئەوا عەلی لە شوێنی ئەو خورمای دەفرۆشت.

بەڵام کاتێک معاویە دەڕۆیشت ئەوا کیسرا ئاسا کەژاوەیەکی مەزنی لەگەڵ دەڕۆیشت، کاتێك دادەنیشت چەندین دەرگەوان وپاسەوانی شمشێرلەشان دەوریان دەدا، خوانەکەی پڕبوو لە خواردنی نایاب، تەنها کەسانێك لە چینە باڵاکان بە پلە لەگەڵی دادەنیشتن. خەلکیش لە ڕێزگرتنی ئەو جۆرە دیمەنانە ڕاهاتوون پێیان باشترە ڕێز لە خاوەنەکەی بگرن زیاتر لە پیاوێك کە جلی پینەداری پۆشی بێت وقسەکانی باوەڕو لە خواپەرستی بێت. من پێموانییە خەڵك لەو سەردەمانە جیاوازیەکی ئەوسەردەمەی عەلی هەبێت، میکیافیللی لەئامۆژگاریەکانی بۆ میر دەڵێ: " واباشترە بۆ میر بەڕێزو شکۆمەند بێت، لە بری ئەوەی خۆشەویست بێت"[٤٥] ، مەبەستی میکیافیللی ئەوەیە ئەو میرەی لە کۆمەلگای وەك ئێمە و کۆمەلگای کۆن دەژیت، خەڵك دەتوانن لە بەرامبەری بوەستنەوە وسەرپێچی فەرمانەکانی بکەن ئەگەر خۆشەویست بێت، بەڵام ئەگەر بەڕێزو بەشکۆبێت ئەمەیان بۆ ناکرێت.ئەو خەلکانەی لە سەردەمی عەلیش دەژیان بەهایان بۆی نەبوو، کاتێك مرد کەسانێك هاتنە سەرتەختی دەسەڵات بەفیز وزۆردار بوون، ئەو کاتە خەڵك هەستی کرد ئەوان بەمردنی عەلی زەرەرمەند بوون و قەرەبوو ناکرێتەوە.

چارەنووس وای ڕێکخست دوای مردنی عەلی بە ماوەیەکی کورت پیاوێك حوکمڕانی عێراقی کرد کە بە ستەمە زۆرو دڵڕەقییەیەکی لەرادەبەدەر ناسرابوو، ئەویش حەجاج کوڕی یوسفی سەقەفی بوو کە دەتوانین بە (نیرۆنی ڕۆژهەڵات) ی ناوببەین .

سەرەڕای زوڵم و زۆرداریی، حەجاج زۆر رقی لە عەلی و شیعە بوو، بۆیەش بەتوندی راوی شیعەکانی دەنا وئازاری دەدان وله قەد خورما هەڵیدەواسین. بەشێوەیەك پیاو هیوای دەخواست پێی بڵێن زەندیقی یان کافر، بەڵام پێی نەگوترێت تۆ عەلی کوڕی

---

٤٥ Machiavelli,the prince..p61

ئەبو تالیبت خۆش دەوێ. بۆیە ستەملێکراو زۆرجار وەك سروشت و پەناگەیەك بەکاری دەهێنا ناوی عەلی ببووە دەرمانێك ستەملێکراو بۆ برینی دڵی بەکاری دەهێنا. حەجاج لە بەها کۆمەڵایەتییەکانی دا (بەدو) بوو، هەربۆیەش زیاتر بایەخی بەخەزنەداری دەدا، زیاتر لەوەی بایەخ بە ئاوەدانکردنەوەی زەویەکان بدات. ئەم سیاسەتەش بووە هۆی کاولبوونی کوفە وئابورییەکەی، بۆیەش خەڵك کۆچیان دەکردو روویان لە زەوییە فراوانەکانی دیکە دەکرد، لەگەڵ خۆشیان ناڵەی خۆیان لە بەرامبەر زۆرداران دەردەبڕی[٤٦].

ئیبن خوردازیە دەڵێ : خەراج لە سەردەمی حەجاج لە رووی ستەم وسەرپێچیەکەی داڕمابوو[٤٧]. تەبەری باس لەوەدەکات یەزید بن مهلب رەتیکردەوە ولایەتی عێراق دوای حەجاج وەربگرێت یەزید "وتویەتی حەجاج عێراقی وێران کردووە، منیش بچمە عێراق ئەگەر خەراج بهێنم ئەوا لە شێوەی حەجاج دەبم ".عومەر کوری عەبدولعزیز لەماوەی حوکمڕانییە کورتەکەی نامەیەکی بۆ والی کوفە نوسیوە دەڵێ: "سەلامت لێبێت ،...، دواتر ، خەڵکی کوفە بەڵایەکی سەختی بەسەر هاتووە زۆرو زۆرداری دەست فەرمانڕەواکانی خوداو لایەنگرانی بینیوە کە بەدکارەکان ئەنجامیان داوە ".

دکتۆر محەمەد عبدولعال کاتێك سەرنجی خۆی لەبارەی بارودۆخی خەڵکی عێراق دەدات لە سەردەمی ئەمەوییەکان و باسی بارودۆخە خراپەکەی دەکات دەڵێ: " ...، ئەو قەیرانە ئابوورییانەی کە ماوەیەك درێژە دەکێشێ عەقڵ لاوازدەکات، دەیکاتە نێچیری مەزهەبە وێرانکەرەکان، کە بۆ خەڵك دەدرەوشێنەوەو بەڵێنێکی ژیانێکی خۆش دەدەن "[٤٨]. وەك دەردەکەوێت مەبەستی دکتۆر عبدولعال لە مەزهەبە وێرانکارەکان، ئەو مەزهەبانە بێت کە بانگەشەی شۆڕش دەکەن لەراستیشدا عێراق بەشێوەیەکی گشتی،و کوفە بەشێوەیەکی تایبەت لەو ماوەیەدا وەك ئاگردانێکی

---

[٤٦] ابن ابي حديد، شرح النهج، ج٣،ص١٥

[٤٧] ابن خرداذبة، المسالك و الممالك،ص١٥

[٤٨] محمد جابر عبدالعال، حركة الشيعة المتطرفين، ص٢٤

کۆمەڵایەتی بووە، ناوە ناوە بۆ شۆڕشێکی سەرکێش کڵپەی کردووە. هەر لەبەر ئەم هۆکارەش بووە دەسەڵاتداران عێراقیان بەوڵاتی دووبەرەکی ودووڕووی وەسف کردووە .

ئەوەی لێرەدا شایەتی ئاماژە بۆ کردنە ئەوەیە کە زێدەڕۆیی لە باوەڕ، ڕەوتێکی شۆڕشگێڕی لەگەڵ خۆی دەهێنێ هۆکارەکەش ئەوەیە باوەڕی سەنگین و میانڕەو لە سروشتی خۆی دا ساردە، خەڵک بەرەو بزاڤ هان نادات. هانیان نادات تا سەرکێشی بکەن و لە پێناو ڕێبازەکانیان ڕووبەڕووی مەترسی ببنەوە. بۆیە ئەگەر تاتوێ زۆرینەی ئەو شۆڕشانە بکەین کە لەو ماوە کورتە ڕوویان دا، دەبینین زۆربەیان زێدەڕۆییان لە بیروباوەڕکردووە.

وەک دەردەکەوێت یەکەم کەس کە ئەم جۆرە باوەڕانەی کردۆتە چەکی شۆڕشی خۆی موختار کوڕی عوبەیدەی سەقەفی بووە چەندین چیرۆکیش لە بارەی ئەو پیاوە دەگێڕنەوە کە ئێمە بە تەواوی ناتوانین لە ڕاستییان دڵنیابینەوە ئەوە زانراوە کە کورسییەکی بۆ لایەنگرانی هێناوە گوتویەتی ئەمە کورسی ئیمام عەلییە و پاسەوانیشی بۆ کورسیەکە داناوە، هەندێکجار کۆتری بەرەڵاکردووە بەسەر لایەنگرەکانی گوایە ئەمانە فریشتە هاتوون پشتگیری سەربازەکانی بکەن.

خەڵک هاتووە دەستی لێداوە گوایە کورسیەکە پیرۆزە و لە سوپا لەکاتی جەنگاکان لە پێش خۆیان هەڵگرتووە. دەگوترێت موختار بانگەشەی ئیمامی بۆ یەکێک لە کوڕەکانی ئیمام عەلی کردووە. ئەویش محمد بن حەنەفیە و مەزەندەی ئەوە کراوە گوایە مەهدیە، توندڕەویی لە لایەن خەڵکەوە زیاد دەبێت کاتێک ستەمیان لەسەر زۆر بێت ، ئەو زێدەڕۆییە گەیشتە حاڵەتێک هەندێک باوەڕیان بە گەڕانەوەی عەلی هەبوو گوایە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ئیسماعیل کوڕی موسلمی مەککی لەکوفە بووە دەبینێ کەسانێک لە دراوسێکانی زۆر هاموشۆی ماڵێک دەکەن گوایە پیاوێکی تێدابوو بە عەلی کوڕی ئەبوتالبیان زانیوە، ڕۆژێک ئیسماعیل لەگەڵ خەڵک دەچێتە ژوورەوە قامچیەکی پێبووە لە ژێر جلەکانی دەیشارێتەوە، دەبینێ پیاوێکی ورگنی کەچەڵ

دانیشتووە بانگەشەی ئەوە دەکات ئەو عەلیە گەڕاوەتەوە ژیان، ئەو کاتە ئیسماعیل قامچیەکەی دەردەخات و لێی دەدات پیاوەکە هاوار دەکات (لتاوی ، لتاوی) ئەمە وشەیەکی نبتیە بۆ فریاکەوتن بەکاردێت، ئەو کاتە ئیسماعیل هاوار بەسەرخەڵکەکە دەکات و دەڵێ: " ئەی بەدڕەوشتینە عەلی کوڕی ئەبو تاڵب نبتی بوو ؟ ".

ئەوان زوڵم لێکراون زوڵملێکراویش بۆ نەجاتبوون دەست بەلاوازترین هۆکار دەگرێت و عەقڵیش لەوکاتەدا دەسەڵاتی بەسەرەوە نابێت ،هەرچەندە ئاوازی تەمیووری سەردەمی ئەمەوی لە زەمکردنی عەلی و جنێودانی لەسەر مینبەر زێتر دەبوو، ئەو خەڵکە زیاتر دەستیان بە خۆشەویستی ئەو چاکەکانی دەگرت .

هاوینی رابردوو لەگەڵ هاوڕێیەکم لە کۆڵانەکانی تاران دەخولاینەوە، بینیمان لەسەر دەرگای یەکێك لە مزگەوتەکان نوسراوە " ویلایەتی عەلی قەڵای منە،ئەوەی بچێتە ناو قەڵای من لە ئازاری من دووردەبێت " هاوڕێیەکەم ئەو نوسینەی بە قێزەون زانی گوایە لەگەڵ عەقڵی دروست ناگونجێت، بەبڕوای ئەو ماقوڵ نییە مرۆڤ تەنها بەخۆشەویستی عەلی و پشتگیری ئەو لە سزای خوا دوور دەبێت.

ئێمە گاڵتە بەو گوزارشتە دەکەین ئەگەر بەدیدی سەردەمی ئێستامان سەیری بکەین، بەڵام ئەگەر بەدیدی ئەو سەردەمە سەیری بکەین کە ئەو گوزارشتەی تێدا باوبووە ئەوە بە ماقوڵی دەزانین. جا ئەگەر بیرۆکەکە لە چوارچێوەی مێژووی خۆی داماڵین ئەوا شایەنی گاڵتە پێکردن دەبێت .

لە راستیدا (ویلایەتی عەلی کوڕی ئەبو تاڵب) لە سەردەمی خۆی دروشمێك بوو ناوەڕۆکی کۆمەڵایەتی و مانای سیاسی خۆی هەبوو، دەوڵەتی ئەمەوی لەسەر بنەمای دژایەتیکردنی عەلی و دوورخستنەوەی ئەوە دامەزرا بوو، کاتێك ئەمەی بۆی چووە سەر ئەوا جنێودانی عەلی و بێبەری کردنی کردە دەستوری خۆی. ئەمەش مانای ئەوەیە باسی هەر چاکەیەکی عەلی بکرێت، ئەوکاتە وەك ناوزڕاندنی دەوڵەتی ئەمەوی و شۆڕشی دەوڵەت دادەنرێت. هەر کەدەوڵەت جۆرێك لە جۆرەکان لە خەڵکی توند بکردایە، ئەوا خەڵك زێدەڕۆییان لە خۆشەویستی عەلی و باسکردنی چاکەکانی

دەکرد. وەک ئەوەی ستایشکردنی عەلی بکەنە هۆکارێک بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی دارەدەست و واعیزی دەوڵەت و پڕوپاگەندەکانیان. بەمەش ناوی عەلی بوو بەهێمای دژایەتیکردنی دەوڵەت ، ئاسان نەبوو پیاوێک بڵێ عەلیم خۆشدەوێ. بشتوانێ پارێزگاری لە سەروماڵی بکات. بەمانای ئەوەی لایەنگیری عەلی بایەخدار بوو باجەکەی گەورەبوو ئەوکات وەک سەردەمی ئێستامان نەبوو وشەیەک بێت لەسەر زاران هیچ واتایەکی کۆمەڵایەتی وسیاسی نەبێت.

ئەمڕۆ خەڵک ناوی عەلی دەهێنن, لە ستایشی ئەو گۆرانی دەڵێن بێئەوەی کەس ڕووبەڕوویان بێتەوە، بۆیە خەڵک ئەوەی لە بیرکردووە کە خۆشەویستی عەلی واتای زیندان و سزاو لەناوچوونی سەروماڵ دەگەیاند. خەڵک عەلی لە ژیانیدا جێهێشت دوای مردنیشی دەستیان پێوەگرت, ئەمەیە کارەساتی گەورە.

دکتۆر ئەحمەدئەمین بە سەرسامی پرسیار لە بارەی ئەو هۆکارە دەکات کەوابیکردووە خەڵک باوەڕیان بە خواوەندبوونی عەلی هەبێت, لە کاتێکدا کەسێک باسی خواوەندبوونی محەمەدی نەکردووە، کە عەلی پەیڕەوکاری ئەو بووە. کاتێک ئەحمەد ئەمین دەیەوێت هۆکاری ئەو دیاردە کۆمەڵایەتییە بدۆزێتەوە دووهۆکار دەستنیشان دەکات :

١-شیعەکانی عەلی زۆر موعجیزە وغەیبناسی عەلیان گێڕاوەتەوە، وتویانە ئەو هەموو شتێک دەزانێ ئەو خەریک بووە ڕووداوەکانی ڕۆژی قیامەتیش بزانێ.

٢-زیدەڕۆیی لە بارەی عەلی لە عێراقدا باوبووە[٤٦].

عێراقیش لە دێرزەمانەوە سەرچاوەی ئایینە جۆراوجۆرەکان و مەزهەبە نامۆکان بووە کە باوەڕیان بەوە هەبووە خودا لە هەندێک مرۆڤ بەرجەستە بێت . ئەو شرۆڤەکردنەی کە ئەحمەد ئەمین باسی کردووە لەو بنەما لۆژیکییەی هیچ جیاوازیەکی لە شرۆڤەکردنی خاوەن بیرکردنەوەی کۆن نییە، ئەو دوور لە چوارچێوە

[٤٦] أحمد امين،فجر الاسلام، ص٢٧٠

مێژووییەکـە توێژینـەوە لـەبارەی بیرۆکـەکان دەکـات، وەك ئـەوەی لـە هــەواوە هەڵواسـرابێت پەیوەنـدی بەخـەمی خـەڵك و کێشـە کۆمەڵایەتیەکانـەوە نـەبێت. ئـەو یەکەمجار دەڵێ : زێدەڕۆیی لە ئـەنجامی گێرانـەوەکانی شیعەبووە ، کەچی پرسـیار لەبارەی سەرچاوەی خودی چیرۆك و گێرانەوەکان ناکات، ئەو بیرۆکەیە بیرۆکەیـەکی دیکە شرۆڤە دەکات و ناشزانێ بیرۆکەی دووەمیش پێویستی بە شرۆڤەکردنە.

دووەم جـاریش دەڵـێ : خـەڵکی عێـراق بـەر لـەوەی ئیسـلام بـن ئـایین و مەزهـەبی جۆراوجۆریان هـەبووە، ئەمـەش دوای ئیسـلام بوونیان کاریگـەری لەسـەر باوەڕیـان هەبووە. باس لەوە دەکات ئەمەش لەبیردەکات کە هـەموو گـەلان بـەر لـەوەی ببنـە موسڵمان ئاینی دیکەیان هەبووە. عەرەب بەر لە ئیسلام بتپەرست بوون میسرییەکان لەسەر ئاینی فیرعەون بوون. بەر لەوەی مەسیحییەت و ئیسلام بێت، هەموو گـەلانی دیکە بەمشێوەیە بوون بۆ تەنها خەڵکی عێراق لەسـەرباوەڕە کۆنـەکانیان ماونەتـەوە کەچی خەڵکی میسرو دوورگەی عـەرەبی و ئـەوانیتر بەتـەواوی لـەباوەڕە کۆنـەکانیان نەجاتیان بوو.

دەبێت ئێمە لەژێر رۆشنایی لۆژیکی نوێ بابەتییانە توێژینەوە لەسەر بیروباوەڕەکان ئەنجام بدەین، بیروباوەڕەکان بەر لەوەی بیرۆکـەی ئیبسـتراکت بـن ، ئـەوا دیاردەی کۆمەڵایەتی بوون. بۆیـە خـەڵك کـاتێ دەست بەباوەڕێکـەوە دەگـرن یـان زێـدەڕۆیی دەکەن ئەوا بەپێی بارودۆخی کۆمەڵایەتی و دەروونیەکانە.جا ئەگـەر ئەحمـەد ئـەمین تاوتوێی بارودۆخی کۆمەڵایەتی ودەروونی خەڵکی عێراقی لە سەردەمی ئەمەوییـەکان بکردایە، ئەوا درکی بەو هۆکارە دەکرد کە پـاڵی بەخـەڵك نـاوە عـەلیان خۆشـبوێت وزێدەڕۆیی لە خۆشەویستی ئەو بکرێت. ئەگەر زێدەڕۆییان لە خۆشەویستی محەمـەد نـەکردبێت هۆکارەکـەی ئـەوە بـووە خۆشەویستی محەمـەد لـەوان قەدەغەنـەکراوە. بەڵکو دەسەڵاتدارانیش لەو خۆشەویستییە لەگەڵیان بەشداربوون. ئەگەر کەلێنێك لـە نێوان دەسـەڵاتدار و خـەڵك دروست بـوو دەبیـنین خـەڵك لەهـەموو بانگەشـەیەکی دەسەڵاتدار پێچەوانە هەڵسوکەوت دەکـات. بۆیـە خـەڵك کاتێك دەبینی دەسـەڵاتدار

رقی لە کەسێکە ودلوای سوککردنی دەکات، ئەوا بە پێچەوانەوە خەڵك زیندەڕۆیی لەخۆشەویستی ئەو کەسە دەکات، خوێنەریش دەتوانێ چەندین نموونە لە قۆناغە کۆن و نوێیەکانی مێژوو بدۆزێتەوە .

***

دکتۆر تەها حوسێن پێیوایە، تەشەیوع بۆ عەلی لە سەرەتادا وەك حیزبێکی ئۆپۆزسیۆن ستەمکاری و گەندەڵی دەستی پێکردووە. ئەو ئۆپۆزسیۆنەش هەندێکجار لە شێوەی شۆڕش دەردەکەوت، هەندێکجاری دیکەش وەك رق وکینەیەك بوو لە زۆردار، زۆرجاریش بەهەر هۆیەك بێت، هەندێك شت دراوەتە پاڵ شیعە، کە ئەوان ئاگاداری نەبوون و لە پێناویشی دا کوژراون و ئەشکەنجە دراون.

شێخ محەمەد جەواد موغنیە، سەرۆکی دادگای باڵای شەرعی-جەعفەری لە لوبنان سەرنجی خۆی لە بارەی ئەو قسەیەی دکتۆر تەها حوسێن دەدات و دەڵێ:" ئەگەر مەزهەبی شیعە لەسەر بنەمای شۆڕش بێت لە دژی ستەم و زۆرداریی، ئایا بەڕاستی ئێمە شیعەین. ئایا ئێمە عەلی وکوڕەکانی ئەومان خۆشدەوێ؟!. خۆزگە ئێمە بە گۆشگیریی و بە تەنیا دەڕۆیشتین، لەسەر کاروانی ستەمکاران نەدەبوین قەسیدە و خوتبەی بریقەدار لە ستایشی ئەوان بنوسین"[٥٠].

ئەمە قسەیەکی زۆر نایابە، شایەنی ئەوەیە لە ماڵی هەر موسڵمانێك هەڵبواسرێت کە خۆشەویستی بۆ عەلی هەیە و شیعەیە. باشترە پیاوانی ئایینی ئەو قسانە بکەنە دەستورێك بۆخۆیان و واز لە شەڕە رەخنەی تایفی بهێنن، کە هەندێکجار هێرشەکانیان بۆ سەر یەکتر پەیوەندی بە ئایینی محەمەد و ئەهلی بەیت و یاران نییە لە خەبات و شۆڕشی کۆمەڵایەتی مەزندا.

---

[٥٠] محمد جواد مغنية، مع الشيعة الامامية، ص٣٥

کەموکوڕییەکانی
شاری چاکەخوازان

بەڕێزێك لە پیاوە ئایینیەکانی شاری نەجەف کتێبێکی لە بارەی بیروباوەڕی شیعەکان نووسیوە، دەزگای چاپ دانەیەکی لەو کتێبە بۆ من ناردووە، لەسەری نووسیوە" دیاری ئێمەیە بۆ نووسەری بوێر دکتۆر عەلی وەردی، لەسەر خواستی نووسەر تکامان وایە بیخوێنیتەوە، سوپاستان دەکەین".

کتێبەکەم خوێندەوە و لە خوێندنەوەی چێژم وەرگرت، بڕگەیەك لە نووسینەکە سەرنجی ڕاکێشام. دەمەوێ دەقاودەق بۆ خوێنەری بگوازمەوە، چونکە پەیوەندی بە بابەتەکەی ئێمەوە هەیە. نووسەری بەڕێز دەڵێ:" بەڵێ ئەگەر موسڵمانان درکیان بەوە کرد، لەسەر ساناترین خەسڵەتی برایەتی نێوانیان بوەستن و کاری پێ بکەن، ئەوکات ستەم و دوژمنایەتی لەسەر زەوی نامێنێت. ئەو کات دەبینی مرۆڤ لەخۆشی دا بسرای یەکترن و کامەرانی کۆمەڵایەتیش تەواو دەبێت، بەمەش خەونی

فەیلەسووفانی پێشوو لە بارەی (شاری چاکەخوازی)[1] دێتەدی. کاتێک خۆشەویستی و تەباییان لە نێوان دەبێت پێویستیان بە حکومەت و دادگا نابێت، نە پێویستیان بە پۆلیس و زیندان و یاسای سزادان و بڕیاری سزادان دەبێت، ئەو کات ملکەچی داگیرکەر و زۆردار نابن، ستەمکار بەسەریان زاڵ نابێت، ئەوکاتە زەوی دەبێتە زەوییەکی دیکە و دەبێتە بەهەشت و ماڵی کامەرانی"[2].

ئەمە قسەیەکی جوان و نایابە، چاکترین قسەیە گوتراوە و دەگوترێت، بەڵام یەک کەموکوڕی هەیە: مەحاڵە و لە نێوان ئەو مرۆڤانەی کە کوڕانی ئادەم و حەوان ئەوا نایەتەدی. کورتەی قسەکانی نووسەر ئەوەیە کە مرۆڤ کاتێک یەکتریان خۆشدەوێت و یەکگرتوو بن ستەم و دوژمنایەتیان لە نێوان نامێنێت، ئەوکاتەش ستەمکاران ناتوانن ستەم بکەن.

لێرەوە جیاوازییەکە خۆی حەشار دەدات، ئەگەرهاتوو خەڵک یەکگرتوو بوو، لەکاتێک دا کە زوڵم و ستەمیان لەسەر بوو، کەسێک نابێت بەرپەرچی ستەمکار بداتەوە، دەبێت یەکێک هەبێت دژی بوەستێتەوە و ڕەخنەی لێ بگرێت و دەسەڵاتی لێوەربگرێتەوە. هەر مرۆڤێک ، کاتێک تاکرەوانە بەخواستی خۆی دەسەڵاتی بەدەستەوە دەبێت، ئەوا مەیلی بەلای ستەم و زۆرداریی هەیە.

ئیمام عەلی دەڵێ:" ئەوەی شتێک بگرێتە دەست تاکرەوانە ئەنجامی دەدات" ئەو ڕستەیە گوزراشتێکی ڕەوانە بۆ دەرخستنی سروشتی مرۆڤ. دیارە مرۆڤ حەز بەوە ناکات ستەم بکات، بەڵام ستەم خۆی دێتە ناو دەستی، کاتێک بەخۆشی نازانێ. هۆکارەکەش ئەوەیە ستەم و دادپەروەری ڕێژەیین، شتێک نییە بەناوی(دادپەروەریی) بەهەواوە هەڵواسرابێت، وەک ئەوەی ئەفلاتون و ئەو کەسانەی لەسەر بۆچوونی ئەو بوون وێنایان دەکرد.

---

[1] (المدینه الفازیله) لەوکتێبەدا بە شاری چاکە یان شاری چاکەخوازیی وەگێڕانی بۆ کراوە، لەهەندێک شوێنش بە (یوتوپیا) هاتووە(وەرگێڕ)

[2] محمد رضا المظفر، عقائد الشیعة، ص١٠٣-١٠٤

ئەگەرهاتوو مرۆڤێکی بەڕێزی لەخواترسمان هێنا و هەموو کارەکانمان رادەستی ئەو کرد و پێمان وت" دادپەروەرانە حوکم لەنێوان خەڵك بکە" دواتریش ملکەچی بووین، لەسەر ئەوەش رێکەوتین کە گوێڕایەڵی بین، دوای ماوەیەکی کورت یان درێژ، دەبینین ئەو بۆتە زۆردارێك کەنیزە دەکڕێت و کۆشك بەپارەی خەڵك دروست دەکات، خۆشی بەدادپەروەر دەزانێت. ئەوە بەوردی لە بەشی داهاتوو، دێینەوە سەر ئەوخاڵە.

***

ئەگەر بچینە گۆڕەپانی دادگاکان و گوێ لە داواکار و پارێزەرەکان بگرین، دەبینین هەر یەکێکیان وادەزانێ ئەو لەسەر هەقە. ئەگەر دادوەریش بڕیارەکەی لە بەرژەوەندی لایەنێك بێت لە دیدی ئەو لایەنە دادوەر دادپەروەرە (خوا نموونەی زۆر بکات و بەپەرەکەتی بکات). بەڵام لایەنەکەی دیکە دادوەر نەفرەتترین خەڵقی خودا دەزانێت. ئەم سیفەتە پەیوەستە بەمرۆڤەوە ئەگەر هاتوو هەزار ساڵ ئامۆژگارییە ئەفلاتونیەکانی بەسەر ببارێنین مرۆڤ ناتوانێ لەو سیفەتە نەجاتی بێت.

دەڵێن پیاوێك هەبوو پشیلەکانی فێری ئەوە کردبوو مۆم لەسەر خوانەکەی دابنێن. کەچی یەکێك لەمیوانەکان دێت مشکێکی لە گیرفان دایە و لەسەر خوانەکە بەرەڵای دەکات، هەرزوو پشیلەکان بەدوای مشکەکە دەکەون و مۆمەکان دەکەونە سەر خوانەکە و خواردنەکە و ئەو کەسە دەسوتێت کە لێی دەخوات.

ئەوەی کە دەیەوێت سروشتی مرۆڤ بە ئامۆژگاری و قسە بگۆڕێت، جیاوازی لەگەڵ ئەو کەسە نییە کە پشیلەی فێری مۆم دانان کردووە، چونکە مرۆڤەکان گوێی لێدەگرن و بەئەدەبەوە لەبەردەمی دەبن، وەك ئەوەی لە بەردەم پێغەمبەران بێ سەنگین دەبن. کەچی ئەگەر شتێکی گرانبەهایان بۆ هەڵدەبێت. سەگ ئاسا بەدوای دەکەون، ئەو کاتەش ئەوە لەبیر دەکەن بەچی ئامۆژگاری کراون و چۆن وەڵامیان داوەتەوە.

***

فەیلەسووفی عەرەبی بەناوبانگ ئەبونەسر فارابی کتێبێکی بە ناونیشانی(بۆچوونەکان لەبارەی شاری چاکەخوازانەوە)نووسیوە. ئەگەر ئەو کتێبە بخوێنینەوە درك بە نهێنی ئەو هەڵەیە دەکەین کە بەسەر زەینی فەیلەسووفەکانی کۆن زاڵ بووە. فارابی لەو کتێبەدا وێنای کۆمەڵگایەکی پڕ چاکەمان بۆ دەکات، کە خەڵکەی دڵخۆشن و لە دونیا و قیامەت سەرکەوتوون. فارابی پێیوایە گرنگترین تایبەتمەندی ئەو کۆمەڵگایە بوونی سەرۆکێکی چاکەخوازە, کە کاروباری کۆمەڵگاکە ڕێکبخات و سەرپەرشتی بکات. لەوانەیە فارابی لەمەیاندا پەیرەوی ئەو بۆچوونەی کرد بێت کە دەڵێ:" ئەگەر پاشا باش بێت، رەعیەتیش باش دەبێت". دەریشدەکەوێ، کە ئەو بیرۆکەیەی لە ئەفلاتونی مامۆستای وەرگرتووە. کە لە کۆماره پرکامەرانەیەکەی پاشایەکی فەیلەسووفی دانا بوو[٤٣].

فارابی باس لەو خەسڵەتانە دەکات کە دەبێت لەو سەرۆکە بەرێزە یان بە گوتە ئەفلاتونییەکە لەو پاشا فەیلەسووفە هەبێت، فارابی بەو شێوەیە ئەو خەسڵەتانە دەژمێرێت:

١-دەبێت ئەندامەکانی جەستەی تەواو بێت، هەر ئەندامێکی سوور بوو لەسەر ئەنجامدانی کارێك, کە بەئاسانی ئەنجام دەدرێت.

٢- دەبێت تێگەیشتن و وێناکردنی باش بێت، لەو شتانەی بۆی دەگوترێت. دەبێت لەوە تێبگات کە کەسەکە چی دەڵێت و بابەتەکە لەلای ئەو چی دەبێت.

٣- دەبێت توانای ئەزبەرکردنی باش بێت, لەوە تێبگات کە دەیبینێ و دەیبیستێ و درکی پێدەکات. نابێت ڕستەیەك لەبیر بکات.

٤-دەبێت زیرەك و وریا بێت، ئەگەر بچووکترین بەڵگە هەبوو بۆی، ئەوا زیرەکییەکەی پەی بەو بەڵگەیە ببات.

٥- دەبێت گوزارشتەکانی جوان بێت، زمانی لە دەرخستنی بۆچوونەکانی پاراو بێت

---

[٤٣] De Vaux, Encyclopedia of Islam, art.Farabi

٦- دەبێت خۆشەویستی بۆ فێربوون و سوودبینین هەبێت و رەخنەی لە ساتایی قبوڵکردن هەبێت، لە فێربوونیشدا ماندووبوون ئازاری نەدات و زەحمەتییش ئەزیەتی نەدات.

٧- دەبێت بۆ خواردن و خواردنەوە و نیکاح چاوبرسی نەبێت، خۆی لە یاریکردن بەدوور بگرێت و رقی لە چێژەکانی بێت.

٨- دەبێت راستیی و راستگۆیانی خۆش بوێت، رقی لە درۆ و درۆزنان بێت.

٩-دەبێت دەروونی مەزن بێت و حەزی لەو سەربەرزییە بێت، کە بێگومان دەروونی بەسەر هەموو ئەو شتانە زاڵ دەکات کە ئاستی نزم دەکەنەوە لەوانە درهەم و دینار و کەلوپەلەکانی دیکەی دونیا.

١٠- دەبێت دادپەروەریی و دادپەروەرانی خۆشبوێت و رقی لە ستەم و ستەمکاران بێت، دادپەروەری بەخەڵك بدات و خەڵکی بۆ هان بدات.

١١- دەبێت مامناوەند بێت، سەرسەخت نەبێت، لادەر و پاراش نەبێت ئەگەر کار بۆ دادپەروەریی بکات، بەڵام سەرسەخت دەبێت ئەگەر بەدوای زۆرداری و دزێوی بێت.

١٢- دەبێت موکوڕ بێت لەسەر ئەنجامدانی ئەو کارەی دەبێت ئەنجام بدرێت و پاڵەوان بێت و ترسنوك و دەروون لاواز نەبێت.

فارابی دوای ئەو ژماردنە جوانە دەڵێ:" ئەگەر هاتوو سەرۆکێك دەسەڵاتی شاری گرتەدەست و ئەو سیفەتانەی تێدا نەبێت، ئەوا شارەکە رووبەرووی مەینەتی دەبێتەوە"[٥٤]. فارابی وادەزانێ چاکسازی بابەتێکی زۆر ئاسانە، ئەویش لەسەر هەڵبژاردنی سەرۆکی کۆمەڵگاکە وەستاوە، کە دەبێت ئەو مەرجانەی تێدابێت کە ئەو باسی کردووە، ئەوکاتەش خەڵك ئاسوودە دەبێت و رایەڵەکانی خۆشەویستی و برایەتی کامەرانی نێوانیان لە خۆیانەوە دەگرێت. فارابی لەو بۆچوونەی دا لەو مشکە

---

[٥٤] الفارابي، اراء أهل المدينة الفاضلة ص ٨٧-٩٠.

دەچێت کە پێشنیار بۆ هاوڕێکانی کردووە زەنگێک بەگەردەنی پشیلەوە هەڵواسن، بۆ ئەوەی لەمەترسی دوور بن.

دەگوترێت رۆژێکیان کۆمەڵێک مشك کۆبوونەوە، بۆ ئەوەی بیر لە رێگایەك بکەنەوە، لە مەترسی پشیلە دووریان بخاتەوە. دوای مشتومڕێکی توند، مشکێکی بەرێز پێشنیاری بۆ کردن زەنگێك بە گەردەنی پشیلەوە هەڵواسن، ئەگەر پشیلەکە هێرشی کرد، بەر لە هاتنی مەترسی ئەوان دەتوانن رابکەن.

بێگومان پێشنیارەکە نایابە، بەڵام کێشەی گەورە لە چۆنیەتی هەڵواسینی زەنگەکەیە بەگەردنی پشیلەکەوە. کوا ئەو عەنتەرە کە بتوانێت گەردنی پشیلە بگرێت و داوی جەرەسەکەی لێ قایم بکات و بەساغ وسەلامەتیش بگەڕێتەوە ناو کەسوکار خۆی؟. مشکی هاوڕێمان بیری چوو پێشنیارەکەی پراکتیکی نییە، چونکە پشیلە هەر مشکێك دەخوات، کە بیەوێت زەنگەکە بەملی ئەو هەڵواسێت. زیدەڕۆیی ناکەین ئەگەر بڵێین بیرکردنەوەی زۆربەی فەیلەسووفانی کۆن لەو جۆرە بووە. ئەوان بیرۆکەی جوان ونایابیان هەبووە، بەڵام کەموکوڕی گەورە ئەوەبووە کە پراکتیکی نەبووە.

پیاوێکی لادێی سەیری کتێبخانەیەکی پڕ لە کتێبی کۆن دەکات دەڵێ:" من دەزانم چی لەناو ئەو هەموو کتێبانە هەیە، هەموویان دەڵێن ئەی مرۆڤ چاکەخواز بە". ئەو لادێیە کرۆکی هەقیقەتی پێکاوە، هەموو کتێبەکانی کۆن ئامۆژگاری مرۆڤ دەکەن، کە لایەنی چاکە بگرن و واز لە خراپە بهێنن، ئەمەش بەڕاست بیرۆکەیەکی نایابە، بەڵام بەداخەوە ئەوەیان روون نەکردۆتەوە مرۆڤ چۆن بەو ئەنجامە جوانە دەگات.

بیرۆکە تەنها نابێت نایاب و جوان بێت، بەڵکو دەبێت بەر لە هەموو شتێك شایەنی پراکتیزەکردن بێت. بۆیە ئەگەر گوێ لە شێتان بگرین زۆر جار کۆمەڵێك بیرۆکەی نایاب دەدرکێنن، بەڵام سەرەڕای ئەمەش ئەوان ناتوانن ببن بە پێغەمبەر و چاکەخوازی کۆمەڵایەتیی .

چاکەخواز و پێغەمبەران بیرۆکەیەکی زۆر سادە دەهێنن، کەچی رووی دونیا دەگۆڕن، هی ئەوان پراکتیکییە کاریگەری بەسەر ژیانی مرۆڤەوە هەیە، بەرەو جوڵانەوەی کۆمەڵایەتیان دەبات کە رۆڵی لە داڕشتنی مێژوودا هەیە. کەچی برایانم لە فاڕابییەکان ، ئەوان بە بیرۆکە باڵاکانیان سەرقاڵن، بایەخ بەوە نادەن کە جێ بە جێ دەکرێت یان نا. سەرەڕای ئەمەش سەیر ئەوەیە یەکێکیان کاتێک دەبینی خەڵک بەدوای بیرۆکە باڵاکانی ئەوان ناکەوێت ئەوا گلەیی لە خەڵک دەکات. هۆکاری نەهامەتی دەداتە پاڵ خەڵک، ئەو گلەیی لە خەڵک دەکات لە خۆی ناکات، سکاڵای بەدەست کەموکوڕی خەڵکەوە هەیە، نەوەک کەموکوڕی هزری خۆی.

ئەگەر بینیمان بیرۆکەیەکی جوان هەیە کەچی ئەوە دوای ئەوە کەسی بەدوای ناکەوێت، ئەوا دیارە کەموکوڕی لەو بیرۆکەیە دایە نەوەک لە خەڵک. خەڵک لە سروشتێکی دیاریکراو لێ راهاتووە، ناتوانێت دەستبەرداری بێت، بۆیە پێویستمان بو بیرۆکەیە کە لەگەڵ سروشتی مرۆڤ بڕوات، نەوەک بیرۆکەیەک بێت، بیەوێت ئەو سروشتەی مرۆڤ لەگەڵ ئەو بڕوات.

ئەگەر دەتەوێت گوێڕایەڵت بن، دەبێت فەرمانەکانت بەپێی توانا بن.

دەگێڕنەوە کە دانیشتوانی گوندێک ئاوی رووبارێکیان دەخواردەوە، هەرکەسێک ئەو ئاوەی بخواردایەوە شێت دەبوو، بۆیە هەموو شێت بوون، پاشا نەبێت. وایلێهات دانیشتوانی گوندەکە چرپەی ئەوەیان دەکرد گوایە پاشا شێت بووە، بۆیە دەبێت لە دەسەلات بدرێت. لەکۆتایی دا پاشا ناچار بوو ئاوی رووباری شێتی بخواتەوە بۆ ئەوەی وەک پاشا بمێنێتەوە. عاقڵییە هەندێک جار شێت بیت. رەوتی کۆمەڵایەتیش زۆر لەوە بەهێزترە کە تاکەکەسێک بەفیزی زانستەوە رووبەرووی بێتەوە. محەمەدی پێغەمبەریش ئیعترافی بەوە کردووە کە گوتویەتی" ئێمەی پێغەمبەران بەگوێرەی عەقڵی خەڵک قسە دەکەین".

بینیمان فاڕابی کۆمەڵێک سیفەتی بەرز دەهێنێت، بۆ ئەوەی لە سەرۆکی شاری چاکەخوازان هەبێت، بەڵام چرکەساتێک نەوەستا بیر لەوە بکاتەوە کەچۆن خەڵک

ئەو سەرۆکە سەیرە هەڵدەبژێرن. با گریمانەی ئەوە بکەین کە خەڵک ئەو بۆچوونیان پەسەند کردووە کە فارابی باسی کردووە، بۆیە کۆدەبنەوە بۆ ئەوەی سەرۆکێك لە نێوان خۆیان هەڵبژێرن کە ئەو سیفەتە دەگمەنانەی تێدا بێت، ئەو کاتە چی روودەدا؟

بێگومان ئەوان دەکەونە رکابەری وململانێ و مشتوومڕ کاتێك دەیانەوێت سەرۆکێك لەنێوان خۆیان دەستنیشان بکەن. مرۆڤ لەوە راهاتووە کە خۆی بەشایەن و چاکەخواز و زانا و بەتوانا بزانێت. تەنانەت کەسێکی دەبەنگ و گێلیش هەندێك جار لە دووربینی وناکاربەرزییدا خۆی بەشیاوترین کەس دەزانێت بۆ سەرۆکایەتی. لەوانەیە راست بێت کە دەگوترێت" هەرچەندە دەبەنگی مرۆڤ زیاتر بوو، ئەوا یەقینی ئەوەی زیاد دەبێت کە ئەو لە هەموو شتێك لە کەسانی دیکە باشترە".

بۆیە هێشتا خەڵك سەرۆکەکەیان دیارنەکرووە، دەبین لەنێوان خۆیان بۆ چەندین حیزب و لایەن دابەش دەبن، هەر یەکێك لەوان پێیوایە کاندیدەکەی ئەو بۆ سەرۆکایەتی شیاوترە، هەر کەسێك بەوەی خۆیان دڵشادن، لێرەوە دەبینی دەنگەکان هاوار دەکەن و دەستەکانیش بەرز دەبنەوە، وەك ئەوەی پەندەکە دەڵێ(ئاو بێنە و دەستان بشۆ)[55].

کۆمەڵگای نوێ رێگایەکی بۆ هەڵبژاردنی سەرۆك دۆزیتەوە کە بێ کێشەیە، ئەویش بە سیستەمی دەنگدان ناودەبرێت. لەو شێوازەدا سەندوقی قوفڵکراو دادەنرێت، کە حیزبەکان سەرپەرشتی دەکەن و هەر دەنگدەرێك دەچێتە ژێر پەردەوە بۆ ئەوەی بەنهێنی ناوی کاندیدەکەی خۆی بنووسێت و داوتریش دەیخاتە سندوقەکەوە. سەرەرای ئەمەش دەبینین کەشی هەڵبژاردن بە پرۆپاگەندە و درۆ ودەلەسە بارگاوی

[55] پەندە عەرەبییەکە ئەمەیە (جیب أبل و خذ عنایە) کەپەندێکی عێراقییە بۆ درێژدادڕی مەسەلەکان بەکار دێت(وەرگێڕ)

دەبێت و هەڵوێستەکە دژوار دەبێت هەر کاندیدێك هەموو شێوازەکان بۆ ئامانجەکانی خۆی بەکاردەهێنێت.

ئەوە لە هەموو کات و شوێنێکدا سروشتی مرۆڤە. گەلانیش لە رادەی ئاژاوەی هەڵبژاردن جیاوازیان هەیە، بەڵام لەڕووی بنەماوە هەر هەموو گەلان لەسەر یەك سروشتن، ئەویش سروشتی ململانێ و رکابەری و زاڵبوون و بانگەشەی کردنی هەر لایەنێکە کە هەق تەنها بەلای ئەوە. بەڵام فارابی بڕوای وایە ئەمە لە شاری چاکەخوازان رووناداتن، چونکە ئەوان چاکەخوازن یان بە مانایەکی دیکە ئەوان فەیلەسووفن. ئەو بڕوای وایە کە فەیلەسووفان لە سروشتی خۆیاندا لە خەڵکی عەوام جیاوازن، کەچی لەڕاستیدا جیاوازییەك لەنێوان ئەوان و خەڵك دا نییە تەنها لەڕواڵەت و پلەوە نەبێت. ئەگینا لەڕووی بنەماوە یەکن و نەگۆڕاون. فەیلەسووف ململانێ بە هۆی فرتوفێڵە لۆژیکیەکان و گوتەگوتی فەلسەفە دەکات، کەچی کەسێکی سادە ململانێ بە خەنجەر و چەقۆ دەکات. بەڵام هەر چۆنێك بێت لە سروشتی ئەو ململانێیە دەرناچن کە خەڵك فرچکیان پێوەگرتووە.

هەر یەکێك لەوان بۆ خۆی هەوڵ دەدات و هەر کەسەو ئاگرەکە بۆ خۆی خۆش دەکات، کەچی ئەو ئارەزووە بە چەندین جۆر پاساو وبیانو دەشارنەوە، یەکێکیان سەرۆکایەتی دەوێ بۆ ئەوەی خزمەتی نیشتیمان بکات، یەکێکی دیکە لە پێناو راستی ئەوکارە دەکات، سێیەمیان لە پێناو خودا و پێغەمبەر...هتد. هەر یەکێکیش وادەزانێ هەق تەنها لەلای ئەوە، ئەگەر لەبەردەمی نکۆڵیشت لەوە کرد، ئەوا زۆر توڕە دەبێت و شمشێری جیهادی پیرۆز بەڕووت دا هەڵدەکێشێ.پەنا بەخوا.

***

مرۆڤ ناچارە هەقیقەت لە میانەی بەرژەوەندی و شتەباوەکانی دەوروبەری ببینێت، ئەگەرهاتوو ئەوهەقیقەتە لەگەڵ بەرژەوەندی و ئەو شتە باوە کۆمەڵایەتیانەی یەکبگرێتەوە، ئەوا بۆ ئەو سەختە دان بە هەقیقەتێکی جیاواز بنێت، ئەگەر وەك رۆژی رووناکیش بێت.

پێشتر ئاماژەمان بۆ ئەو ئایەتە قورئانییە کرد کە دەفەرموێ" فانها لاتعمی الابصار ولکن تعمی القلوب التی فی الصدور"[٦٠]. ئەگەر دڵ کوێر بوو، یان بە بەرگێکی ئەستور داپۆشرا، ئەوا مەحاڵە هەست بە بەڵگەیەکی رۆشن بکات، چونکە رۆشنی بەڵگە بابەتێکی رێژەییە. لە دیدی تۆ رۆشنە چونکە لەگەڵ باوەڕە باوەکانی تۆ و ئارەزووە تایبەتەکانی تۆ یەکدەگرنەوە، بەڵام لە دیدی کەسێکی دیکە رۆشن و روون نییە.

ئەوەی لەنێو ئەو کەسانە دەژێت کە خۆیان بە خواترس و خۆشەویستی هەقیقەت دەردەخەن ئەگەر بەوردی ئەوان تاقی بکاتەوە، دەبینێ ئەوان وەک کەسانی دیکە ململانێ و رکابەریی و ئیرەییان لەنێوان دا هەیە.رەنگە لە هەندێک لایەنەوە لەو شتانە پێش خەڵکیشەوە بن.

ئەگەر یەکێکیان کەسێکی نزیکی خۆی ببینێت کە بە چاک و پێگە و زۆری پێوەند لەو باشتر بێت، ئەوا رقی لێ هەڵدەگرێت و بەدوای هەڵە و کەموکوڕییەکانی دەگەڕێت.

ئەوەی شایەنی باس بێت لە دونیادا کەسێک نییە بێ کەموکوڕی بێت، بەڵام ئەو هاوڕێیەمان زێدەڕۆیی لە وەسفکردنی کەموکوڕییەکان دەکات و لەلایەن خۆشیەوە شتی بۆ زیاد دەکات، دواتر بۆ خەڵک بەشێوەیەکی ناپاب وێنای ئەو کەموکوڕییانە دەکات. کەچی کەموکوڕییەکانی خۆی نابینێت، چونکە لە دیدی ئەو هەڵەیەک بووە، خواش سەهوەکان قبوڵ ناکات. بەڵام رکابەرەکەی کەموکوڕییەکانی دەبێتە گوناهێک کە زەوی و ئاسمان لەت دەکات، ئەنجامدەرەکەشی دەبێتە دوژمنی خوا و پێغەمبەر. لێرەشەوە ئەو هاوڕێیە شمشێری لۆژیکی کۆن دەردەهێنێت و ئەملا و ئەولای پێدەکات، واز لە رکابەرەکەی ناهێنێ تا پشتی لە ئەرز دەدات و زامداری دەکات.

لەوانەیە کەسێک لەگەڵ ئەو قسانە نەبێت و بڵێ" ئەگەر ئەوەی دەیڵێی راست بێت، کەی مرۆڤ لە کاروبارە سیاسییەکەی سەرکەوتوو دەبێت و چۆن بە ئامانجە کۆمەڵایەتییەکانیان دەگات؟" لەڕاستیدا مرۆڤ هێشتا بە ئامانجە کۆمەڵایەتییەکانیان

[٦٠] القران، سورة الحج اية ٤٦

نەگەیشتوون کە دەیخوازن؛ ئەوان لە جوولانەوەی خۆیان بەردەوام دەبەن بۆ گەیشتن بەو ئامانجانە، نهێنی ژیانی کۆمەڵایەتیش لەو جووڵە بەردەوامە دایە. ئەگەر مرۆڤایەتیش بە ئامانجەکانی خۆی بگات، ئەوا ژیان دەوەستێ و شارستانییەت لەناودەچێت.

وەك پێشتریش باسمان کرد ژیان بریتییە لە کارلێککردن و دژیەیەکبوون و رکابەری، ئەگەر ئەوانە نەبوایە شتێك نەدەبوو بەناوی ژیار و کۆمەڵگا. ئەگەر حیزبێکی ئۆپۆزسیۆن خەبات لەپێناو دادپەروەری بکات، ئەوکاتەی بە دەسەڵات دەگات ناتوانێ دادپەروەیی تەواو بەدەست بهێنێت، ئەو دادپەوەرییە نموونەییەی کە لە ئۆپۆزسیۆنی خەباتکار خەونی پێوە دەبینێ هەرگیز بەدی نایەت. بەڵام کاتێك ئەو حیزبە خەبات لەپێناو دادپەروەیی دەکات، بە ئەرکێکی کۆمەڵایەتی گەورە هەڵدەستێت. ئەو لە ڕووی دەسەڵاتدار دەوەستێ و رەخنەدەگرێت و رێگری لە ستەم و قۆرخکردنی دەسەڵات دەکات. بینیمان سروشتی دەسەڵاتدار مەیلی بەلای زۆردارییەوە هەیە، ئەگەر ببینێت کەسێك نییە دژی بوەستێتەوە ئەوا زۆردار دەبێت و سامانی رەعیەت بۆ خۆی قۆرخ دەکات.

کەچی حیزبی ئۆپۆزسیۆن دەروون و ئاکاری لە حیزبی دەسەڵات بەرزتر نییە، ئەو کاتێك دەگاتە دەسەڵات ئەوا ناتوانێت لە سروشتی مرۆڤایەتی دەربچێت و دەبێتە موڵکدار. ئەوە هەر مرۆڤە و بەمرۆڤیش دەمێنێتەوە تا دەمرێت. بۆیە ئەویش پێویستی بەوەیە لە ماوەی حوکمڕانی کەسێك هەبێت دژایەتی بکات و رەخنەی لێ بگرێت و کەموکورییەکانی دەربخات. بۆ ئەوەی تاڕادەیەك لە حوکمڕانی دا چاکەخواز بێت، بەڵام ئەگەر پشت بەنیازپاکی خۆی ببەستێت و هەموو ئەوکەسانە لەناو ببات کە دژایەتی دەکەن و رەخنەی لێدەگرن، ئەوا ئەوکاتە چارەنووسی وەك چارەنووسی کەسانی پێش خۆی دەبێت، ئەوا شوێنی پێی ئەوان دەکەوێت و پێی لە شوێن پێی ئەوان دادەنێت.

***

زانایـانی کۆمەڵناسـی دەڵـێن: کۆمـەڵگای مرۆڤایـەتی خـاڵی نابێـت لـە کێشـە، ئـەو کێشانەش رەمزی ژیانی کۆمەڵگا و دروشمی بزووتنەوە بەردەوامەکەی دەبێت. کێشە هانی خەڵك دەدات بۆ دۆزینـەوەی چارەسـەری کێشـەکان. بەمـەش دابـەش دەبـن و ململانێی لەگەڵ یەکتر دەکەن، هەرکەسێکیش لـەوان لایـەنێکی هەقیقـەت بـۆ خـۆی دەبات کە لەگەڵ ئەوانی دیکە جیاوازە. ئەوکاتە مرۆڤ هەست بەوە دەکات زینـدووە و لەگەڵ زەمەندا گەشە دەکات. بەڵام سەبارەت بە بیروڕای یوتۆپیاکان، ئـەوا کۆمـەڵگا لە پێکهاتەکەی دا کێشە و رکابەری تێدا نییە، ئەمەشیان خەونێکـە کـە بـۆ جیهـانی فریشتەکان دەگونجێ و بۆ ئەو جیهانەی کە ئێمە تێیدا دەژین گونجاو نییە.

***

خەڵکی ئەو سەردەمە درکیان بەوە کردووە کە ململانێ لـە نێـوان مـرۆڤ دا بابـەتێکی سروشـتییە و ناتوانرێـت بـەهۆی ئامۆژگـاری و قسـەی بریقـەدار لـەناوببرێت. بۆیـە دەبیـنین ئـەوان لـە سیسـتەمە سیاسـی و کۆمەڵایەتیـەکانیان داوا دەکـەن دان بـەو هەقیقەتـە بنرێـت و دەرفـەت بـەو ململانێیـە بـدرێت کـە لەسـنووری رەوایـەتی دەرنەکەوێت.

ئەمە زۆر بەروونی لەو سیستەمەی دیموکراسی دەردەکەوێت، کە لـەو سـەردەمەمان لەوڵاتانی پێشکەوتوو بەرقەرارە.لەراستیشدا دیموکراسی تەنها ئـەو سیسـتەمەیە کـە لەسەر بنەمای رکابەریی دامەزراوە. دیموکراسی دەرفـەت بەخـەڵك دەدات بچنـە نـاو حیزبە رکابەرەکانەوە، بەڵام لە هەمان کات چەندین بنەمای روونیان بۆ دادەنێـت کـە خەڵك پەیڕەوی بکەن. دواتر چاوەڕوانی ئەوە دەکات، کە کامە حیزبە زۆرترین دەنگ بەدەسـت دەهێنێـت و دەسـەڵات بەدەسـتەوە دەگرێـت. ئەگـەر یـەکێك لەحیزبـەکان سەرکەوت، ئەوا رێگە بەحیزبە دۆڕاوەکان دەدرێت ئۆپۆزسیۆنی حکومەت بن و بەرەو ڕووی سیاسـەتەکەی ببنـەوە و بـە خواسـتی خۆیـان ناوبـانگی بـزرێنن. حیزبـەکانی ئۆپۆزسیۆن کۆشش دەکەن بەو دەنگە پاڵپشتیەکانی بەدەسەڵات بگات. سیاسـەت بەپێی چەمکی دیموکراسی نوێ شتێك نییە، تەنها کێبڕکێیەکە لەسەر بەدەستهێنانی

دەنگ. بۆیە هەر حیزبێك هەوڵی ئەوە دەدات ناوبانگی حیزبی رکابەر بزڕێنێ و کەموکوڕییەکانی دەربخات، بۆ ئەوە رەزامەندی رای گشتی لەشوێنی ئەو حیزبە بەدەست بهێنێ.

دیموکراسی باوەڕی بە هەقیقەتی رەها نییە، بەو ئەرگومێنتەش رازی نابێت کە حیزبەکان بۆ پشگیری بۆچوونەکانی دەهێنێتەوە، ئەو تەنها باوەڕی بە زۆرینەی دەنگ هەیە، ئەگەر حیزبێك توانی زۆرترین دەنگ کۆبکاتەوە ئەوا مافی ئەوەی هەیە سەرکەوتوو بێت و حوکمڕانی بکات. بایەخیش بۆ ئەو بەڵگە عەقڵی و نەقڵیانە دانانرێت کە ئەیارەکەی بەپاساو دەیهێنێتەوە. دیموکراسی گوڕزێکی لە لۆژیکی کۆن وەشاند کە هەڵسانەوەی بۆ نەبێت. بۆیە لە دیدگای دیموکراسی هەقی رەها و ناهەقی رەها نییە، وەك ئەوەی پێشان باوەڕیان پێی هەبووە.

بیرمەندانی پێشوو باوەڕیان بەوە هەبووە، کە زۆرینە بەڵگەی دروستی نییە. هەندێك لە فەیلەسووفانیش لە رابردوودا لەسەر ئەوە بەردەوام بوون، کە رقیان لە خەڵکی عەوام بێت و گاڵتە بە بۆچوونەکانیان بکەن. ئەوان پێیان وایە خەڵك وەك منداڵان عەقڵی پرپووچیان هەیە و دەروونیان نەخۆشە.

ئیبن روشد داوای لە برایانی دەکات، کە لەناو خەڵك جیاببنەوە، کۆمەڵێکی تایبەت بەخۆیان دوور لە هیچ و پووچی گەرەلاوژەوە و دژێتییەکانی دروست بکەن. ئیبن روشد پێیوایە کاتێك فەیلەسووفان کۆمەڵگایەکی تایبەت بەخۆیان دروست دەکەن، ئەوا دەتوانن دڵخۆش بن و هاوکارییەکی تایبەتی لە پێناو فیکری پەتی بکەن. ئەوکاتەش بەبڕوای ئەو مرۆڤایەتی بێشومار پێشدەکەوێ. کەچی ئیبن روشد ئەوەی لەبیرکردووە، فەیلەسووفانیش لە سروشتی مرۆڤایەتی جیاوازییەکیان نییە. ئەوان کاتێك کۆدەبنەوە، ئەوا دەکەونە ململانێ و ئەفرەت لەیەکتر دەکەن، تەواو وەك خەڵکی عەوام و سادە.

ئیبن روشد پێیوایە فەیلەسووفان ئەگەر لەسەر شتێك ناکۆك بن ئەوا یەکسەر بۆ بەڵگە عەقڵییەکان و ئەرگومێنتە لۆژیکییەکان دەگێڕنەوە و ملکەچی ئەو بۆچوونە

دەبن کە بە ماقوڵی دەزانن. بە بڕوای ئیبن ڕوشد ئەوان پەنا دەبەنە بەر عەقڵ و لۆژیك، شتێك نییە لەوە پڕوپووچتر بێت کە ئیبن ڕوشد و بیرمەندانی یۆتۆپیا باسی دەکەن.

***

جیاوازییەکی گەورە لە نێوان ئەو لۆژیکە قۆرخکراوەی هەق هەیە کە لە کۆندا باوەڕیان پێ هەبووە، لەگەڵ لۆژیکی زۆرینە کە خەڵکی ئەو سەردەمە باوەڕی پێی هەبووە، یەکەمیان لە ڕووی تیۆرییەوە ڕقی لە ململانێیە بەڵام لە ڕووی کردارەوە هاوکاریەتی، ئەوەیتریان دانی پێ دەنێت و ڕێزی لێدەگرێت، دەرفەتێکی ڕەوای پێ دەدات بۆ ئەوەی ئەو ململانێیە گوزارشت لە خۆی بکات. ئەمەش جیاوازییەکەی نێوانیانە.

***

ئێمە بانگەشە بۆ ئەوە ناکەین لۆژیکی زۆرینە چاکترین لۆژیك بێت کە مرۆڤ دایهێنابێ، بەڵکو دەڵێین هەرچۆنێك بێت لە لۆژیکی ڕەها باشترە کە زۆردارانی بەفیقە بارگاویکراو، لە سەردەمە کۆنەکاندا پشتیان پێ بەستووە. ئێمە ناتوانین نکۆڵی لەو فێڵ و درۆ و دەلەسانە بکەین، کە لە هەڵبژاردنەکان ئەنجام دەدرێت. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەو فێڵ وفڕانە ئەرکی کۆمەڵایەتی خۆیان هەیە. ئەو کاندیدەی بەبەڵێنی هەنگوینی فێڵ لە دەنگدەران دەکات، ئەوا خۆی دەبینێتەوە کە کەم و زۆر پابەندی دەبێت کاتێك جڵەوی دەسەڵات دەگرێتە دەست یان کورسیەکی پەلەرمان بەدەست دەهێنێت.

ئەو ناچارە نازی دەنگدەران هەڵبگرێت، بۆ ئەوەی جارێکی دیکە دەنگی پێ بدەنەوە. ئەگینا ڕکابەرەکەی خۆی بۆ مەلاس دەدات و بەدوای کەموکورییەکانی دەگەڕێت، بەمشێوەیە فەرمانڕەوا خۆی لەوە دەدزێتەوە کە خزمەتی خەڵك بکات، لەو کاتەی کەدەیەوێت خزمەتی خۆشی بکات.

تکام لەخوێنەر هەیە ئەوە لەبیر بکات کە بەناوی دیموکراسی شێواو و هەڵبژاردنی نەفرەتی لەهەندێك وڵاتانی رۆژهەڵات دەگوزەرێت، ئەو وڵاتانە بەقۆناغی گواستنەوە تێدەپەڕن، بۆیە دەبێت ئەو وڵاتەی کە لە قۆناغی زۆرداریەوە دەچێتە قۆناغی سیستەمی پەرلەمانی دەبێت ژانی لەدایك بوون ببینێت.
ئەگەر بچینە یەکێك لەو وڵاتە پێشکەوتووانەی کە دیموکراسی تێیدا پێگەیشتووە، دەبینین دەسەڵاتدارەکانیان لە ئاگایی و وریایی بەردەوام دان، ئەوا لەوە دەترسن خراپەیەك دەرهەق بەگەل بکەن و حیزبی ئۆپۆزیسیۆنیش ئەو هەلە بقۆزێتەوە، هەڵمەتێك لە دژی دەست پێ بکات. بەمەش چەندین کورسی لەدەست دەربهێنێت. گوتمان و دەیڵێینەوە: قۆرخکردنی دەسەڵات و زۆرداری لەلای هەر فەرمانڕەواییەك دەردەکەوێت کە کەسێك لەبەردەم نەبێت چاودێر و ئۆپۆزسیۆن بێت.
دەگوترێت ژنی وەزیری دارایی، لە یەکێك لەوڵاتە پێشکەوتووەکانی خودا، پێویستی بەهەندێك دراوی دەگمەن بووە، چونکە نەخۆش بووە پێویست بووە سەفەری وڵاتێکی خاوەن ئەو دراوە دەگمەنانە بکات، لەوەش ترسا مێردەکەی ئیمزای لەسەر ئەو برە پارە بۆ بکات کە پێویستیەتی، بۆیە وەك خەڵك دەچێت لەبەر دەرگای بانکی تایبەت دەوەستێت، بۆ ئەوەی بەشێك پاداشتی بەرکەوێت.
ئەو وەزیرە لە رووی سروشتی مرۆڤایەتیەوە جیاوازییەکی لەگەڵ هارون رەشید نەبووە، هەردووکیان بانگەشەی ئەوە دەکەن کە لە خوا دەترسن و داوای هەق و راستی دەکەن، هۆکاری جیاوازییەکە ئەوەیە رەشید ئەوەی دەیویست دەیکرد کەس لێپرسینەوە و دژایەتی نەدەکرد، بۆیە بینیمان بە پارەی خەڵك سێ هەزار کەنیزەی کڕی، کەچی وەزیری هاوڕێمان ئەوە رەتدەکاتەوە ئیمزا لەسەر کاغەزێکی ژنە نەخۆشەکەی بکات، چونکە لەوە دەترسێت رای گشتی گوێبیستی ئەوەبێت و حیزبی ئۆپۆزسیۆنش ئەو هەلە بقۆزێتەوە و ئاشکرای بکات و هەرایەکی لەسەر دروست بکات کە دامرکانەوەی نەبێت.

***

ئەو نموونە باڵایانەی کە حیزبەکانی ئۆپۆزسیۆن بانگەشەی بۆ دەکەن، ناتوانرێت لەسەر زەوی پراکتیزە بکرێت، سوودەکەی تەنها لەوەیە وەك چەکێك لە دژی ئەوکەسانە بەکاردێت، کە بەرژەوەندی گشتی پەخشان و تەخشان دەکەن، ماقوڵ نییە لەسەر ئەو زەوییە رۆژانێك بێت خەڵك بتوانێت ئەو ئایدیاڵەی خۆیان بەتەواوی بەدەست بهێنن.

نموونەی باڵا بریتییە لە سیمبولی ئەو بزووتنەوە کۆمەڵایەتییەی کە تا رۆژی دوایی ئارام بوونەوەی بۆ نییە. هەرچەندە خەڵك لە پێگەکەی خۆیان تۆزێك بەرزتر ببنەوە، دەبینین ئەو ئایدیاڵانەش بەرزدەبنەوە و هانیان دەدات جارێکی دیکە سەرکەونەوە. بەمشێوەیەش دەبینی مرۆڤ لە وچانێکی بەردەوام دایە ئاسوودەیی و حەوانەوەی نییە. کەموکوڕی برایانی یوتوپیا ئەوەیە ئایدیاڵەکانی خۆیان لەسەر هەور داناوە و لەو زەوییەی نزیك ناکەنەوە کە تێیدا دەژین. بۆیە دەبینین ئایدیاڵی ئەوان هانی کۆمەڵگا نادات جووڵە بکات. ئەو ئایدیاڵانە بە ئاسمانەوە هەڵواسراون، خەڵك لەپێگەیشتنیان بێ ئومێد بووە، بۆیە لە گوفتاریان باسی دەکەن و لە کارەکانیان لێیان دوور دەکەونەوە.کەچی ئایدیاڵی ئۆپۆزسیۆن لە سەردەمی نوێ دا نزمە و بەلایەنی کەمەوە بەئاسانی بەشێکی بەردەست دەخرێت.

حیزبانی ئۆپۆزسیۆن داوای دادپەروەری رەها ناکەن کە لەو جیهانەمان بوونی نەبێت، بەڵکو داوای بەرزکردنەوەی کرێی کرێکاران و دروستکردنی شوێنی نیشتەجێبوون، بۆ کەسانی داهات نزم، بەخۆڕایکردنی خوێندن، دابینکردنی دەرمان و شتی لەو بابەتانە دەکەن. بۆ نموونە ئەگەر کرێی کرێکاران بەرزکرایەوە، ئەوا ئۆپۆزسیۆن داوا دەکات جارێکی دیکە بەرزبکرێتەوە، ئەگەر ماڵ بۆ کەسانی کەمدەرامەت دابین کرا، ئەوا ئۆپۆزسیۆن داوا دەکات ماڵەکان رادیۆ و تەلەفزیۆن و سەلاجەیان بۆ دابین بکرێت. بەمشێوەیە ئاستی بژێوی بەرزدەبێتەوە و لەگەڵ ئەویش ئایدیاڵەکە بەرزدەبێتەوە، بۆ ئەوەی لە ئەرکی هاندانەکەی بۆ سەرکەوتن بەردەوام بێت.

لە سەردەمی کۆندا لەتوانادا نەبووە رکابەری دیموکراسیانە بەرقەرار بێت، لە شێوەی ئەوەی لەرۆژگاری ئەمڕۆدا لە وڵاتە پێشکەوتووەکان ئەنجام دەدرێت، کە بە هێمنییەکی رێژەیی و بێ خوێنڕشتن وەسف دەکرێت. ململانێ لەرابردوو دا لەسەر بنەماڵەی زاڵبوون بەشمشێر و خوێنڕشتن بوو، کەسێك لە توانای نەبوو بەسوڵتان بڵێت:" تۆ هەڵەی تۆ ستەمکاری" بێ ئەوەی شمشێر و رایەخی مەرگی بۆ ئامادە نەکرێت. لێرەدا پیاوانی ئایینی بەرەورووی ئەو کەسە دەبنەوە و بە زەندیق و یاخیبووی میری موسڵمانانی ناودەبن، کە خوا بەسەر بەندەکانی فەرزکردووە ملکەچی بن. لە رابردوودا بنەمای ململانێ چەك بوو، ئۆپۆزسیۆن نەیدەتوانی سەرکەوتوو بێت ئەگەر چەك و هەڵمەتی چەکداری نەبوایە بۆ ئەوەی لە حیزبی سوڵتانی بباتەوە. ئەم هۆکارەش بوو وایکرد لەسەردەمی کۆندا پێشکەوتنی شارستانی زۆر هێواش بێت، چونکە رکابەری حیزبەکان زۆری تێدەچوو، کەسێك بوێریی ئەوەی نەبوو ئەنجامی بدات، تەنها پیاوە سەرکێش و ئازاکان و خاوەنی نموونە باڵاکان نەبێت.

بەڵام ئەمڕۆ حیزبی ئۆپۆزسیۆن تەنها پێویستی بەوەیە پرەنسیپەکانی خۆی لە رێگای رۆژنامە و رادیۆ و وتار بڵاو بکاتەوە، حیزبی دەسەڵاتداریش بە رۆژنامە و رادیۆ و پروپاگەندە وەڵامی دەداتەوە.رای گشتیش سەیری ئەو شەڕە دەکات، دواتر لە کۆتاییدا کاغەزەکەی دەخاتە ناو سەندوقی دەنگدانەوە، بەمەش خوا باوەڕداران لە جەنگ بەدوور دەگرێت.

بۆیە راستە ئەگەر بڵێین رکابەری لەقۆناغی شەڕی خوێناوی بۆ رێگای رکابەری کاغەزی گوازراوەتەوە. بەمەش شارستانیەت لە رێڕەوی خۆی خێرا رادەکات و ئایندەی خۆی نازانێت. ئەوەی شایەنە بگوترێت ئەوەیە، کە گەلانی نوێ لە رکابەرییەکانیان تەنها بەوەرگرتنی شێوازێکی نوێی بیرکردنەوە بەو بارودۆخە ئارامە نەگەیشتوون، چەندین هۆکاری دیکە ل مەیاندا هاوکاری کردوون:

١–دروستکردنی باروود و چەکی ئاگرینی نوێ.

٢- داهێنانی چاپخانە و ڕۆژنامەگەریی و... هتد

باڕوود توانی بەسەر هەڵمەتی شمشێری ئەو عەنتەرانە زاڵ بێت، کە هێزی بازوو و خۆشەویستی زەبریان هەبووە. ئەمڕۆ هەر مرۆڤێک دەتوانێ چەک بەکاربهێنێت، تەنانەت ئەگەر ئافرەتێکی بێ هێز و کورتەباڵایەکی لاوازیش بێت. بەمەش جیاوازی لە نێوان هێزی دەسەڵاتدار و هێزی خەڵک کەمتر بۆتەوە، ڕەعیەت دەتوانێ بە هەمان ئەو چەکە سوڵتان لەناو ببات، کە خودی سوڵتان لە دژی ئەوان بەکاری دەهێنێ. کەچی لە سەردەمی کۆندا سوڵتان چەندین داردەست و پیاوی ناوقەڵا و سەربازی مەشقپێکراوی هەبوو، کە حیزبی ئۆپۆزسیۆن نەیدەتوانێ ڕکابەری بکات.

بۆیە دەبینین لە سەردەمە نوێیەکاندا ژمارەی شۆڕشەکان زۆرترە، ئەگەر بەکۆن بەراورد بکرێت. فەرەنسا بە قۆناغێک تێپەڕبووە زوو زوو مەتەرێز لە شەقامەکان دادەنرا، دەسەڵاتدار ماوەیەکی زۆر کورت لە دەسەڵات نەدەمایەوە دەبینی خەڵک لە دژی ڕادەپەڕین و گوللەیان ئاراستەی سەربازەکانی پشت مەتەرێزەکان دەگرت. شۆڕشەکان ئەوەیان لە دەسەڵاتدار گەیاندووە کە باشترە وەڵامی ئارەزووی خەڵک بداتەوە و هەر کاتێک ویستیان لە تەختی حوکمڕانی بێتەخوارەوە. لێرەشەوە سیستەمی هەڵبژاردن و دەنگدان شوێنی ململانێی خوێناوی و تەقەی گرتووە.

لێرەوە نابێت ڕۆڵی چاپخانە و ڕۆژنامەگەری لەوپێشکەوتنە بەرچاوە لەیاد بکەین. ڕای گشتی لە وڵاتانی پێگەشتوو لەخۆوە پێرانەگەیشتووە، تەنها دوای ئەوەی تاکەکانی چاپخانە و بڵاوکراوەی بە هەموو جۆرەکانی لەبەردەست بووە. بەمەش پەردە لەسەر کۆشکی دەسەڵاتداران لادرا. خەڵک باسی خراپ و کەموکورییەکانیان دەکرد، وەک چۆن پێشینان باسیان لە عەنتەرەی عەبسی و ئەبو زەیدی هیلالی دەکرد. هەر لەبەر ئەمەشە واعیزی سوڵتانەکان ناتوانن فێڵ لە خەڵک بکەن و بەوە ڕازییان بکەن کە دەسەڵاتدار بە فەرمانی خوا حوکم دەکات و بە فەرمانی خودا چێژ وەردەگرێت.

دەتوانین بڵێین دیموکراسی نوێ لەسەر دوو کۆڵەگە وەستاوە، یەکەمیان باڕووددە، دووەمیان چاپەمەنییە. بۆیە زەحمەتە دەسەڵاتدار بتوانێت خۆی بە شمشێری داردەست و دەردەستی قەڵەم بپارێزێت کە ئێمە دووەمیان بە واعیزی سوڵتان ناوبردووە، تەنها ئەوەیە دەبێت دەسەڵاتدار ملکەچی خواستی رای گشتی بێت، ئەگینا لەناودەچێت و واعیز و داردەست دادی نادات.

***

ڕەنگە یەکێك بپرسێت و بڵێت: بۆچی دیموکراسی لە وڵاتی ئێمە و لە وڵاتانی ئەمریکای باشور و دوورگەکانی ڕۆژئاوا و ڕۆژهەڵاتی هێند سەرنەکەوتووە، کەچی چەکی نوێ وچاپەمەنی نوێی تێدا فەراهەم بووە؟ بۆ وەڵامدانەوە پێویستمان بەوەیە کە لە سروشتی قۆناغی گواستنەوە بگەین کە ئەو وڵاتانەی پێدا تێپەڕ دەبێت، چونکە بەهەمان ئەو قۆناغە تێدەپەڕن کە وڵاتانی پێشکەوتوو لە سەرەتای سەدە نوێیەکان پێیدا تێپەڕیون.

خەڵك لێرە هێشتا بە عەقڵیەتی سەدە کۆنەکان دەژین و لۆژیکی کۆنیان بەسەر زاڵە، ئەویش لۆژیکی عەقیقەتی ڕەهایە کە کۆمەڵێك بەتەنها بۆ خۆی قۆرخ دەکات. ئەگەر بەیەکێکیان بڵێیت (تۆ هەڵەی) وادەزانێ گوتوتە(تۆ دەبەنگی) ئەوا خەنجەرەکەی هەڵدەکێشێ و لەورگتی گیردەکات. ئەگەر بەئەدەب بوو ئەمەی نەکرد ئەوا قینی خۆی دەشارێتەوە و لەبیری ناکات، تا تۆڵەت لێ نەکاتەوە.

یەکێك لە شێخی عەشیرەتە عێراقییەکان دانیشتنێکی پەرلەمانی ئینگلیزی دەبینێ ڕکابەریی و شەڕە قسەیەکی توند لە نێوان دوو ئەندام دەبینێت کەیەکێکیان لە ریزی ئۆپۆزسیۆنە و ئەویتریان لە ریزی دەسەڵاتە. دوای تەواوبوونی دانیشتنەکە شێخی بەرێز دەچێتە چێشتخانەیەکی نزیك دەبینێ ئەوانەی بەر لە کاتژمێرێك بەشەڕهاتبوون، لەسەر یەك خوان دانیشتوون و بەیەکە بەزم و پێکەنین دەکەن.

شێخ تووشی شۆك دەبێت و بەو مانایە بە ڕێبەرە ئینگلیزەکەی دەڵێ:"" قوڕ بەسەرتان، ئەمە قەشمەڕجارییە، وا هەست دەکەم کە نوێنەرانی ئێمە ململانێ

دەکەن، بۆ ئەوەی فێڵ لە ئێوە بکەن، ئەوان شەڕ دەکەن لە شێوەی ئەو دزانەی کە شەڕیان بۆ ئەوەبووە لێفەکەی مەلا مەشهور بدزن". ئینگلیزەکە زەردەخەنەیەکی واتەداری بۆ دەکات و وەڵامی ناداتەوە، ئەگەر ویستی وەڵامدانەوەی هەبووایە دەیگوت" ئەمەیە دیموکراسی".

ئینگلیز بەر لە دوو سێ سەدە، وەك ئێمە بوون، بەڵام دوای ئەوەی بەزنجیرەیەك ئەزمونی سەخت تێپەڕین، ئەوا لەو جۆرە دیموکراسییە راهاتوون. دیموکراسیەت بەر لەوەی بیرۆکەیەکی یۆتۆپی بێت، ئەوا نەریتێکی کۆمەڵایەتییە. ئێمە پێویستیمان بەئەنجامدانی هەیە دوای ئەوەی چەندین ئەزموونی سەخت دەبینین. ئێمە لەوانەیە ئەنجامی بدەین و چەند جارێك بکەین، تا ئەوکاتەی لۆژیکی دیموکراسی لە ناوەخنی تێگەیشتن و نەریتمان چەسپ دەبێت. ئەوکاتە لە قاوڵغی فیکرە کۆنەکەی خۆمان دەردەچین و بەرەو جیهانێکی فراوانتر دەچین، کە تێیدا رکابەریی و هاوکاریی بەیەوەگەوە بەندن و لە یەکتر جیانابنەوە.

زانایانی کۆمەڵناسی ئەو سیستەمە سیاسییەیان تاوتوێ کردووە، کە لە وڵاتانی ئەمریکای ناوەڕاست و باشوور و کەنارەکانی هیند هەیە. لە ئەنجامدا ئەو شتە سەیرەیان بۆ دەرکەوت: هەر یەکێك بگاتە کورسی دەسەڵات ئەوا بەزەبری شمشێر نەبێت نایەتە خوارەوە. شتێکیش بە ناوی هەڵبژاردن و دەنگدانی ژێر پەردە نییە.

هەر سەرۆکێك چاوی بڕیوەتە کورسی دەسەڵات، بەدوای هەلێك دەگەڕێت بۆ ئەوەی لایەنگر کۆبکاتەوە و بانگەوازی شۆڕش بکات. ئەگەریش گەیشتە کورسی دەسەڵات ئەوا سەرۆکێکی دیکە چاو لە کورسی دەبڕێت و بۆ ئەمەش لایەنگر کۆدەکاتەوە و ئامادەیی بۆ شۆڕشێکی نوێ ئەنجام دەدات.

لەوێ هەڵبژاردن شێوەی شۆڕشێکی چەکداریی دەگرێتەخۆ؛ هەر سەرکردەیەك بەخۆی دەڵێ:" بۆچی خەڵکی دیکە دەگەنە دەسەڵات، کەچی من پێی ناگەم، ئایا ئەوان لە من باشترن؟"

بەلای خوێنەرەوە سەیر نەبێت کە بەهەر شێوەیەك بێت، ئەو جۆرە باشترە لە سیستەمی زۆرداری، چونکە فەرمانڕەوای نوێ دەیەوێت نەنگی نەیارەکەی پێشووی دەربخات و هەندێك چاکسازی ئەنجام بدات، جا زۆر بێت یان کەم. کەواتە وڵاتیش بەو ڕکابەریی و پێشبڕکێیە پێشدەکەوێت، کەچی بەشێکی زۆر لە خوێن و کۆشش و سامان سەرف دەکەن. ئەمە چاکترە لە سیستەمی ستەمکاریی، بەڵام دیموکراسی لەمەش باشترە. چونکە لەوەیاندا ڕکابەریی و ململانێش ئەنجام دەدرێت بێئەوەی کۆشش بەفیڕۆ بدرێت و خوێن بڕژێت.

سیچر هێمەرتۆن باسی کۆماری هایتیمان بۆ دەکات کە لەنێوان ۱۸۰۷-۱۹۱۵ سەربەخۆ بووە، ئەو دەڵێ:" ئەو سەرۆکایەنەی کە لە وماوەیەدا حوکمڕانیان کردووە، گەیشتە ۲٤ سەرۆك. هیچیان بە سەلامەتی ماوەی دەسەڵاتیان تەواو نەکردووە، دووان نەبێت. کەچی ئەوانی دیکەی لە دەسەلات بەکوشتن و ژەهر و کەنارگیرکردن لابراون. ئەوانەی بەشۆڕش لابراون ژمارەیان ۱۷ یە. لەساڵی ۱۹۱۵ سەرۆك گلیوم بە هەرای شۆڕشگێڕان لادرا، ئەو سەرەتا پەنای بۆ کونسولیەی فەرەنسی برد بەڵام ئەمە دادی نەدا، نەگەیشتە ئەوێ گوللەی بەرکەوت. کەوتە سەرشەقام و خەڵتانی خوێن بوو"[47].

ئەوەی مێژووی سوریا لە سەربەخۆییەوە تا ئێستا بخوێنێتەوە[48]، یان مێژووی عێراق لە نێوان ۱۹۲۳-۱۹٤۱ بخوێنێتەوە[49]. دەبینێ ڕووداوەکانی هاوشێوەی ڕووداوەکانی هایتییە، لەمەشیاندا سەرنج بۆ خوێنەری بەهۆش جێدەهێڵم.

[47] Hammerton(ed)people of all nations p684
[48] غسان تويني، منطق القوة، أو فلسفة الانقلابات في الشرق الادنى
[49] Khadduri,inpependent iraq

جۆرەكانی
ركابەریی و هۆكارەكانی

پرۆفیسۆر كارڤەر پێیوایە ركابەری چوارجۆری هەیە[10]:-

١-جۆری یەكەم: نزمترینیانە، كە زۆر نزیكە لە سروشتە سەرەتاییەكەی ئاژەڵ. هێز لەو جۆرەدا شوێنی یەكەمی دەبێت، خاوەنەكەی هێز بۆ تێكشكاندن و ئازاردانی نەیارەكەی بەكاردەهێنێت. ئەو جۆرە چەندین شێوەی جیاوازی هەیە، لەوانە جەنگ و زۆرانبازی و شەڕە جنێو وتاڵان وهەتكردنی پاكیزە وجۆرەكانی دیكەی هاوشێوەی ئەو تاوانانە.

٢-جۆری دووەم :جۆرێك لە دیدگاو بەكارهێنانی زیرەكی تێدایە. واتە لە جۆری یەكەم پێشكەوتووترە ، ئەوجۆرەیان لە شێوەی دزی وتەڵەكەبازیی ئەو شێوانەی ركابەری دەبێت كە لە پەنای پەردەوە ئەنجام دەدرێن.

---

[10] Bogardus, development of social thought. P370-372

٣- جۆری سێیەم لە ڕکابەریی مرۆڤایەتی ئەمڕۆ خەریکە هەموو دونیای شارستانی دەگەڕێتەوە، چەندین شێوەی جیاواز لەخۆیەوە دەگرێت. لەوانە ئەو پیاهەڵدانەی کە لە نێوان ژن و پیاوان هەیە، لە نێوان حیزبەکان لە شێوەی هەڵبژاردن و فیستیڤاڵ دەبێت. لە نێوان کۆمپانیاکان لە شێوەی ڕێکلامی ڕەنگاوڕەنگ دەبێت، لە نێو خاوەن کێشەکان لە دادگا لە مشتومڕی پارێزەران دەبێت. لە نێوان تایفی سیاسی و ئایینی شێوەی خزم خزمێنە و واستەو لایەنگیری و ئەم جۆرە شتانە دەبێت.

٤- جۆری چوارەم: ئەمەیان هیوای ئەوە دەخوازرێ هەموو دونیا بگرێتەوە، چونکە بەرهەمهێنەرە ، ئەمەش جۆرە ڕکابەری زانستی و ئابوری و سیاسی و کۆمەڵایەتی لە خۆوە دەگرێت کە لەسەر بنەمایەکی هێمن ئەنجام دەدرێت و ڕق و کینەی تێدانییە.

٥- جۆری پێنجەم هەیە ناتوانین بەرکابەری ناو ببەین و بەبینینی ئەو جۆرە ئاسوودە دەبین و ئێمەش لەسەر کورسی خۆمان دانیشتووین . ئێمە سەیری یارییە وەرزشیەکان دەکەین جۆش و خرۆشمان بۆی دەبێت واهەست دەکەین ئێمەش لەناو یارییەکانین. یا سەیری فیلمێکی سینەمایی دەکەین، لە بارەی ڕاوەدوونان و ململانێ و جەنگی سەخت ، کەچی دڵخۆش دەبین . بەهەر حاڵ ئەمە جۆرێکە دروستکراوە و لە چوارچێوەیەکی دیاریکراو ئەنجام دەدرێت، بە بینینیان مرۆڤ جۆرێك لە پشوو و ئاسوزەیی دەروونی وەردەگرێت.

کەواتە مرۆڤ لە کرۆکی خۆی دا لە ڕکابەری ڕاهاتووە، ئەگەر ڕکابەری ڕاستەقینەش دەبێت، ئەوا جۆرێکی وەهمی بۆخۆی دروست دەکات . بەهەر حاڵ مرۆڤ ناتوانێت خۆی لە ڕەوتی ڕکابەری نەجات بدات، تەنها ئەوە نەبێت لە جۆرێکەوە دەچێتە سەر جۆرێکی دیکە. تێبینی ئەوەش دەکرێت لەگەڵ پێشکەوتنی شارستانیەت لە ئاستێکی نزمی ڕکابەری بۆ ئاستێکی بەرزتر دەچێت جاران پیاو ژنی تاڵان دەکردو دەیفڕاند، دواتر بەپارەو پێگەو فێڵەکانی دەیگرێ ئێستا غەزەلی بۆ دەخوێنێ ودەڵێ: " لە خۆشەویستیت دەمرم" لەڕاستیشدا ئەو دەیەوێ چێژی لێ

ببینێت وتەنها بۆخۆی بێت، ئەگینا بۆ توڕە دەبێت کاتێک مرۆڤێکی دیکە بۆ ئەو ئافرەتە غەزەلخوانی بکات "

ئەمە بابەتی کێبڕکێی و رکابەرییە لەسەر مانەوە (تۆ یان ئەو) خۆشەویستی لەوکاتە جۆرە تۆڕێکە وەک تۆڕی جاڵجاڵۆکە، خاوەنەکەی ئارەزووی هەر یەکێک بکات ئەوا بەو تۆڕە راوی دەکات.ئەو خۆشەویستیەش وەک فێڵی (دادپەروەریی) یە ، کە پارێزەران و سیاسی و بازرگانەکان بانگەشەی بۆ دەکەن. کەچی مەبەست تەنها بەرژەوەندی خۆیانە، دواجاریش ژن لە نهێنی ئەو فێڵە تێگەیشت، بۆیە بە خۆشەویستەکەی دەڵێ: "لە پێناو خۆشەویستیت دەتوێمەوە" کەچی لەڕاستیدا ئەو بۆ چێژ وبەرژەوەندی تایبەتی خۆی دەتوێتەوە .

لەڕاستیدا ژیانی کۆمەڵایەتی شتێک نییە، جگە لە ململانێی بەردەوامی نێوان بەرژەوەندییە تایبەتەکان، تەواو وەک رکابەریی نێوان بازرگانەکان، هەرکەسە بۆخۆی هەوڵدەدات، بەڵام کۆمەڵگا لەو ململانێیە سوودمەند دەبێ، کە بۆ بەرژەوەندییە تایبەتیەکان ئەنجام دەدرێت. واتە ئەو بە ئەنجامی داوای خۆی دەگات، کە بەهۆی ئەویشەوە سەرمایەی زانستی و ئابوری و کۆمەڵایەتی زیاد دەبێت .

کاتێک کۆمەڵگاش ئەو سامانەی لە ئەنجامی ململانێی نێوان تاکەکانی دەست دەکەوێت ئەوا باجێکی زۆریشی بۆ دەدات، لە پێناویدا گیان دەکێشرێت وخوێن دەڕژێت و دڵ دەسوتێ. وەک پێشتر بینیمان کێشەی ژیان ئەوەیە هیچ شتێک بەبێ نرخ نادات، دەبێت بۆ هەنگوین پێوەدانی هەنگ هەمیشە هەبێت وەک شاعیرێکی کۆن دەڵێت .

دونیای مەدەنیەت دەیەوێت ئەمڕۆ جۆری رکابەریی کۆمەڵایەتی نەرم بکاتەوە و ئاستیان بەرز بکاتەوە. تێبینی دەکەین لە ناو هەرنەتەوەیەکی پێشکەوتوو شەڕ و تاڵان و هەتکردن کەم بۆتەوە ئەگەر بە رابردوو بەراورد

بکرێت. هەندێك لە نەتەوە پێشکەوتووەکانیش لەسەر شێوازی رکابەری کۆن ماونەتەوە، ئەو جەنگە گەورانەی جیهان شتێك نییە جگە لە نموونەی ئاشکرای ئەو رکابەرییە کۆنە. ئێمە چاوەڕێی ئەو رۆژە دەکەین کە تێیدا جەنگی دەرەوە کەمبێتەوە وەك چۆن جەنگی ناوخۆ لە دونیای مەدەنیەت نەماوە، ئەوکاتەش خەڵك بەرکابەری ئابووریی و مشتومڕی مەبدەئیی ورکابەری سیاسی خەریك دەبێت بێ ئەوەی شمشێر بگرنە دەست ویەکتر بکوژن، ئایا ئەو رۆژگارە دێت ؟ ئەمەیان خوا دەزانێ .

***

پرۆفیسۆر کارڤەر دەڵێ رکابەری سیفەتی سەرەکی سروشتی مرۆڤە[٦١]، تەنانەت بەبڕوای ئەو هاوکاریی جۆرێکە لە رکابەری.مرۆڤ کاتێك هاوکاریی لەگەڵ کۆمەڵە کەسێك دەکات، بۆئەوەیە لە رکابەری گرووپێکی دیکە سەرکەوتوتر بێت، کارڤەر هۆکاری ململانێی مرۆڤایەتی بۆ دوو هۆکار دەگێڕێتەوە وهەردوو هۆکاریش بەسروشتی مرۆڤ دەزانێ، ئەوانیش :-

١-مەحاڵبوونی تێرکردنی سەرجەم پێداویستیەکانی مرۆڤ .

٢- خۆشەویستی مرۆڤ بۆ خودی خۆی، زێدەڕۆیی کردن لە هەڵسەنگاندنی خۆی[٦٢] .

لێرەدا دەمانەوێت بەوردتر شرۆڤەی ئەم دوو هۆکارە بکەین.

لەبارەی هۆکاری یەکەمەوە لەوانەیە یەکێك بڵێ :-دەتوانرێت پێداویستیەکانی مرۆڤ هەمووی دابین بکرێت، ئەگەر چاکسازی لە سیستەمی بەرهەمهێنان ودابەشکردن بکرێت. ئەمە رەنگە لە سەرەتادا راست بێت، بەڵام ئەگەرهاتوو دیقەتی ڕەوتی هەڵپەکردن بدەین کە مرۆڤ لەسەری راهاتووە، ئەوا هەست بەوە دەکەین تێر نابێت ئەگەر هەموو دونیاش موڵکی ئەو بێت. ئێمە

---

[٦١] Ibid,p372

[٦٢] Carver, principles of political economy, p37

باوەڕمان بە پێویستی چاکسازی سیستەمی بەرهەم ودابەشکردن هەیە لەنێوان مرۆڤەکان، ئەمەش بۆ ئەوەی لەکەمی پێداویستییە بنەڕەتییەکانی وەک خۆراک وپۆشاک وشوێنی حەوانەوە ودەرمان و فێرکردن ئەجاتیان بدەین؛ بەڵام مرۆڤ بەوەندە وازناهێنێت، ئەو بەدوای پێداویستی دیکە دەبێت، چونکە کاتێک تێر دەبێت ئەوا گرنگترین ڕەگەزەکانی جوڵانەوەی پێویست لە ژیانیدا لەدەست دەدات کە پێشتر باسمان کرد.

ئەوەی ئەمڕۆ بە پێداویستیەکانی خۆشگوزەرانی و کەمالی دەزانین، لە ڕۆژانی داهاتوو دەبێتە پێداویستی سەرەکی و مرۆڤ ناتوانێت دەستبەرداری بێت. لەوانەیە رادیۆ لەلای جووتیاراتی ئێمە هۆکاری خۆشگوزەرانی بێت تەنها بەختەوەرەکان هەیانە، بەڵام لە لای جووتیارانی ڕۆژئاوا پێداویستی سەرەکییە ئەو ناتوانێت بێ ڕادیۆ هەڵبکات. سەبارەت بەتەلەفزیۆنیش کە ئەمڕۆ لە لای جوتیاری ڕۆژئاوایی بۆ خۆشگوزەرانییە، دوای چەند ساڵێک دەبێتە پێداویستی سەرەکی. بەمشێوەیە ئاستی بژێوی مرۆڤ بەرزدەبێتەوە ومرۆڤ هەر ڕۆژێک چاودەبڕێتە شتێکی نوێ .

مرۆڤ لە جووڵەیەکی پێشکەوتنی بەردەوام دایە، ئەمەش نهێنی شارستانیەتیەکەیەتی، ئەگەر ببینێت کولێرەیەکی بەدەستەوە گرتووە، بە نێوچەوانی دەنێت و دەڵێ: " سوپاس بۆ نیعمەتی خوا ."

ئەوە بزانە ڕۆژانی داهاتوو کاتێک کوڵمی جوانێک ماچ دەکات، ئەمە لە بری کولێرەکە ئەمە دەکات، لەوانەشە دوای ئەم کوڵمە بێ شوکرانەی خودا سەفتەیەک پارە ماچ بکات .

***

لەوانەیە یەکێکمان خەیاڵی ئەوە بکات، ئەگەر هەندێک پێداویستی دیاریکراوی بۆ دابین بکرێت، ئەوا هیچی تری ناوێت. بۆ نموونە ئەو وێنای ئەوە دەکات ئەگەر کۆشکێکی فراوان وباخچەیەکی جوان و ژنێکی شۆخ

وئۆتۆمبێلێکی چاك وداهاتێکی زۆری هەبێت ئەوا دڵخۆش دەبێت لە دوای ئەمە پێویستی بەشتێکی دیکە نابێت .ئەوە هەڵەیە، ئەو کاتێك ئەو وەهمە دەکات کاتێك ئەو شتە نایابانەی نەبێت، بەڵام کاتێك ئەوانەی دەبێت لێیان بێزار دەبێت جا چاودەبڕێتە کەشتی و فرۆکە و وەزارەت و پێگەی مەزن .

نوسەری رۆمانی (رێگای فیل) باس لە کچێك دەکات لەناکاو لە کرێکاری کۆگایەکی کتێب لە لەندەن دەبێتە شازادەیەك لە کۆشکێکی هاوشێوەی کۆشکەکانی هەزارو یەك شەوە لە سیلان. لێرەوە کچە خۆی لە جیهانێکی جوان و نایاب دەدۆزێتەوە، کە بە کارەکەر ودەستوپێوەند دەوردراوە، هاوسەرێکی قۆزی هەیە چاودێریی دەکات ودونیا بەهەموو شتەکانی خۆیەوە کڕنۆش بۆ ئەم کچە دەبات. کەچی ئەمە تەنها ماوەیەکی کورتە، دەبینین کچە دڵتەنگ دەبێت وچاو دەبڕێتە خۆشەویستی ودیمەنێکی نوێ، ئەوەی ئاوتوێی ژیانی کچانی هۆلیۆد دەکات دەبینێ هەریەکەیان بە تەنگەژەیەکی دەروونی وەها تێپەڕدەبێت، ئەو لە سەماکەرێکی ئاست نزم یان قوتابیەکی ئاسایی، دەبێتە شاژنێك پێگەیەکی وەهای دەبێت، کە لە رۆژگاری پێشوودا نەخۆی و نەدایك و داپیرەی لە خەونیش نەیانبینیوە. بۆیەش تێبینیی ئەوە دەکەین هەر رۆژە و چاودەبڕێتە مێردێکی نوێ، هەندێکجاریش پەنا دەباتە بەرخۆکوشتن ئەگەر نەتوانێ خۆشەویستێك یان خەڵاتێك وەك کچە هاوکارەکانی بەدەست بهێنێ .

دەگێڕنەوە پیاوێکی لادێی سادە بۆ یەکەمجار هاتۆتە بەغدا، بەلای دوکانێکی شیرنەمەنی تێدەپەڕێت، تووشی شۆك دەبێ کە دەبینێت ئەوەندە شیرینییە بەتامە لە پێشەوەی دوکانەکە لەسەریەك دانراوە، کەچی خاوەنی دوکان لەتەك سنیەکە دانیشتووەو شتێك لەو شیرینیە ناخوات. ئەو وادەزانی دوکاندارەکە کوێرە ئەو شیرنییەی دەوروبەری نابینێ، بەڵام دواتر بۆی دەردەکەوێ کە کوێر نییە، ئەوا سەرسوڕمانی زیاتر دەبێ. ئەو ناتوانێ وێنای

ئەوە بکات کەسێک لە تەنیشت شیرینی دابنیشێ و نەیخوات, هۆکارەکەش ئەوەیە شیرینی لە گوندەکەی ئەوان دەگمەنە. لەوانەیە یەکجار لە ژیانی بیخوات، ئەویش لە بووک گواستنەوەی کوڕی شێخ بێت، خوا بیپارێزێت. بۆیە کاتێک ئەو پاقڵاوە دەخوات هەست بەو پەڕی چێژ دەکات، سادەیەکەشی پاڵی دەنێت بۆ ئەوەی وابزانێ شیرینی زۆرترین لەزەت دەبەخشێتەوە هەر کەسێک بیخوات و جیاوازی لە نێوان ئەو کەسانە نییە کە زۆر یان کەم دەیخۆن. بۆیە دەبینین ئەو تووشی شۆک دەبێ کاتێک سەیری پیاوێک دەکات لە تەنیشت شیرینی دانیشتووە و هێمن و ئاسایی، لیکی نایەتەخوارەوە وەک ئەوەی لەلای قوڕوقاپیش دانیشتبێ.

ئەوەی بەسەر ئەو لادێیەسادە هاتووە، لە کاتێک لە کاتەکان بەسەر ئێمەش هاتووە. ئەگەر یەکێک لە ئێمە کچێکی بەناز لەسەر شەقام ببینێ وادەزانێ، ئەگەرهاتوو لەلای بوو یان ماچی کرد دڵخۆشترین کەس دەبێت، کەچی خەیاڵی خاوە، چونکە دەبینین مێردی ئەو کچە لێی بێزاربووە وەک ناوکەخورما تفی دەکاتەوە. ئەو کەسە بەچاوی ئەو لادێیەی سەیری شیرنەمەنی کردبوو، سەیری کچەکە دەکات، هەست بەحاڵی خۆی ناکات کاتێک پەیوەندی لەگەڵ هەبێ شەوو ڕۆژ لەبەر دەستی بێت. ئەوکاتە کچەکە وەک ئەو پاقڵاوەیە دەبێت، کە لادێیەکە ڕۆژ لە دوای ڕۆژ بیخوات، هەر ئەمەش هۆکاری هەڵوەشاندنەوەی سیستەمی هاوسەرگیری بوو لە کۆمەڵگای ڕۆژئاوایی. کوڕێک شەیدای کچێک دەبێت، دەست دەکات بە غەزەل خوێندن و دەڵێ: " هەتا هەتایە تۆم خۆشدەوێ " دواتر ماچی دەکات وسبەی دێ، ئەوا لە مانگی هەنگوینیی شیرینی دەخۆن. کاتێک مانگی هەنگوینی تەواو دەبێ مانگی زفت دێت. ئەوا دەمەقاڵێ لە نێوانیان پەیدادەبێ و هەرکەسە تۆمەت دەخاتە پاڵ ئەویتر و پەتەکە بۆخۆی رادەکێشێ. هەندێک لە زانایان ئەو دیاردەیان ناوناوە

(گرێی رۆمانسی) و ئەو هەڵوەشاندنەوە زۆرەی تووشی خێزانی نوێ بۆ ئەوەی رووداوە دەگێڕنەوە[١٣] .

***

شتێك لە دونیا نییە بەردەوام مرۆڤ چێژی لێوەرگرێت، هەر چێژێك هەرچەندە مەزن بێت، لە کاتی وەرگرتنی بەرەبەرە کەم دەبێتەوە، ئەمەش لە زانستی ئابووری نوێدا بەیاسای (کەمبونەوەی سوود) ناودەبرێت .

بەنزیکەیی هەموو مرۆڤەکان تووشی ئەو بەڵایە بوون، ئەو ئارەزوو دەکات ببێتە وەزیر یان زانایەکی گەورە، یان دەوڵەمەندێك دەبینین حەرام حەلاڵ دەکات و حەلاڵ حەرام دەکات لە پێناو ئەمەدا، تا بەو ئامانجەی دەگات بێ حەسانەوە رادەکات ئەو خۆی دەسوتێنێ بۆ ئەوەی ببێتە سووتەمەنی ماشێنی شارستانیەت. مرۆڤ لەوەدا فریودراوە بە دوای ئامانجێك رادەکات سوودی بۆ ئەو نییە، بەڵکو شارستانیەتی مرۆڤایەتی لەو راکردنە بەردەوامە سوومەند دەبێت.

سروشت چەندین فریودانی بەبریقەی لەبەردەم مرۆڤ داناوە، ئەگەر مرۆڤ بە بیرکردنەوەیەکی لۆژیکی و بەعەقڵێکی سارد بیر لەم فریودانە بکاتەوە ئەوا دەزانێ چ داوێکی بۆ دانراوەتەوە. بەڵام لە بەدبەختی یان بەختیاری بێت، دەگمەن نەبێ بیر لەوە ناکاتەوە، ئەو سەرقاڵی راکردنە، کاتی ئەوەی نییە خۆی بۆ بیرکردنەوەیەکی وەها تەرخان بکات.

***

پێغەمبەر محەمەد دەڵێ:" خەڵك نوستووە کە دەمرن بە ئاگادێن" بەراستی ئەوان خەوتوون یان بەواتایەکی دیکە بەکاریگەری سروشتی کۆمەڵایەتی خەوێنراون، کە رۆژ لە دوای رۆژ لە بێشکەوە تا گۆڕ لەژێر ئەو بارە دان.

[١٣] Elliot and Merrill, social disorganization,chxx

مرۆڤ ئارەزووی هەندێك شت دەكات ئەگەر بێت لێی وردبێتەوە، ئەوا پروپوچە شایەنی ئەو هەڵپەو ماندوویونە نییە. بەڵام ئەو بە پاڵنەری كۆمەڵایەتی پاڵنراوە، كە لە هەندێك لایەنەوە بەخەوتنی موگناتیسی دەچێت[64]. بۆ نموونە ئەو كۆشش بۆ سەرۆكایەتی و ناوبانگی دەكات، ناشزانێ ئەوانە سوودێكی بۆ ئەو نییە. ئەو دەیەوێ كاتێك بە شەقام تێپەڕێت خەڵك پەنجەی بۆ درێژبكەن، ئەو كاتە لوتبەرز دەبێت، تەنها ئەوەندەی دەیەوێ ببێتە بابەتی دانیشتنەكان و بایەخ بەوە نادات كە لە پێناوی ئەوەدا كۆششێكی زۆرو ماندووبوونی زۆری كێشاوە. سەیری ئەو پیاوە شیكە بكە جلی قورس لە قرچەی گەرما دەپۆشێ، ئەو لەو پێناوەدا ئەوەندە زەحمەتی وماندووبوون دەبینێ، مەبەستیشی تەنها سەرنجراكێشانی خەڵكە. ناشزانێ ئەو سەرسامییە سوودی نییە و زیانی هەیە، لەگەڵ ئەوەشدا ناچارە ئازاری زەبری كۆمەڵایەتی بگرێت .

دەبینین ژن لە سەرماو سۆڵەی زستاندا جلێكی تەنك دەپۆشێ، لەسەرما دەلەرزێ كەچی بە زەردەخەنەیە، گوایە ئەمەی لەبەر سەلیقەیەكی دروست كردووە. دەبینین كراسێكی كورتی لەبەركردووە، كاتێك دادەنیشێ كراسەكەی رادەكێشێتەوە، بۆ ئەوەی رانی دەرنەكەوێ، دواتر لەخۆی ناپرسێ ئەو هۆكارە چییە كە وایكردووە كراسێكی كورت بدورێت ودواتر رایبكێشێتەوە .

سەیری دەكەی دەبینی رۆژێك شتێكی لەسەركردووە وەك پێڵاو كەچی ئەو بە (كڵاو) ناوی دەبات، بایەخ بەوەش نادات ئەو كڵاوە پێڵاوئاسایە بە گرانترین نرخ بكرێت و پارەی باوك و مێردەكەی بۆ كڕینی نوێترین پۆشاك تاڵان بكات. ئەگەر هاتوو قسەشی لەگەڵ بكەی ئەوا چەندین زاراوەی نوێت

---

[64] علي الوردي، شخصية الفرد العراقي، ص٢٣-٢٧

بەسەر دەبارێنێ گوایە بۆت دەسەلمێنێ ئەو لە ژنە بێرمەندە پێڕاگەیشتووەکانە .

زۆرجار مرۆڤ خۆی فریو دەدات، وادەزانێ هەموو جوڵانەوەی بە پێی عەقڵێکی دروستە، بۆیە دەبینی قسەی سەنگینت بۆ دەکات، تۆش وادەزانی ئەو بۆتە دانا وتەنها هەقیقەتی ئەبستراکت بەلای ئەو بایەخی هەیە، بەڵام کاتێک لەدوورەوە چاوی بە کچێك دەکەوێ، دەبینی بەپەلە دەست بۆ بۆینباغەکەی دەبات و رێکی دەخات و یان دەست بۆ قژی دەبات بۆ ئەوەی لە رێکوپێکی خۆی دڵنیا بێت .

ئەو هەموو کاتێك کە سەیری ئاوێنە دەکات وادەزانێ لە جوانی گەیشتۆتە ئاستێکی بەرز، ئەگەر بینی تۆ لە جوانی و شیکی رکابەری دەکەیت، ئەوا رق لە تۆ هەڵدەگرێ و چەندین خاڵی درێوی تۆ دەژمێرێ. مرۆڤ لەوە راهاتووە خۆی بە چاکتر وجیاوازتر دابنێت، ئەگەر ببینێ یەکێك لە کەسە نزیکەکانی لەبەر سیفەتێکی جیاواز خەڵك رێزی لێ دەگرێت، ئەوا ئەو رکابەری دەکات ئەگەر نەیتوانی ئەوا پاساو دەدۆزێتەوە و دەڵێ ئەو سیفەتە بایەخێکی نییە و سیفەتی دیکە هەیە گرنگترەو بۆکۆمەڵگا بەسوودترە. لێرەوە هەوڵ دەدات و ئەو سیفەتە دەداتە پاڵ خۆی، بۆ ئەوەی لەئەنجامیدا بەجۆرێك لە جۆرەکان ئیمتیازی بەرکەوێ. خەڵك ئەو کەسانەیان خۆشناوێ کە ستایشی خۆیان دەکەن، ئەوان باوەڕیان بەو پەندە هەیە، کە دەڵێ: " ئەوەی ستایشی خۆی بکات درۆ دەکات ". کەچی زۆربەی کات کە یەکێك ستایشی خۆی دەکات لە قسەکانی راستگۆیە .

بەڵام خەڵك مەیلیان بەلای رق وسووککردنی ئەوکەسانە هەیە، ئەگەر راستگۆش بن هۆکارەکەش ئەوەیە هەر کەسێك سەرسامە بەخۆی، ئەگەر ببینێ یەکێکی دیکەش خۆی سەرسامە ئەوا رقی لێ دەبێتەوە و بە نەیارو رکابەری خۆی دەزانێت.چاوی مرۆڤ لەوە رانەهاتووە کەسێکی نزیك ببینێت،

لە بوارێکدا لە خۆی بەرزتر بێت. ئەو خۆی بەچەقی دونیاو بەرچاوان دەزانێ؛ ئەگەر بینیشی کەسێکی دیکە وەهایە، ئەوا رقی لێ دەبێتەوە و ئیرەیی پێدەبات و دەیەوێ لە بەرزی بیهێنێتە خوارەوە. رقی لە هەرکەسێکیش دەبێتەوە، رێز لەو کەسە بگرێت ستایشی چاکەکانی بکات .

تکام لە خوێنەر ئەوەیە، لەوە بگات کە ئەمەی سەرەوە لە رۆژئاوا و رۆژهەڵات سروشتی مرۆڤە. هەندێك لەوانەی خۆیان لێ بووە بەئەورووپی دەڵێن " ئیرەیی لەوڵاتانی رۆژئاوا بوونی نییە ". ئەمەش هەڵەیە چونکە رۆژئاواییەکان وەك ئێمە مرۆڤن؛ بەڵام ئیرەیی لە لای ئەوان کەمترە بەتایبەتی لە شارە گەورەکان. هۆکارەکەش ئەوەیە لەشارە گەورەکان رکابەریی لەسەر ئاستی کەسی ئەنجام نادرێت. خەڵك لەوێ رکابەریی لەگەڵ یەکتردەکەن بێ ئەوەی یەکتر بناسن. بە مانای ئەوەی رکابەرەکان ناسیاوی یەکتر نین و لەیەك گەڕەك پەروەردە نەکراون. لەبەرئەمەش رکابەری یەکتر دەکەن، بێ ئەوەی هەست بە ئیرەیی بکەن. لێرە ئەو پەندە هاتووە دەڵێ: " کچە گۆرانیبێژی گەڕەك دەنگخۆش نییە، چونکە هۆکارەکە ئەوەیە دەنگی ئەو کچە بەلای ناسیاوەکانی ناخۆشە ، کچانی گەڕەك دەنگی گۆرانیبێژێکی بیانیان لاخۆشترە، ئەگەر لەو کچەی خۆیان خراپتریش بێت" هۆکارەکەش تەنها ئیرەییە، ناسیاوەکان ئیرەییان لەنێو ریشەکێش ناکرێت. پەندێکی دیکە هەیە کە لە مانادا هەر لەو پەندەی سەرەوە دەچێت، دەڵێ: " دوژمنی مرۆڤ ئەو کەسەیە کە لەگەڵی کاردەکات". ئەو پەندە لەسەر ئەو کەسانەیە، کە خاوەن یەك کارن ولە یەك شوێن کاردەکەن. بەڵام ئەگەر لە یەکتر دوور بن و یەکتر نەناسن، ئەوا ئیرەیی لە نێوانیان کەم ودەگمەن دەبێت .

ئەگەر سەیر بکەین ئیرەیی لە نێو مامۆستایانی زانکۆیەکی گەورەی رۆژئاوا کەمترە، لەوەی لە زانکۆیەکی بچوکی ولاتێکی بچوك هەیە، چونکە مامۆستایانی زانکۆ گەورەکە لە چەندین شوێنی جیاواز هاتوون، هیچ یەکێك

لەوان هەست بەوە ناکات هاوکارانی لە دیدی ناسیاو وکەسوکاریان رکابەری دەکەن. کەچی مامۆستایانی کۆلیژە بچوکەکە لە رۆژانی سەرەتای خوێندنەوە یەکتر دەناسن، بۆیە لە بەرامبەر خەڵکی شارەکە رکابەرییەکی توند دەکەن .

هەر یەکێك لەوان دەیەوێ ئەویتر بە موحازەرە و نووسینەکەی سووك بکات. خۆی لە دیدی ئەو ئێرەییە بەرزدەکاتەوە کە لە ناخی ئەوان شۆڕبۆتەوە، کاتێك یەکێکیان لەوانی دیکە باڵاتر دەبێت، ئەوا ناسیاوەکانی لێوی رقبوونەوەی لێ دادەگرن بە (تەڵەکەباز) وەسفی دەکەن دواتر چەندین بەڵگە دەدۆزنەوە بۆ ئەوەی خۆیان بە جیاواز بزانن.

ئەو دیاردەیەش لە نێوان پیاوانی ئایینیش هەیە، بەتایبەتی ئەگەر لە یەك وڵات بژین ئەوا رکابەریی دەکەن، بۆ ئەوەی سەرنجی دانیشتوانی شارەکەیان رابکێشن و زەکاتی ئەوان بەدەست بهێنن. تەنانەت رکابەری نێوان پیاوانی ئایینی بۆتە پەند، یەکێك لەوان پێغەمبەران و پیاوچاکان دەکوژێ، بۆئەوەی بەسەر کەسە ناسیاوەکەی سەرکەوێت.

***

وەك پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد، کارفەر رکابەریی مرۆڤایەتی بۆ دوو هۆکار دەگێرێتەوە و سێیەمی بۆ نییە. یەکەمیان سەحاڵی تێربوونی تەواوی پێداویستیەکانە، دووەمیش زیاد لە پێویست خۆی خۆشدەوێ و بەهای بۆ دادەنێت.وەك دەردەکەوێت ئەو دووهۆکارەش پەیوەستن بەیەکەوە وەك ئەوەی دوو رووی یەك هەقیقەت بن .

بۆیە مرۆڤ کاتێك هەڵپە بۆ شتێك دەکات، وادەزانێ ئەو زیاتر مافی خاوەندارێتی ئەو شتەی هەیە. ئەو خودی شتەکەی ناوێ، بەڵکو دەزانێ کە کەسوکاری هەڵپە بۆ ئەو شتەدەکەن، هەڵپەکردن و بەها دانان بۆ خود پەیوەستن بەیەکترەوە، هەریەکەیان هۆکارو ئەنجامە بۆ ئەویتریان. ئەگەر گریمانەی ئەوە بکەین کە دەتوانین سەرجەم پێداویستیەکانی مرۆڤ دابین

بکەین، ئەوا مرۆڤ هەر لە ڕکابەری و ململانێ بەردەوام دەبێت. چونکە هەریەکێك وادەزانێ لە بەها وچاکە و پێگە لەوانی دیکە باشترە، بەردەوامیش مرۆڤ هاوار دەکات " بۆچی کەمترت لە هاوڕێکانم بەمن داوە ، ئایا ئەوان لە من باشترن" .

ئەگەر بەخششێکی یەکسانت بە هەموویاندا، ئەوا پیاوماقوڵ و گەورەکان بیانو دەگرن ودەڵێن: "چۆن کەسانی نزمتر لە ئێمە لەگەڵ ئێمە یەکسان دەکەن؟ " ئەگەر هاتوو بەپێی چاکەو پێگەی کۆمەلایەتی بەخششت بۆیان هەبوو، ئەوا ئاست نزمەکان بیانو دەگرن و هاوار دەکەن "خەڵك وەك دداتی شانە یەکسانن".

ئەمە لە کاتی خەلافەتی عومەر وعەلی کوڕی ئەبو تالب ڕوویدا، عومەر بە پێی جیاوازی ئایینی و جیهاد بەخششی بەخەڵك دەدا، ئەو کاتە هۆزی قورەیش تورە بوون، چونکە ئەوان دوایین کەس بوون ئیسلام بوون، کەمترین ئەزموونیان هەبوو. بۆیە قورەیش تا عومەر کوژرا، ڕقیان لە خۆی وخەلافەتەکەی بوو[٦٥]. تەنانەت دەگوترا ئەوان هانی کوشتنی ئەویان داوە و پیلانیان بۆ گێڕاوە[٦٦].

کەچی عەلی بەبێ جیاوازی بەخششی بە خەڵك دەدا، جیاوازی نێوان سەردار وژێر دەست نەدەکرد، جیاوازی لەنێوان موسڵمانی کۆن ونوێ نەدەکرد، بۆیە سەرۆك و خانەدانەکان ڕقیان لەو هەڵگرتبوو، دواتر لێی جیابوونەوە ودەست وپێوەندەکانیشیان لەو دوورکەوتنەوە وەك لە بەشی پێشوو باسمانکرد .

کاتێکیش معاویە هات، وەك عەلی ڕەچاوی یەکسانی نەکرد، وەك عومەریش نەبوو لەسەر بنەمای (چاکترین) هەڵسوکەوت بکات. بەڵکو لە هەڵسوکەوت ئەملاوئەولای دەکرد چاوی لەویان دادەگرت و چاوی تەنها سەیری ئەو

٦٥ طه حسين ، الفتنة الكبرى، ج١، ص٣٣

٦٦ عبدالله العلايلي، سمو المعنى، في سمو الذات، ص٣٣

کەسانەی دەکرد کە سوودیان بۆ ئەو هەبوو یان لە ئەوان دەترسا، خەڵکەکەی دیکەشی بێبەش هێشتەوە .

ئەمەیان سیاسەتێکی ستەمکارانەیە، بەڵام خەڵك بێ دەنگ دەکات و بیانو ناگرن و هاوار ناکەن. نارەزایی و هاوارکردن لەو کاتەدا تەنها بەو کەسانە دەکرێت، کە شمشێرێکی تیژ وزمانێکی درێژیان هەیە. معاویەش ئەمانەی رازی کردبوو هێندەی پارە پێ دابوون بێدەنگی کردبوون. کەچی زۆرینەی خەڵك وەك مێگەل بوون نارەزایی و هاواریان نەبوو.ئەوان لەگەڵ هەموو کەسێك دەیانقیژاند، بۆیە معاویە وایکرد ئەوان بۆخۆیان زەوی رابخەن و خۆیان بە ئاسمان داپۆشن .

ئەوەی شایەنی باسە ئەو سیاسەتە ناتوانێ بۆ ماوەیەکی زۆر خەڵك بێدەنگ بکات، چونکە ئەو لەو زۆرزان و فێڵبازانەبوو دەیتوانی سەرچاوەی زیان و قازانج لە خەڵك ئاشکرابکات. بەڵام کاتێك مرد کورە دەبەنگەکەی شوێنی ئەوی گرتەوە، بۆیە نارەزایی و هاوار جارێکی دیکە بەرزبوبیەوە. ناتوانرێت مرۆڤ بەوە رازی بکرێت ماوەیەکی زۆر سەبر بگرێت، چونکە شارستانیەتی مرۆڤایەتی دەبێت لە رێرەوی خۆی بەردەوام بێت و دەبێ ئەو سوتەمەنیەشی هەبێت گیانی خەڵکی پێ بسوتێنێ.

لەوانەیە یەکێك بڵێ : لەوانەیە عەقڵی مرۆڤ توانای ئەوەی هەبێت شێوازێکی زانستی ورد دابهێنێ بۆ ئەوەی بەهرە و توانای خەڵکی پێ بپێورێت و مافی خەڵك بە تەواوی بەبێ تورەیی و نارەزایی بدات. ئەو کاتە هەموو خەڵك رازی دەبن بە ئاسودەیی دەکەونە سەرکاری خۆیان. ئێمە گومان لەوە ناکەین رۆژێك لە رۆژان زانایان رێگایەکی ورد بۆ پێوانەکردنی بەهرە وتوانای خەڵك دابهێنن، بەڵام خەڵك بەمە رازی دەبێ؟ من گومانم لەوە هەیە. شێوازەکە هەر چەند بەدیقەت بێت، ناتوانێ خەڵك رازی بکات. دەبێت یەکێك لەناو خەڵك دەربکەوێت و نارەزایی دەربڕێ وبڵێ " ئەو شێوازە خراپ بەکارهاتووە "

کێشەی هەر شێواز وڕێگایەك کە مرۆڤ بەکاریدەهێنێ ئەوەیە، ڕاست و هەڵەی تێدایە، وەك مرۆڤ کەموکوڕی هەیە.

یەکێك لەوەزیرەکانی ڕژێمی پێشوو، لەعێراق ویستی چاکسازی لەئاکاری خەڵك بکات، بۆیە پۆلیسی دامەزراند. ئەوەی لەبیرکرد کە ئەندامانی پۆلیس مرۆڤن و لەو کۆمەڵگایە گەورەبوونە کە دەمانەوێ چاکسازی تێدا بکەین. کەواتە ئەوانیش خراپی ئەو شێوازە بەکاردەهێنن، کە بۆ چاکسازی خەڵك دانراوە، هەر واشیان کرد بۆیە خەڵك گلەیی لەبەدڕەوشتی پۆلیسی ڕەوشت دەکرد .

هەموو ئەو ڕێگایانەی مرۆڤ بۆ ڕێکخستنی کارەکانی بەکاری دەهێنێ، بەرلەوەی زانستی و عەقڵی بێت مرۆییە، لەبەرئەمەش لەوانەیە بتوانرێت ڕێگایەك بۆ هەڵسەنگاندنی بەهرەی مرۆڤ دیاربکرێت و مافی تەواویان پێ بدرێت. هەموو خەڵکیش بەوە رازی دەبێت، بەڵام ئەو ڕێگایە دەبێت لە لایەن مرۆڤەوە بەڕێوەببرێت، کێشەکە هەمووی لێرەدا دەردەکەوێت .

گریمان بۆ بەڕێوەبردنی ئەو ڕێگایە کەسانێکمان دانا، کە لەوپەڕی دانایی و دەستپاکی و دادپەروەری دابن. بەڵام کاتێك لە بەخششدا کەسێك لە سەرووی کەسێکی دیکە دادەنێین، ئەوا ئەو کەسە بە ڕوویان قوت دەبێتەوە وبە ستەمکار تۆمەتباریان دەکات. ئەو کاتە دادپەروەری ودەستپاکی دادی ئەوان نادات. ئەوەی بەشی خۆی کەمتر لەکەسانی دیکە وەردەگرێت ئەوا توڕەدەبێ و بیانوو دەگرێت، کە ئەگەر هاتوو شتەکە لە لایەن پێغەمبەری خوداش (د. خ) بەخشرابێت. جا ئەگەر ئەو کەسە بەئاشکرا ناڕەزایی خۆی دەرنەبڕی ئەوا بەنهێنی توڕە دەبێت، هەوڵیش بدات بە عەقڵ و ئیرادەی بەهێز سەرکۆنەی ئەو توڕەییە بکات، ئەوا توڕەیی بەنەستی شۆڕدەبێتەوە، ئەو کاتیش دەبێتە گرێیەك دەرمانی نابێت .

مامۆستایان بەڕوونترین شێوە لەکاتی تاقیکردنەوە تێبینی ئەوەیان لەقوتابیەکان کردووە، هیچ قوتابییەك بە نمرەكەی خۆی رازی نییە ئەگەر نزم بێت. هەرکاتێ ئەنجامەکان ئاشکرا دەکرێت دەبینی خاوەن نمرە نزمەکان لە قوتابیان دێن و دەفتەری تاقیکردنەوەیان بەدەستەوەیە هاوار و ناڕەزایی دەردەبڕن. هەر یەکێکیان خۆی بە خاوەن هەق و غەدرلێکراو دەزانێ و وەڵامی خۆی بە باشتر دەزانێ لەوەڵامی فلان وفیسار. مامۆستا ناتوانێ کەسێك رازی بکات بەوەی بەدەست ئەو نییە و نمرەکە راستە. بەڵگەی عەقڵی لەوکاتەدا سوود وکاریگەری نییە. قوتابیەکە وادەزانێ کە وەلامەکەی ئەو چاکترینە، بۆیە مامۆستا هەر بەلگەیەکی عەقڵی بۆ رازیکردنی ئەو بهێنێتەوە کە وەڵامەکەی هەڵەیە، کاریگەری نابێت. چونکە قوتابیەکە ئەو کاتە چاوی خستۆتە سەر وەلامە دروستەکەی، ئەو بەشەشی فەرامۆش کردووە کە هەڵەیە داواش لە مامۆستا دەکات بەشە دروستەکەی بەتەنها بۆ هەژمار بکات، بەشەکانی دیکەش ئەو گەر خراپ و هەڵە بێت با فەرامۆش بکرێت .

ئەگەر قوتابیەکە لە پۆلەکەی لە کۆتایی ساڵ کەوت. ئەوا بەڵگە و ئاماژەی وەها کۆدەکاتەوە کە ئەو بەناهەق کەوتووە. ئەوانەی لەسەر ئەویان نوسیوە سەرکەوتوون کەچی لەبەر دوژمنایەتی پێشینە مامۆستا ئەویان دەرنەچواندووە. دواتر قوتابیەکە لێکدانەوە بۆ ئەو دوژمنایەتییە وەهمیە دەکات و گوایە ئەو بوێر بووە لەناو پۆل راستگۆبووە لە کاتی مشتومڕی زانستی بەڵگەی بەهێزی هەبووە بۆیە مامۆستا رقی لێ هەڵگرتووە و دواتر بە کەوتن تۆڵەی لێکردۆتەوە. مەبەستم ئەوە نییە مامۆستا لە هەموو کەوتن وەدەرچواندنێکی قوتابی دروستە، ئەو مرۆڤە کەواتە هەڵەی خۆی هەیە، بەڵام لە زۆربەی کاتدا وەڵامەکان بەیەك پێوەر هەڵدەسەنگێنێت، هیچ پێوەرێکی مرۆڤیش بێ هەڵە نییە، بەڵام بەهەرحاڵ زۆر لەو پێوەرانە باشترە کە چارەنوس و بەختی مرۆڤی لە دونیادا پێ پێوانە بکرێت .

ئەوەی لەنێو قوتابیان لە کاتی تاقیکردنەوە ڕوودەدا لە ژیان لە چوارچێوەیەکی فراوانتر ڕوودەدا، سەرجەم مرۆڤەکان بە بەشی خۆیان ڕازی نین ، شاعیرێکی عەرەب دەڵێ :

" کل من تلقاه یشکو دهره   لیت شعری هذه الدنیا لمن ؟

واته" توشی هەرکەسێك دەبی گلەیی لە بەختی خۆی دەکات خۆزگە دەمزانی ئەو دونیایە بۆ کێیە ؟ "

وەڵامەکە ئەوەیە : دونیا بەشی تاکێك لە تاکەکان نییە هەریەکێك گلەیی لە بەختی خۆی دەکات و بۆ بەختێکی باشتر هەوڵ دەدات، کەچی تەنیا شارستانیەتی مرۆڤایەتی لەمە سوودمەند دەبێ .

ئەو شارستانیەتەی تاکەکانی قەناعەتیان هەیە و دەڵێن: "قەناعەت گەنجینەیە " ئەوا ناتوانرێت بە شارستانیەت ناوببرێت، بەڵکو کۆمەڵگایەکی سستەو جووڵەی نییە، لەوانەشە لە ئەنجامی بێ جووڵەیی دین ودونیا لە دەست بدات. لە قورئاندا هاتووە"**ولولا دفع الله الناس بعضهم ببعض لفسدت الارض ولکن الله ذو فضل علي العالمین** "[٦٧] بۆیە دەبێت لە هەر شارستانیەتێك کەسانی نارازیی هەبن ئەوانەش ئەوە دوای ئەوە دەبنە سوتەمەنی شارستانیەت و بەرەو پێشەوەی دەبەن .

پرەنسیپێك کە هەردەم پیاوانی ئایینی بانگەشەی بۆ دەکەن ئەوەیە دەڵێن: " برا و یەکگرتوو بن و واز لە ناکۆکی و جیاوازیی نێوانتان بهێنن ". دیارە ئەمە لەپرەنسیپێکی سوڵتانییە و بۆ ئەوەیان هێناوە دڵی خوا پێداوان لە خۆشگوزەرانەکان ڕازی بکەن، ئەوانەی چێژ لە نیعمەتی خودا وەردەگرن ودەیانەوێ ئەو چێژەش زێتر وەربگرن لەسەر حیسابی زەحمەتکێشان و بەشخوراوان .

---

[٦٧] القران، سورة البقرة، ایة ٢٥١

سەیر ئەوەیە پیاوانی ئاینی کاتێک دەبینن دەسەڵاتداران رکابەریی و ململانێ دەکەن و هەریەکەیان دەیەوێ لەسەر ئەستۆی ئەویتر زیاتری هەبێت، پاساویان بۆ دەهێننەوە. بەڵام پاساو بۆ ئەو کەسانە ناهێننەوە کە خەڵکی سادەن و نارەزایی بۆ زێدەبەشیان دەردەبڕن .مامۆستا سوهیل عانی خاوەنی کتێبی " **حكم المتسطين علي كتاب وعاظ السلاطين** " دەڵێ: " نارەزایی دژی ستەم واجب نییە، ئەگەر هاتوو ئاژاوەی لێ بکەوێتەوە و یەکگرتوویی تێک بدات، چونکە دوورخستنەوەی زیان باشترە لە هێنانی قازانج" .[68]

ترسمان لە پەرتەوازە بوونی گوتار و نانەوەی ئاژاوە لە هەموو نوسین و وتارەکانی واعیزی سوڵتانەکان تێبینی دەکرێت. ئەوەش لەبیردەکەن کەئەو سوڵتانەی ئەوان بانگەشەی ملکەچی بۆ دەکەن لە رێگای ئاژاوەنانەوە و پەرتەوازەکردنی دەنگی خەڵک دەسەڵاتیان گرتۆتەدەست. دەسەڵاتدارانی ئەمەوی دەسەلاتیان لە معاویە بۆ مایەوە کەئەویش لە دەسەڵاتی عەلی کوڕی ئەبو تاڵب یاخی بوو،.عەباسیەکانیش دەسەڵاتیان لەو سەربڕە وەرگرتبوو، کە لە دەسەڵاتی ئەمەوییەکان یاخی ببوو، گوتاری موسڵمانانی لێکترازان تا ئەو سەردەم مابوو. هەروەها فاتمییەکان و ئەیوبییەکان وعوسمانیەکانیش بەهەمان شێوەبوون،هەموویان دەسەڵاتیان کاتێک وەرگرت کە لە سەرداری خۆیان یاخی بوون. یەکێک لە سوڵتانی موسڵمانان لەئەنجامی شوراو یەکگرتوویی گوتار دەسەڵاتی وەرنەگرتووە. سەیر ئەوەیە واعیزی سوڵتانەکان زەمی هەر ئاژاوەیەک دەکەن کە بەڕووی سوڵتان بدرێت، بەڵام ئەگەر ئەو ئاژاوەیە سەرکەوتوو بوو کارەکەی مەیسەر بوو، ئەوا واعیزەکان داوا لە خەڵک دەکەن گوێڕایەڵی سوڵتانی نوێ بن، ئەو کاتە گوێڕایەڵی سوڵتانی کۆن لەبیر دەکەن کە لەگەڵ با رۆیشت .

---

[68] سهيل العاني، حكم المقسطسن، ص٧٨

هەروەها مامۆستا سوهەیل عانی دەڵێ: " شتێك لەسەر ئەستۆی رەعیەت بێت بەرامبەر بە سوڵتان تەنها ئامۆژگاری و بیرهێنانەوە و ناساندنە، بەڵام ئەوەی دەبێتە هۆی شکاندنی ئابڕوی ئەوا کارێکی رێگە پێنەدراوە .ئەو لەوە دەترسێ حەیاو ئابڕوی سوڵتان بشکێنرێ"[69] چونکە سوڵتان پەیوەستە بە پاراستنی هەیبەت و ئابڕویەوە. کەواتە لەسەر هەموو موسڵمانێکی ژن یان پیاو ئەرکە رێز لە سوڵتان بگرێت بەچاو پۆشین لەوەی جەور وستەمەی ئەنجامی داوە. ئەگەر هاتوو موسڵمانان بۆ میرەکەیان کرنۆشیان برد وشیعری ستایشیان بۆ نووسی ئەوا ئەمەیان کێشەیەك نییە چونکە دەبێتە هۆی زیادبوونی هەیبەتی سوڵتان خودا سەرکەوتوی بکات .

واعیزەکانی سوڵتان بڕوایان وایە ئەمیکردن لە خراپە واجبە ئەگەر هاتوو تواناماسان بەسەر بشکێت، بەڵام ئەگەر هاتوو بووە هۆی زیانی سامان و جەستەو ئابڕو ئەوا قەدەغەکراوە . ئەمە کاتێك باس دەکەن کە هەر ئەو دەم باسی جیهادیش دەکەن، ئەوان بایەخ بەوە نادەن کە موسڵمانان بەو جیهادە ماڵ و جەستەی لەسەر دادەنێن، چونکە لە پاڵ سوڵتان دژی دوژمنانی سوڵتان و ئایین دەجەنگن. بەڵام ئەگەرهاتوو موسڵمانان لە دژایەتی سوڵتان تووشی زیان بوون، ئەوا زیانەکە بە بۆچوونی ئەوان لەناوچوونە کە خودا نەهی لێکردووە. ئەمەش ماناکەی ئەوەیە ئایین لەدیدی ئەوان بۆتە ملکەچبوونی سوڵتان لەجەنگ و ئاشتیدا. ئەوەش بەلای ئەوانەوە گرنگ نییە سوڵتان ستەمکارە یان دادپەروەر، چونکە لە دیدی ئەوان ئەمە بابەتێکی سادەیەو گرنگی نییە و خوداش بەخشندەکانی خۆی خۆشدەوێ .

---

[69] المصدر السابق، ص٧٢

قاوغی مرۆڤایەتی

له بەشی پێشوو باسی ئەوەم کرد، کە سروشتی مرۆڤ لەوە ڕاهاتووە کە خۆی بە چاکتر و شایەنتر و ڕاستتر بزانێت لە هاوڕێ و کەسوکارەکانی. ئەمەش وا لە مرۆڤ دەکات لە هاوارکردن و ناڕەزایی دەربڕین و خواست بەردەوام بێت، لەسەر ئەو شتانەی کە مافی ئەویشی بەسەرەوە نییە.

بۆنموونە کاتێک سەیری کۆمەڵگای هەنگ بکەین، دەبینین هەر هەنگێک بێ ئەوەی گلەیی لە بەختی خۆی بکات و ناڕەزایی دەربڕێت ئەرکە کۆمەڵایەتیەکەی خۆی ئەنجام دەدات. شاهەنگیش بەئاسوودەیی لەسەر تەختی خۆی دانیشتووە، ئەوەی بەخە یاڵ نایەت یەکێک لەهەنگەکان ڕۆژێک ناڕەزایی دەربڕێت و بڵێت" بۆچی تۆ لە خۆشگوزەرانی و حەسانەوەی، منیش زەحمەتکێشم، هەموو تەمەنم کۆشش دەکەم بۆ کۆکردنەوەی هەنگوین؟".

هۆکارەکە ئەوەیە: هەنگ کارەکانی بەجووڵانەوەیەکی غەریزی ئەنجام دەدات، کە لە زۆر لایەنەوە لە جووڵانەوەی ئامێر دەچێت و هەست بە خودی خۆی ناکات. بۆیە دەبینین کۆمەڵگای هەنگ هەزاران ساڵە وەک خۆی ماوەتەوە، پێشناکەوێت و گەشەش ناکات. کەچی کۆمەڵگای مرۆڤایەی لە پێشڤەچوونێکی بەردەوام دایە. مرۆڤیش کاتێک خزمەتی کۆمەڵگایەکەی دەکات، ئەمە دەزانێ و لە دوای ئەو کارەشەوە پاداشتێکی دەوێ؛ غەریزەکەی پاڵنەر نییە بۆ ئەوەی خزمەتێکی کۆمەڵایەتی ئەنجام بدات، بەڵکو بە پاڵنەری خۆشەویستی پێگە و دەرکەوت خزمەت دەکات و لە لایەکی دیکەش بۆ بەدەستهێنانی بژێویە. کێشەکەشی ئەوەیە هەردەم خۆی گلەیی لە بەختی خۆی دەکات و سکاڵای هەیە، خۆشی وا دەبینی کە لە کەسانی دیکە خزمەتی زۆرتر کردووە و هیممەتی بەرزتر بووە، بیرکردنەوەی دروستتر بووە، بۆیە داوای پاداشتی زیاتریش دەکات.

ئەگەر تاکێک ببینێ کۆمەڵگاکەی بەهایەکی شایەن بۆ خزمەتەکەی دانانێت، ئەوا ئەوتاکە پەنا دەباتە بەر سکاڵا وهاوار و دەڵێ" بەمشێوەیە کەسانی ئاست نزم بەرزدەبنەوە و شەرەفمەندەکانیش نزم دەبنەوە!". بۆیە ئێمە هەرچەندە بمانەوێت لە ڕازیکردنی سەرجەم خەڵک جددی بین، کەچی ناتوانین هەموویان بکەین بە سەرۆک و بەڕێوەبەر. کارگەیەک دەبێت یەک بەڕێوەبەری هەبێت، هاوڕێیانی دیکەش لە بەردەستی ئەو بەڕێوەبەرە کرێکارن. ئەگەر هاتوو کرێکارەکان و بەڕێوەبەرەکە لە یەک ژینگە پەروەردە کرابن و لە یەک قوتابخانە خوێندنیان تەواو کردبێت، ئەوا لە لای هەندێک لەکرێکارەکان ئاسان نییە ببنە کرێکاری سەرۆکێک لە خۆیان، دەبێت بەنهێنی یان ئاشکرا بڵێن" بۆچی بەسەر ئێمەتان باشتر داناوە، ئێمەش وەک ئەوین یان باشترین؟".

ئەگەر بڵێین نمرەکانی بەڕێوەبەر لە نمرەکانی ئێوە بەرزتر بوو؛ ئەوا بەوە وەڵاممان دەدەنەوە، کە نمرە نابێتە پێوانەیەکی وردی توانستی کەسیی، ئەوکاتەش هۆکاری بەرزی نمرەکانی بەڕێوەبەر بۆ خۆشەویستی مامۆستاکە بۆ ئەو یان ڕقی مامۆستا بۆ

ئەوان دەگێڕنەوە، وەك لە بەشی رابردوو باسمان کرد مرۆڤ لە دۆزینەوەی ئەو پاساوانە دەستەوەستان ناوەستێت کە بۆ دەرخستنی باشتربوونی لە کەسوکارەکانی بەکاریان دەهێنێ.

بەهەرحاڵ ئێمە هیوای ئەوە دەخوازین، کە مرۆڤ کار بکات بۆ ئەوەی سیستەمێکی کۆمەڵایەتی دروست بکات، باشتر بێت لەو سیستەمەی ئێمە تێیدا دەژین، ئەمەش بەمانای ئەوە نایەت کەسەرجەم خەڵك بەو سیستەمە رازی دەبن و برایەتی و ئاسوودەیی و خەیاڵ رەحەتی لە نێویان دا بەرقەرار دەبێت. جا هەرچەندە ئێمە سیستەمی کۆمەڵایەتی خۆمان چاکتر بکەین، ئەوا کەسانێك هەر دەمێنن خۆیان بە ستەملێکراو و بەشخوراو بزانن. ئێمەش ناتوانین سیستەمێکی کۆمەڵایەتی دروست بکەین، خەڵك تێیدا وەك هەنگ خۆشەویستیان بۆکارکردن هەبێت. ئەمە ئەنجام نادرێت مەگەر سروشتی مرۆڤ لە رەگەوە بگۆڕدرێت، ئایا ئەمەش دەکرێت؟ زانینی ئەمەش بەلای خوا و زانایانە.

هەندێك لە توێژەران دەڵێن: ئەو سروشتەی مرۆڤ دەگۆڕێت، ئەگەر هاتوو باروذۆخی ئابووری دەوروبەری بگۆڕێت. ئێمە سەرنجێك لەسەر ئەو قسەیە نادەین، چونکە نازانین چەند دەتوانرێت سروشتی مرۆڤ بە گۆڕانی بارودۆخەکەی بگۆڕێت، لێرەشدا شتێکمان نییە ئەوە نەبێت کە دەستمان بۆ ئاسمان بەرزبکەینەوە و داوا لە خودا بکەین وا لە مرۆڤ بکات ئەو هیوایە مەزنەی بهێنێتەدی.

***

مرۆڤ وەك ئەوەی ئەمڕۆ تێبینیمان کردووە، یان بەر لە ئەمڕۆ و بەتێپەڕبوونی رۆژگار لە رابردوو تێبینیمان کردووە، خۆویستە و لەناو قاوغی خودی خۆی دەژی، ئەو هەقیقەت نابینێت تەنها لەمیانەی ئەو قاوغە پێوە نەبێت. ئەو خۆی لە کەسانی دەوروبەری باشتر دادەنێ، ئەگەر بینی کەسێکی نزیکی لە ناو خەڵك پێگەیەکی بەرزتری دەبێت، ئەوا رق و ئازاری دەبێت و خەڵکیش بە خاوەنی ستەم و سۆزی چەپەڵ دەزانێت.

ڕەنگە یەکێك بیانو لەو قسانەمان بگرێت و بپرسێت: ئایا ڕۆشنبیری دروست دەتوانێت چاوی مرۆڤ بکاتەوە، بۆ ئەوەی بەقەد خۆی بایەخی خۆی بزانێت و شانازی بە چاکە وەهمییەکانی خۆی نەکات؟ بێگومان ڕۆشنبیری دروست دەتوانێت لەو لایەنەوە سوودبەخش بێت، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا ئێمە پرسیار دەکەین و دەمانەوێت بزانین سنووری ڕۆشنبیری دروست لە کوێیە؟ خۆ زۆرینەی خەڵك خۆیان وادەردەخەن تەنها ئەوان لە ناو خەڵك ڕۆشنبیرن.

نامانەوێت ئەوە لەبیر بکەین، هەر کۆمەڵە خەڵکێك وادەزانێ ڕۆشنبیری ئەو دروستە و بەها کۆمەڵایەتییەکانی ئەو پێوەری چەسپاون. بۆ جیاکردنەوەی هەق و ناهەق. مرۆڤ کاتێك لە کۆمەڵگای دیاریکراو دەژیت دەبێت هەست بکات یان نا، ئەوا دەبێت پێوەرەکانی ئەو کۆمەڵگایە کاریگەری بەسەر مرۆڤەکەوە هەبێت. ئەو منداڵەی لە کۆمەڵگایەکی وەها دەژیت، کە ڕێز بۆ عەنتەریات و سمێڵ بادان و خەنجەر هەڵکێشان دادەنێت، کاتێك گەورە دەبێت هەوڵدەدات ببێتە عەنتەر، واشدەزانێ کە ئەو لە کەسانی تر باشترە بەهۆی پێگە کۆمەڵایەتیەکەی. ئەگەر بەوت گوت فلانە کەس لە تۆ عەنتەرترە و ئازا و ماقووڵترە، ئەوا لە تۆ توڕە دەبێت ئەو قسەی تۆ بە ئیرەیی و گازاندە دەزانێ؛ لەوانەشە زللەیەك لە ڕوومەتی ڕاستت بدات و زللەیەکی دیکەش لەلای چەپت بدات.

ئەگەر کۆمەڵگاکەش ڕێز بۆ توێژینەوەی زانستی و داهێنان و دانانی تیۆری نوێ دابنێت، ئەوا هەر تاکێك دەبینی، کۆشش بۆ ئەمانە دەکات و خۆشی بە پێگەیشتوو و بەرزتر لەوانی دیکە دەزانێ. بۆیە ڕۆشنبیر جیاوازییەکی لەگەڵ ناڕۆشنبیر نییە، تەنها لە ڕووی پلەوە نەبێت، کەچی لە ڕووی جۆرەوە هەموو وەك یەکترن. ئەمەش جێگای مشتومڕ نییە کە مرۆڤ هەرچەندە ئەزموونی زیاتر بێت و پەیوەندی بەخەڵکەوە زۆرتر بێت، ئەزموونی ناڵتر ببینێت، ئەوا لە تێڕوانینی بۆ هەقیقەتی خۆی واقعیانەتر دەبێت، بەڵام بەتەواوی بەو هەقیقەتەش ناگات.

***

قاوغی مرۆڤ لە ساڵانی زووی تەمەنی منداڵدا بەوپەڕی بەهێزی دەبێت. منداڵ بە چاویلکەی سۆز و چێژەکانی سەیری دونیا دەکات، ئەو ناتوانێت هەقیقەتی بابەتییانە و سۆزی خۆی بەرامبەر ئەو هەقیقەتە لە یەکتر جیابکاتەوە[٧٠]. شتێك جوانە چونکە لای ئەو خۆشەویست و بەتامە، بەلام ئەو جوانە دەبێتە دزێو ئەگەر قێزەوەن و ئازاربەخش بێت. منداڵ خۆی بە چەقی دونیا دەزانێ؛ ئەگەر وازی لە قوتابخانە هێنا وادەزانێ هەموو منداڵان وازدەهێنن و دەرگاکانی قوتابخانە دادەخرێن، ئەگەر بینیشی ئەوان بەردەوامن ئەوا وابیردەکاتەوە کە ئەوان منداڵی چاك نین.

ئەگەرهاتوو بەخێوەکەرەکەی لێی دا، وادەزانێ دونیا هەموو خەمبار و لەگەڵ ئەو دەگری و لەگەڵ ئازارەکانی ژانی دەبێت.ئەگەر چێژێکی لەناکاویش ببینێت ئەوا لە بەرچاوی ئەو دونیا دڵشاد دەبێت. سەری لەوەش سووڕدەمێنێ ئەگەر کەسێك لەو کاتە خەمباربێت و لەگەڵ ئەو دڵشاد نەبێت. منداڵەکە گەورە دەبێت و عەقڵی پێدەگات و دەبێتە شارەزا ودانا, کەچی ئەو تێڕوانینە(قاوغیە) کەم و زۆر لە ناخی دڵی دەمێنێتەوە. هەرچەندیش ئەزموون و شارەزایی مرۆڤ زیاتر بێت ئەوا ئەو تێڕوانینەی سەرەوە لاوازتر دەبێت، بەلام هەرگیز نامرێت و لەگەڵ مانەوەی مرۆڤ دەمێنێتەوە. بۆیەش دەبینین کاتێك مرۆڤ دڵخۆش دەبێت، دەیەوێت خەڵك لەگەڵ ئەو دڵخۆش بن، دەشڵێ:" پێویست بەخەم ناکات، پێ بکەنە دونیا لەگەڵت پێدەکەنێ". ئەگەر هەر ئەو مرۆڤە کاتێکی دیکە دڵتەنگ بێت، رقی لە کەسێکی دیکە دەبێتەوە دڵخۆش بێت و پێبکەنێ؛ ئەوکاتەش دەڵێ:" پێکەنین بێ هۆکار لەبێ ئەدەبییە" یان دەڵێ:" لەو دونیا شوومەدا جێگای خۆشی نابێتەوە".

ئەگەر مرۆڤ سوود لە کەسێك ببینێ، بەهای ئەوکەسە لە لای ئەو بەرز دەبێتەوە لەپیاوچاکان و دادپەروەران دەبێت خوا نموونەیان زۆربکات.بەلام ئەگەر بینیی کەسێك زەمی دەکات، ئەوا گلەیی لێدەکات و دەڵێ:" تۆ بەهای راستەقینەی خەڵك

[٧٠] Young ,Personality,p768

نازانی". ئەگەرهاتوو زیانی لەبەر کەسێك بەرکەوت، ئەوا ئەو کەسە لە دیدی ئەو ئەفرەتلێکراوترین خەڵقی خودایە. بەهەرحاڵ نیگەرانیش دەبێت ئەگەر خەڵك ستایشی ئەو کەسە بکەن و ئاماژە بەچاکەکانی بکەن. هەرچەند هەوڵبدات زەحمەتە مرۆڤ بتوانێت خۆی لەو قاوغە خودییە دەرباز بکات، بێئەوەی ئەو هەست بکات لە خۆی گرتووە. ئەو قاوغەشە وادەکات مرۆڤ چاکەتایبەتیەکانی خۆی مەزن بکات لەو کاتەی کەموکوڕی رکابەرەکانیشی مەزن دەکات. ئەو ئەگەر وتارێك بخوێنێتەوە بیبینی خەڵك بە رووی ئەودا دەمیان کراوەیە، ئەوا وادەزانێ سروشی بۆ هاتووە. ئەگەر هاوکارێکیشی ئەمەی کرد، لێوی دادەگرێت و دەڵێ:" ئەمە پڕوپووچە، ئەو نازانێ خەڵك لە دانیشتنە تایبەتییەکانیان لەبارەی ئەو و هاوکارەکەی چی دەڵێن."

راستە ئەگەر بڵێین بێژنگێکی ئەست هەیە کە ئەو قسانە دەبێژێت لە بارەی کەسێکەوە دەکرێت و ناهێڵێت بە هەقیقەتی خۆی بگات، بۆیە ئەگەر کەسێك بینی ستایش دەکرێت ئەوا کەسی ستایشکەر بە دادپەروەر دەزانێ، ئەگەریش زەم بکرێت، ئەوا پێیوایە لەبەر ئیرەیی وشتی لەو بابەتانەیە. بۆیە مرۆڤ دەبینین لە قاوغە تایبەتەکەی خۆی دەژی بە وردی نازانێ خەڵك پاشملە چی لە بارەی ئەو دەڵێن، چونکە بێژینگەکەی ئەستی ڕێگا بەمە نادات.ئەگەر مرۆڤێك لە دانیشتنێك قسەی کرد، وادەزانێ خەڵك بەقسەکانی ئەو سەرسامن. بەڵام ئەگەر کەسێکی دیکە قسەی کرد وا دەزانێ دانیشتوان قێزیان دەبێتەوە بەڵام لە ئەدەبی خۆیانەوە قسەناکەن.

هەر فەرمانبەرێك دەبینی، خۆی بە دەستپاکترین و جددیترین دەزانێ، کە گوایە موکڕە لەسەر کارەکەی خۆی، تەنانەت بەرتیلخۆریش کە دونیا لەبەر ناپاکی ئەو هاوارییەتی، خۆی بەشەریفترین بەندەی خودا دەزانێت. ئەوکاتەی مامۆستای سەرەتایی بووم هاوکارێکم هەبوو، بەروونی ناپاکی و چەپەڵیم لە هەڵسوکەوتی ئەو دەبینی، کاتێك بۆ کارێکی هەستیار گوێزرایەوە دەستی کرد بەتاڵانکردنی پارە تا لە کارەکەی دەرکرا، جا داوای هاوکاری لە هاوڕێیە کۆنەکانی دەکرد. من پرسیارم لە بارەی دەرکردنی نەدەکرد، خۆی زۆر باسی ئەو دەستپاکییەی دەکرد کە من لە

دێرزەمانەوە دەیزانم، ئەو خۆی بەستەملێکراو دەزانێ ئەو گوایە لە بری کەسانی دیکە تێوەگلاوە، بۆیە دەرکراوە. زۆر بەدڵخەوە حکومەت و نیشتیمان ئەویان لەدەست خۆیان داوە!.

***

مرۆڤ لەوە ڕاهاتووە کە خراپەکارییەکانی خۆی لەبیر بکات و چاکەکانی خۆی بەزێدەڕۆییەوە باس بکات. ئەمەش بەڕوونی لە لای نووسەرانی نموونەی وەک من دەبینی کە میللەت تووشی کارەساتی کتێبەکانیان بووە. کاتێک یەکێکیان کتێبێک بڵاو دەکاتەوە، ئەوا لە هەموو لایەکەوە پیرۆزبایی بەسەردا دەبارێت. نووسەر لەوە ڕاهاتووە کە خەڵک لەو جۆرە پیاهەڵدانە کۆمەڵایەتییە ڕاهاتوون. کێشەکەش لەوەدایە ئەو ڕەخنەگرانەی کەبەتفت و تاڵی ڕەخنە لە کتێبەکە دەگرن. ئەو ڕەخنەیان لە بەرامبەر نووسەرەکە دەرناخەن، ئەوان سوورن لەسەر ئەوەی نووسەر لە بارەی ئەو ڕەخنانەوە نەزانێت، مەگەر هەندێکی زانیاری ناراستەوخۆ نەبێت.بەڵام ئەگەرهاتوو یەکێک لە ڕەخنەگرەکان ڕەخنە توندەکەی لە یەکێک لە گۆڤارو ڕۆژنامەکان بڵاوکردەوە، ئەوا هاوڕێی نووسەرمان دڵتەنگ دەبێت و ئەو ڕەخنەیە بە بەرهەمی مەبەستێکی خراپ یان بنەمایەکی ڕوخێنەر و ئیرەییەکی کوشندە دەزانێت. ساڵی ڕابردوو داوام لە قوتابییەکی قۆناغی چوارەمی بەشی فەلسەفەی کۆلیژی ئاداب و زانستەکان کرد، ڕاپۆرتێک لە بارەی من بنووسێت و هەموو ئەو بۆچوونانە کۆبکاتەوە کە لەبارەی نووسینەکانی من بەراشکاوی و بێ ڕیابازیی دەگوترێن. بە قوتابییەکەشم وت نمرەی کۆتایی خۆی لەسەر بڕی ماندووبوون و وردبینی لە نووسینی ڕاپۆرتەکە دەوەستێت. دوای ماوەیەکی زۆر قوتابییەکە هاتەوە بەدوای لێبوردنەوە وتی بەهیچ جۆرێک ئەو ڕاپۆرتە بەمن نادات، هۆکارەکەش ئەوەیە هەموو ئەو قسەو بابەتانەی لە بارەی منی کۆکردۆتەوە بریتین لە زەمکردن و بەکەمزانیی و جنێو، بۆیە ئەو لەخۆی دەترسێ جۆرە ڕاپۆرتێکی وەها ئابڕوویەر بەمن بدات.

دواجار راپۆرتەکەم وەرگرت، بینیم نەفرەتیترین راپۆرتە کە لەو دونیایەدا بوونی هەبێت. من دڵنیام لەوەی قوتابییەکە مەبەستی ئەوە نەبووە، تەنها ئەوەنەبێت کە سەرجەم بۆچوونە جیاوازەکان لە بارەی منەوە بەئەمانەتەوە کۆبکاتەوە. مەزندەی ئەوەش ناکەم قوتابییەکە رقی لەمن بێت، بەڵکو ئەو هەقیقەتە تاڵە بوو وایکرد کە من راپۆرتەکە بە نەفرەتی وەسف بکەم. ئەگەر پێشتریش بەڵێنی نمرەیەکی بەرزم بە قوتابییەکە نەدابوایە، ئەوا ئەمرۆ یەکێك دەبوو لە کەوتووەکان.

من تائێستاش ئەو راپۆرتەم پاراستووە، رەنگە وەك پاشکۆیەك لە کتێبەکانی داهاتووم بڵاوی بکەمەوە. کاتێك خوێنەری سەیری ئەو راپۆرتە دەکات چەندین جنێو و ئابڕووبردن دەدۆزێتەوە، کە بە بۆچوونی من بەڵگەکیان بۆ بەدەستەوە نییە. من لەو راپۆرتە بەدوای ستایش گەڕام، لێرەو لەوێ شتێکی وەهام نەدۆزییەوە. یەکێك لە چاکییەکانی ئەو راپۆرتە ئەوەیە ناوێکی دیاریکراوی نەهێناوە، تەنها ئەوانەی نووسیوە دەقی قسەکە و سیفەتی خاوەنەکە و پیشە و ئاستی رۆشنبیری و جۆری ئەو پرەنسیپەی کە لەراست یان لە چەپ باوەڕی پێیەتی. ئەگەر هاتوو لە راپۆرتەکە ئاماژە بە ناوەکان بکرایە ئەوا لە رقی ئەو ناوانە نەدەخەوتم و کاتێك دەشخەوتم ئەوا لە خەونەکان تۆڵەیەکی کوشندە و بێ وێنەم لەوان دەکردەوە.

لە کاتی خوێندنەوەی راپۆرتەکە درکم بەوە کرد کە من وێنەیەکی زۆر گەشم بۆ خۆم کێشاوە، دوور لەوەی کە خەڵك لە بارەی منەوە هەیانە.بەرلەوە من زۆر بەو ستایشە بۆندارانە رازی بووم کە لەسەر زمانی قوتابیان و هاوڕێیان و هەندێك لەو خوێنەرانەم هەبوو کە نووسینەکانی منیان خۆشدەوێت و گوایە داکۆکیان لە من کردووە. بەڵام ئەو قوتابی و هاوڕێ و خوێنەرانەی کە زەمم دەکەن ئەوا بێگومان راشکاوانە رووبەڕووم نابنەوە. هەرچەندیش هەوڵ بدەم ئەوەی ناودڵیان سەبارەت بەخۆم بدۆزمەوە، ئەوا ناتوانم بەتەواوی راستییەکە بگەم، بەشە زۆرەکەی بەشاراوەیی دەمێنێتەوە. بەهەرحاڵ بێزنگی ئەست رێگە نادات ئاشکرایان بکەم.

داوام لە خوێنەر ئەوەیە گاڵتەم پێنەکات، چونکە ئەویش وەک من تووشی ئەو نەهامەتییە بووە، بەڵام ئەگەر ویستی فێڵ لە خۆی بکات ئەوا دەڵێ بەسنگێکی فراوان رووبەرووی ئەو هەقیقەتە تاڵە دەبمەوە، ئەو کات من قسە و چارەیەکم بۆ ئەو نییە، چونکە ئەو نایەوێت تێبگات، یان راستتر خۆی خۆشدەوێ، وەک پێشینانیش وتویانە خۆشەویستی پیاو کەڕ وکوێر دەکات.

***

هاوڕێیەکی راشکاوم وتی: لە سەرەتای گەنجێتیم هاموشۆی تیاترۆیەکی بەناوبانگی بەغدام دەکرد، هەرکە دەچوومە ژوورەوە ئەوا وامدەزانی هەموو سەماکەرەکان بەجوانی و شیک و ناز وفیزی من سەرسامن، کاتێک سەیری ئاوێنەم دەکرد وام هەست دەکرد بەراستی من وەها قۆزم و سەماکەرەکانیش هەر لەو روانگەیەوە سەیرم دەکەن. وامدەزانی کە ئەوانەی لە دەورووبەرم دانیشتوون ئەو قۆزی و سمێڵ قنجی و شیک پۆشییەی منیان نییە، بۆیە پێموابوو هەموو غەمزە و نیگا و هەستی سەماکەرەکانم بۆ خۆم داگیرکردووە. کاتێک دەردەچووم لەبەردەرگا چاوەڕوانی دەرچوونی سەماکەرەکانم دەکرد بۆ ئەوەی بەختی یەکێکیانم هەبێت و شەیدای بکەم و بانگی ماڵەوەم بکات. کاتێک ئەو هاوڕێیەم ئەو چیرۆکەی بۆ دەگێڕاسەوە، من نەمتوانی دان بەخۆم بگرم و پێکەنیم، بەڵام دواجار لەخۆشم پرسی "ئایا من لەو دەبەنگیە بەدوورم کە ئەو هاوڕێ ئازیزەم تووشی بووە؟" ئەگەر هاتوو هەر یەکێك ئاوتوێ مێژووی ژیانی رابردووی بکات، چەندین جۆر ئەو دەبەنگییە دەدۆزێتەوە، ئەوەی دەبەنگی لە تیاترۆ نەیدیبێ ئەوا لەشوێنی دیکەی دیوە.

***

هەڵەیەکی کوشندەیە کە یەکێك لە ئێمە وابزانێ کە هەستە دەروونییە جۆراوجۆرەکانی تەنها تایبەت بە خودی خۆیەتی. ئەو هەڵەیەش لەوە هاتووە مرۆڤ مەیلی بەلای شاردنەوەی خەیاڵی خۆی هەیە. دەیەوێ پێچەوانەکەشی دەربخات. تۆ دەبینی خەڵك باس لە خۆشەویستی هەقیقەت دەکەن، تۆش لەوانەیە باوەڕیان پێ

بکەیت و هەندێکجاریش هەست دەکەی کە تەنها تۆ نەوەک خەڵک لە ناخت دا هەقیقەتت خۆشدەوێ. وا باشترە تۆ بەو نووسین و وتارانە فریو نەدرێی، چونکە ئەوان درۆ دەکەن، گوفتار و رەفتاریان یەکناگرێتەوە. ئەوان بەر لە هەموو شتێک خۆیان خۆشدەوێ و بەخۆیانەوە سەرسامن، کەچی خۆشەویستی راستی ئەمە بەخششێکە خودویستییە شاراوەکەی خۆیان پێ پەردەپۆش دەکەن.

***

خۆشەویستی مرۆڤ بۆ خود خۆی هەندێک جار وای لێدەکات کە باوەڕی ئەوەی هەبێت پێویستە خۆی جڵەوی شتەکان بەدەستەوە بگرێت، ئەو خۆی دەتوانێ چاکسازی کۆمەڵگا بکات، بۆیە ئەو بۆچوونی خۆی لە بارەی چاکسازی دەردەخات و پێیوایە ئەو چاکترین باوەڕی شیاوی هێناوە و بانگەشەی سەرکەوتنی دەکات. زۆرجار دەبینین بەقاڵێك کە لە دونیادا شتێك نازانێت لە کێشانی خورما و هەڵبژاردنی کاڵەك نەبێت، کەچی خۆی بەشایەنی ئەوە دەزانێت لە بەرزترین پۆستی دەوڵەت بێت و ئەوتوانای هەیە کاروباری خەڵك یەك کەرەت چاك بکات.

جارێکیان لەناو ئۆتۆمبیل لەتەنیشت شوفێرەکەوە بووم، هەندێك قسەم لەگەڵ کرد بینیم ئەو جۆش وخرۆشی گرتووە دەیگوت: من دەزانم چۆن عێراق چاك دەکەم. ئەو لە قسەکانی تەنها پێویستی بەچەند سێدارەیەك هەبوو تا لەسەر پردەکەی دابنێ و چەندین تاوانبار و ناپاك و بەرتیلخۆریش هەڵدەواسێ؛ ئەو کاتە خەڵك دەحەسێنەوە، وەك ئەوەی خوا و پێغەمبەر بیەوێت برایەتی و تەباییان لەنێوان بەرقەرار دەبێت. ئەوکاتە یەکێك لە سەرنشینەکان بەهەمان جۆش وخرۆش هاواری کرد و وتی:" ئەو قسانە چییە دەیکەی؟ تەنها سێدارە چارەسەر نییە، ئەگەر دەسەڵات بەدەست من بێت دەزانم چۆن چاکسازی دەکەم.." لە بەدبەختی من لێرەدا ئۆتۆمبیلەکە گەیشتە شوێنی مەبەست بۆیە نەمزانی ئەو پیاوە بلیمەتە چۆن بەتەواوی چاکسازی بۆ خەڵك دەکات.

ئەگەر ئۆتۆمبیلەکە هێواش بوایە، نەگەیشتبایە شوێنی مەبەست، ئەوا سەرجەم سەرنشینەکان بەشداریان لەو مشتومڕە توندە دەکرد و هەریەکەیان دەبوونە چاکسازێکی بەزەبر کە دەیتوانی لەماوەی هەفتەیەک کۆمەڵگا دەرباز بکات. کێ دەزانێ لەوانەیە نووسەری ئەو چەند دێڕەش لە مشتومڕەکە بەشداربووایە و ئەوانیش لە مەزنی پێشنیارەکان و ژمارەی سێدارەکانی تووشی شۆک دەبوون.

وەك دەردەکەوێت فەیلەسووفان لەمەباندا جیاوازییەکیان لەگەڵ خەڵك نییە.خەسڵەتی فەیلەسووفان ئەوەیە، ئەوان قسەدەکەن و کەسێك وەڵامیان ناداتەوە، ئەمەش لە ترسی ئەوەی ئەوەك خەڵك بە دەبەنگ و بێگایی ونەزانی ئەوکەسە تۆمەتبار بکەن، هەربۆیەش فەیلەسووفانی کۆن کتێبەکانیان پڕ بووە لە قسەی پڕوپوچ و خەڵکیش باوەڕی پێکردووە. ئەگەر هاتوو فەیلەسووفەکانمان لە یەك شوێن کۆکردنەوە و وتمان لەسەر بۆچوونێکی دروست رێکبکەون بۆ ئەوەی چاکسازی بۆ خەڵك بکەین، ئەوکاتە دەبینین ئەوان وەك سەرنشینی ئۆتۆمبیلەکەی باسمکرد تووشی مشتومڕ و رکابەری دەبن و هەر یەکێکیش وادەزانێ بۆچوونی ئەو دروستترە.

ئەوەی بیەوێت بەڵگە بۆ ئەمە بدۆزێتەوە با بچێتە لای زانایانی بەرێز لە پیاوانی ئایینی و مامۆستایانی زانکۆ و رێبەرە ناسراوەکانی بواری سیاسەت و ئابووری. با تاوتوێی مشتومڕی ئەوان بکات لە دانیشتنە تایبەتەکانیان. هەر یەکێك لەوان وادەزانێ کە راکەی ئەو دروستترە و ئەویش چاکترە بۆ ئەوەی دەسەڵات بەدەستەوە بگرێت و چاکسازی کۆمەڵایەتی بکات. بۆیە دەبینی فێڵ لەی ەکتر دەکەن وپیلان بۆ یەکتر دادەنێن. هۆکارەکەش ئەوەیە هەر یەکەیان وادەزانێ کە چاکسازی تەنها لەسەر ئەو دێتەدی، ئەوانی دیکە تەنها ناپاکن و دەبەنگ و بەدنیازن و بەرژوەندی خۆیان دەوێ. کارەسات لەوە دایە هەر یەکێك لەوانە کۆمەڵێك خەڵکیان بەدەورەوەیە کە ماستاوی بۆ سارد دەکەنەوە و زمان لوسی لە بەرامبەر دەکەن کەچی خۆی

نازانێت ئەو خەڵک لە پشتملە چی دەڵێن، وا هەست دەکات خەڵک هەموو بەناوی ئەو هوتاف دەکێشن و گۆرانی لە ستایشی ئەو دەچڕن.

***

دەبێت ئەوە لەبیر نەکەین کە ئەو دەبەنگییە لە هەموو کۆمەڵگاکانی دونیا هەیە و بەچەندین جۆرە پەردەپۆش دەکرێت، لە شوێنێك بەهێز دەبێت و لە شوێنی دیکە لاواز دەبێت. بەڵام لە هەر شوێنێك هەیە کە مرۆڤی لێ هەبێت. ئەم سروشتە پەیوەستە بە مرۆڤەوە و دەرفەتێك نییە بۆ دەربازبوون لێی، ڕەنگە خوێنەر تووشی سەرسوڕمان بێت ئەگەر بڵێم ئەو سروشتە دەبەنگییە یان ئەو دیدە قاوغییە، لە گرنگترین پاڵنەرەکانن وا لەمرۆڤ دەکەن خزمەتی کۆمەڵایەتی بکات. مرۆڤ وەك لە سەرەتای ئەو بەشە باسمان کرد غەرزییەکی چەسپاوی بۆ خزمەتی کۆمەڵایەتی نییە، وەك ئەوەی لەلای هەنگ و مێروو هەیە. بەڵکو ئەو کاتێك خزمەتی خەڵکەکەی خۆی دەکات کاتێك دەبینێ خۆی شایەنی ئەو خزمەتەیە، وە خزمەتی کۆمەڵایەتیش پێگە و هەیبەت بەتاکەکان دەدات، بۆیە مرۆڤ وەك چۆن بەدوای چێژی دەروونی دەگەڕێت، بەهەمان شێوە بۆ خزمەتی کۆمەڵایەتی هەڵپە دەکات.

نکۆڵی لەمەش ناکەین کە ئەو دیدە قاوغییە هەندێجار دەبێتە هۆی فرتوفێڵی چەپەڵ و پیلانگێڕی کە زیانی لە قازانج زۆرترە. لەگەڵ ئەوەشدا دەبێت بڵێین هەرشتێك بەهای خۆی هەیە، لە دونیادا چاکەیەك نییە خاڵی بێت لە خراپە وەك پێشتر ئیبن خەلدون ئاماژەی بۆ کردووە[71]. هەر مرۆڤێك خودی خۆی خۆشدەوێ و بۆ بەرزکردنەوەی هەڵپەیەتی، لە دەرئەنجامی ئەمەش ڕکابەری زیانبەخش دروست دەبێت وەك چۆن ڕکابەری سوودبەخش دروست دەبێت. لە تواناشدا نییە ئەو دوو ڕووە لە یەکتر جیابکرێتەوە. شایەنی باسە کۆمەڵگای دواکەوتوو زیاتر هانی تاکەکانی دەدات ڕکابەری زیانبەخش ئەنجام بدەن، ئەوەك سوودبەخش، هەر

[71] ابن خلدون، المقدمة، ص ٣٩٠-٣٩١

ئەمەشە لە وڵاتی خۆمان تێبینی دەکەین کە خەڵک زیاتر رکابەری لەسەر پێگە دەکەن، نەوەك رکابەری لەسەر بەرهەمێکی سوودبەخش. هۆکارەکەش بۆ ئەو بەها کۆمەڵایەتییانە دەگەڕێتەوە کە لەو وڵاتە هەن.

ئێمە تائێستا بە بەهای کۆچبەری و رەوەندی (البداوە) سەرسامین، بەواتەی ئەوەی ئێمە بەدوین، بەڵام جلی شارستانییمان پۆشیوە. کەچی بەهای بەداوە بۆ کەسانی بیابان گونجاوە، لەگەڵ ژیانی مەدەنیەتی نوێ ناگونجێ؛ چونکە کەسی بەدو زۆر حەز لە ناوبانگی باش دەکات ئەمەش بەدەست نایەت ئەگەر تاڵان و راو و رووت نەبێت. بەمەش هێرش بکاتە سەر هۆزەکانی دیکە و دواتر بگەڕێتەوە لای هۆزەکەی خۆی دەستکەوتەکانی دابەش بکات.

کێشەی ئێمە ئەمڕۆ ئەوەیە کە ئێمە باس لە بیرۆکەکانی شارستانیەت دەکەین کەچی لە ژیانی کردەیی لەسەر نەریتی بەداوە دەڕۆین. ئێمە لەلایەك دەمانەوێت تاڵان بکەین بۆ ئەوەی لەلاکەی دیکە بەپێگە و ویقار دەربکەوین. کەسە مەدەنییەکانیش وەك ئێمە هەڵپەیانە، بەڵام هەڵپەی ئەوان لە زۆربەی کاتدا بەرەو لایەنی بەرهەمی فیکری و ماددی دەڕوات. چونکە هەر یەکێك لەوان دەیەوێت بە بەڵگە بیسەلمێنێت کە لە کەسانی دیکە پێگەی زیاترە، کەچی ئێمە لە پێناو ویقار و پێگە هەڵپە دەکەین، بۆ ئەمەش تاڵان دەکەین لە بری ئەوەی بەرهەمهێن و داهێنەر بین. بۆیە زۆرێك لە ئێمە تاڵان دەکات بۆ ئەوەی داوەت و ئاهەنگی پێ ساز بکات و کۆشکی پێ دروست بکات، کە پێویستیەکانی دەیان جار زیاتر دەبێت، کاتێك ئەمەش دەکەن خەڵك رێزیان لێدەگرن و بەزمانیش دەڵێن:" نەخشی هێناوە، عافیەتی بێت"[٧٢].

---

[٧٢] سندرس بەوردی لەکتێبەکەی بەناوی (عێراق و بەهای بەدو) باسی ئەو دیاردەیەی کردووە(نووسەر)

بەربەرەکانێ و هاوکاریی

شێخ سوهەیل نەجم عانی وەك پێشتر باسمان کرد کتێبێکی لە وەڵامی کتێبەکەی من (واعیزی سوڵتانەکان) نووسیوە.سەیر ئەوەیە لە دوای پێشەکی لە لاپەڕەی یەکەمی خوێنەر توشی شۆك دەکات. ئەمەش بەوێنەکردنی کۆمەڵگایەکی یوتۆپی، کەخەڵك لە چاکترین حاڵدان لە برایەتی وچاکە وهۆشی بەزەیی وچەند سیفەتی دیکەی بەرز، دواتر نووسەر بانگەشە بۆ خەڵك دەکات کۆمەڵگایەکی سەیروسەمەرە دروست بکات.

نووسەر دەڵێ "...، ئەگەر گریمانەی ئەوە بکەین کۆمەڵگایەك لە چەندین تاك پێکهاتووە ، سیفەتی هەر تاکێك هێزی باوەڕ، باوەڕ بەیەقین، زانست وهۆش ، ئەدەب نواندن لە بەزەیی، ماقیێدان، دادپەروەری بێت لەدەوڵەمەندی، دڵ بەخۆدا گرتن بێت لە هەژاری، چاکەکار بێت، لە توانا سەبر بێت، لە مەینەتی توڕەیی بەسەر زاڵ نەبێت، دەمارگیری تووشی لاساریی نەکات، سوربوونی تووشی خۆ بەکەمزانینی نەکات، بەهۆی سکەوە ئابرووی نەچێت، لە تەنگانەدا خەڵك پەنای بۆ ببات، چاکەی زۆر بێت، زمانی راستگۆبێت وناخی پاك بێت بەتانە و تەشەر و جنێوفرۆش و بوختانکەریش نەبێت، ستەملێکراو سەربخات و بەزەیی بە هەژار بێتەوە، بەخیل نەبێت، دەستبلاویش نەبێت، لەپێناو خودا رقی لە شت بێتەوە و هەر لەپێناو

خوداش شتی خۆش بویَ، تورەبوون ورەزامەندیشی هەر لەپێناو خودا بیَ، خۆی حەزی لە چی بێت دەبێت ئەمەشی بۆ خەڵك پیَ خۆش بیَ، رقی لە چی بێت دەبیَ، بۆ خەڵکیش وەها بیَ، لەگەڵ چەندین سیفەتی دیکە کە لە تاکەکانی هەبێت، ئایا ئەو کۆمەڵگەیە کامەران نابێت ؟ کیَ دەڵیَ ئاکاری چاك نابێتە هۆی کامەرانی، ئەو قسەیە بەڵگەو بنەمای نییە"[٧٣].

دەبیَ راستی بگوترێت ئەو بیرۆکانە زۆر بەرزن، خەڵك چەند دڵخۆش دەبن ئەگەر سەرلەبەری جیَ بە جیَ بکەن. بەڵام بەداخەوە دەڵێین ئەو بیرۆکانە لەیەك کاتدا بەرز ونەزۆکیشن، چونکە لەگەڵ ئەو سروشتە ناگونجێت کە مرۆڤ لێی راهاتووە. سەیر ئەوەیە ئەو خەڵکانەی کە ئەم جۆرە ئامۆژگاریانە بڵاودەکەنەوە، کەچی ناتوانن لە ناخی خۆیان جیَ بە جیَ بکەن، بۆیە لە ژیانی کردەیی خۆیان بە بەخیلی دەبەن وهەڵپەیانە وەك کەسانی دیکە ململانیَ دەکەن. نامەویَ لێرەدا زەمیان بکەم یان لەئاستی ئەوان کەم بکەمەوە، بەڵکو لەڕاستیدا مەبەستم ئەوەیە بڵێم سروشتی ململانیَ وئیرەیی و رکابەریی پەیوەستە بە مرۆڤ و لێی دەرباز نابێت، لەمەشدا جیاوازی لە نێوان زانا ونەزان و پیاوچاك و ناکەس نییە. نکۆڵی لەوە ناکەین جیاوازییەکی رووکەش لە نێوان زاناو نەزان لەمەدا هەبێت، کە ئەوەیە نەزان کاتێك ململانیَ دەکات وهەڵپە دەکات کارەکانی بەتەئویل و پاساوهێناوە پەردەپۆش ناکات، بەڵکو بەخەنجەرەکەی دەستی لە سکی نەیارەکەی دەچەقێنیَ. بەڵام زانا لە رووکەشدا لەمەیان بەرزترە، ئەو رقی لە نەیارەکەیەتی و رقیشی هەیە و دەیەویَ لەناوی ببات، بەڵام ئەمە راستەوخۆ ئاشکرای ناکات کەچی ئەوانە بە فەرموودە و ئایەت دەشارێتەوە یان بەخۆشەویستی نیشتیمان و بەرژەوەندی نەتەوە پەردەپۆشی دەکات.

***

[٧٣] سهيل السيد نج العاني، حكم المقسطين، ص٣-٤

نابێت خوێنەر ئەوە لەبیر بکات، ئەو بەر لەوەی مرۆڤ بێت، ئاژەڵە. بەر لەوەی مەدەنی بێت دڕندەیە، ئەرستۆتالیس هەڵەی کرد کە گوتی:" مرۆڤ بە سروشت مەدەنییە" راستتر مرۆڤ بە سروشت دڕندەیە و سیفەتی مەدەنیەتی دواتر وەرگرتووە. هەرچەندە بە جوانی و زمان شیرینی و بیرکردنەوەی بەرز وئایدیاڵ خۆی دەربخات ئاژەڵێکی دڕندە لە ناخی دایە. ئەمە ئەو دیاردەیە کە بیرمەندانی کۆن فریویان پێ خواردووە و سروشتەکەی خۆی پێ پەردەپۆش دەکات، بەڵام کاتێک تەجروبەشی پێ دەکەی و هەرەشە لە بەرژەوەندی و ماڵ و ناوبانگی دەکەی، دەبینی وەك پڵنگێ تووڕە دەبێ ددانی جیڕدەکاتەوە دەبێتە سەگی هار.

فەیلەسووفانی کۆن بەدروستکردنی (ئەو جیهانە یوتوپییە) سەرقاڵ بوون، کە خەونیان پێوەدەبینی. لەوە راهاتبوون ئەو کۆمەڵگایە واقعییەی تێدا دەژین فەرامۆش بکەن. بایەخیان بە پێکهێنانی کۆمەڵگایەکی خەیاڵی دا مرۆڤ تێدا دڵخۆش دەبێ و کاروبارەکانی خۆی رێك دەخات. ئەمەش وایکردووە کۆششی فەیلەسووفان لەگەڵ با بڕوات و کەس سوودی لێ وەرنەگرێت. ئەگەر ئەو کۆششەیان لە توێژینەوەی کۆمەڵگای واقیعی سەرف بکردایە وتوێژینەوەیان لە بارەی ئەو رەگەزانە بکردایە کە بەسەری زاڵە ئەوا ئێستا گەنجینەیەکی پڕ بەهای هزریمان دەبوو.

لەنێو بیرمەندانی کۆن تەنها یەك بیرمەند دەرکەوت ئەویش ئیبن خەلدون بوو، کە توانی لە رێگای هاوکارە بیرمەندەکانی جیابێتەوەو توێژینەوە لە بارەی کۆمەڵگا بکات وەك خۆی بێ، سوك کردنی و لەئاست کەم کردنەوەی. بەڵام بیرمەندانی دیکە جگە لە ئیبن خەلدون بە چاوێکی رق وسوکایەتی سەیری کۆمەڵگای واقعیان کردووە، خۆیان بەبەرزتر زانیوە کە کاتە بەنرخەکەی خۆیان بە توێژینەوەی کۆمەڵگای باڵا کە لەخەیاڵیان دابووە تەرخان دەکرد.

ئیبن خەلدون باوەڕی وابوو ئەو کۆمەڵگا خەیاڵییەی کە فەیلەسووفان بیری لێ دەکەنەوە، مەحاڵە لەسەر زەوی دروست بکرێت، چونکە پێویستی بەجۆرە مرۆڤێکە

لە شێوەی ئەو مرۆڤە نەبێت کە ئێمە لەگەڵیان دەژین. گومان لەوە دانییە ئیبن خەلدون لە زۆر بۆچوونەکانی هەڵە بوو.

ئیبن خەلدون دەڵێ: " ململانێ رەگەزێکی سەرەکی بوو لە رەگەزەکانی سروشتی مرۆڤایەتی، هەر مرۆڤێك حەزی لە سەرۆکایەتییە و لە رکابەریی و ململانێ لە پێناویدا دوودڵی ناکات ئەگەرهاتوو زانی توانی بۆ ئەوە هەیە"[٧٤] .

ئێستا ئەو بیروڕایەی ئیبن خەلدون بۆتە تەوەری سەرەکی چەندین تیۆر کە لەلایەن کۆمەڵناسی دانراوەو زانستی کۆمەڵناسی نوێ قوتابخانەیەکی سەربەخۆیە، رێنماییەکانی لە تیۆری ئەو بیرمەندە مەزنە وەردەگرێت[٧٥] . ئیبن خەلدون بەو تیۆرە خزمەتێکی بەرچاوی هزری مرۆڤایەتیی کردووە، زۆرێك لە توێژەرانی هاوچەرخ مەیلیان بۆ ئەوە هەیە ئیبن خەلدون بەباوکی کۆمەڵناسی نوێ دابنرێت.

جێگای داخە دەبینین ئەو بیرمەندە بلیمەتە لەلایەن بیرمەندانی کۆن فەرامۆش کراوە. بەڵێ هەندێك لە بیرمەندانی ئەو سەردەمەمان بایەخی پێدەدەن، باوەڕی ئەوەش هەیە ئەمەیان وەك لاسایی رۆژئاواییەکانیان کردووە، چونکە بینیان رۆژئاوا مەزنی دەکەن و ئەوانیش مەزنیان کرد. ئەگەر ئەوان لەخۆیانەوە سەیری ئیبن خەلدونیان بکردایە شایەنی باسکردن نەدەبوو. بیرمەندانی ئێمە بەتایبەتی پیاوانی ئایینی پێیان باشترە توێژینەوە لە بارەی کۆمەڵگایەك بکەن، بەخەیاڵی خۆیان دایانهێناوە. ئەمەش لە بری ئەو کۆمەڵگایەی تێیدا دەژین و لەبەر کێشەکانی دەناڵێنن، لەبەرئەمەش ئیبن خەلدونیان بەبچوك زانی کاتێك بینیان باسی هۆز ودەمارگیری هۆز و بەدو شارنشینی دەکات وئاماژە بە خراپەی هەریەکەیان دەکات.

وەك ئەوەی بابەتی لەم شێوەیە لە کۆمەڵگای مرۆڤایەتی لەناکاو بێت تەنها بەوە ئەمێنێ کە گوێ لە رێنمایی و ئامۆژگارییەکانی ئەوان دەگرێت، ئەو کاتەش خەڵك چێژ لە کامەرانی برایەتی دەبینێت کە هیچ کێشەی تێدانابێت .

---

[٧٤] ابن خلدون، المقدمة، ص١٣٩ وغيرها

[٧٥] Beme and becker,social thought,vol 1

سموئیل باتلەر ژیانی کۆمەڵایەتی وەسف دەکات گوایە بریتییە لە داو و چەقۆ، داوەکە خەڵک بەیەکەوە گرێ دەدات چەقۆش پەیوەندی نێوانیان دەبرێ. ئەمەش مانای ئەوەیە کۆمەڵگای مرۆڤایەتی لە ململانێ خاڵی نابێت هەروەک چۆن لە هاوکاریش خاڵی نابێت. هەردوو بابەت لەژیانی مرۆڤدا پەیوەستە بەیەکترەوە یەکێکیان ناکرێت دەربکەوێت، ئەگەر ئەویتر دەرنەکەوێت و بۆ ئەوەی لاریی بکات و بوونی ئەویتر درێژە پێ بدات [٧٦].

کەواتە ململانێ و هاوکاری دوو کۆڵەکەی مرۆڤایەتین. بۆ زانایانی دەروونناسی روون بۆتەوە کە خۆشەویستی ورق لەدەروون دا بەیەکترەوە بەندن، وەک چۆن هاوکاریی و ململانێ لەکۆمەڵگادا بەیەکەوە بەندن. کۆبوونەوەیەکی کۆمەڵایەتی نابێت ئەگەر ململانێ هاندەری نەبێت خێزان کە بە نموونەی برایەتی نێوان تاکەکان دادەنرێت سەرەڕای ئەمەش دەبینین خاڵی نییە لە ململانێ، بۆیە ماوەیەکی کورت تێناپەڕێت دەبینی هاواری ململانێ لە پشت دیواری خێزانێک لە خێزانەکان دێت زۆرجاریش دەڵێن کەسە نزیکەکان وەک دووپشکن ، وەک پەندەکە ئاماژەی بۆ دەکات .

توغرائی دەڵێ:

(اعدي عدوك ادني من وثقت به فحاذر الناس واحبهم علي دخل) .

ئەم قسەیە دەروونناسی نوێ لەسەری کۆکە. هەندێک لە زانایانی دەروونناسی ناوبڕی نێوان خۆشەویستی و رق بە تیغی موسێ وەسف دەکەن؛ هەر لەبەر ئەمەش خۆشەویستی دەبێتە رق و رقیش دەبێتە خۆشەویستی. زۆرجاریش سەرمان لەوە سوڕ دەمێنێ خۆشەویسترین دۆست لە چرکەساتێکدا دەبێتە دوژمنێکی سەرسەخت.

توێژەران ئەمەیان لە کۆمەڵگای بەدو بینیوە، کە هەر هۆزێك بریتییە لە كارلێكردنی هۆکارەکانی بەیەکتر کێشکردن و لەیەکتر دوورکەوتنەوە. کەسی بەدو کاتێک

---

[٧٦] Ogburn and nimkoff, hand of sociology.p232

ڕووبەڕووی هۆزەکانی دیکە دەبێتەوە، ئەوا زۆر پەیوەست دەبێت بەهۆزەکەیەوە ئەوکاتە دەبینێ ڕۆڵەکانی هۆزەکەی خۆشدەویێ و لە هەق وناهەق پشتیگریان دەکات و لەپێناوی ئەوان خۆی دەکات بەقوربانی. بەڵام سەرەڕای ئەمەش هەندێکجار هەست بە ئیرەیی و قین دەکات لە بەرامبەر کەسە نزیکەکان، بەتایبەتی کاتێک بینی لە سەرووی ئەون و شتێکیان زیاتر هەیە لە ڕکابەریی توند دان .

بۆیە دەبینی هۆزەکانی بەدو هێندە گەورەنابن کە دابەش دەبن و زۆر جەنگی سەخت لە نێوان تیرەکانی ئەو هۆزە بەرپا دەبێت بەمەش هەر تیرەیەک دەبێتە قەوارەیەکی سەربەخۆ و نەیاری تیرەکانی دیکە زێدەیی ناکەین ئەگەر بڵێین سەرسەخترین دوژمنی تاکی هۆز برا یان ئامۆزایەتی، بۆیە دەگمەن نییە ئەگەر بیستمان کەسێك براکەی خۆی بکوژێت یان کوڕ باوکی خۆی بکوژێت بۆ ئەوەی سەرۆکێتی بەدەست بهێنێ .

***

ئەگەر چاودێری منداڵ بکەین لە گەشەکردندا، دەبینین لەیەك کاتدا مەیلی بەلای ڕکابەریی و هاوکاریی هەیە. ئەو منداڵە ئەگەر منداڵێکی نزیکی بینی ئەوا هۆگری دەبێت، بەڵام هێندەی پێناچێ لە یەکتر دەدەن و دەستیان لە یەکتر گیردەکەن، یان یەکتر دەدەنە بەر شەق وقسە .

منداڵ ململانێ لەگەڵ کەسە نزیکەکانی دەکات، کاتێک هەست بەوە دەکات لە شتێك ڕکابەریی دەکات. ئەو لەوانەیە لە سەرەتادا حەزی لەو شتە نەبێت، بەڵام کاتێك دەبینی شتەکە بۆتە هۆی ململانێ ئەوە دەکەوێتە هەڵپە ورکابەریی لەپێناوی دا. بەڵام کاتێك منداڵەکە لەکاتی ململانێی کەسە نزیکەکەی هەست دەکات پێویستی بەهاوکاری کەسانی دیکە هەیە، ئەوا لە کاتی ڕکابەرییەکە هاوار دەکات و دەگری و بیانوو دەدۆزێتەوە. بەمەش دەیەوێ سەرنجی دایك وبرا ویەکێك لە هاوڕێیە کۆنەکانی رابکێشێت بۆ ئەوەی لە ململانێی ئەو نەیارە نوێیەی هاوکاری بکەن.

کاتێک یەکێک سەیری منداڵان دەکات ململانێ وشەڕەشەق دەکەن، وادەزانێ پیاوانی گەورە ئەمە ناکەن. سوپاس بۆ خوا ئەوان عاقڵن کەچی لەڕاستیدا پیاوانی گەورە لەململانێ وەک منداڵن. یەکێک لە زانایانی دەروونناسی دەڵێ: "پیاو منداڵێکی گەورەیە". پیاو وەک منداڵە رقی لە کەسێک دەبێتەوە کاتێک دەزانێ لەسەر شتێک رکابەریتی بەڵام رقی خۆی حەشار دەدات کاتێک دەبینێ سەرپێچی چەمکەکانی کۆمەڵگاکەی دەکات و دژ بەنەریتەکانی ئەوانە بەڵام هەرکە دەرفەتێکی بۆ رەخسا، ئەوا رقی خۆی دەردەخات، وەک منداڵ دەکەوێتە هەڵپە وشەڕەشەق. ئەگەر لەبارەی هۆکارەکەش پرسیاری لێ بکەی، ئەوا دەڵێ ئەو لەپێناو خوا یان نیشتمان یان لەپێناو هەقیقەت جیهاد دەکات، کەچی لەڕاستیدا ئەو تەنها لەپێناو خودی خۆی جیهاد دەکات .

ئێمە دەڵێین رکابەریی وهاوکاریی لە لای مرۆڤ پەیوەستە بەیەکترەوە، یەکیان بێ ئەویتر نابێت. لەگەڵ ئەوەشدا کاتێک ململانێ لەگەڵ گرووپێک دەکات، ناچار دەبێت هاوکاریی لەگەڵ گرووپێکی دیکە بکات. بەمشێوەیەش کۆمەڵە وحیزب وقەوارەی سیاسی ولایەنی ئایینی دروست دەبن. هەرکە لە لایەک ململانێیەکت بینێ بزانە لەلایەکی دیکە هاوکاری هەیە، لەگەڵ ململانێش گۆڕانکاری کۆمەڵایەتی روودەدات، کۆمەڵگای مرۆڤایەتی بەرەو ئاراستەیەک دەڕوات نازانین کوێیە [٧٧].

***

بیرمەندانی پێشوو لەو بڕوایە دابوون ململانێ خراپەی پەتییە، هیچ چاکەیەکی تێدا نییە. ئەوان لەمەدا هەڵەن، هەڵەی ئەوانیش لەوە دروست بووە کۆمەڵگایەکی خاڵی لە ململانێیان نەبینیوە. ئەگەر گریمانەی ئەوە بکەین خودا وەڵامی نزای ئەوانی دایەوە کۆمەڵگایەکی پڕ لە هاوکاری دروست کرد کە هیچ ململانێیەکی تێدا نەبێت، ئەوکاتە ئەوان وەک تەندروستێک لە نەخۆشی رادەکەن.

---

[٧٧] Bogardus,development of social though.p439

بێگومان ململانێ بۆ مرۆڤ زیانبەخشە، لە هەمان کاتیش سوودبەخشە. ململانێ مرۆڤ بەرەو کارکردنی بەبەرهەم وداهێنان هاندەدات .بەململانێ مرۆڤ هەست بەوە دەکات گەشەی کردووە. ئەگەر مرۆڤ بەتەواوی برایەتی هەبووایە زەردەخەنەیان بۆ یەکتر بکردایە ودەستلەملانێی یەکتر بووتایە هەریەکەیان بێ رکابەریی وهەڵپە ورق وکینە ڕێگای خۆی بگرتایە، ئەوا ئەو کات هەستیان بەوەدەکرد مردن بۆ ئەوان لەو ژیانە ساردوسڕە باشترە .

هەندێک لە یوتوپیەکانی ئەمریکا ویستیان کۆمەڵگایەکی ئارام دوور لە هەڵپە بۆخۆیان دروست بکەن. لە سەرەتادا سەرکەوتن، بەڵام لە کۆتاییدا بێزار بوون و رایان کرد. ولیەم جیمس دوای ئەوەی چەند رۆژێک لەگەڵیان ژیا دەڵێ:" وام لێهات ئارەزووی دەنگی دەمانچە وبریسکەی خەنجەر وسەیرکردنی شەیتانم دەکرد". کاتێک ولیەم جیمس لەو کۆمەڵگایە دەرچوو وتی "من دڵخۆشم کە هاتومەتە جیهانێک بەشێک لە شەڕانگێزیی تێدایە :"[٧٨].

***

هەندێک لە بیرمەندان ئاماژە بۆ ئەو بەهەشتە دەکەن، وەک بەڵێنێک بە باوەڕداران دراوە. ئەو بیرمەندانە دەڵێن دەبێت سەختترین شوێنی گەردوون بێت، چونکە شتێکی تێدانییە جگە لە برایەتی. دەخۆن ودەخۆنەوەو لەگەڵ حۆریان جووت دەبن و زیاتر لەمە شتێکی دیکە ناکەن. بۆیە لەو ژیانە ساردوسڕە بێزار دەبن، ئەگەر کاتێک تێیدا مانەوە ئەی چی ئەگەر بەنەمریی بمێننەوە؟

هەندێک لە پیاوانی ئایینی هەوڵدەدەن وەڵامی ئەمە بدەنەوە دەڵێن:"خەڵکی بەهەشت هەردەم سەیری خەڵک لە دۆزەخ دەکەن و ناخۆشییەکانی ئەوان دەبینن ئەوان خۆشیەکانی خۆیان بەئازاری خەڵکی دۆزەخ بەراورد دەکەن و لە ئەنجامی ئەمەشدا هەست بە کامەرانی دەکەن". کێشەیەک لەو وەڵامە نییە، چونکە لە بنەما

---

[٧٨] James, letters of wiliam james,vol ii.p43

لۆژیکیەکەی لە بیرورای پێشوو باسمان کرد جیاواز نییە، شتێك تەنها بەدژەکەی دەناسرێت شتێك بوونی نابێت تەنها دژەکەی نەبێت.

وەڵامێکی دیکە هەیە کە دەکرێت لەو وەڵامە دروستتر بێت، سروشتی مرۆڤایەتی دوای مردن دەگۆرێت و وەك ئەو نابێت کە لە دونیا بووە. ئەگەریش لەسەر ئەوە بمێنێتەوە کە لە دونیا لێی راهاتووە، ئەوا نە بەهەشت سوودی دەبێت نە دۆزەخیش زیانبەخش دەبێت . سروشتی مرۆڤایەتی لە ژیانی دونیاماندا ناتوانێت خۆشی وشادی قبوڵ بکات کە لە قورئان بە (سرر مقابل)وەسفکراوە، بەڵکو شارەزوو و ململانێ و هەڵپەی هەیە بۆ ئەوەی لە بێزاریەکانی ژیان و هیچی ئامانجەکانی دووربخاتەوە .

تکام لە خوێنەر ئەوەیە وا تێنەگات من بانگەشە بۆ ململانێ و داوای وازهێنانی هاوکاریی و برایەتی دەکەم، لەڕاستیدا هەرشتێك سنوری خۆی هەیە کە لێی دەوەستێ . پێشینان وتویانە: هەرکەسێك لە ئاستی خۆی نەوەستێت دەچێتە سەر دژەکەی .

وەك پێشتر باسمان کرد ململانێ و هاوکاریی دووانەیەکن لە یەکتر جیانابنەوە. ئەرکی هەر یەکەیان ئەوەیە ئاستی ئەویتر دیاربکات و کاری خۆشی لە چوارچێوەیەکی دیاریکراو ئەنجام بدات، کۆمەڵگاش ئەو دوو هۆکارە بەهاوسەنگ رادەگرێت و یەکێکیان بەسەر ئەویتریان زاڵ ناکات .

ئەمەش ئامانجی دیموکراسیەتی نوێیە لە وڵاتەکەی خۆی دا بێگومان، نەوەك لە وڵاتی ئێمە.

***

لە بەشی یەکەم وتمان کۆمەڵگای مرۆڤایەتی پێویستی بە دوو پێ هەیە بۆ ئەوەی بڕوات، ئەو دوو پێیەش بریتین لە دووبەرەی دژیەکتر. سەختە کۆمەڵگاش بەیەك پێ بڕوات. ئەگەر توێژینەوە لە بارەی هەر کۆمەڵگایەك بکەین دەبینین، دوو لایەنی تێدایە ململانێ دەکەن، بۆ ئەوەی دەسەڵاتیان بەسەر کۆمەڵگا هەبێت. لایەنێك موحافیزکارن دەیانەوێت هەرشتێکی کۆن لەسەر پێیی خۆی بمێنێتەوە، باوەڕیشیان

وایە ناتوانرێت لەوە باشتر بهێنرێت. لە بەرامبەریشدا لایەنێکی پێچەوانەی ئەو هەیە بانگەشە بۆ گۆڕان و نوێبوونەوە دەکات، بڕوای بەوە هەیە کە دەتوانێ باشتر بهێنێ. بوونی هەردوو گرووپ لە کۆمەڵگا پێویستە، نوێخوازەکان پێش زەمەن دەکەون و کۆمەڵگای بۆ ئامادە دەکەن، کاتێک کۆمەڵگا لەوانە خاڵی بێت، ئەوا لەبەردەم بارودۆخە نوێیەکان رووبەرووی دارمان دەبێتەوە. موحافیزکارەکانیش هەوڵدەدەن کۆمەڵگا پیرۆزبکەن، بێئەوەی هەست بکەن خزمەتێکی گەورە بە کۆمەڵگا دەکەن. چونکە ئەوان پارێزەری ئەمن و سیستەمی گشتین، ئەگەر ئەوان نەبن ئەوا کۆمەڵگا لەبەر زەبری نوێخوازە شۆڕشگێڕەکان دادەرمێت. واتە پێیەک کۆمەڵگا چەسپاو دەکات و ئەویتریش پاڵی پێوە دەنێت، رۆیشتنیش ئەنجام نادرێت ئەگەر کارلێکردنی نێوان جووڵە و وەستان نەبێت.

ئەو کۆمەڵگایەی لە لایەن موحافیزکارەکانەوە بەڕێوەدەبرێت، وەک ئاوی پەنگ خواردوو بۆگەن دەبێت. ئەو کۆمەڵگایەی تەنها نوێخوازەکان سەرکردایەتی دەکەن، ئەوا وەک تۆفان یاخی دەبێت هەموو سنوورو بەنداو دەبەزێنێ و لە هەموو شتێکی دەکەوێتە ژێر هەڕەشەی لەناوچوون. کۆمەڵگای چاک ئەوەیە بە هێمنی دەجوڵێ بۆگەن نابێت و یاخیش نابێت، هێزەکانی موحافیزکاران و نوێخوازن تێیدا هاوسەنگ دەبن و هیچ کامێکیان بەسەر ئەویتر زاڵ نابێت موحافیزکارەکان هەردەم بانگەشە بۆ پتەوکردنی یەکگرتوویی کۆمەڵگا دەکەن. تەنانەت ئەوان ئەو یەکگرتووە پیرۆز دەکەن وتەکفیری هەرکەسێک دەکەن لە گوێڕایەڵی دەربچێت.کەچی نوێخوازەکان لە لایەن خۆیانەوە بانگەشە بۆ پێشکەوتن و شۆڕش دەکەن و زیاتر بایەخ بە گونجان و پێشکەوتن دەدەن نەوەک یەکگرتوویی.ئەمە دوو بۆچوونی دژ بەیەکترن هەق لە لای هەردووکیانە. ئەمە دوو رووی هەقیقەتی کۆمەڵایەتین، یان بە گوزارشتێکی دیکە ئەو دوولایەنە وەک دوو پێیی کۆمەڵگان کۆمەڵگا لە نەوەیەک بۆ نەوەیەکی دیکە بەرەو پێشکەوتن دەبەن.

***

ئەوەی لەم دەرفەتەدا شایەنی ئاماژە بۆ کردنە، ئەو فەرموودانەی پێغەمبەرن لە بارەی ئیسلامەوە کە هەردوو بۆچوون لە خۆیەوە دەگرێت. ئەمەش بەڵگەیە کە پێغەمبەر بەبیرتیژی خۆی درکی بە سروشتی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی کردووە.

لە لایەك پێغەمبەر دەفەرمووێ "جەماعەت رەحمەتە و پەرتبوون ئازارە"، یان دەڵێ: "ئەوەی جیابێتەوە لە ئێمە نییە" یان دەفەرمووێ "دەستی خودا لەگەڵ جەماعەتە ،......" دەفەرموێ "ناکۆك مەبن ئەوانی پێش ئێوە ناکۆك بوون، لەناوچوون ".

کەچی لە لایەکی دیکە دەفەرموێ "هێشتا بەشێکی ئومەتی من لەسەر هەقن، ئەوانی جیابوونەتەوە، زیانیان پێ ناگات تا فەرمانی خودا دێت " دەفەرموێ " لە باخی بوونی خاڵق دا، ملکەچ بوون بۆ مەخلوق نەهاتووە" چاکە بۆ غەریبەکانە، پیاوچاکن لەناو پیاوخراپان، ئەوانیش زیاتر سەرپێچیان دەکەن لەوەی گوێڕایەڵیان بێت" یان دەفەرموێ " جیاوازی نێوان ئومەتم رەحمەتە "[79].

ئەو دژیەکە لە فەرموودەکانی پێغەمبەر، ئامانجی ئەوەیە پێغەمبەر بە پێی حاڵەتەکان ئامۆژگاری پەیڕەوکارانی کردووە. ئەمەش وەك پزیشك بووە کاتێك نەخۆشێك تووشی کەمخوێنی بێت ئامۆژگاری دەکات زۆر بخوات. کەچی ئامۆژگاری قەڵەوێکی تووش بوو بەفشاری خوێن دەکات کەم بخوات. دیارە ئەو پزیشکە لەلای کەسێکی سادەوە قسەکانی دژیەکترە کەچی لەراستیدا ئەو ئامۆژگارییەکان بەپێی جۆری نەخۆشەکان دەکات.

جێگای داخە دەبینین پیاوانی ئایینی بەمشێوەیە لە فەرموودەکانی پێغەمبەر ناگەن، بەڵکو قسەکانی ئەو بە رەها دەزانن کە بۆ هەموو کات وشوێنێك بگونجێت، کەچی ئەو فەرموودانە بۆ چارەسەرکردنی کێشە کاتییەکان گوتراون کە ناوە ناوە یەکێك لە موسڵمانان تووشی دەبوو.

---

[79] عبدالقادر المغربي، الواجبات و الاخلاق، ص١٢٣ و١٢٤و١٢٥و١٦٣ وغيرها

پێغەمبەر ئامۆژگاری پەیڕەوکارانی دەکات ناکۆك و پەرتەوازە نەبن. ئەمەش دەبینێ خەڵکەکەی لەسەر هەندێك شت ناکۆکن و کەشیاوی ناکۆکی نییە و ئەمەش لە بەرامبەر دوژمن لاوازیان دەکات. کەچی فەرمانی بە موسڵمانان کردووە هەوڵبدەن لەسەر هەق بن ئەگەر ئەنجامەکەی سەرپێچی جەماعەتیش بێت. چونکە یاخی بوون لە مەخلوق مانای یاخیبوون لە خالق ناگەیێ. لەبەرئەمەشە فەرمان دەکات موسڵمانان چاکە بکەن وخراپە نەکەن ئەو ڕێچکەش لە ناوەخنە کۆمەڵایەتیەکەی مانای ئەوەیە مرۆڤ لەسەر هەق سوربێ ئەگەرهاتوو سەرپێچی قەومەکەشی بێت. هەر لە فەرموودەیەکی پێغەمبەر هاتووە"ئەو کەسەی بەناهەق پاڵپشتی قەومەکەی دەکات وەك ئەو حوشترەیە کەوتۆتە چاڵەوەو گوناهی خۆشی لەگەڵ خۆی رادەکێشێ " .

ئەوەی جێگای سەرنجە موسڵمانان لەو سەردەمە درەنگانەدا، ئەو فەرموودانە وەردەگرن کە لەگەڵ ئارەزووی ئەوان دەگونجێت ئەوانی دیکەش فەرامۆش دەکەن، سوڵتان و دەستوپێوەندەکانی لە پیاوانی ئایینی ئەو فەرموودانە وەردەگرن، کە فەرمان بە گوێڕایەڵی بۆ سوڵتان دەگەیێ.بۆیە کەسێك لە بڕیاری سوڵتان دەربچێ، ئەمە مانای دەرچوونە لە ئومەتی ئیسلام و نەفرەتی خواو فریشتەکانی لەو کەسە بێت. بەڵام حیزبەکانی ئۆپۆزسیۆن کە سوڵتان بەستەمکار دەزانن، پێیوایە گوێڕایەڵ بوونی سوڵتان سەرپێچی گوێڕایەڵی خودایە. ئەمانەش ئەو فەرموودانە دەهێننەوە کە جەخت لەسەر(ئەنجامدانی چاکەو دوورکەوتنەوە لە خراپە) دەکاتەوە، بۆیە بەلای ئەوان دەستوپێوەندی سوڵتان بەدکار وهەڵگەڕاوەن لە ئایین .

بەمشێوەیە کۆمەڵە جیاجیاکانی ئیسلام بە چەکی فەرموودەکان دەجەنگن و هەر بەو فەرموودانەش یەکتر تەکفیر دەکەن و هەریەکەیان ئەو جۆرە فەرموودەیە وەردەگرێت کە سەرنجی ڕاکێشاوە و ئەوانی دیکە فەرامۆش دەکات.

بەڵام ئەگەر ئەوان بە تێڕوانینێکی واقیعییانە سەیری فەرموودەکانی پێغەمبەر بکەن، ئەوا دەبینن پێغەمبەر لە هەردوو لاوە سەیری هەقیقەتی کۆمەڵایەتی کردووە، دەبێت

پەیرەوی جەماعەت بکرێت، بزووتنەوەی کۆمەڵایەتیش تەواو نابێت ئەو کاتە نەبێت هاوکاریی و ململانێی تێدانەبێت ئەمەش بەرەو پێشەوەی دەبات .

مامۆستا عەبدول نعیم کازمی لە کاتی وەڵامدانەوەی کتێبی واعیزی سوڵتانەکان دەڵێ: " ئەو محەمەدەی کە هەموو هەوڵ و کۆششی خۆی بۆ یەکگرتنی ئومەت و تەواو مرۆڤایەتی تەرخان کردبوو، فەرمانی بەرێککەوتن لەسەر یەك بیروباوەڕ، یەك ئاین، یەك کتێب، یەك قیبلە، یەك حیزب داوە. ئایا وادەبینی محەمەد ئەو پەرمەندە مەزنە خۆی پێچەوانەی قسەکانی خۆی بێت ، سەرپێچی ڕێسا کۆمەڵایەتییە گشتییەکان بکات و حەزی لە جیاوازی بێت و بەرەحمەتی بزانێ ؟ نەخێرو حاشا خاوەنی ئەو پەیامە مەزنەکە بۆ عالەم رەحمەتە، بانگەشە بۆ جیاوازی وئینشقاق ناکات و هەموو لایەکیش دەزانێ کە جیاوازی دەبێتە هۆی لاوازی و داڕووخان و هەڵوەشانەوەو بەدبوونی ئاکارو نەمانی سیستەم "[٥٠].

مامۆستا کازمی تەواو بۆ لایەنە خراپەکانی جیاوازی چووە، وەك دەڵێ دەبێتە هۆی لاوازیی و داڕووخان و هەڵوەشانەوە و بەدبوونی ئاکار ونەمانی سیستەم هەموو ئەمانە راستن و گومانی تێدانییە. بەڵام مامۆستا دیوێکی تری لە دیوەکانی هەقیقەتی کۆمەڵایەتی لەبادکردووە، ئەویش دەرئەنجام و زیانەکانی نەبوونی جیاوازییە لە کۆمەڵگادا کێشەکە لێرەدا دووڕووی هەیە.

وەك زانایانی کۆمەڵناسی دەیڵێن لەودونیایەدا بابەتێك نییە خاڵی بێت لە خراپی ، هەرچەندیش لە دیدی ئێمەوە باش بێت. بۆیە ئەوەی مامۆستا کازمی لە دەرخستنی خراپییەکانی جیاوازیی دەریدەخات، ئەمە خودی بۆچوونی سوڵتان و دەستوپێوەندەکانیەتی. ئەوان داوایان لەئومەت دەکرد یەکگرتووبن، سەرپێچی فەرمانەکان نەکەن. کەچی لایەنەکانی ئۆپۆزسیۆن بۆچوونیان پێچەوانەی تێڕوانینی سوڵتان و دەستوپێوەندەکانیەتی. ئەوان دەیانەوێ چاکسازی لە کاروباری ئومەت

[٥٠] عبدالمنعم الکاظمي، من کنت مولاه فهذا علي موه، ج٢،ص٣١-٣٣

بکەن ، بایەخیش بەوە نادەن ئەوچاکسازیە ببێتە هۆی جیابوونەوە لە فەرمانی سوڵتان, کە گوایە سێبەری خودایە. ئەو دژایەتییەی بیروڕا بە ئاشکرایی لە سەردەمی هیشام کوڕی عەبدولمەلیک دەبینین. کاتێك زەیدی کوڕی عەلی لە عێراق لە دژی دەسەڵاتەکەی راپەڕی لە سەروبەندی ئەو راپەڕینە هیشام نامەیەکی بۆ والییەکەی نارد کە لە عێراق بوو هیشام دەڵێ: "...،بزانە تۆ لە پێناو خۆشەویستی و هۆگری دا کارەکەی ، داوای گوێڕایەڵی دەکەی ، کۆکەرەوەی جەماعەتی، کار لە پێناو ئایینی خودا دەکەیت، لەبەر زۆری رقت لەوان نەبێت، با ئەو شوێنەی خۆت تێدا داڵدە داوە باوەڕی تۆ بچێت بۆ خودا, تۆبە بێ لە پێناو ئاینەکەت پارێزگاری بێت لە جەماعەت, یەرگری بێت لە بەرامبەر ئەو کەسانەی دەیانەوێ ئەودەرگایە بشکێنن کەخودا فەرمانی کردووە ئێوە بچنە ئەوێ, ئەوانیش بەریەرەکانی دەکەن."[81].

هیشام کوڕی عەبدولمەلیک لەو باوەڕەدایە ئەو (قەدیسە) بۆیە داوای هۆگربوون و خۆشەویستی و یەکگرتنی نێوان موسڵمانان دەکات کە خودا فەرمانی پێکردووە، ئەمە باوەڕی هەموو ئەو سوڵتانە نەبوو کە خودیان دەپەرست و بەندەکانی خوداشیان ئاڵان دەکرد .

کەچی زەیدی شۆڕشگێڕ بۆچوونێکی دیکەی هەبوو, دەگێڕنەوە ئەو رازی نەبوو کەسێك بچێتە ریزی شۆڕشەکەی تەنها ئەو کاتە نەبێت کە بەو شێوەیە بەیعەتی بۆ بکات "ئێمە بانگەواز دەکەین بۆ کتێبی خودا وسوننەتی پێغەمبەرەکەی و جیهاد لە دژی ستەمکاران و داکۆکی کردن لە هەژاران ... " بۆ پێدانی ماف بەشخوراوان و دابەشکردنی داهات بە یەکسانی, قبوڵ نەکردنی ستەمکاری بۆ دامرکاندنەوەی ئەو ئاگرەی ئەهلی بەیت لە دژی ئەوانەی پیلانیان بۆمان هەیە و ماف ئێوە فەرامۆشکردووە پاڵپشتمان دەکات ئایا بۆ ئەمە بەیعەتم بۆ دەکەن ؟ ئەگەر پیاوەکە

---

[81] محمد اسحاق النشاشيبي، الاسلام الصحيح،ص٢٧

دەیگوت (بەڵێ) ئەو زەید دەستی دەخستە سەردەستی پیاوەکەو دەیگوت "شەهادەت بۆ خودا"[٨٢].

لە ئەنجامی ئەو شۆڕشە جیاوازییەکی دوورودرێژ کەوتە نێوان فوقەها، بەتایبەتی ئەوانەی پەیڕەوکاری ئەبو حەنیفە بوون. وەك زانراوە ئەبوحەنیفە پشتگیری زەیدی دەکرد لە شۆڕشەکەی دا چەندین نامە لە نێوان ئەوان هەیە، زەمەخشەری دەڵێ:"ئەبو حەنیفە بەنهێنی فەتوای پاڵپشتی زەید وپێدانی پارەی بۆ ئەو دەدا، دەرچوون لەگەڵ زەیدی لە دژی ئەو دزە زاڵبووە کە بەخەلیفە ناودەبرێت، بەواجب دەزانی"[٨٣].

چەندین ریوایەت هەیە کە ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن ئەبوحەنیفە باوەڕی بەوەهەبووە شمشێر لەدژی سوڵتانی زۆردار بەکاربێت[٨٤]. بەڵام پەیڕەوکارانی ئەو نەیانتوانی ئەو ریوایەتانە قبوڵ بکەن وسەنەدەکانیان بە لاواز زانیوە، هەندێکیان وتیان ئەمە درۆ و بوختانە بە ئەبوحەنیفە کراوە، بەڵگەشیان ئەوەیە فەقیهەکانی خەلیفە لەسەر ئەوە کۆکن کە نابێت لە دژی سوڵتان یاخی بوون ئەنجام بدرێت. وەك دەرکەوت پەیڕەکارانی ئەبو حەنیفە بوونە واعیزی سوڵتان، بۆیە تووشی شۆك بوون کە بینیان ئیمامەکەیان وەستان لە دژی سوڵتانەکانیان و سەرچاوەی بژێوییەکەیان بە پێویست دەزانی[٨٥].

***

سەیر ئەوەیە نموونەی ئەو ناکۆکییە لە نێو رێبەرانی فەڕەنسا لە سەروبەندی شۆڕش روویداوە. لەوکاتەدا حیزبێکی موحافیزکار دروست بوو بەناوی حیزبی جیروند، ئەوان لە چینی خۆشگوزەران و خاوەن بەرژەوەندی تایبەت پێکهاتبوون. بە

[٨٢] المصدر السابق،ص٢١

[٨٣] محمد رضا الشبيبي، مؤرخ العراق ابن الفوطي

[٨٤] الزمخشري، الكشاف، ج١،ص٦٤

[٨٥] الخطيب البغدادي، تاريخ بغداد،ج١٣،ص٣٩٥-٣٩٩

تێڕوانینی ئەو حیزبە شۆڕشی فەرەنسی بەئامانجەکانی گەیشتووەو لە ناوەوەی وڵات کارەکانی تەواوکردووە. بۆیە دەبێت شۆڕش جەنگەکە بباتە دەرەوە بۆ ئەوەی بنەماکانی شۆڕش لە جیهان بڵاوبکاتەوە. بەڵام رۆبسبیز هەڵوێستێکی توندی بەرامبەر ئەو تێڕوانینە هەبوو پێیوابوو ئەو دوژمنەی رووبەڕووی شۆڕش وەستاوە لە ناوەوەی وڵاتە نەوەک دەرەوە. شۆڕش دەبێت جەنگێکی ناوخۆیی بێت، نەوەک جەنگێکی نەتەوەیی. سەرەڕای ئەمەش رۆبسبیر وتی "بنەماکانی ئازادی و دادپەروەریی ناتوانرێت لە دەرەوە بەشمشێر زاڵ بکرێت، چونکە خەڵک مژدەبەخشی چەکداریان خۆشناوێت" بۆیە رۆبسبیز داوای لە شۆڕشگێڕان کرد روویان لە وڵاتەکانیان بکەن وبنەماکانی شۆڕش بەرقەراربکەن، بەرلەوەی لە وڵاتانی دیکە ئەنجامی بدەن[٨٦].

***

ئەوەی لە سەردەمی شۆڕشی فەرەنسا و لە سەرەتای ئیسلام روویدا لە هەموو وڵاتێک روودەدات، ئەگەر بزووتنەوەیەکی کۆمەڵایەتی نوێی تێدادەرکەوێت.موحافیزکاران لە خۆشگوزەران و خاوەن بەرژەوەندیە گەورەکان لە سەرەتادا بەرەنگاری ئەو بزووتنەوەیە دەبنەوە؛ بەڵام ئەگەرهاتوو بێ خواستی ئەوان سەرکەوت ئەوا دەیانەوێ لە ئاستێك بیوەستێنن وچەسپاوی بکەن. بۆیە لێرەوە بانگەشە بۆچەسپاندنی سیستەمێکی گشتی ویەکگرتنی جەماعەت و بەهێزکردنی جەماعەت لە بەرامبەر دوژمنانی دەرەوە دەکەن.

کەچی نوێخوازە یاخیبووەکان بایەخ بەهێزی جەماعەت و یەکگرتن نادەن، بەڵکو زیاتر بایەخ بەکارکردن دەدەن لە پێناو بەرقەرارکردنی دادپەروەریی ویەکسانی ئەوە دوای ئەوە. ئەوان بۆچوونیان وایە جەنگی دەرەوە خەڵک بەجۆش وخرۆشی

---

[٨٦] قدري قلعجي، روبسبير ،ص٥١-٥٢

نەتـەوەیی سـەرقاڵ دەكـات و ئەمانـەش پەیوەنـدیان بەبنـەماكانی دادپـەروەریی و یەكسانی نییە .

***

مەقریزی باس لەوە دەكات یوسفی كوڕی عومـەر كـە والی عێـراق بـوو لـە سـەردەمی هیشام دا لە سەرویەندی شۆڕشەكەی زەید، ڕۆژێكی هـەینی چـووە سـەر مینبـەر . وتی:" یەكەم كەس كە دەرگای ئاژاوە و خوێنڕشتنی لەسەر خـەڵك كردووە، عـەلی و هاوڕێیە زەنجییەكەی بوو"[٨٧]. مەبەست لـە زەنجییەكـە عـەمماری كـوڕی یاسـر بـوو، ئەمەش وەك گاڵتەپێكردن بوو بەڕەچەڵەكی دایكی.

وەك دەردەكەوێت یوسفی كوڕی عومەر ئەو بۆچوونەی لـە سـەرداری ئەمەوییـەكان وەرگرتووە، چونكە ئـەوان هـەموو شۆڕشـگێڕێكیان بـە دەرچـوو لـە ئـایینی ئیسلام وملكەچی خوا دەزانی. جولدتسهێر دەڵێ:" ئەمەوییەكان كاتێك لەگـەڵ یاخبووەكـان و شۆڕشـگێڕان دەجـەنگان گوایە لەبـەر هۆكـاری ئایینی ڕاپـەڕیبون. ئەمەوییـەكان باوەڕیان وابوو ئەوانە دوژمنی ئیسلامن؛ بۆیە ئـەركی ئـەوان بـوو لـە پێنـاو مـەزنێتی ئیسلام و مانەوەیان ئەوكەسـانە بـە شمێشـێر ئـەمێ بكرێن. . بڕوایان وابـوو ناكرێـت جیابوونەوە لە نێوان بەرژەوەندی ئیسلام و بەرژەوەندی دەوڵەت بكرێت، ئەوەی ئـەوان لـە دەسـەلات بەدەسـتیان هێنـابوو، بـەبڕوای ئـەوان سـەركەوتنێكی ئـایینی بـوو. دڵسۆزەكانی ئەوانیش دركیان بەوە دەكرد كـە كـاری ئـەوان دڵسـۆزییە بـۆ ئیسـلام، شاعیرەكانیشـیان لـە ستایشـەكانیان وا باسـی ئـەوانیان دەكـرد گوایـە پـارێزەری ئیسلامن"[٨٨].

ئەو قسەیەی جولدتسهێر هۆكاری ئەو قسەیەمان بۆ ڕوون دەكاتـەوە، كە قازی ئیبن عەرەبی لەبارەی شۆڕشی حوسێن كوڕی عەلی كردوویەتی. ئەویش لە ڕووی ناوەخنـە كۆمەڵایەتییەكەی جیاوازییەكی لەگەڵ قسەی یوسفی كوڕی عومەر نییە ,كە لە بـارەی

[٨٧] المقريزي، النزاع والتخاصم،ص٢٩

[٨٨] جولدتسهير ، العقيدة والشريعة في الاسلام، ص٧٢

عومەر وعەلی کردوویەتی. یان ئەوەی هیشام لە بارەی زەیدی کوڕی عەلی کردوویەتی. ئیبن عەرەبی لە بارەی حوسێنەوە دەڵێ:" ئەو بەشمێشری باپیرەی کوژرا"[٨٩] مەبەستی ئەوەیە حوسێن بەشمشێری ئیسلام کوژراوە، چونکە لە دیدی ئیبن عەرەبی لە ئایینی ئیسلام چووە دەرەوە کاتێک لە ئیمامەتی بەزیدی کوڕی معاویە دەرچوو.

ئەمە بەڵام کاتێك گوێبیستی خودی حوسێن دەبین، دەبینین جۆرێکی دیکەیە. حوسێن لە بارەی ئەمەوییەکان وتی:" ئەوانە ملکەچی شەیتانن و تاعەتی رەحمانیان جێهێشتووە. بەدکاری بلاودەکەنەوە. سنووریان بەزاند، داهاتیان تەنها بۆ خۆیانە، حەرامیان حەلال کرد و حەلالیان حەرام کرد".

ئێمە نموونەی ئەو مشتومڕە لە کۆبوونەوەی معاویە بەدی دەکەین، کاتێك لەگەڵ ئەو کەسانە کۆبووەوە کە لە قورەیش پەست بووبوون، لەبەر ئەوەی داهات و دەسەلاتی قۆرخ کردبوو. کورتەی قسەکانی معاویە لەگەڵ ئەوان ئەوەبوو" دەست بەجەماعەت بگرن و پەرتەوازە مەبن". تەبەری ئەو قسانە بەدرێژیی دەگێڕێتەوە و ئەو قسانە دەبینین " ئێوەی عەرەب خاوەن ددان و زمانن بە ئیسلام دركتان بەشەرەف كرد و بەسەر نەتەوەکانی دیکە زاڵ بوون و دەستتان بەسەر میراتی ئەوان داگرت. ئەوەم پێگەیشتووە کە ئێوە بەخراپە باسی قورەیشتان کردووە، کینەتان لەوالییەکانیان هەیە. ئەگەر قورەیش نەبوایە ئەوا وەك پێشتر دەگەڕانەوە سەر ملکەچی. رێبەرانی ئێوە ئەمڕۆ بۆتان پشت وپەنان، دەرگای ئەوان لە خۆتان دامەخەن. لە من تێبگەن. وابزانم لە من ناگەن. قورەیش لە جاهیلیەت و ئیسلام دا تەنها بەخودا بەهێز بووە. کەسێك ئەوانی بە فێڵ نەگەڕاندۆتەوە. تەنها خودا نەبێت.

دواتر خودا ویستی، ئەو کەسانەی رێزی گرتوون بخاتە سەر ئایینەکەی خۆی، بۆ ئەوەی لە لاوازیی دونیا و رۆژی دوایی بەدووریان بگرێت. بۆیە چاکترین کەسانی

---

[٨٩] ابن خلدون، المقدمة، ص٢١٧

هەڵدەبژاردن ، هەڵبژاردنەکەش قورەیش بوو. دواتر ئەو دەسەڵاتەی دا بەوان و خەلیفەش لە نێو ئەوان بوو. کارەکان بەوان نەبێت چاک نابێت. خودا لە جاهیلیەت ئەوانی دەپاراست کاتێک کافر بوون، ئایا دەبێ ئێستا نەیانپارێزێ کە لەسەر ئایینی خودان.."[60] نارازییەکان داوای جێ بە جێ کردنی یەکسانی ودادپەروەیی یان دەکرد. کەچی معاویە باسی ئیمامەتی قورەیشیان بۆ دەکات کە گوایە ئەوان پارێزەری ئیسلامن. ئەگەر ئەوان دەستبەرداری ئومەت بن، ئەوا دەسەڵات و سەرکەوتن لەبەرامبەر نەتەوەکانی دیکە لە دەست عەرەب نامێنێت.

هەروەها تێبینی نموونەیەکی دیکە دەکەین کاتێک محەمەد لە سەرەتادا بانگەوازی بۆ قورەیشی خۆشگوزەران کرد، بێنە سەر ئایینی ئیسلام. عەبدوڵلای کوڕی عومەر دەڵێ:" ڕۆژێک پیاوماقوڵانی ئەوان کۆبوونەوە باسی پێغەمبەری خودایان کرد: هەرگیز هێندە سەبرمان نەبووە کە لەو پیاوەمان گرتووە. خەونی ئێمەی تێکدا و جنێوی بە باوباپیرانمان دا، ئێمەی پەرتەوازە کرد. سووکایەتی بەخواوەندەکانی ئێمە کرد. سەبرێکی مەزنمان لەو گرتووە..."[61]. عومەری کوڕی خەتاب بەر لە ئیسلام بوونی بینراوە بەدوای محەمەد دەگرا و پرسیاری لێکرا کە بۆچی بەدوای دەگەڕێی، وتی:" محەمەدم دەوێ ئەوەی هەڵگەڕاوەتەوە. ئەوەی قورەیشی پەرتەوازە کرد. ئایینەکەی عەیبدار کرد. سوکایەتی بەخواوەندەکانی کرد، دەیکوژم"[62].

لە هەموو ئەوانە سروشتی مشتومڕی نێوان هەردوو بەرەی دژبەیەک لە کۆمەڵگادا ڕوون دەبێتەوە. بەرەی موحافیزکاری یەکێتی جەماعەت و چەسپاندنی هێزەکەی دەوێ. بەڵام بەرەی نوێخواز چاکسازی کۆمەڵایەتی دەوێت بە چاوپۆشی لەوەی دەبێتە هۆی لاوازیی و پەرتەوازە بوون.

---

[60] الطبري، تاريخ الرسل و الملوك،ج٥،ص٨٦
[61] ابن هشام، السيرة النبوية،ج١،ص٣٠٩
[62] المصدر السابق،ج١،ص٣٠٩

***

مانهایم دەڵێ: بیروڕای مرۆڤایەتی لەسەر دوو جۆری دژ بەیەکترە.

یەکەمیان: بیروڕای موحافیزکارە، کە پاڵپشتی سیستەمی باو دەکات و بە (ideo;ogies) ناوی دەبات.

دووەمیان: بیروڕای ئۆپۆسیۆنە، کە داوای سیستەمێکی ئایدیا دەکات و بە(utopias) ناوی دەبات[٩٣].

مانهایم پێیوایە خاوەن بەرژەوەندییەکان هەردەم خاوەنی بیروڕای موحافیزکارانەن. ئەوان بانگەشە بۆ پاراستنی واقیعی باو دەکەن. بڕوایان وایە لەمە چاکتر نابێت. بەبڕوای ئەوان هەر چاکسازییەک دەبێتە هۆی پشێوی کۆمەڵگا و دروستکردنی دڵەڕاوێ بۆ سیستەمی باو. زۆرێک لە کۆمەڵناسان باوەڕیان بەو بۆچوونەی مانهایم هەیە. لەوانە توێژەری کۆمەڵایەتی بەناوبانگ ڤیبلن. یەکێکی دیکە سیمنەرە کە خاوەن کتێبی" شێوازە میللییەکان" کە ئەو کتێبە بە ئینجیلی کۆمەڵناسی نوێ دادەنرێت[٩٤].

ڤیبلن قسە لە بارەی چینی خۆشگوزەران(Leisure Class) دەکات و بە چینی دەستبەتاڵ ناویان دەبات. دەڵێ ئەو چینە مەیلی بەلای بەرەی موحافیزکارەوە هەیە، رۆڵەکانی ئەو چینە لە هەموو گۆڕانێکی کۆمەڵایەتی ونوێبوونەوە دەترسێن؛ چونکە گۆڕانکارییەکان بارودۆخە خۆشگوزارانەکەی ئەوان تێک دەدات. بۆیە بەرژەوەندییە ماددییەکانی ئەوان وادەکات ئەوان سووربن لەسەر مانەوەی هەر کۆنێک، هەرچەندە زۆر کۆنیش بێت[٩٥].

کەچی سمنەر جیاوازی لە نێوان ئایدیاڵ و بەها کۆمەڵایەتییەکان دەکات. بۆیە لەمەیاندا لە جیاکردنەوەی بیروڕای موحافیزکار و بیروڕای ئۆپۆزسیۆن لە کارل

---

[٩٣] Heberle,social movements,p27

[٩٤] Sumner, the folkways

[٩٥] Bagadus,op.cit,p373

مانهایم دەچێت. نموونەی باڵا یان ئایدیاڵ (Ideals) بەلای سیمنەرەوە چەکی ناڕەزاییەکانە. بەڵام بەها کۆمەڵایەتییەکان دەسەڵاتدارەکان بەکاری دەهێنن بۆ پاراستنی دەسەڵاتەکانیان ئەگەر ستەمکارانەش بێت. هەر هەمان بۆچوون لە لایەن پرۆفیسۆر سمنەر دەدۆزینەوە کە مامۆستای کۆمەڵناسییە لە کۆلیژی ئۆبرلین لە ئەمریکا[96].

***

داپەروەریی وامان لێدەکات، ئاماژە بەوە بکەین ئەو تیۆرەی ئەمڕۆ زانایانی کۆمەڵناسی دایانناوە، لەمێژە قورئان باسی کردووە. قورئان لە یەکێك لەئایەتەکانی دەفەرموێ" **وما ارسلنا في قرية من نذير إلا قال مترفوها إنا بما أرسلتم به كافرون**"[97] و لە ئایەتێکی دیکە دەفەرموێ" **وكذلك ما ارسلنا من قبلك في قرية من نذير إلا قال مترفوها إنا وجدنا آباءنا على أمة وإنا على آثارهم مقتدون**" و: قال أولو جئتكم بأهدى مما وجدتم عليه آباءكم قالوا إنا بما أرسلتم به كافرون"[98] هەروەها لە ئایەتێکی دیکە دەفەرموێ" **ساصرف عن آياتي الذين يتكبرون في الأرض بغير الحق وإن يروا كل آية لا يؤمنوا بها وإن يروا سبيل الرشد لا يتخذوه سبيلا وإن يروا سبيل الغي يتخذوه سبيلا**"[99].

لە قورئاندا چەندین ئایەتی دیکە هەیە کە بە هەمان مانا دێت، ئایەتەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە خۆشگوزەرانەکان ڕووبەڕووی هەموو بانگەشەیەکی نوێ دەبنەوە و مەیلیان بۆ موحافیزکاریی هەیە لەسەر ئەو بەها و دابونەریتانەی کە لە باوانیانەوە جێماوە. لەم ڕووەوە ئایەتێك هەیە کە مانایەکی کۆمەڵایەتی گرنگی هەیە، خودا لە ئایەتەکە دەفەرموێ" وإذا أردنا أن نهلك قرية أمرنا مترفيها ففسقوا فيها فحق عليها القول فدمرناها تدميرا" هەندێك لەوانەی تەفسیری ئەو ئایەتەیان کردووە،

---

96 Sims, social changes.p31

97 القران، سورة سبأ،اية ٣٤

98 القران، سورة الزخرف،الايتان٢٣-٢٤

99 القران، سورة الاعراف، اية ١٤٥

سەریان لەوە سوڕماوە کە چۆن خودا بە خوشگوزەرانەکان تەواوی گوندێك کاوڵ دەکات. لەڕاستیدا ئەو ئایەتە لە رووی مانا کۆمەڵایەتییەکەی روونە. پێویست بەوە ناکات لە تەفسیر سەرمان سوڕ بمێنێ. ئەگەر ئەوان لە تاوانی خۆشگوزەرانەکان بێدەنگ بن و ملکەچی ئەوان بن، لەسەر ملکەچیش یەکگرتوو بن، ئەوا وەك ئەوان شایەنی سزان. لێرەوە دەبینین قورئان جیاوازی لەگەڵ واعیزی سوڵتانەکان هەیە، ئەوان ملکەچی سوڵتانیان بەپێویست زانیوە، ئەگەر ستەمکاریش بێت. کەواتە ملکەچی سوڵتان خۆی لە خۆیدا ستەمکارییە، ئەمیش شایەنی سزادانە. لەمەشدا فەرموودەیەکی پێغەمبەر دەڵێ: " ئەگەر بینیت یەکێك لە ئومەتی من پاڵپشتی ستەمکار دەکات، بەو بڵێ تۆ زاڵمی...".

پوختەی باسەکە ئەوەیە: تایبەتمەندی هەر بانگەوازێکی چاکسازیی نوێ جەماعەت تووشی پەرتەوازەیی دەکات، چونکە خۆشگوزەرانەکان خۆیان بۆ مەڵاسداوە و بەربەرەکانێی دەکەن ئەگەر بۆیان بگونجێت. ئەگەر بشێت بانگەوازی بەریقەدار بۆ یەکگرتووی جەماعەت هەیە. بزانە ئەمە کاریگەری نییە و نووستویەك بەخەبەر ناهێنێت. هەموو کارەکانیش بەدەست خودایە.

گاڵتەجاڕی عەقڵی مرۆڤ

فەیلەسووفی بەناوبانگی ئەندەلوسی ئیبن توفەیل؛ چیرۆکێکی فەلسەفی بەناونیشانی (حي بن يقظان)نووسیوە، مەبەستی لە نووسینی ئەو کتێبەش شرۆڤەکردنی سروشتی عەقڵی مرۆڤ بوو بۆ خوێنەر وەك ئیبن توفەیل تێیگەیشتووە. لەو چیرۆکەدا مەزەندەی مرۆڤێك دەكات، لە دوورگەیەکی دابڕاو گەورە بووە، ئاسك شیری پێداوە، هەر لەو دوورگەیە گەورە دەبێت تا دەبێت پیاوێکی تەواو.

ئیبن توفەیل دەڵێ: عەقڵی ئەو مرۆڤە لەگەڵ گەشەکردنی جەستەی گەشەی دەکرد، تا لە دوورگەکە تەواو پێراگەیشت. دەیتوانی بیربکاتەوە و بەئەنجام بگات. تا بیرکردنەوەی ئەبستراکتی(مجرد) گەیشتە ئەو هەقیقەتە گەردوونیانەی کە فەیلەسووفە مەزنەکان پێشتر پێیگەیشتوون.

ئیبن توفەیل دەیەوێت ئەوە بۆ خوێنەر روونبکاتەوە، کە عەقڵی مرۆڤ دەزگایەکی زگماکە و لەخۆیەوە گەشەدەکات، پێویستی بە خوێندن و تێگەیشتن نییە. لەوەدەچێ ئیبن توفەیل واتێبگات ئەگەر عەقڵی مرۆڤ دوور لە هیچرپوچی کۆمەڵگا و

پوچەڵییەکانی گەشە بکات، ئەوا بیرکردنەوەی دروست دەبێت و دەرئەنجامەکانی راست دەبێت. بۆیە ئیبن توفەیل حەز دەکات بیرمەندان لە تێڕامانەکانیان لە کۆمەڵگا دوور بکەونەوە. لە مەزنێتی خۆیان بەرزتر ببنەوە. بە واتایەکی دیکە، ئەو داوا لە بیرمەندان دەکات بۆ کۆشکی بلوورین سەرکەون.

گومان لەوەدانییە ئەو بۆچوونە، بۆچوونی سەرجەم فەیلەسووفانی کۆنە، کەواتە ئیبن توفەیل شتێکی نوێی نەهێناوە، چاکەی شتێکیشی لەو بوارە نییە،تەنها ئەوانەبێت بە چیرۆکێکی بەپێز بۆچوونێکی کۆنی بە بەرگێکی نوێ هێناوەتەوە. کەچی چیرۆکی (حي بن يقظان) برەوێکی مەزنی بەلای بیرمەندانەوە هەبوو، بۆچەندین زمانیش وەرگێڕدرا. چەندین فەیلەسووف و نووسەریش لە ڕێبازە جیاوازەکانەوە لاسایییان دەکردەوە یان بەشێکیان لەو چیرۆکە دەخواست[100].

سەیر ئەوەیە تا ئەمڕۆ نووسەران و بیرمەندانمان کاریگەری ئەو چیرۆکەیان بەسەرەوەیە و بە دواقسەی بابەتی عەقڵی مرۆڤی دەزانن. ئەوان تائێستا باوەڕیان وایە عەقڵ بەهرەیەکی سروشتییە و لەخۆیەوە گەشەدەکات، جا ئەگەر مرۆڤ لە کۆمەڵگا بژیت یان هەر لەکاتی لەدایکبوونییەوە تەنها و گۆشەگیر بژیت. کەچی توێژینەوە زانستیە نوێییەکان خەریکە بەتەواوی لەسەر هەڵەبوونی ئەو بۆچوونە کۆك بن، بەشێوەیەك ئەمڕۆ ئەمە دەسەلمێنن عەقڵی مرۆڤ بەرهەمێکە لە دروستکراوەکانی کۆمەڵگا، بۆیە گەشە ناکات و پێڕاناگات ئەگەر لەنێو ئاپوورەی پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکان نەبێت[101].

ئەگەر مرۆڤ لەناو ئاژەڵان گەورە بوو، ئەوا وەك ئاژەڵی لێدێت، بۆیە ئەو چیرۆکە کە خەیاڵی فەیلەسووفە مەزنەکەمان دایهێناوە، ئەوا تەنها وەهم و خەیاڵە و لەو جیهانەی تێیدا دەژین بوونی نییە. یەکێك لە شوانەکان لەساڵی ١٩٢٧ منداڵێکی لە لانەی گورگان دۆزییەوە لەنزیك شاری الله ئابادی هیندستان، منداڵەکە تەمەنی

---

[100] احمد امين ، حي بن يقظان

[101] Mend,mind,self and society

نزیکەی ١٠ ساڵ دەبوو، هەمان هەڵسوکەوتی گورگانی هەبوو. وەک ئەوان لوورەی هەبوو، گژوگیای دەخوارد ولەسەر چوار پەل دەڕۆیشت. سەرەڕای ئەمەش هێرشی بۆ مرۆڤ دەهێنا و دەیگەستن یان خۆی دەگەست. هەندێکجاریش نۆرەی دڕەندەیی بۆ دەهات. کاتێکیش بۆ یەکێك لە بنکە عەقڵییەکانیان گواستەوە، ئەوا چەند جارێك هێرشی کردە سەر ئەو پۆلیسانە کە پاسەوانییان دەکرد.[١٠٢]

چەندین بەسەرهاتی دیکە هاوشێوەی ئەو چیرۆکە دەگێڕدرێتەوە کە هەموویان ئاماژە بۆ هەڵەبوونی ئیبن توفەیل دەکەن. وەك دەردەکەوێت ئەو منداڵە هیندییەی کە پێشتر باسمان کرد لە هەندێك روو لە (حەیی بن یەقزان)ی هاوڕێمان دەچێت کە ئیبن توفەیل دایهێناوە. ئەو لەناو گورگان گەورە بوو، لە ئەنجامدا بوو بەگورگ، مەحاڵە ببێتە ئەو فەیلەسووفەی کە فەیلەسووفی گەورەی عەرەب باسی دەکات.

عەقڵی مرۆڤ بەپێی ئەو چوارچێوەیە گەشە دەکات، کە کۆمەڵگاکەی بۆی دروست کردووە. ستەمە داوا لەمرۆڤە بکەین کە لەناو کۆمەڵگایەکی سەرەتایی گەورەبووە، فەلسەفەیەکی ئاڵۆزی وەك برگسۆن و بیرکارییەکی بەرزی وەك ئاینشتاینمان پێ بدات. بۆیە بیرمەندانی کۆن ستەمیان لە خۆیان وخەڵك کرد کاتێك بڕوایان وابوو عەقڵی مرۆڤ رەنگدانەوەی هەقیقەتە. ئەوان ئەو هونەرانەی فەلسەفەکارییان خوێندوە کە لە کتێبی پێشینیانیان بەمیرات ماوەتەوە، ئەوان وتەی فەیلەسووفانی پێشینە ئەزبەر دەکەن ودواتر بە قوتابییەکانی دەدەن، بەمەش عەقڵی خۆیان و قوتابییەکانیان لەو قاڵبە دادەنێن بێئەوەی هەست بکەن.

ئەگەر یەکێکیش هات بۆچوونێکی نوێی هەبوو پێچەوانەی ئەو بۆچوونەی ئەوان بوو کەلەسەری راهاتوون، ئەوا سەریان سوڕدەمێنێ و کەسەکە بە بەفیز ودەبەنگ وەسف دەکەن. چونکە باوەڕییان وایە ئەوانەی لەسەری راهاتوون و نووسیویانن

---

[١٠٢] Sutherland and woodward, introductory sociology, p167-168

چەند بیروڕایەکن مشتومڕ هەڵناگرن، نەمر وچەسپاون. لە دیدی ئەوان ناکرێت گومان لە هەقیقەت بکرێت، چونکە عەقڵ کەشفی کردووە و ئەوە دوای ئەوە باوەڕی پێهێناوە، بۆیە دەرفەتێک بۆ گومان نییە. یەکێک لەو تایبەتمەندیانەی ئەو سەردەمەمان ئەوەیە، کە هەقیقەتی رەها بەهای لەدەست داوە، ئێستا سوڵتانی رێژەیی شوێنی ئەوی گرتۆتەوە. ئەوەی بەلای تۆوە هەقە، بەلای کەسانی دیکەوە ناهەقە. ئەوەی دوێنێ جوان بوو، لەوانە ئەمڕۆ دزێو بێت. هەموو ئەمانە بە عەقڵی تۆ دادێت، تۆش بێ ئاگای وەک ئەوەی پەیوەندی بەتۆوە نەبێت.

***

بیرمەندانی کۆن وادەزانن دەمارگیریی بابەتێکی راگوزەر و لەناکاوی عەقڵە، چونکە پێیان وایە عەقڵی مرۆڤ مەیلی بەلای بێلایەنی لە تێڕوانین ودروستی بڕیاردان هەیە. بۆیە کاتێک مرۆڤێکی دەمارگیر دەبینن ئەوا لێی توڕە دەبن و بەنەفرەتی دەکەن، ناشزانن خۆیان وەک ئەو دەمارگیرن. ئەمەش لە نموونەی ئەو پەندەیە کە دەڵێ:" قەل بە قەل دەڵێ رووت رەش بێت". کەچی توێژینەوە نوێیەکان پێیان وایە دەمارگیری سیفەتی سەرەکی مرۆڤە لە عەقڵی مرۆڤ، بابەتی بێلایەنی راگوزەر و لەناکاوە، بۆیە لێرەدا دەکرێت نموونەی ئەو شیعرە بهێنینەوە کە دەڵێ:

تعجبین من سقمی   صحتي هی العجب

(تۆ سەرت لە نەخۆشی من سوڕماوە، کەچی لەشساغی من خۆی سەیرە-وەرگێڕ)

کەواتە بۆ ئێمە گونجاو نییە سەرمان لەدەمارگیری عەقڵی مرۆڤ سوڕبمێنێ، بەڵکو دەبێت بێلایەنی ئەو عەقڵەمان بەلاوە سەیر بێت.

***

عەقڵ بەپێی هەندێک پێوەر وزانیاری پێشوو بیر دەکاتەوە، زەحمەتە بتوانێت لەسەر بنەمایەکی نەزانراو بیر بکاتەوە. ئەگەر تۆ ویستت بابەتێک بۆ کەسێک شرۆڤە بکەیت و ئەویش زانیاری نەبێت، پێویستە تۆ بەر لە هەموو شتێک نموونەی ئەوتۆی بۆ بهێنیتەوە کە ئەو ئەزموونی کردبێت و لێی راهاتبێت، دواتر ناوەرۆکی بابەتە

نوێیەکەی بۆ پراکتیزە دەکەیت. ئەمەش تەنها شێوازێکی بیرکردنەوەی خەڵکی بازاڕ و خەڵکی گشتی نییە، بەڵکو شێوازی بیرمەندانیشە. هەرچەندە پێگەی فەلسەفەیان بەرز بێت، ناتوانن لە شتێکی نوێ بگەن ئەگەر لەسەر بنەمای تێگەیشتنی پێشوو نەبێت. هەر لەبەر ئەو هۆکارەشە عەقڵی مرۆڤ نەیتوانیوە درک بە هەقیقە گەورەکانی گەردوون بکات، چونکە لە بیرکردنەوە دا سنووردارە بەچەند شتێکی باو لەو جیهانە بەرتەسکەی خۆی. بۆیە زەحمەتە، تەنانەت مەحاڵە عەقڵ درک بە جیهانێکی دیکە بکات، کە لە چەند چەمکێکی تەواو جیاواز بەو چەمکانەی دونیای خۆمان پێکهات بێت.

ئێمە ناتوانین لە خودا، رۆح، مادە، کات، شوێن، وزە و هاوشێوەی ئەو شتانە بگەین، چونکە ئەوانە چەند بابەتێکن ناچنە چوارچێوەی پێوەر وئامرازە باوەکەی ژیانمان. ئەو تیۆرەی ئاینشتاین ودواتر بلانك هێناویەتی. یان ئەو توێژینەوانەی کە دوای ئەوان لە بارەی ئەتۆمەوە کراوە، ئەوا زانایانی تووشی شۆك کرد. ئەو هەقیقەتە رەهایانەی ئەوانیش پێشتر باوەڕیان پێ هەبوو، دواتر لە ژێر رۆشنایی ئەو توێژینەوە نوێیانە بەپێی ئەو شتانەی تێیایدا دەژین، دەبنە هەقیقەتی سنووردار. سەبارەت بە دونیا فراوانەکەی گەردوون و دونیا تەسکەکەی ئەتۆمیش، ئەوا لەسەر رەوتێك دەڕۆن ناتوانین بەپێی پێوەرە باوەکانمان درکیان پێ بکەین.

لە یەکێکیان پرسی: ماددە چییە؟ وتی: وزەیە. وتیان: وزە چییە؟ وتی: کارەبایە. کە دواجاریش پرسیاریان: کارەبا چییە؟ منگە منگێکی کرد و وەڵامی دەست نەکەوت. ئاینشتاین دەڵێ: کێشەی عەقڵی مرۆڤ ئەوەیە، دەیەوێت گەردوون ملکەچی ئەو پێوەرانە بکات کە لە دونیای خۆی دا لێی راهاتووە، کارەساتیش ئەوەیە ئەو پێوەرە رێژەییانە بە رەها ونەمر دەزانێت و پێی وایە بەڵگەنەویستن و شایەنی گومان کردن نین. ئەو لە تێڕوانینی خۆی دا لەسەر ئەوە راهاتووە کە رۆژ لە دوای رۆژ دووبارە دەبیبنێتەوە، ئەمەش وا دەکات باوەڕی بەوە هەبێت ئەوانە رێسای

گشتیین و لەسەر هەموو بەشەکانی گەردوون پراکتیزە دەکرێن. ئەو باوەڕە لە نەریت هاتووە کەچی وادەزانێ ئەمە لە هەقیقەتەوە هاتووە[١٠٣].

مرۆڤ لەوە راهاتووە زەوی بە رووتەخت و چەسپاویی ببینێت، کاتێك دەبینـی خـۆر لـە خۆرهەڵاتـەوە هەڵـدێ و لـە خۆرئـاواوە ون دەبێـت، بـاوەڕی وایـە ئەمـە بابـەتێکی بەڵگەنەویستەو جێگای گومـان نییـە، کاتێکیش کۆپـەرنیکۆس دێت ودەڵـێ: "خـۆر چەسپاوە، کەچـی زەوی لەخولانەوەدایـە". ئەمـە مرۆڤـی نیگـەران کـرد، نـەیتوانی قبوڵی بکات تا ماوەیەکی زۆر نەبێت. تەنانەت تا ئێستا هەندێك کەس ناتوانن هەرگیز باوەڕ بەوە بکەن.

ئاینشـتاین وتی:شـتێکی بەڵگەنەویسـت جـێگیر نییـە، بـەڵکو ئەمانـە نـەریتی بیرکردنەوەن. ئەوەی شایەنی باسە غەزالی[١٠٤] بۆچوونێکی هاوشێوەی هەیە، کە پێشتر ئاماژەی بۆ کردووە، بەڵام هاوسەردەمانی ئەو تێبینەگەیشتوون، لەوانە هاوڕێیانمان لە ناخی دڵەوە بەگاڵتە پێکردنەوە بڵێن: سـەیری ئـەو سۆفستاییە بکـە، نکۆڵی لـە بەڵگەنەویستەکان دەکات. خوا رووی رەش بکات.

***

بـۆ خوێنـەر تـەنها نموونەیـەك لەو(بەڵگەنەویستانە) دەهێنمـەوە کـە دواتـر لەسـەر دەستی توێژەرە نوێیەکان تێکشکا، ئەویش چەمکی (کات)ە. خـەڵك لـەوە راهـاتووە لەسەر بنەمای تێپەڕبوونی چرکە وخولەك بیر لە چەمکی کات بکەنەوە، بۆیەی لـەلای ئەوان کات بریتییە لە چەند گوزەرکردنی چرکەکان.

ئەگەر پرسیاریان لێ بکەیت کەی کات دەست پێدەکات وکەی کۆتایی دێت؟ ئایا کات لە کاتێك دەستی پێکردووە، کەپێشتر کاتێکی نەبووە؟ ئایا لە خاڵێکدا کۆتـایی دێـت کە کاتی دیکەی بەدواوە نێت؟ سـەریان دادەخـەن و لچیان شـۆڕدەکەنەوە و پێـت

---

[١٠٣] Barnett,the universe...,p63

[١٠٤] الغزالي، منقذ من الضلال، ص ٦٦

دەڵێن: " واز لە ئێمە بهێنە". لەوانەیە لەوە بپرسن پرسیارەکان ئەوان بەرەو شێتخانە ببات.

بۆ گەپکردن لە کەسێکی سادەیان پرسی: کات چییە؟. ئەو وتی: کاتی ئێمە زفتە. ئەگەر برجسۆن ئەو وەڵامی گوێبیست دەبوو بەسەرخۆی خۆی دەکێشا، چونکە کات بەلای ئەو کێشەیەکی فەلسەفی قورسە، کەچی هاورێکەمان دەڵێ: کات زفتە.

هەر کەسێك لەو دووانە بەپێی ئەو تێگەیشتنەی لێی راهاتووە، لە کات دەروانێ.

لەراستیدا فەیلەسووفانی کۆن زۆر خەریکی چارەسەرکردنی کێشەی کات بوون، هەر رێبازێکیان گرتەبەر بەئەنجامێکی خوازراو نەگەیشتن. دواجار ئاینشتاین هات ووتی: کات کێشە نییە، بەڵکو کێشە لە عەقڵی فەیلەسووفان دایە. ئەوان لەوە راهاتوون کات بە کۆمەڵێك چرکەی تێپەریوو دادەنێن، ئەمەش بەلای ئەوان بووبوو بە بەڵگەنەویست، بۆیە نەیانتوانی لەوە بگەن چۆن کات دەست پێدەکات و چۆنیش کۆتایی دێت.

***

ئەگەر لە کێشەی (شوێن) وردبینەوە، دەبینین تارادەیەکی زۆر لە کێشەی(کات) دەچێت. ئەو پرسیارە فەلسەفیانەی لە بارەی سروشتی کاتەوە دەکرێن، هەمان پرسیار لە بارەی شوێنیشەوە دەکرێن. شوێن ئەو بۆشاییە کە تەنەکانی ئاسمان پێیدا دەخولێنەوە، لەکوێ دەست پێدەکات و لەکوێ کۆتایی دێت؟ ئایا شوێنێك لە گەردوون هەیە کۆتایی بێت و شوێنێکی دیکەی بەدواوە نەبێت؟

برادەرێکم بۆی گێرامەوە، گوایە لە منداڵی بیری لەو کێشە قورسە کردۆتەوە: گەردوون چۆن کۆتایی دێت؟ دواجار وێنای ئەوە دەکات کە گەردوون بەدیوارێکی کەرپۆچ دەور دراوە. منیش پرسیم: ئەستوری ئەو دیوارە چەندە کە دەوری گەردوونی داوە. ئایا گەردوونێکی دیکە نییە. ئەو وتی بڕوای ئەوەی هەبووە ئەستووری دیوارەکە بێ کۆتایی بووە، واتە هەر کاتێك بەتەور هەڵکۆڵینی بۆ بکەین، ئەوا ناگەینە کۆتایی.

بێگومان بەو هاوڕێیانە پێکەنیم، کەچی دەبوایە پێنەکەنم و بەعەقڵی خۆم پێبکەنم، بەواتەیەکی دیکە بە عەقڵی مرۆڤ پێ بکەنم. عەقڵی مرۆڤ لەوە ڕاهاتووە کە گەردوون وەها ببینێت کە بەشتێک دەورەدراوە کە لە ژیانیدا بەکاریدەهێنێت، بۆیە وادەزانێ گەردوون بەگەردوونێکی دیکە دەورەدراوە، ئەویش بەگەردوونێکی دیکە, و ... هتد, بەمشێوەیە.

ئاینشتاین دەڵێ: گەردوون کووڕە، ئەو خۆی لوول دەدات وەک تۆپی لێ دێت، لێرە کێشەیەکی دیکەمان تووش دەبێت: گەردوون لە سێ ڕەهەند پێکهاتووە: درێژیی وپانی وبەرزیی. گەردوون بەلای کامییان دەچەمێتەوە؟ ئاینشتاین وەڵاممان دەداتەوە و دەڵێ: ئەو کێشەیە لە دروستکراوی عەقڵی ئێوەیە و ئەنجامی نەریتەکانی بیرکردنەوەی ئێوەیە. ئەو دەڵێ: گەردوون چوار ڕەهەند بەخۆیەوە دەگرێت نەوەک سێ. کەواتە گەردوون بەلای چوارەم دەچەمێتەوە. ڕەهەندی چوارەمیش کاتە. بەمشێوەیە بەیەک هەنگاو هەردوو کێشەی کات و شوێنی چارەسەرکرد، کات وشوێن لە دیدی ئەو بوون بەیەک شت. ئەوەی ماوە دەبێت ئێمەی مرۆڤ لەو چارەسەرکردنە تێبگەین. کێ لەوە دەگات لەوانەیە ئاینشتاین ئێمەی دابێتە بەر چەندین زاراوە کەتێی ناگەین. دواتر بانگەشەی ئەوە دەکات کە کێشەی چارەسەرکردووە، کەچی کێشەکە وەک خۆی ماوەتەوە.

دەگێڕنەوە کە ڕۆژێک خوالێخۆشبوو مەلا مەشهور چۆتە ناوخەڵک و گوتویەتی ئەستێرەی ژماردووە، دواتر ژمارەیەکی زۆری گوتووە کە خوا نەبێت کەس نازانێت چەندە، دواتر هاوار لە خەڵک دەکات و دەڵێ:" ئەوەی باوەڕ ناکات با خۆی ئەستێرەکان هەژمار بکات" دەشزانێ کەس ناتوانێت ئەستێرە بژمێرێ. جا کاتێک ئاینشتاین تیۆری چەمانەوەی گەردوونی دانا، زانایان ئەوەیان لەبارە گوت کە لە بری مەلا مشهورەوە گوتراوە.

کەچی سەیر ئەوەیە ئاینشتاین بە هاوکێشەی بیرکاری بە ئەنجامی پلەی چەمانەوەی گەردوون گەیشتووە، بۆیە ئەوکاتە لەسەر زانایان پێویستە ئەو پلەیە بە ئامێری

گەردوونی پێوانە بکەن، ئەگەر بینیان دروستە ئەوا باوەڕ بەقسەکانی مەلا ئاینشتاین دەکەن، ئەگەرنا چیتر گوێڕایەڵی نابن.
لە ساڵی ١٩٢٢ خۆرگیرانێکی تەواو ڕوویدا. ئەستێرەناسەکان ڕوویان لە ئوسترالیا کرد، کە لەوێ خۆرگیرانەکە بەتەواوی و ڕوونی دەردەکەوت. بە ئامێرە دیقەتدارەکانیان چاودێری ئەستێرەکانیان دەکرد، لەوێ هەندێك چەند ئەستێرەیەکیان بینی کەوتوونەتە دوای خۆر، ئەمەش مانای ئەوەیە تیشکی ئەو ئەستێرانە لە دەوری خۆر چەماوەتەوە، ئینجا گەیشتۆتە ئەوان. کاتێکیش پلەی چەمانەوەی تیشکەکانیان پێوا، بۆیان دەرکەوت هەمان ئەو پلەیەیە کە ئاینشتاین پێشبینی کردووە. کەواتە تیشکەکان کاتێك بە ئاسمان تێدەپەڕن دەچەمێنەوە، هۆکارەکەش ئەوەیە بەئاسمانێکی چەماوە تێپەڕدەبن. بەمەش ئەو تیۆرەی نیوتنی لەناوبرد کە دەڵێ تیشکی ڕووناکی لەسەر هێڵێکی ڕاست دەڕوات.

***

ئەندازەی ئەقلیدس دەیگوت هێڵی ڕاست کورتترە لەنێوان دوو خاڵ، کەچی ئاینشتاین ئەو تیۆرەی ئەقلیدسی ڕەتکردەوە. بەپێی تیۆری ئەو هێڵی لار کورتە لە گەیشتنی نێوان دووخاڵ، لەبەر ئەوەی گەردوون چەماوەتەوە، بۆیە دەبێت هەموو ئەو شتانەی بە گەردوون تێدەپەڕن کەوانەیی بن. ئەمەش وایکردووە کە هەموو تەنە ئاسمانییەکان کەوانەیی جوڵە بکەن، هیچ تەنێکیش نییە لە گەردوون بەسەر هێڵی ڕاست بڕوات.
نیوتن بڕوای ئەوەی هەبوو کە کەوانەیی تەنە ئاسمانییەکان بە کاریگەری هێزی کێشکردنە. لێرەوە ئاینشتاین هات گوتی: چەمکی کێشکردن ئەویش لە ئەریتی بیرکردنەوەمان هاتووە. ئێمە دەبینین کە موگناتیس ئاسن بۆخۆی کێش دەکات، بۆیە خەیاڵی ئەوەمان کرد کە خۆر هەسارەکان لە ئاسمانێکی کەوانەیی بۆ خۆی کێشدەکات. ئاینشتاین پێیوایە تیۆری کێشکردن هەڵەیە. شتەکانیش کاتێك دەکەونە سەر زەوی بەهۆی کێشکردنەوە نییە وەك نیوتن تێیگەیشتووە، بەڵکو بە کاریگەری

فشاری چەمانەوەی گەردوونە. ئاینشتاین بە چەند هاوکێشەیەکی بیرکاری ئاڵۆز ئەو تیۆرەی پشتڕاستکردۆتەوە. ئەگەر هەوڵ بدەین لەو هاوکێشانە بگەین، ئەوا بە ڕووتی دەکەوینە سەرجادە(خوایە وەک ئەوەی بەڕووتی خەڵقت کردووین). یەکێک لە شتە سەیروسەمەرەکانی ئاینشتاین ئەوەیە، ئەو لە ڕێگای ئەو هاوکێشە بیرکارییانەوە بەو بۆچوونانە دەگات کە دووکەس ناتوانێ مشتومڕیان لەسەر بکات. ئەگەر ناڕەزاییمان لە بەرامبەری دەربڕی ئەوا بەئێمە دەڵێ:" ئێوە لەژێر کاریگەری نەریتەکانی بیرکردنەوە دان"بۆیە وا باشترە لە بەرامبەر ئەو مەلا مۆدێرنە بێدەنگ بین و کاری خۆمان ڕادەستی خوای گەورە و بەتوانا بکەین.

***

ئاینشتاین بە تیۆرەکەی لە بارەی چەمکی شوێن وکاتەوە، یان ئەوەی بە(شوێنکات) ناوی دەبات، دەرگایەکی کردەوە کە دلخستنی ئەستەمە. چونکە کات ڕەهەندی چوارەمی گەردوونە، لە ڕەهەندەکانی درێژیی و پانیی و بەرزیی دەچێت. بەمانای ئەوەی کات کۆمەڵێک چرکە وخولەک نییە، بەڵکو ڕاست لەنێو دەستمان هێڵێکی درێژکراوەیە وەک هێڵی درێژیی. ئێمەش هەنگاو دوای هەنگاو پێیدا تێپەڕ دەبین، واتە ئەو وەک چرکە و خولەک تێناپەڕێت. دەتوانین مرۆڤ بۆ کات بەوە بشوبهێنین کە چۆن مرۆڤ سواری پایسکل دەبێ، ئەگەر سەیری زەوی بکات وادەزانێ زەوی لەژێر ئەودا دەڕوات، کەچی زەوی وەستاوە و لەڕاستیدا ئەو دەڕوات.

کات لە گەردووندا بە ڕابردوو و ئێستا و داهاتوویەوە هێڵێکی درێژکراوەیە، ئەو لە شوێنی خۆی وەستاوە و نەدێت، نەدەڕوات. کێ دەزانێ لەوانەیە بوونەوەرێکی دیکە هەبێت بتوانێت ئەو ڕەهەندە ببینێت بە هەردوو دیوی ڕابردوو و داهاتوویەوە، وەک ئەوەی ئێمە چۆن سەیری پانتایی ژوورێک دەکەین و ئەویش لە شوێنی خۆی ناجوڵێ. ئەمڕۆ ئەو توێژینەوە نوێیانەی لە بارەی دەروونەوە ئەنجام دراون، ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن مرۆڤ بە هۆی دەرکەوتەکانی ئەست وخەونەکانییەوە دەتوانێ پێشبینی هەندێک ڕووداوی ئایندە بکات. لەوانەیە بەڵێی بێت، جا ئەو خاڵق ومەخلوقەی کە

چوار ڕەهەندی هەیە لەوانەیە بەتێڕوانینێکی ڕوون هەموو ئایندەی ببینێ، بەهەرحاڵ ئەمە لە ڕابردوودا گریمانەیەکی ناماقوڵ بوو، بەڵام ئەمڕۆ لەژێر ڕۆشنایی توێژینەوە نوێییەکان بەدوور نییە و ماقوڵە، ناشزانین سبەی چی لەو بارەیەوە دێت.

با گریمانەی بوونی هەندێك مێروولەی بچووکی کوێر لەسەر ڕووی زەوی بکەین، ئەو مێروولانە ناتوانن درك بەوە بکەن کە لە سەرووی خۆیانەوە ڕوودەدەن، بۆیە ئێمە هەندێك بەشی ئەو زەوییە دەڕشێنین کە مێروولەکانی پێدا تێپەڕ دەبێت. ئەو هەست بەوە دەکات کە ئێرە و ئەوێ تەڕ بووە، بەڵام نازانێ ئەو تەڕبوونە لە کوێ هاتووە، چونکە ئەو لە دوو ڕەهەند دەژی ڕەهەندی پانی ودرێژی کەچی هەست بە ڕەهەندی سێیەم ناکات، کە بەرزییە بەرەو ئاسمان، ئەو هیچی لە بارەوە نازانێ، کەواتە ئەو نازانێ جیهانێکی مەزنی پڕ لە ڕووداو هەیە.

جینز دەڵێ: مرۆڤ لەو گەردوونەی چوار ڕەهەندی هەیە لەو مێروولانە دەچێت کە لەسەر ڕووتەختێکی دوو ڕەهەندی دەژیت. مرۆڤ لە جیهانێکی سێ ڕەهەندی دەژیت، ئەو جیهانەش سنووردارە لە گەردوون تەنها بەشێکی سادەی دەبینێ، کەچی ئەو ڕووداوانەی کە لە ڕەهەندی چوارەم دەژیت، ئەوا شتێك زیاتر لەو تەڕبوونە نازانێ کە مێروولە کوێرەکە درکی پێدەکات. بۆیە جیهانی گەردوون و جیهانی ئەتۆم لە چوار ڕەهەند پێکهاتوون، واتە بەپێی ڕەوتی (کانشوێن) دەڕۆن وەك ئاینشتاین باسی کردووە. ئەمەش هۆکاری شاراوەی ئەو بابەتە سەیرانەیە کە زانایانی ئەتۆم ئاشکرایان کردووە، کەچی تائێستا ناتوانن شرۆڤەیەکی ماقوڵی بۆ بکەن.

***

لەمیانەی گەشتەکەم بە فڕۆکە بۆ ئەمریکا لە ساڵی ١٩٤٦، تێبینی شتێکم کرد، کە تیۆرەکەی ئاینشتاینم بیرکەوتەوە. بینم فڕۆکە لەسەر هێڵێکی ڕاست بەرەو ئەمریکا ناڕوات، بەڵکو بەسەر هێڵێکی کەوانەیی دەڕوات بەلای فەرەنسا و ئێرلەندا و دواتر بۆلای دوورگەی نیوفولەند دەچێت بەزەریای ئەتڵەستی لەوێشەوە بەرەو ئەمریکا دەڕوات.

من وامدەزانی دەبێت فڕۆکەکە ڕاستەوخۆ بەرەو ئەمریکا بڕوات، لە ڕێگای جەبەل تاریقەوە بۆ دورگەکانی لازور و لەوێشەوە ڕاستەوخۆ بۆ نیویۆرک، چونکە ئەمە هێڵی ڕاستە. ئەویش بەبڕوای ئەوکاتەم کورت و نزیکترە. سەرم سوڕما، ئەمەشم بە یەکێك لە پسپۆڕەکانی فڕۆکەوانی وت، کەچی وەڵامەکەی ئەویش جێگای سەرسوڕمان بوو. ئەو وتی: هێڵی کەوانی بۆ فڕۆکە کورتترە لە فرینی ماوەدووردا، ئەمەش لەبەر کەوانەیی ڕووی زەوییە. خەڵك لە دێرزەمانەوە لەوە ڕاهاتووە بە سواری گوێدرێژ و هێستر و حوشتر سەفەر بکات. ئەمەش وایکردووە وابزانم کەهێڵی ڕاست کورتترە لە هێڵی کەوانەیی، لەڕاستیشدا کورتترە ئەگەر سەفەرەکە ماوە نزیك بێت، بە شێوەیەك چەمانەوەی ڕووی زەوی زۆر سادە دەبێت و حسێبی بۆ ناکرێت.

کەچی بۆ فرینی دوور، چەمانەوەی ڕووی زەوی دێتە هەژمارکردن و بۆ ئەمەش نەخشەکانی فڕۆکەوانی جیاوازی لەگەڵ سەرجەم نەخشەکانی دیکە هەیە کە ئێمە لێیان ڕاهاتووین، لەوانە نەخشەی هێستر و حوشتر! بەڕاستیش کاتێك سەیری ئەو نەخشە نوێیانەم کرد لە بەرچاوم نەخشەی ئاڵۆز و شێواو بوون، لەڕاستیشدا زۆر بەدیقەت بوون، بەڵام شێواوییەکە لە عەقڵی منی بەستەزمان بوو.

ئەو جیاوازییەی لە نێوان نەخشەی فڕۆکە و نەخشەی حوشتر هەیە، ئەوا دروستە نموونەیەکی وەك جیاوازی نێوان ئەندازەی ئەقلیدس و ئەندازەی ئاینشتاین بێت. ئەندازەی ئەقلیدس گەردوونێك پێوانە دەکات لە سێ ڕەهەند پێکهاتووە، ئەو جیهانەیە کە تێیدا دەژین. بەڵام ئەندازەی ئاینشتاین سەرەڕای ئەقلیدس، ئەوا ڕەهەندی چوارەم زیاد دەکات ئەویش ڕەهەندی کاتە کە گەردوون بۆی دەچەمێتەوە. کەواتە ئەو بۆ پێوانە گەردوونیەکەی کەوانەیی گەردوون دەخاتە حسێبی خۆی وەك ئەوەی نەخشەکانی فڕۆکەوانی کەوانەیی ڕووی زەوی لە بەرچاو دەگرێت.

لەوانەیە یەکێك بڵێت: ئەگەر باوەڕمان بەوە کرد چەمانەوەی تەنەکانی ئاسمانمان بە چەمانەوەی فەزای دەوروبەری لێکداوە، ئەی چۆن چەمانەوەی خولانەوەی

ئەلیکترۆن دەکەین کە لەناو ئەتۆم دایە، لەگەڵ ئەوەشدا دەزانین دونیای گەردیلە زۆر بچوکە؟ زانایانی ئەتۆم لە وەڵامی ئەو پرسیارانە دەڵێن: فەزای گەردیلە هەرچەندە بچووکیش بێت ئەوا کەوانییە. کەوانەیی فەزای ئەتۆم گەردیلە لە کاریگەری فشاری دەوروبەری هاتووە کە دەکەوێتە سەر کرۆکی مادده. ماددەش لە تێگەیشتنی ماددە هەمان بۆچوونیان نییە کە خەڵك هەیانە، بەڵکو ماددە لە تێڕوانینی ئەوان کەوانەییەکی سەختە لە(شوێنکات) هەرچەندە فەزاش لەمەڵبەندی ماددە نزیکبێتەوە ئەو کەوانەیی ئەو زیاد دەکات تا دەگاتە ناوەڕۆکی گەردیلە لەکۆتایی چەمانەوەی دا. کەواتە لەناوخودی خۆیدا بەتوندی کەوانەیی بووە، بەشێوەیەك ئەلیکترۆن ناچارە لەناو گەردیلە بخولێتەوە، بۆئەوەی لەگەڵ کەوانەیی ناو گەردیلەکە بگونجێت.

هەندێك لە زانیان باوەڕیان بەو قسەیەیە کەدەڵێ: ئەو مادەیەی بەدەست دەگرین لە دروستکراوی هەستەکانمان، واتە ئەو وەهمانەن کە لێی ڕاهاتووە. لەراستیشدا ئەومادەیە شتێك نییە جگە لەفەزای دەوروبەری، تەنها لە پلەی کەوانەیی بەرەو ڕەهەندی چوارەم جیاوازە. بۆچوونێك هەیە دەڵێ: ئەو تەنانەی لە ئاسمانبوونیان وایانکردووە کە فەزای گەردوون چەماوە بێت، کرۆکی هەر ماددەیەکی تەنە ئاسمانییەکان وایکردووە فەزای دەوروبەری زۆر و کەم لوول بخواتەوە. نموونەی لوولبوونی ئەو فەزایە لە شێوەی ئەو ڕایەخەیە، لە ژوورێك ڕاخراوە. ئەگەر بەشێکمان گرت و لوولمان دا، ئەوا بەشەکانی دیکە ڕایەخەکە بە پێی ئەو لوولکردنەی سەرەتامان لوول دەخواتەوە.

لەوانەش ئەوە دروست بێت کە دەگوترێت ئەو گەردوونە بەر لە دروستبوونی ماددە فەزایەکی درێژبووە بووە، کەوانەیی و کۆتایی نەبووە. کاتێك خودا ماددەی دروستکرد بۆ مەبەستێك کە ئێمە نایزانین، فەزا ئەو کاتە کەوانەیی بوو و ڕەگەزی کات بووە بەشێك لە گەردوون.ئەمەش مانای ئەوەیە کە کات و شوێن بەیەکەوە دروست بوون و ئەوانیش دوو ڕووی یەك هەقیقەتن.

پووختەی قسەکان ئەوەیە ،ئێمە دەچینە سەردەمێك کە بەتەواوی مانای وشە نوێیە و شوێنێك نەماوە بۆ بەڵگەنەویستی رەها و پێوەری گشتی. بوارێك بۆ ئەوە نییە بە شتێك بڵێین ئەمە ناماقوڵە تەنها لەبەر ئەوەی پێچەوانەوەی شتە باوەکانی ئێمەیە. ئەوەی ئەمڕۆ بە ناماقوڵی دەزانین؛ سبەی دەبێتە ماقوڵ. لەوانە ئەو چەند دێڕەی نووسەر لێرەدا بەفیزەوە باسی دەکات لە لای منداڵ و نەوەکانمان ببێتە خورافیات و پڕوپووچیی. ئەزموونەکان ئەوەیان فێرکردووین کە هەر شتێك لە تێڕوانینی ئێمەوە هیچ بێت، ئەوا ڕۆژێك لەڕۆژان دروست دەبێت. کاتێك پێوەرەکانی بیرکردنەوە دەگۆڕێت کە خەڵك لەبەکارهێنانیان ڕاهاتووە. جێگەی داخە بڵێین: ئیبن توفەیل لەخۆبایی بوو؛ ئەو باوەڕی بەدروستی ئەو چەمکە لۆژیکییانە هەبوو کە لە دەوروبەرە فەلسەفیەکەی لێی ڕاهاتبوو؛ وایدەزانی هەتاهەتایە بە ڕاستی دەمێنێتەوە.

دەگێڕنەوە: پیاوێکی مولحیدەکان لە لەندەن موحازەرەیەکی بۆ جەماوەرێکی گەورەداوە؛ ویستویەتی نەبوونی خودا بسەلمێنێت. دوای ئەوەی موحازەرەکەی تەواوبووە؛ وتویەتی" من ئێستا بەڵگەیەکی هەستیتان پێدەدەم کە خوا بوونی نییە" . دواتر یەکێك لە دەستەکانی بەرزەکاتەوە و دەڵی ئەو ئاگادارکردنەوەی کۆتایی بەخوا دەدات کە دەستە بەرزکراوەکەی لە ماوەی پێنج خولەك ببڕێت، ئەگەر نەیبڕێ ئەوا ئاماژەیە کە خودا بوونی نییە. ئامادەبووان لەو ماوەیە چاوەڕوانیان دەکرد خودا دەستی ئەو زەندیقە ببڕێت و ئەوانیش بحەسێنەوە. بەڵام زۆر بەداخەوە بەتەواوبوونی کاتەکە بینیان دەستی ئەو بەساغی ماوەتەوە. ئەو پیاوەش بەهەستی خۆشی سەرکەوتنەوە لە شوێنەکە چووە دەرەوە. ئەو بێباوەڕە لە شێوازی بیرکردنەوە جیاوازییەکی لەگەڵ ئیبن توفەیل و ئەوانی دیکە نییە. ئەو لە باوەڕە مولحیدییەکەی دەمارگیرە، ئەوانیتر لە باوەڕە ئاینییەکەیان کە لە باووباپیریانەوە بۆیان ماوەتەوە دەمارگیرن. هەریەکێکیش پشت بەو بەڵگەنەویستانە دەبەستێت کە لێی ڕاهاتوون.

ئەو بەڵگەیەی کە زەندیقەکە هێناویەوە بەدیدی خۆی و هاوڕێیانی بەهێزە، بەڵام لەژێر ڕۆشنایی توێژینەوەی نوێ لاواز و بێ بەهایە. چونکە بینیمان بەهاو پێوەرە باوەکانی خۆی کە لە ژینگە کۆمەڵایەتییەکانی خۆی وەریگرتووە، بەسەر جیهانێکی دیکە دەسەپێنێت کە ملکەچی ئەو پێوەر وبەهایان نابێت. ئەو دەبینێ خەڵك تووڕەدەبن وتۆڵەدەکەنەوە، ئەگەر یەکێك ڕووبەڕوویان ببێتەوە، ئەوان ئاگادارکردنەوەی کۆتایی پێ دەدەن. لەو باوەڕەش دایە خودا وەك ئەوان بە سۆز هەڵسوکەوت دەکات. ئەو هاوڕێیەمان لەو پەپوولە بچوکە دەچێت کە لەسەر پشتی فیل وەستاوە کاتێك دەیەوێ بفڕێت بە فیلەکە دەڵێ: "ئاگادار بە من دەمەوێ بفڕم." وادەزانێ ئەگەر لەناکاو بفڕێت، ئەوا فیلەکە هاوسەنگی کێشی خۆی لەدەست دەدات.

زۆربەی برایانمان ئەگەر باوەڕدار بن یان بێباوەڕ، بەمشێوەیە بیردەکەنەوە. هەموو بەڵگەکانیان ڕێژەییە و لە جیهانە سنووردارەکەیان وەرگیراوە. ئەوان نازانن ئەو بەڵگانەیان بۆ ئەو جیهانە ناگونجێت کە ناکۆتاییە. من لێرەدا مەبەستم ئەوە نییە بوون و نەبوونی خودا بسەلمێنم. ئەوە پەیوەندی بە منەوە نییە و لە سنووری توانای من نییە. بەڵام ئەوەی مەبەستمە خوێنەر لەوە تێبگات سوودێك لەشتە بەڵگەنەویستەکان نییە، چونکە ئەوانیش ڕێژەیین بە پێی کات و شوێن دەگۆڕێن.

***

ئیبن توفەیل و هاوڕێیانی لە بیرمەندانی کۆن باوەڕیان وایە: ئەگەر مرۆڤ لە بیرکردنەوەی بە پێی قیاسی لۆژیکی ئەرستۆ بەوردی بڕۆن، ئەوا بە حەقیقەتێك دەگەن کە لە هەموو کات وشوێنێك دروستە. کەچی ئەگەر دیقەت بدەینە ئەو قیاسەی ئەرستۆتالیس، دەبینین لەسەربنەمایەکی پڕوپووچ دانراوە، وەك گاڵتەجارییەکە کە لە فیلمەکانی سینەما و تەختی شانۆ دەیبینین.

قیاسی ئەرستۆ لەسەر سێ بنەما وەستاوە، ئەوانە بە پێشەکی گەورە(المقدمە الکبری) وپێشەکی بچووك (المقدمە الصغری)و ئەنجام (النتیجە) ناوی دەبەن. ئێمە

لێرەدا نموونەیەك بۆ خوێنەر دەهێنینەوە. كە هەمان ئەو نموونەیەیە كە لەسەردەمی ئەرستۆوە تائێستا سەرجەم پیاوانی لۆژیك بێ شەرم و بێزار بوون ئاماژەی بۆ دەكەن:

١-هەموو مرۆڤێك دەمرێت.(پێشەكی گەورە).

٢-سوكرات مرۆڤە. (پێشەكی بچووك).

٣- كەواتە سوكراتیش دەمرێ.(ئەنجام).

ئەوانیش مەرجی ئەوەیان داناوە، دەبێت دوو پێشەكییە دروست بن بۆ ئەوەی دەرئەنجامەكە دروست بێت. ئەو رەخنەیەی ئاراستەی ئەو قیاسە دەكرێت، زیاتر لەسەر پێشەكی گەورەیە. ئەگەر دەزانین ئەو پێشەكییەش پشت بە بەڵگەنەویستە باوەكان دەبەستێت ئەوا بۆمان روون دەبێتەوە كە تەواوی قیاسەكە هیچ وپووچە. یادەست بە لێكدانەوەی ئەو نموونە بەناوبانگەی سەرەوە بكەین. دەبینین كاتێك دەڵێن: هەموو مرۆڤێك نامێنێت. وا دەردەكەوێت ئەوان حەزیان لەو نموونەیەیە، چونكە ئەو پێشەكییە گەورە مرۆڤ پێی رازییە و ئەوە دوای ئەوە باوەڕیان بەو قسەیە هەیە. زەحمەتیشە نكوڵی لەو قسەیە بكەین؛ چونكە كەسێك نەبووە لە مێژوودا لە مردن نەجاتی بووبێت.

لەراستیدا هەموو مرۆڤێك دەمرێت، لەناوچوون بەشی هەمویانە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەتوانین گومان لە راستیی ئەو قسەیە بكەین كە باوەڕمان پێیەتی؛ چونكە هەموو ئەوكەسانەمان تاك بە تاك نەبینیوە كە مردوون؛ مەحاڵیشە توێژەر بتوانێ توێژینەوە لە بارەی ژیانی سەرجەم مرۆڤەكان بكات، كە لەسەردەمی باوكە ئادەمەوە تا ئێستا مردوون بۆ ئەوەی لە مردنیان دڵنیابێتەوە. كێ دەزانێ لەوانەیە یەكێك لە خەڵك مابێت و نەمردبێت. دووبارە دەڵێم ئەو گومانە بە گریمان دانرابوو. من خۆم باوەڕم بەو گومانە نییە؛ تەنها بۆ ئەوەم هێناوەتەوە كە بۆخوێنەری روون بكەمەوە، دەكرێت گومان لەوشتانە بكرێت كە خەڵك بارەڕی پێیەتی و بە بەڵگەنەویستی دەزانێ.

ئەگەر دیقەت بدەینە بەر ئەو پێشەکییە گەورانەی لە لۆژیک دەهێنرێنەوە، گومانی تێدانییە کە سەرجەمیان گوزارشتی باوە وخەڵک باوەڕیان پێهێناوە، خاوەن لۆژیکەکانیش هەڵی ئەمە دەقۆزنەوە بۆ ئەوەی پێوانە جۆراوجۆرەکانی خۆیان بەسەر بسەپێنن. نموونەی ئەوەی دەڵێن:" هەموو شتێك هۆكاری خۆی هەیە". ئەمە لە دیدی ئەوان یاسایەکی بەڵگەنەویستە نابێت کەس گومانی لێ بکات، ئەمە لە لای ئەوان بە "یاسای هۆکاربوون"ناسراوە. ئەوان بۆ هەموو شتێك لە دەوروبەریان هۆکاری خۆی هەیە، لەوە راهاتوون تا ئەمە بەناخی بیرکردنەوە لۆژیکیەکان شۆڕبۆتەوە. ئەگەر یەکێکیش نارەزایی دەربڕێت و وتی:" چۆن زانیوتانە کە هەموو شتێك هۆكاری خۆی هەیە؟ ئایا توانیوتانە هەموو شتەکانی زەوی و ئاسمان بپشکنن بۆ ئەوەی هۆکارە شاراوەکانیان ئاشکرا بکەن؟" پێدەکەنن و دەڵێن ئەمە سۆفسەتەیە.

***

یەکێکی دیکە لە یەقینە لۆژیکییەکانیان ئەوەیە دەڵێن:" دوو دژبەیەکتر کۆنابنەوە" ئەگەر وتمان: ئەو یەقینەتان لە کوێ هێناوە؟ وەڵامیان ئەوەیە:ئەمە لە پێویستیەکانی عەقڵی دروستە. واتە راستترە بڵێن: ئەمە لە پێویستیەکانی نەریتی بیرکردنەوەیە، کە لەسەری راهاتوون. هەر شتێك بەعەقڵی ئەوان راهاتبێت، لە دیدی ئەوان دروست و بێگەرد دەبێت.

***

ئەمڕۆ زانایان بە تەواوی باوەڕ بە هیچ یەقینێك ناهێنن، تەنانەت ئەگەر هەموو خەڵك لەسەر دروستی ئەو یەقینە کۆك بێت. ماوەیەکی زۆر بەسەر خەڵك تێپەڕی باوەڕیان بە تیۆری کێشکردن هەبوو، کە نیوتن دایبنابوو. کەس نەیوێرا گومانی لێبکات. وەك بەڵگەنەویستێك بوو کە پێویست بوو بیرکردنەوەی دروست باوەڕی پێ بکات. دواتر روون بۆیەوە کە ئەمەیان گریمانێکی کاتییە؛ هەتاهەتا بە راستیی نامێنێتەوە. رۆژانێك زانایان باوەڕیان بە بوونی ماددەی(ئەسیر) هەبوو لە گەردووندا، دواتر

دەرکەوت کە ئەمە بوونی نییە، دواتر تیۆری (شوێنکات) لەلایەن ئاینشتاین دانرا و شوێنی کێشکردن وئەسیری گرتەوە. کێ دەزانێ لەوانەیە داهاتوو کودەتایەکی شاردبێتەوە، بەشێوەیەك (شوێنکات) بێ شوێن بمێنێتەوە!

***

ولیەم جیمس دەڵێ: هەقیقەت شتێك نییە، تەنها گریمانێکە مرۆڤ مەزەندەی دەکات بۆ ئەوەی لە چارەسەرکردنی کێشەکانی ژیان پەنای بۆ ببات. هەقیقەتی رەهاش بوونی نییە، ئەگەر هەش بێت ئەوا مرۆڤ تێی ناگات، چونکە لە ژیان سوودی بۆ ئەو نییە. مرۆڤ پێویستی بە هەقیقەتی رێژەیی هەیە کە لە کێشەکانی رۆژانەی هاوکاریان دەکات، زۆرجار وەهم بۆ ئەو لە هەقیقەتی رەهای هەڵواسراو بە حەواوە بەسوودترە.

بینیمان چۆن تیۆری ئەسیر و کێشکردن لە دیدی زانایانی نوێ بوون بە وەهم. بەڵام ئەو وەهمە لە کاتی خۆیدا بۆ زانایان سوودمەند بوو؛ چونکە چەندین دیاردەی گەردوونی بۆئەوان شرۆڤە دەکرد و لە چارەسەرکردنی کێشەکان هاوکاری دەکردن.دواتر تیۆری (شوێنکات)هات، کە لە دەستەخوشکەکانی پێشووی سوودبەخشتر بوو، چونکە کێشە کۆن و نوێیەکانی چارەسەر دەکرد. کەواتە ئەو راستترە. کاتێکش زانایان تووشی کێشەی دیکە دەبن و ئەو تیۆرە ناتوانێ چارەسەری بکات، ئەوا بەدوای گریمانەیەکی دروستتر و پڕ ئاماجتر دەگەڕێن. بۆیە مرۆڤ ناچارە چەندین هەقیقەتی نوێ دابهێنێت بۆ ئەوەی چارەسەری کێشە لەناکاوەکانی بکات. ئەو بایەخ بەوەش نادات چ هەقیقەتێکی رەها لە قوڵایی گەردوون حەشار دراوە کە هیچ پەیوەندییەکی بە خەمەکانی ئەو نییە.

***

بیرمەندانی کۆن رەزامەندی لەسەر ئەو بۆچوونە دەرنابڕن، ئەوان هەزاران ساڵە لەسەر ئەوە راهاتوون، پێنەگەیشتوون و پێی ناگەن. ئەوان وا خەیاڵ دەکەن کە بەو جۆرە هەقیقەتە گەیشتوون و بەمەش دڵخۆش بوون. ئەگەر ئەوەی دەیڵێن راست

بێت، ئەوا دەبێت لەسەر ئەو هەقیقەتە کۆك بن کە پێی دڵخۆش بوون. کەچی تا ئێستا ئەوان مشتومڕی لەسەر دەکەن و لەسەری ناکۆکن؛ هەر گرووپێك بەوە دڵخۆشە کە هەیەتی و لەوە تورەیە کە لەلای خەڵکانی دیکەیە.

هۆکاری ئەوجیاوازییە هەمیشەییەی نێوانیان ئەوەیە ئەوان پشت بە قیاسی لۆژیکی دەبەستن کە لەسەر بەڵگەنەویستە باوەکان بونیادنراوە، ئەوانەش بەپێی کات وشوێن دەگۆڕێن. هەرکۆمەڵگایەك بەڵگەنەویستی خۆی هەیە و باوەڕیشی بەوە هەیە پێوەری هەقیقەتەکەی تاهەتایە نەمرە. ئەوانەی لۆژیك بەکاردەهێنن تەنها بەو شتە باوانە ناوەستن کە خەڵك باوەڕی پێیەتی، بەڵکو بۆخۆیان چەندین بەڵگەنەویستی تایبەت دروست دەکەن، وەك شمشێرێك بەدەستی خۆیان بەکاردەهێنن وهێرش دەکەنەسەر هەرکەسێك کە رقیان لێی دەبێتەوە و هەر بیرۆکەیەك رەتدەکەنەوە کە بە دڵی ئەوان نەبێت.

یەکێك لە گاڵتەجارییەکانی رێکەوت ئەوەیە؛ ئێستا دەبینین هەقیقەتی رێژەیی بەسەر توێژینەوە سروشتییەکان زاڵە، کەچی هاوڕێیانمان هێشتا تەنها باوەڕیان بە هەقیقەتی رەها هەیە لە توێژینەوە کۆمەڵایەتییە و هزریەکانیان. ئەمە زۆر بەزەقی لە توێژینەوە مێژووییەکانیان دەبینن. ئەگەر ئەوان پیاوانێکی مێژوویان خۆشویست، ئەوا دەگەڕێنەوە سەر هەموو ئەو کارانەی ئەنجامیان داوە، وە ئەو بیرۆکانەی باسیان کردووە. بۆ ئەمەش چەندین بەڵگەی عەقڵی و نەقڵی کۆدەکەنەوە بۆ ئەوەی بسەلمێنن کار و گوفتاریان دروستە و بۆ هەموو کات و شوێنێك گونجاوە. بەڵام ئەگەر رقیان لە پیاوانێکی مێژوو بێت، هەموو کاروگوفتاریان ناهەقییە. تەنانەت ئەگەر هاوشێوەی ئەو کاروگوفتارانەش بێت کە کەسە خۆشەویستیەکەی ئەوان ئەنجامی داوە.

حەزناکەم پەنجە بخەمە سەر ئەو جیاوازییانەی لە توێژینەوەکانی ئەوان هەیە، لەڕاستیدا چەندین نموونەم دۆزیوەتەوە، بەڵام نامەوێ بیاندرکێنم ئەوەك تا رۆژی مردن قیامەتم بۆ هەڵسێتەوە. خوێنەر دەتوانێ چەندین نموونە لەو جیاوازیانە لە

قسە ئاساییەکانی ئەوان بدۆزێتەوە کە لە دانیشتنە تایبەتەکانیان ئەنجامی دەدەن. ئەوان ئەگەر رقیان لە کەسێك بوو بینیان پۆشاکێکی شیك و گرانبەهای پۆشیوە، ئەوا قسەکانیان بەوشێوەیە دەست پێدەکەن: پۆشاکی گرانبەها سەرپێچی فەرمانی خودا و پێغەمبەرە، دواتر چەندین بەڵگەی عەقڵی و نەقڵی دەهێننەوە کە پاڵپشتی ئەوان دەکات.

ئەوان دوودڵ نین لە کاتێکی دیکە بەڵگەی ئەوە بهێننەوە بۆ ئەوەی بۆچوونێکی پێچەوانەی سەرەوە بسەلمێنن، ئەمە کاتێك ئەگەر تێبینیان کرد ئەوەی رقیان لێ دەبێتەوە جلێکی کۆن و هەرزانی پۆشیوە، ئەوکاتە بەڵگەی عەقڵی و نەقڵی هەردەم لەبەر دەستیان ئامادەیە. لەبەر ئەمەشە راستە ئەگەر بڵێین قیاسی لۆژیکی لە لای ئەوان بارگیرێکە بۆ مەبەست و سۆزی خۆیان لە کاتی پێویست بەکاری دەهێنن. دەیانبینی دەتوانن لەو دانیشتنە بەڵگەی دروستی شتێك بهێننەوە، لە دانیشتنێکی دیکەش بەڵگەی هەڵەی هەمان شت بسەلمێنن. ئەوان لە(پێشەکییە گەورە) کانیان چەندین قسەی شاعیران وپەندی پێشینان و ئەو قسانە بەکاردەهێنن کە لێرە ولەوێ لە کتێبەکان وەریانگرتووە، خوا نەبێت کەس بەراستیان نازانێ. ئەوان سەرەتا سەیری بۆچوونەکە دەکەن، ئەگەر پەسەندیان کرد، ئەوا بەدوای پێشەکی گەورە دەگەڕێن، بۆ پشتڕاستکردنەوە گونجاو بێت. بەڵام ئەگەر نەیاندۆزییەوە ئەوا جیاواز دەبن ، یان لێکدانەوەی بۆ دەکەن. لە هەموو ئەوکاتانەش قیاسی لۆژیکی بەپێی ویستی ئەوانە.

***

زانایانی کۆمەڵناسی لە مشتومڕی تایفەکانی ئاین بەروونترین شێوە ئەو جیاکارانەیان بینیوە، هەموو تایفەکانی ئایینیش لەسەر دوو جۆری سەرەکی دەبن: جۆرێکیان مەیلی بەلای دەسەڵاتدارەوە هەیە، جۆرەکەی دیکە مەیلی بەلای رەعیەتەوە هەیە. بۆیە دەبینین هەر تایفەیەك بەڵگەی کۆدەکاتەوە بۆ ئەوەی پشتگیری لە گرووپە خۆشەویستەکەی خۆی بکات هەرچەندە هیچ وپوچیش بێت.

ئەم بۆچوونەی سەرەوە بەشێوەیەکی سەیر بەسەر تایفە ئیسلامییەکان جێ بە جێ دەکرێت. ئەو کتێبانەی پیاوانی ئایینی لە تایفە جیاوازەکانی موسڵمانانەوە بڵاوی دەکەنەوە، پڕن لەو جیاکارییە لۆژیکیانە, تەنانەت کتێبێك نییە خاڵی بێت لێیان. تۆ هێشتا نازانی نووسەر سەر بەکامە تایفەیە کەچی دەزانیت ئاراستەی قیاسە لۆژیکییەکانی بەتەواوی روون و ئاشکرایە.

بۆ نموونە لە کتێبی(**العواصم في القواسم**) کەلەلایەن لیژنەی لاوانی موسڵمان لە میسر بڵاوکراوەتەوە، دەبینی چەندین جار ستایشی معاویە و یەزیدی کوڕی وەمەروان وعەبدولمالیکی کوڕی بەچەندین جۆر کراو، ئەوان ئیمامی پیاوچاك و پیاوچاکی ئایین بوون، خوا لێیان رازی بێت. کتێبەکە چەندین حەدیس و قسە دەهێنێتەوە بۆ ئەوەی ئاماژە بە چاکەکانی ئەوان بکات و بەشێکی دیکەش فەرامۆش دەکات. بە تێڕوانینی ئەوان معاویە لە دادپەروەریی و لەخواترسی وەك مەهدی بووە، پێغەمبەر فەرمویەتی" اللهم اجعله هاديا و مهديا و اهد به".

دەگێڕنەوە رۆژێکیان پێغەمبەر لەخەو هەڵساوە و پێکەنیوە، چونکە لەخەودا خەڵکانێکی بینیوە لە پێناو خودا جەنگاون و لە ناوەڕاستی دەریا وەك سەرداری خێزان وەستاون. بێگومان مەبەستی پێغەمبەریش لە معاویە بوو ئەوکاتە فەتحی جەزیرەی قوبرسی کردبوو. معاویە بینرابوو لە مینبەری مزگەوتی دیمەشق وتاری بۆ خەڵك دەخوێندەوە وجلەکەی بەپینە بوو، جارێکی دیکەش لە بازاڕ بینرابوو کە دوای خزمەتکارێکەوە سوار بووبوو کراسێکی بەپینەی گیرفانی لەبەرکردبوو. گەورە یارانی دەستیان بە کراسەکەی دەگرت چونکە بە پیرۆزیان دەزانی. سەرکردەی گەورە زەحاك بن قەیس بینراوە کە لە مزگەوتی مەدینە نوێژی لە نێوان گۆڕی پێغەمبەر و مینبەرەکەی کردووە. بوردە(فەروە) پینەدارەکەی معاویەی پۆشیوە، تەنانەت یەکێك لە ئیمامەکانی فەرمووده معاویەی لەڕووی دادپەروەرییەوە لە عەلی بەباشتر زانیوە.

ئەو فەرموودەیەی لە پێغەمبەرەوە ریوایەت کراوە کەدەڵێ:" **الخلافه ثلاثون ثم تعود ملكا**" . ئەمە لە دیدی نووسەرەوە سەحیح نییە، ئەگەر دروستیش بێت ئەوا لێکدانەوەی دیکە لەخۆیەوە دەگرێت خودا لەبارەی داود(کە باشترە لەمعاویە) وتویەتی" و اتاه الله الملك و الحكمه" واتە پێغەمبەرایەتی دەبێتە موڵک. ئیمام ئەبوزەرعەی رازی پیاوێکی بینی کە زەمی معاویەی دەکرد، ئیمام لە بارەی هۆکارەکەی دەپرسێت. پیاوەکە وەڵامی دەداتەوە:" چونکە عەلی کوشتووە". ئیمام ئەبو زەرعە دەڵێ:" دەڵێن خودای معاویە رەحیمە، دوژمنی معاویەش کەریمە، تۆ پەیوەندیت بەو دووانە هەیە. خوا لێیان رازی بێت".

سەبارەت بە دانانی یەزید بە خەلیفە لەلایەن معاویەوە، ئەوا مەبەستی معاویە لە مەترسی پەرتەوازەبوونی گوتاری موسڵمانان ئەوکارەی کردووە. وەك ئەسحابەی گەورە عەبدوڵلا کوڕی عومەر ئاماژەی بۆ کردووە، گوایە سەرەڕای ئەمەش یەزید پیاوێکی باش بووە ئیمام لەیس بن سەعەد بە میری موسڵمانانی ناوبردووە. ئەگەر بگوترێت یەزید عەرەقخۆر بووە، ئەمە دەبێت دووشاهێدی لەسەر بێت، کێ شاهێدی بۆ دەدات؟ بەڵکو دادپەروەری بەدادی خۆی شاهێدی دەدات. کەچی حوسێن لە شمشێری شەریعەت نووسراوە دوای ئەوە شیعەکانی هانیان دا جیاوازی بخاتە نێوان موسڵمانانەوە.

لەوکاتەی دەبینین ئەو نووسەرە بەڵگەی یەکلاکەرەوەی هەیە بۆ دادپەروەری معاوییە و یەزید و ئەوانیتر، ئەوا نووسەرێکی دیکە لە جۆرێکی دیکە دەبینین ئەویش بەڵگەی یەکلاکەرەوەی هەیە، بۆ بۆچوونێکی پێچەوانەوە. هەرکەسێك وادەزانێ باوەڕەکەی ئەو یەکلاکەرەوەیە و هەقیقەتی رەها لە لای ئەوە.

یەکێك لە پیاوانی ئاینی کتێبێکی بلاوکردۆتەوە تیایدا پشتگیری خۆی بۆ نەریتی لەخۆدان(التطبير) دەکات، کە لە هەندێك شاری عێراق لەو سەردەمامان باوە. خەڵك لە رۆژی عاشورا بە چەقۆ لەخۆیان دەدەن و هەندێك لە پێناو ئەمەدا دەمرن. لەو

کتێبەدا چەند رستەیەکم بینی دەمەوێ بیگوازمەوە بۆ ئەوەی خوێنەر لە رووی بەکارهێنانی لۆژیکەوە لەگەڵ تێکستی پێشوو بەراوردی بکات:

" کاتێك بۆ شیوەنی ئەو ئیمامە شەهیدە چەندین پیاوانی گەورەی ئایین بەرگەی زیانی خۆیان گرتووە، لەوانە عەباس کوڕی میری موسڵمان بووە کە چاکترین کوڕی باوکی بووە لە نێوان دوو براکەی حەسەن وحوسێن. دوای ئەوەی بە شمشێرەکەی ریزەکانی ئەهلی کوفەی بڕیوە و گەیشتۆتە کەناری فورات، زۆر تینوو دەبێت، بەشێوەیەك وەسف ناکرێت. دوای ئەوەی ئاوەکەی لە دەمی خۆی نزیك کردەوە بۆ ئەوەی بیخواتەوە، تینێتی حوسێنی برای و ئەهلی بەیتی بیرکەوتەوە، ئاوەکەی رشت و وتی:" ئەی ئاو دەمم لە تۆ نادەم، کاتێك حوسێن براکەم و منداڵەکانی تینوو بن".

"کەواتە چی رێگرە لە بەردەم موسڵمانانی دیکە کە لە پێناو ئەو شیوەنە زیانی خۆیان قبوڵ بکەن، دوای ئەوەی ئەو پیاوە مەزنە قبوڵی کرد؟ مەبەستم عەباس کوڕی عەلییە، کە پێگە بەرزەکەی ئەو فەرامۆش ناکرێت، لە زانینی ئایینی خودا و بڕیارەکانی لە جیاکردنەوەی حەرام و حەڵاڵ. کاتێك ئەمە لەبەرچاو بگرین، پێویست بەوە ناکات حوکمی حەرامبوون بدەین، دوای ئەوەی بنەمای شەرع و رێساکانی زانست هیچ پاساوێك بۆ ئەمە نادەن".

خوێنەر لەو دوو برگەیەی سەرەوە نموونەی توانای کەسانی خاوەن لۆژیکی کۆن دەدۆزێتەوە کە چۆن پێشەکییەکانیان بەپێی ئارەزووی خۆیان دادەنێن. بۆیە نووسەر پشتگیری لە (لەخۆدان) دەکات و بەچاکی دەزانێ، چونکە ئەمە لە شیوەنی حوسێنە، لاواندەوەی شەهیدیش بێگومان کارێکی باشە.

ئەگەر بەپێی قیاسی لۆژیکی شیکاری ئەو برگانە بکەین، بەمشێوەیە دەبێت:

١-لاواندنەوەی شەهید چاکەیە(پێشەکی گەورە).

٢-لەخۆدان لاواندنەوەی شەهیدانە(پێشەکی بچووك).

٣- کەواتە لەخۆدان (تەتبیر) کارێکی باشە.(ئەنجام).

لێرەدا بۆ خوێنەر روون دەبێتەوە کە چۆن نووسەر بە قیاسی دروستی ئەرستۆ داکۆکی لە دیاردەی تەتبیر دەکات. تۆ ناتوانی گومان لە پێشەکی گەورە بکەیت، چونکە گومان سیفەتی سۆفسەتەکانە. ناشتوانیٚ گومان لەپێشەکی بچووک بکەیت، چونکە ئەو هاوڕێیەمان نموونەی چیرۆکی عەباس کوری عەلی هێناوەتەوە، چونکە ئەمەش سیفەتی زندیقەکانە ئەمەش لەتۆمەتی یەکەم بەدترە. بۆیە ناچاری دروستیی ئەنجامەکە قبولٚ بکەیت و کارەکەت رادەستی خودا بکەیت، ئەمەش چاکترە لەوەی بە سۆفسەتە و زەندیقی تۆمەتبار بکرێت و لە ژیانی دونیا و کۆتایی دا رەوانەی دۆزەخ بکرێت. ئەگەریش هاتوو گوزراشتەکانی نووسەری یەکەم بەپێی لۆژیکی ئەرستۆ رێکبخەین، ئەوا بێگومان بەو ئەنجامە دەگەین کە نووسەرەکە خوازیاریتی، هیچ رێگایەکی دیکە نییە، ئەو نموونەیەش بۆ خوێنەر دەهێنینەوە:

١-رێگەنەدان بە پەرتبوونی موسڵمانان واجبە(پێشەکی گەورە)

٢- دانانی یەزید لە پێناو رێگرتن بوو لە پەرتەوازەیی موسڵمانان.(پێشەکی بچووک).

٣- ئەوەی معاویە لە دانانی یەزید ئەنجامی دا واجب بوو لەسەر ئەو (ئەنجام).

موسڵمان ناتوانێت گومان لە دروستی پێشەکی یەکەم و دووەم بکات، چونکە پێشەکی یەکەم دراوەتە پاڵ خودا و پێغەمبەر، پێشەکی بچووکیش پشتی بە بۆچوونی یاوەری گەورە عەبدوڵلا کوری عومەر. ئەوەیان وەک ئەستێرەیە لە هیدایەت، بۆیە تەنها لەسەر موسڵمان پێویستە خۆی رادەستی دروستی ئەنجامەکە بکات وملکەچ بێت.

***

لەو شرۆڤەکردنە مەبەستم ئەوە نییە زەمی تایفەیەك و کەسێکی دیاریکراو بکەن. بۆ خوێنەر روون بۆتەوە کە کەسانی لۆژیکی کۆن هەموویان تووشی ئەو دەردە بوون، بۆیە جیاوازی لەنێوان تایفەیەکان نییە. لەوانەیە زێدەرۆیی نەکەین ئەگەر بڵێین هەموو تایفە ئیسلامییەکان لە رووی لۆژیکەوە یەك تایفەن و دروستە بە(تایفی ئەرستۆ تالیسی) ناویان بنێین. ئەوان پیاوێکیان خۆش دەوێ و رقیان لەویترە. بەڵام

هەموویان پشت بەبەڵگەیەکی هیچ دەبەستن کە لۆژیکی زانستی نوێ قبوڵی ناکات. ئەگەر ئەوان بەپێی بەرژەوەندی کۆمەڵایەتی و پێشکەوتنی شارستانی تێڕوانینیان بۆ پیاوەکانی مێژوو هەبوایە ئەوا کەم یان زۆر بەوانمان باوەڕ دەکرد.

کەموکوڕی گەورە ئەوەیە ئەوان بەکردار پرەنسیپی دژ بەیەکتر پەیڕەو دەکەن، کەچی لە ڕووی تیۆرییەوە رقیان لێیەتی. ئەوان بە قیاسە لۆژیکییەکانیان بەدوای ئارەزووی دڵیان دەڕۆن، کەچی بانگەشەی ئەوە دەکەن گوایە بەدوای هەقیقەتی رەها دەگەڕێن. کەچی لۆژیکی نوێ بە کردار و تیۆر نکۆڵی لە بوونی هەقیقەتی رەها کردووە. ئەو لە هەر بیرۆکەیەک لایەنێکی دروست لە چوارچێوەیەکی تایبەت دەبینی. ئەو بیرۆکەیەی لەدیدی تۆ هەڵەیە، لەدیدی خەڵکانی دیکە دروستە. هەرکەسێک بەو چاویلکەیە سەیری هەقیقەت دەکات کە کۆمەڵگا و بەرژەوەندیەکان و گرێ دەروونییەکان بۆیان داناوە. ئەوەی تەنها لەسەر توێژەریش پێویستە ئەوەیە لایەنی ڕاست و هەڵە لە بیرۆکەکە دەستنیشان بکات و دواتر بەشێوەیەکی گشتی تاوتوێی کاریگەرییەکەی بەسەر پێشکەوتنی شارستانیەتی مرۆڤایەتی بکات.

سۆفسەتە چییە؟

مامۆستا مورتەزا عەسکەری کتێبێکی نووسیوە بەناوی" لەگەڵ دکتۆر عەلی وەردی" لەو کتێبەدا هەوڵ دەدات ئەوەی لە هەردوو کتێبی" واعیزی سوڵتانەکان" و " ریزپەڕەکانی ئەست" پوچەڵ بکاتەوە. ئەوەی ئەو نووسەرە لە رەخنەگرەکانی دیکە جیادەکاتەوە ئەوەیە بایەخی بە لایەنی لۆژیکی داوە. بەگەرموگوڕیش داکۆکی لە لۆژیکی ئەرستۆتالیس دەکات و بێ وچان هێرشدەکاتە سەر لۆژیکی سۆفسەتەکان. مامۆستا عەسکەری من بەوە تۆمەتبار دەکات، گوایە هەواداری سۆفستەکانم و بانگەشە بۆ لۆژیکەکەیان دەکەم و بەرگریان لێ دەکەم. لەوانەیە وابزانێ من لەو تۆمەتە توڕەدەبم و هەوڵی ئەوە دەدەم خۆم بێتاوان بسەلمێنم. ناشزانێ من شانازی بەوە دەکەم سۆفستائی بم، بەلای منیشەوە سۆفستە باشترە لە پڕوپووچییە لۆژیکییەکانی لایەنگرانی لۆژیکی کۆن.

یەکێك لە باشیەکانی سۆفسەتە ئەوەیە دووڕوو نییە. ئەو باوەڕی بە هەقیقەتی رێژەیی هەیە لە ڕووی کردار و رەفتارەوە. بەڵام ئەوانەی لۆژیکی کۆن بەکاردەهێنن لە ڕووی تیۆرییەوە باوەڕیان بە هەقیقەتی ڕەها هەیە، بەڵام لە رووی کردارییەوە

سەرپێچی ئەو حەقیقەتە رەهایە دەکەن، وەك لە بەشی پێشوو بینیمان. هەر کۆمەڵێك داکۆکی لەو حەقیقەتە دەکات کە ئەو شارەزووی دەکات، دواتریش بانگەشەی ئەوە دەکات کە ئەو یەکێکە لە داواکارانی حەقیقەتێکی نەمر کە بۆ هەموو کات و شوێنێك دەگونجێت.

قوتابییەك لە یەکێك لە موحازەرەکانم لە کۆلیژی ئاداب و زانستەکان وتی: "سوودی ئەو کۆمەڵناسییە چییە کە بەیانی و ئێوارە بەسەر سەرمان دەبارێنی؟ ئێمەش سیستەمێکی کۆمەڵایەتی نەمرمان هەیە، کە بۆ هەموو کات و شوێنێك دەگونجێ- ئەویش سیستەمی ئیسلامییە- بۆیە شتێکمان لەسەرە ئەویش جێ بە جێ کردنی ئەو سیستەمەیە لە کۆمەڵگاکانمان، ئەوکاتیش مرۆڤایەتی لەگەڵ ئێمە دڵخۆش دەبێت بە فەرمانی خودا". بەقوتابیەکەم وت: " ئەو سیستەمەی کە تۆ باسی دەکەی زانایانی ئایینی لەسەری جیاوازن. هەر کۆمەڵێك پێچەوانەی کۆمەڵەکەی دیکەی هەیە. وەك دەردەکەوێ رێکەوتنی زاناو فەقیهەکانی ئیسلام نەبووە، تەنها لەسەر چەند بابەتێك نەبێت لەوانە پارەی حەمام و سەرتاش و رشتنی ئەو تەحینەی مشکی تێکەوتووە و حەرامکردنی گۆشتی بەراز و شوشتنی شوێنی خەتنەکردن ئەگەر بەریەك کوتن.[١٠٥] لەمانە روون دەبێتەوە کە فەقیهەکانی ئیسلام تەنها لەسەر بابەتە هیچەکان رێکەوتوون کە لە ژیانی گشتیدا بابەخیان نییە، کەچی بابەتی گەورەی وەك خەزێنەی باج و چۆنیەتی خەرجکردنی سامانی نەتەوە و مافی ئافرەت و هەڵبژاردنی وسوڵتان، ئەوا ئەوان لەسەر ناکۆکن و تائێستاش هەر ناکۆکن. ئەی کەواتە لەکوێ سیستەمێکی نەمر بهێنین بۆ ئەوەی بۆ هەموو کات وشوێنێك بگونجێ؟."

قوتابییەکە وەڵامی دایەوە و وتی: " پێویستە لەسەرمان ئەو مەزهەبە فقهییانە وەربگرین کە لە عەقڵی سەلیم نزیکن" ئەمە وەڵامێکی نایابە. بەڵام ئەگەر

[١٠٥] مصطفى عبدالرزاق، الاجماع في الشريعة الاسلامية، ص٢١

بگەڕێینەوە سەر قوتابخانە فقهییەکان ئەوا دەبینین هەموویان بانگەشەی ئەوە دەکەن کە بیروڕاکانیان دروستن و لە عەقڵی سەلیم نزیکن. ئەگەر یەکێکمان قبوڵ کرد ئەوا ئەوانی دیکە لێمان تووڕەدەبن و هێرشمان دەکەن سەر. بە ستەمکار و نەزانی و کوفر تۆمەتبارمان دەکەن. کێ دەزانێ لەوانەیە ئێمە هەڵە بین و ئەوان لەسەر هەق بن. ئەگەر هاتوو مەزهەبەکانی دیکەشمان ناچار کرد کە بەدوای ئێمەوە بن، ئەوا ئەوکات ئێمە هیچ جیاوازییەکمان لەگەڵ سوڵتانێکی زۆردار نییە، لەوانەی مێژوویان پڕ کردووە لە ستەم و هیچ و پووچی خۆیان و واشدەزانن کە ئەوان دادپەروەرن.

نابێت ئەوە لەبیر بکەین کە ستەمکاران، ئەوانەی هەزاران کەنیزەیان بە سامانی میللەت دەکڕی، ئەوا ژمارەیەکی زۆری فوقەهایان بەدەورە بوو، کە بۆ پاڵپشتی کارەکانی سوڵتان چەندین بەڵگەی عەقڵی و نەقلیان دەهێنایەوە. گوایە ئەمە تەبایە لەگەڵ ئەوەی خوداو پێغەمبەر فەرمانی پێکردووە– ئامین خودای گەورە!

***

گرنگترین شت کە ئەمڕۆ گەلانی نوێ سەرقاڵ دەکات، جێ بە جێ کردنی دادپەروەریی کۆمەڵایەتییە. خەڵک ئەمڕۆ بایەخ بەوە نادات ئەگەر مشک کەوتە ناو تەحین دەبێت تەحینەکە بڕێژێت، بەڵکو لەوانە مشکەکەش بخوات ئەگەر زانست ئەوە بدۆزێتەوە کە ڤیتامین لە گۆشتەکەی دایە. ئەمڕۆ دادی کۆمەڵایەتیی ئامانجی هەموو ڕێبازە هاوچەرخەکانە، ئەمە تەوەری مشتومڕی نێوانیانە. دەتوانین بڵێم ئەو ڕێبازە کۆمەڵایەتییانە بەجیاوازی بۆچوونەکانیانەوە، لە سەر بنەمای تێگەیشتنی سۆفسەتەکانی کۆن لەدادپەروەریی دەگەن.

ئەفلاتون بڕوای وابوو کە دادپەروەریی بریتییە لە بیرۆکەیەکی ئەبستراکت، دەتوانرێت بە بیرکردنەوەی دروست پێی بگەین. کەچی سۆفستەکان بەپێچەوانەوە پێیان وابوو دادپەروەریی دروستکراوی مێژوو و ئەنجامێکی کارلێکردنی

کۆمەڵایەتییە[106]. ئەمەش مانای ئەوەیە کە دادپەروەریی بیرۆکەیەکی رووت نییە لەبۆشاییی وەستابێت، بەڵکو دروستکراوی پێشکەوتنی مێژووە. کەسیشیش ناتوانێت دەستنیشانی بکات, ئەوانە نەبێت کە لە پێکهێنانی مێژوو بەشدارن. یەکێك لە پرەنسیپە ناسراوەکانی سۆفستەکان ئەو قسەیەی ئەوانە کە دەڵێن:" مرۆڤ پێوەری هەموو شتێکە" ئەوان بەو پرەنسیپەیان توانیان خزمەتێکی گەورەی مرۆڤایەتی بکەن. پرۆفیسۆر زیلەر دەڵێ:" ئەو خزمەتە بەردەوامە کە سۆفستەکان پێشکەشی فەلسەفەیان کردووە ئەوەیە سەرنجەکانیان خستوتە سەر توێژینەوە لە بارەی مرۆڤەوە و بنەمای پەروەرەی سیستەماتیکیان داناوە"[107].

سەرەرای ئەمەش سۆفستەکان بۆ ئەوە دەچن، کەهەقیقەت بریتییە لە دژبەیەك و رکابەریی. هەر مرۆڤێك بەپێی بەرژەوەندی و ئارەزووی خۆی سەیری هەقیقەت دەکات، لەنێوان ئەو رکابەرییەی هەقیقەتی تاکەکان ئەوا هەقیقەتی ماناوەند دەردەکەوێت، کە بەشێوەیەکی گشتی سوودی بۆ مرۆڤایەتی هەیە[108]. ئەگەر بیرمەندانی کۆن لەو تیۆرەی سۆفستەکان بەتەواوی تێدەگەیشتن و بایەخی تەواویان پێدەدا، ئەوا بەشێکی گەورەی ئەو ستەمکارییە نەدەبوو، کە لەمێژوودا کەڵەکە بووە. تێبینی ئەوە دەکرێت کەستەمکارانی سەدەکانی رابردوو خاوەن عەقڵیەتێکی ئەفلاتونی بوون، جا هەستیان کردبێت یان نا. بۆیە دادپەروەرییان بە خواستی خۆیان پێوانە دەکرد. دواتر پێیان وابوو کە ئەو پێوانەی ئەوان نەمر و رەهایە و جێگای مشتومڕ نییە, بۆیە بێنیمان ستەمیان لە خەڵك دەکرد و خۆشیان بە دادپەروەر دەزانی. ئەگەر یەکێکیش نارەزایی بوویە ئەوا هاواریان دەکرد" ئەی جەلاد، وەرە لەسەری ئەو زەندیقە بدە". بەمەش زەندیق دەچێتە دۆزەخ ,نەفرەتی خودای لێ دەبێت.

---

[106] Farrington,greek science.p87
[107] Zeller,qutlines of history of greek philosophy. P110
[108] عبدالرحمن البدوي، ربيع الفكر اليوناني، ص٢٣٠-٢٣٦

ئەمڕۆ گەلانی هاوچەرخ دڕکیان بەهەڵەی ئەو تیۆرەی ئەفلاتون کردووە لە بارەی چەمکی دادپەروەرییەوە. بۆیە کەم یان زۆر مەیلیان بەلای تیۆری سۆفستەکانەوە هەیە. بۆیە چەمکی دادپەروەریی ئەوەیە کە زۆرینەی خەڵك بۆی دەڕوانێ. ئەمڕۆ خەڵك زیاتر لە پێداویستی و کێشەکانیان دەگەن، نەوەك ئەو لوتبەرزە ئەفلاتونییەی کە لە کۆشکی بلورین دانیشتووە و سەیری دادپەروەریی دەکات. ئێمە نکۆڵی لەوە ناکەین خەڵك هەندێکجار هەڵە دەکەن وهەندێکجاریش فریو دەخۆن، زۆرجاریش وەهم و خەیاڵپڵاویی بەرەو بەدکاریی و بێهوودەییان دەبات. بەڵام کاتێك ئەوە دوای ئەوە رکابەریی و مشتومڕدەکەن، هەقیقەتە سوودبەخشەکانیان بەرببەرە بە بەرچاو روون دەبێتەوە. خەڵکیش ناتوانێت بۆماوەیەکی دوورودرێژ فریو بخوات، بەڵکو دەبێت بەتێپەڕینی رۆژگاری تەمی نەزانیان لەبەرچاو بڕەوێتەوە.

***

لەڕاستیدا سۆفستە فەلسەفەیەك بوو، گرنگییەکی کۆمەڵایەتی هەبوو کە جێگای گاڵتە نەبوو. بەڵام لە بەدبەختی خۆی و بەدبەختی مرۆڤایەتی زێرکەوت و لە بێشکەدا کوژرا. بەمەش جێگای رق بوو، زێرکەوتوو هەردەم جێگای رقە. بەمەش بیرمەندان هەر کەموکوڕییەکانیان دەدا پاڵ ئەو فەلسەفەیە و لە چاکەیان دادەماڵی. سۆفستە خاڵی نەبوو لە کەموکوڕی بەهەرحاڵ، بەڵام ئەمە مانای ئەوە نییە لە ئاست چاکەکانی نابینا بین. یەکێك لە چاکەکانی سۆفستەکان ئەوەبوو رەخنەیان لە بتپەرستی هەبوو، کە ئاینەکانی یۆنانی لێ تەژی بوو، هەر لەبەر ئەوەش بوو خەڵکی عەوام سەرسەختترین دوژمنی سۆفستە بوون[١٠٩]. مامۆستا مورتەزا عەسکەری دەڵێ:" سۆفستەکان گومانیان لە بارەی ئاینەوە بڵاوکردەوە، گاڵتەیان بەدروشمەکانی کرد"[١١٠]. ئەمەشی بە گەورەترین کەموکوڕییەکانی سۆفستە زانیوە. کەچی ئەوەی

---

١٠٩ Weber abd perry, history of philosophy.p40

١١٠ مرتضى العسكري، مع الدكتور الوردي،ص،٧٧

لەبیرکردوە ئەو ئایینەی ئەوان جیاوازی لەگەڵ ئایینی جاهیلییەکان نەبووە کە پێغەمبەر محەمەد و پێغەمبەرانی پێشوو دژایەتیان کردووە.

لەوانە مامۆستا عەسکەری پێی رەوا نەبێت رەخنە لە هەر ئایینێک بگیرێت، جا ئەو ئایینە هەر جۆرێک بێت. بەمەش ئەو هیچ جیاوازی لەگەڵ پیاوانی ئایینی نییە کە لە هەموو کات و شوێنەکان هەن. بەشێوەیەک ئەوان داکۆکی لە ئایینی باوان دەکەن و بەرەنگاری هەر رەخنەگرێک دەبنەوە. ئەوان ئێستا داکۆکی لەئایینی یەکتاپەرستی دەکەن، چونکە ئەوان لە سەردەمی ئایینی یەکتاپەرستی گەورە بوون، بەڵام ئەگەر ئەوان لە ژینگەیەکی بتپەرستی دەبوون ئەوا بەگەرموگوڕی داکۆکیان لە بتپەرستی دەکرد. خوا هەردەم زاناترە. سۆفستەکان هێرشیان کردە سەر خواوەندەکانی گریکی کۆن و گومانیان لە بوونی ئەو خواوەندانە کرد. بەمەش پیاوانی ئەو خواوەندانە و سوودمەندان لەو خواوەندانە تورەبوون، ئەوکاتەش پیاوانی ئایینی لە لای خەڵک خۆیان وەک پارێزەرانی کولتووری نەمریی و بیروباوەڕی باوان و بانگخوازی هەقیقەت دەرخست. کەچی سۆفستەکان بەرەو ڕوویان بوونەوە وتیان" هەقیقەت چییە؟ مرۆڤ پێوەری هەقیقەتە!" من پرەنسیپێکی چاکسازی لەو پرەنسیپەی سۆفستەکان نابینم مەزنتر بێت.

***

یەکێک لەو کەموکوڕیانەی کە دەدرێتە پاڵ سۆفسەتە، ئەوەیە کە گومانی لە ئایینی گریک هەبووە، بێئەوەی ئایینێکی نوێ لە شوێنی ئەو دابنێ: بێگومان ئەو کەماسییە، چونکە تەنها گومان نابێتە هۆی چاکسازی. بەڵکو دەبێت ئەوکەسەی چاکسازی دەکات ئەگەر گومانی لە دروستیی ڕژێمی کۆن هەبوو، ڕژێمێکی نوێ چاکتر لەو دابنێت. کاتێک ئێمە ئەوەیان لە سۆفستە بەعەیب دەگرین، دەبێت ئەوە لەبیر نەکەین کە پرەنسیپێک هەیە دەڵێ:" گومان بنەمای یەقینە". ئەگەر مێژووی هەر بانگەوازێکی ریفۆرمی نوێ بخوێنین، دەبینین بۆ ماوەیەک گومان و سەرسوڕمانی

بەناو خەڵک لە کۆمەڵگا بڵاودەکاتەوە. هەر ئەمەش هەندێکجار بە قۆناغی دامەزراندن ناودەبرێت.

خەڵک ناتوانێ باوەڕ بە ئایینی نوێ بهێنێ، تەنها ئەو کاتە نەبێت کە گومان لە دروستیی ئەو ئایینە دەکات کە لە باب وباپیرانەیەوە ماوەتەوە. ئەمەش مانای ئەوەیە کە گومانکارەکان بەر لە پێغەمبەرە مەزنەکان دەردەکەون. ئەوانەش گومانەکانیان ڕێگا بۆ بانگەوازی پێغەمبەرەکە خۆش دەکات. مێژووی ئیسلام باسی حەنیفەکانمان بۆ دەکات کە بەر لە بانگەوازی پێغەمبەر محەمەد لە مەککە ڕقیان لە بتپەرستی بوو گاڵتەیان پێ دەکرد. دەڵێن قورەیش ڕۆژێکیان بۆ ئاهەنگی جەژنێکی بتپەرستی کۆبوونەوەیە، چوارکەس لەوان لەگەڵ یەکتر قسەیان دەکرد و دەیانگوت" بەخوا بزانن قەومەکەی ئێوە، شتێکی نییە، لە تاریکی دایە. ئەو بەردە چییە لەدەوری کۆدەبینەوە، نابیستێ و نابینێ، زیان و قازانجی نییە. لەسەریشی خوێنی قوربانی دەڕژێ، ئەی خەڵکینە ئایینێکی دیکە بدۆزنەوە لەو ئایینە باشتر بێت". یەکێکی دیکە لەو حەنیفانە بینراوە کە پشتی خۆی داوەتە دیواری کەعبە و دەڵێ:" خودایە ئەگەر دەمزانی چ ڕوویەک لەلای تۆ خۆشەویستە، ئەوا تۆم دەپەرست، بەڵام نازانم".

هەندێک لە ڕۆژهەڵاتناسان پێیان وایە چاکسازی ئایینی سەرەتا لەمەککە لەسەر دەستی ئەو حەنیفانە دەستی پێکرد، بەڵام محەمەد هات دەستی بەسەرداگرت و بەهی خۆی زانی و بەمەش بانگەوازە گەورەکەی ئیسلامی بونیاد دەنێت. من پێموایە ئەو تێڕوانینەی ڕۆژهەڵاتناسان پووچەڵە. ئەوان زیاتر گومانکار بوون، ئەوەک بانگخوازی یەقین بن. ئەوان جیاوازییەکی گەورەیان لەگەڵ پێغەمبەر هەبوو. محەمەد وەک ئەوان گومانکار و سەرسام نەبوو، لەڕاستیشدا مێژوو باوەڕدارێکی ڕاستگۆ لە باوەڕ وەک ئەو پیاوە نابینێتەوە، دەگمەن نەبێت. هەڵە نیین ئەگەر بڵێین محەمەد لە سەرەتادا سەرسام بوو، وەک ئیبراهیمی باوکی پێغەمبەران لە ئاسمانی دەڕوانی. بەڵام هەر کە سروشی بۆهات وەک تیرێک دەرکەوت کە موژدەی ئایینی نوێی دەدا،

باگیشی بەوە نەبوو لە ئەنجامی ئەمەدا رووبەرووی چەوسانەوە و سوکایەتی دەبێتەوە.

***

وەک دەردەکەوێت سۆفستەکان لە کۆمەڵگای یۆناندا بەو رۆڵە هەڵدەستان کە حەنیفەکان لە مەککە بەر لە هاتنی بانگەوازی محەمەد هەیانبوو. بە گومانەکانیان رێگایان بۆ پێغەمبەر خۆش دەکرد، بەراستیش ئەو پێغەمبەرە دەرکەوت کە سوکراتی مەزن بوو. وەک زانراوە سوکرات لەسەرەتادا سۆفستایی بوو. دواجاریش هەستی بەوەکرد کە سروشی بۆ دێت، ئەو کاتە بانگەوازەکەی بۆ چاکسازی کرد و هەموو شتێکی لەپێناو کردە قوربانی. تەنانەت هەموو کاروباری خێزانی و کەسیشی لەپێناو بانگەوازەکە فەرامۆش کرد. سوکرات لە رێبازی سۆفستە سوودمەند بوو، بەڵام گومانەکانی ئەوانی وەرنەگرت. ئەو باوەڕی وابوو خودا بەسەری زاڵ دەبێت و رێگای نیشان دەدا. ئەو باوەڕی ئەوەبوو شایێن رێزگرتنی ویژدانێکی بێگەردە بۆ دادپەروەریی خودایی، نەوەک پێشکەشکردنی قوربانی و نوێژ خوێندن و سەرەڕای ئەمەش ئالوودەکردنی دەروون بە تاوان.

من لەوە دەترسم خوێنەر بە زەندیق تۆمەتبارم بکات، چونکە من سیفەتی پێغەمبەرایەتیم بە سوکرات داوە. من تکام لە خوێنەر ئەوەیە باوەڕ بە ئەفسانەی ئیسرائیلییەکان نەکات، کە پێغەمبەرایەتی تەنها لەنێو بەنی ئیسرائیل قەتیس دەکات. لە قورئان ئاماژە بۆ ئەوەکراوە کە خودا بۆ هەر قەومێکی کۆن پێغەمبەرێکی ناردووە. بەدوور نازانرێ سوکرات پێغەمبەر بێت. ئەوەی ژیاننامەی ئەو پیاوە بخوێنێتەوە چەندین خەسڵەتی پێغەمبەرایەتی دەدۆزێتەوە کە لە کەسایەتی ئەو هەبووە. مێژوو باسی ئەو دڵسۆزیی و باوەڕ و قوربانی و سەرقاڵبوونی بە چاکسازیی کۆمەڵایەتیی ئەومان بۆ دەکات، کە دەگمەنە هاوشێوەی لەنێو خەڵک بدۆزینەوە. لە تایبەتمەندییەکانی پێغەمبەر ئەوەیە کە جیاوازی لەگەڵ مرۆڤی ئاسایی هەیە، لەوەی خودی خۆی فەرامۆش دەکات و لە خودێکی دیکەی فراوانتر دەیتوێنێتەوە. لەوانەیە

ئێمە لە کتێبی داهاتوو بگەڕێینەوە سەر ئەو بابەتە پشتیوان بەخودا.موحافیزکار و توندڕەو و پیاوانی پەرستگەکان لە دژی سوکرات هەڵسانەوە و ژاوەژاویان لە دەوروبەری دروست کرد، ئەمەش بابەتێکە لە ژیانی سەرجەم پێغەمبەران تێبینی دەکرێت. دواجار بینیمان سوکرات دەدرێتە دادگا بە تۆمەتی بێباوەڕی و نکۆڵی کردن لە خواوەندەکان. دادگاش بە خواردنەوەی ژەهرێکی کوشندە دادگایی کرد. بەدڵنیایی ژەهرەکەی خواردەوە دەیزانی ئەو لە دونیای فانییەوە دەچێتە دونیای ئەمریی.

سوکرات مرد، بەڵام دەنگدانەوەیەکی مەزنی لە دوای خۆی جێهێشت. خەڵکیش گەڕانەوە سەر یادکردنەوە و باسکردنی چاکەکانی و داتاشینی ئەفسانە لە بارەی سوقراتەوە، وەك زۆربەی خەڵکانی دیکە لەهەموو سەردەمەکانەوە زێدەڕۆیی لەبارەی مەزنی ئەو کرا. ئەو کاتەش ئەفلاتون دەرکەوت، وا خۆی دەردەخست کە قوتابیە دەستپاك و حەوارییە دڵسۆزەکەی سوکراتە. بۆیە دەستیکرد بەنووسینەوەی چەند کتێبێك گوایە ڕێنماییەکانی سوکرات دەقاودەق دەنوسێتەوە.

ئەمڕۆ زۆربەی توێژەران لەو باوەڕەدان کە ئەفلاتون بۆچوونەکانی خۆی دەنووسیەوە دواتر دەیدایە پاڵ سوکرات، بیروڕاکەی خۆی دەنوسیەوە و دەیگوت" سوکرات وتی...هتد." لەمەشدا بە ئەبوهوریرەیە دەچێت کە لەلای معاویە دەژیا و چێژی لە سامانەکەی ئەو دەبینی و کەچی دەیگوت" خۆشەویستم پێغەمبەری خودا بەمنی گوت...هتد."

وەك دەردەکەوێت ئەفلاتون ناوی سوکراتی بۆ بەرژەوەندییە تایبەتەکانی خۆی بەکارهێناوە. لەوانەشە هەوڵی دابێت کوشتنی سوکرات بکاتە بیانویەك بۆ ئەوەی بەسەر سۆفستە و دیموکراسیەت زاڵ بێت، کە سەختترین دوژمنی ئەو بوون. ئەمەش معاویەمان لە مێژووی ئیسلام بەبیردەهێنێتەوە کە ویستی کراسی عوسمان بکاتە بیانوویەك بۆ گەیشتن بە خەلافەت. ئەوەی لەو ئامانجەش هاوکاری ئەفلاتونی کردووە ئەوەیە کە سوکرات هیچ ڕێنماییەکانی خۆی نەنووسیوە. بەڵکو بەزارەکی

بەناوخەڵکی بڵاودەکردەوە. دواتر ئەفلاتون هات بە خواستی خۆی ئەو ڕێنماییانەی دەنووسیەوە، خۆشی بە تاکە نوێنەری پەیامی سوکڕات دەزانی.

ئێمە دەزانین چۆن پەیرەوکران توانیویانە دەستکاریی پەیامی پێغەمبەرانیان بکەن، سەرەڕای ئەوەی کتێبی نێردراویان هەبووە. ئەفلاتون لەو دەستکارییەش بەتواناتر بووە، چونکە ئەو لە زیرەکی بلیمەت بووە، وەك چۆن معاویە لە زۆرزانی بلیمەت بووە. هەردووکیشیان توانیان بەکراسی شەهید بچنە سەرتەخت. ئەمیان بۆ سەر تەختە بەرزەکەی فەلسەفە سەرکەوت، ئەویتریان بۆ سەر خەلافەتە پیرۆزەکە سەرکەوت. کێ دەتوانێ لەمەیاندا مشتومڕیان لەگەڵ بکات، یان بەرپەرچیان بداتەوە؟

یەکێك لە گاڵتەجارییەکان ئەوەیە ئەفلاتون وەها وێنای سوکڕاتمان بۆ دەکات کە دوژمنی گەورەی سۆفستەکان بووە. هەروەها دەبینین معاویە وەها وێنای عوسمانمان بۆ دەکات گوایە دوژمی عەلی کوڕی ئەبوتالیب و ئەو بنەمایانەی شۆڕش بووە کە لەسەردەمی ئەودا دەرکەوتووە. ئەفلاتون بانگەشەی بۆ ئەوەکرد کە ئەو جێگری سوکڕاتە و لەسەر ڕێگای ئەو دەڕوات. معاویەش خۆی بە جێگری عوسمان زانی و گوایە تۆڵەی ئەو دەکاتەوە. ڕاستیش ئەوەیە هەردووکیان لە بانگەشەکیانیان درۆیان دەکرد.

ئەفلاتون لە سەلیقە و پێکهاتەی کەسایەتی جیاوازی لەگەڵ سوکرات هەبوو. سوقرات بە پەروەردە و باوەڕ دیموکراسیخواز بوو. بەڵام ئەفلاتون ئەرستۆکراتی بوو، کۆیلەی هەبوو. من وادەزانم ئەفلاتوون بوونی قەڵەمەکەی دەستی بەهەل زانیوە بۆ ئەوەی وێنەی سوکڕات بەخواستی خۆی بکێشێ و گوایە وەك ئەو خانەدان بووە، ڕقی لە خەڵکی نەدار و رووت و ڕەجاڵ بووە و مەیلی بەلای بەرزیی هەبووە.چەندین بەڵگەی مێژووی وا لە من دەکات بڵێم سوکرات لە بنەمای ڕێنمایەکانی جیاوازی لەگەڵ ئەفلاتون هەبووە، وەك چۆن عوسمان جیاوازی لەگەڵ معاویە هەبووە.

من ئەو بەڵگانە بەخوێنەر دەدەم و بڕیاریش بۆ ئەو جێدەهێڵم:

١-سوقرات لە دڵ و دەروون رەوتێکی میللی هەبوو. ئەو هەژار بوو لە خێزانێکی هەژاریش لەدایك بووبوو. باوکی پەیکەرتاش و دایکی مامان بوو. تا مردیش هەر هەژار بوو. هەردەم پەیوەندی بە پیاوی شەقام هەبوو، بایەخی بە بەرژەوەندییەکانی ئەو جۆرە خەڵکە دەدا. لەمەیاندا جیاوازی لەگەڵ ئەفلاتون هەبوو. ئەفلاتون لە رووی رەچەڵەك و سەلیقە خانەدان بوو. دەوڵەمەند بوو خاوەنی کۆیلە بوو. زۆر رقی لە خەڵکی عەوام و دیموکراسی بوو. بانگەشەی بۆ لەناوبردنی سیستەمی دیموکراسی وڵاتەکەی دەکرد. داوای ئەوەی دەکرد کەمینەی خاوەن عەقڵی باڵا دەسەڵات بەدەستەوە بگرن. لە ئەفلاتون دەگێڕنەوە کە گوتویەتی" سوپاسی خواوەند دەکەن منی بە گریکی دروستکردووە، نەوەك بەربەر. ئازادی کردووم نەوەك کۆیلە. بەپیاوی دروستکردووم نەوەك ژن. لەسەرووی ئەمانەشەوە لە سەردەمی سوکرات منی دروستکردووە". من لەو بڕوایەدام ئەفلاتون رستەی کۆتایی بۆ ئەوە گوتووە خۆڵ بکاتە چاومان.

ئەفلاتون قوتابخانەیەکی تایبەت بە خۆی لە نزیك بێستانی ئەکادیمۆس دروستکردبوو، هەر بەئەکادیمیاش ناسرا، پەرستگەیەکی تێدا دروستکردوو تایبەتی کردبوو بە خواوەندەکانی شیعر. لەوەدا جیاوازی لەگەڵ سوکرات هەبوو، خەڵکی لە بازاڕەکان فێردەکرد و نکوڵی لە خواوەندەکانی کۆن دەکرد بە هەموو جۆرەکانیانەوە. زۆرجاریش بینراوە شتی خواردووە، لە هەمان کاتدا گفتوگۆی لەگەڵ قوتابیانی کردووە.

٢-سوکرات تا ئەوپەڕی سیمایەکی دزێوی هەبوو. سەری کەچەڵ بوو، لوتی پان بوو، چاوەکانی قوڵ بوون، ئەوەی دەیبینی وایدەزانی حەمباڵە. بەڵام ئەفلاتون جوان و شیك بوو، سەرەڕای ئەمەش پێی وابوو جوانی روخسار بەڵگەیە بۆجوانی ئاکار. ئەمەش وەك کەسانی دیکە بوو کە لە هەموو سەردەم و شوێنێك وەهان. نازانم چی لە بارەی دزێویی سوکرات دەڵێ کە خۆی دەکاتە جێگری ئەو.

٣- ئەو فەیلەسووفانەی بەر لە سەردەمی سوکرات ژیاون، بەو هەقیقەتانەی دوای گەردوونەوە سەرقاڵبوون، کە هیچ پەیوەندی بە بەرژەوەندییەکانی مرۆڤەوە نەبوو، هیچ پەیوەندی بە کێشە و خەمەکانیان نەبوو. یەکێکیان دەگێڕێتەوە کە تالیس بەدەم ڕۆیشتنەوە دەیڕوانییە ئاسمان، بێ ئاگا کەوتە ناو بیرێکەوە. واتە ئاسمان لە بینینی ئەو زەوییەی لەسەری دەڕوات بێئاگای کردبوو. ئەمە چیرۆکێکی سیمبول ئامێزە ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە فەیلەسووفان بە وەهمەکانی جیهانی سەرەوە سەرقاڵ بوون و کێشەکانی جیهانی خوارەوەیان لەیاد کردبوو. بەڵام کاتێک سوکرات هات ئەوا فەلسەفە لە ئاسمانەوە هێنایە سەرزەوی. داوای دەکرد توێژینەوە لەبارەی مرۆڤ و بەرژەوەندییەکانی بکرێت، لە بری ئەوە تێڕامان لەو هەقیقەتە ئایدیالانە بکرێت کە هیچ سوودێکی بۆ مرۆڤ نییە.

کەچی ئەفلاتون دووبارە گەڕایەوە سەر گەڕان لەئاسماندا. جیهانە ئایدیالەکەی خۆی داهێنا کەپێی ناسراوە. گومان لەوە دەکرێت ئەو بیروڕا میساللیانەی داویەتە پاڵ سوکرات بیرۆکەکانی خۆی بن. کە تائێستاش ئەو ئایدیاڵە بەئایدیالی ئەفلاتون دەناسرێت.

٤-ئەفلاتون تووشی لادانی سێکسی بوو، خوا لێی خۆش بێت. لەگەڵ هەندێک لە قوتابییەکانی وەک غیلمان جووت دەبوو. ئەفلاتون بەدرێژایی ژیانی هاوسەرگیریی نەکرد، لەوانە رقی لە ئافرەت بووبێت. کەچی سوکرات هاوسەر و سێ منداڵی هەبوو. بە سەبرێکی گەورەوە بەرگەی زمان و گرۆزانەوەی ژنەکەی دەگرت. لەمەیاندا ئەو لە پێغەمبەر لوت (لوط)دەچێت. کێ دەزانێ لەوانەیە خودی لوت بێت. وەک زانراوە هاوسەرەکەی لوت وەک هاوسەری سوکرات دەمشڕ بووە، قورئانیش ئاماژەی بۆ ئەمە کردووە.

سەیر ئەوەیە گریک لە سەردەمی سوکراتدا وەک قەومی لوت لە رووی سێکسەوە تووشی لادانێکی سەیر بووبوون. مێژوونووسان باسی جۆرێک لە لادانی سێکسی دەکەن لەو شێوەیە بووە کە ئایینیەکان لە قەومی لوتی دەگێڕنەوە. مێژوو

نەتەوەیەکی بەخۆیەوە نەدیوە، بەقەد گریکی کۆن لادانی سێکسیان هەبووبێ. تەنانەت لادانی سێکسیان بە هۆکارێکی پیاوەتی راستەقینە دەزانی. زەواجکردن لەگەڵ غیلمان باوبووە. ئەنگ بووە کوڕێکی خانەدان خۆشەویستی پیاوی نەبووبێت. پیاو چاکەکانی خۆی لە رێگای زەواجی شازەوە بە خۆشەویستەکەی دەدا. وا خەیاڵ دەکەم، سوکرات بەرەنگاری لادانی سێکسی بۆتەوە لەناو قەومەکەی خۆیدا. کاتێکیش مرد ئەفلاتوون بە هەوسی خۆی وێنای سوکراتی کردووە کە لەگەڵ سەلیقەی خۆی و قەومەکەی بگونجێ. لەوانە ئەویش بە لادەری سێکس دانا بێت –خودایە پشت و پەنامانی–.

من مەیلم بەلای ئەو بیروڕایە هەیە، بانگەشەی ئەوەش ناکەم کە راستم. لەوانەیە هەندێك زێدەڕۆییم کردبێت، یان هەڵە بم. من حەز ناکەم قسەیەك بکەم، بڵێم جێگای مشتومڕ نییە، یان گومانی تێدانییە، وەك ئەوەی ئەفلاتونییەکان لە نووسین و خوتبەکانیان باسی دەکەن.

***

لەوانەیە ئەفلاتون فیساگۆرسی بێت زیاتر لەوەی سوکراتی بێت. ئەو دەستکاری رێنماییەکانی سوکراتی کردووە بۆ ئەوەی لەگەڵ بنەماکانی خۆی گونجاو بێت کە رێبازی فیساگۆرسی بووە و بانگەشەی بۆکردووە. وەك زانراوە ئەفلاتوون زۆر بەو رێبازەوە سەرقاڵ بووە، سەردانی باشووری ئیتالیای کردووە، چونکە لەوێ ئەو رێبازە بەربڵاوبووە. هەر لەوێش پەیوەندی بە رێبەرانی ئەو رێبازەکردووە ودۆستایەتی لەگەڵ ئەوان پتەوکردووە. کۆنفۆرد دەڵێ:"سەرچاوەی سەرەکی کە ئەفلاتوون فەلسەفەکەی خۆی لێوەرگرتووە، رێبازی فیساگۆرسی بووە". بڕوای ئەوەمان هەیە کە رێبازی فیساگۆرس زیاتر لە رێبازی سوکرات لە ئەفلاتوون نزیك بووە، چونکە فیساگۆرس لە پەیڕەوکارانی ئاینی ئورفی کۆن بووە. لەوێشەوە تیمێکی سۆفیگەری دامەزراند، هەوڵی دەدا لەگەڵ هەندێك لە قوتابیانی گۆشەگیر بێت بۆ ئەوەی هەندێك کەشی ئایینی نامۆ ئەنجام بدەن. ئەگەر تاوتوێی ئەو کەشە

ئاشینییە بکەین کە بەپێی ڕێبازی فیساگۆرسی بووە لەڕۆژگاری ئەفلاتون باوبووە، دەبینین لێکچوونێکی سەیری هەیە لەگەڵ ئەو کەشەی کە کۆمەڵەی پەرێدی هەیانبووە، ئەوکات دەبوایە کەسی فیساگۆری ڕێگری لە کۆمەڵێک کار بکات، لەوانە:

١-خواردنی پاقلە.

٢-هەڵگرتنەوەی ئەوشتانەی کەوتونەتە سەر زەوی.

٣- گرتنی کەڵەشێری سپی.

٤-پارچە نان.

٥-جوڵاندنی ئاگر بە ئاسن.

٦- رنینی سیر.

٧- ڕۆیشتن لەڕێگای گشتی.

٨- خواردنی دڵ.

٩-سەیرکردنی ئاوێنە لە تەنیشت ڕووناکی.

١٠- نیشتەجێبوون لەژێر سایبتەیەک،کە باڵندەی سندی و هیندی تێدا بێت و چەندین خاڵی دیکە.

دەتوانرێت بگوترێت لە دوای مردنی فیساگۆرسی ڕێبەر، زێدەڕۆیی لەباوەڕ و ڕێورەسمەکانی کرا، وەک چۆن یەزیدییەکان دوای مردنی شێخەکەیان عودەی کوڕی موسافیری ئەمەوی زێدەڕۆییان کرد، بەڵام زێدەڕۆیی پەیڕەوکارانی فیساگۆرس نەبووە ڕێگر لەوەی ئەفلاتون پێیان سەرسام بێت و سەرقاڵی پرەنسیپەکانیان بێت. ئێستا بۆ خوێنەر لە چەند خاڵێکدا ئاماژە بە بوونی پەیوەندییەکی فیکری دەکەین لە نێوان ڕێبازەکەی فیساگۆرس و ئەفلاتون:

١-فیساگۆرس ڕقی لەو جیهانە واقعییە بوو کە تێیدا دەژیا، بەڕووکەش و فریودەری دەزانی. وتی: "مرۆڤ لەو دونیایەدا نامۆیە و جەستەش زیندانی ڕۆحە. ئەرکی فەیلەسوفی ڕاستەقینەش ئەوەیە بەسەر ئەو جیهانە نزمە بەرز بێتەوە." هەر لەبەرئەمەش گرووپێکی سۆفیگەریی دروست کرد، کە قوتابیان لەگەڵ مامۆستاکەیان

دەژیان و کاتی خۆیان بۆ خۆڕۆشنبیرکردن تەرخان کردبوو، دوور لە خەمی کۆمەڵگا و شتە پووچەکانی .

پرۆفیسۆر زیلەر دەڵێ: ئەفلاتون لەسەر شێوەی قوتابخانەکەی فیساگۆرس ئەکادیمیای دروست کرد، ئەمەش یەکەم قوتابخانەیە لە مێژووی مرۆڤایەتی دروست بکرێت. ئەفلاتون چەندین ساڵ لەگەڵ قوتابییەکانی لەو قوتابخانەیە لە کەشێکی تەواو فەلسەفی دەژیا. ئەفلاتون وازی لەو رێگایەی سوکرات هێنابوو کە لە بازاڕەکان بخولێتەوە و قسە لەگەڵ خەڵکی عەوام بکات. لەوانەشە ئەو لادانە سێکسییەی هەیبووە وایکردووە حەز بکات لەگەڵ قوتابییەکانی دوور لە کۆمەڵگا گۆشەگیر بێت. گفتوگۆکانیشی لەگەڵ ئەوان بکات بەداب و دینێك.

٢-فیساگۆرس یەکەم کەس بوو کە وشەی (فەلسەفە)ی دانا، وتی:" من دانا نیم، دانایی تەنها بۆ خوداوەندە. بەڵکو من فەیلەسووفم". سەیر ئەوەیە دەبینین ئەفلاتون ئەو وشەیە دەداتە پاڵ سوکرات, ئەمەش بۆ تورەکردنی سۆفستەکانە. وشەی (سۆفستایی) لە زمانی گریکی بەمانای دانا(حکیم) دێت، کەچی وشەی (فەیلەسووف) بەمانای(ئەو کەسەی دانایی خۆشدەوێت) دێت. بەمەش ئەفلاتون توانی سیفەتی لەخۆبایی بە سۆفستەکان بدات. لەبەر ئەوەی خۆیان بە داناکان ناوبردووە.

٣- فیساگۆرس باوەڕی بە جیهانی ئایدیاڵ هەبوو, وەك چۆن دواتر ئەفلاتون باوەڕی پێبوو. بەڵام فیساگۆرس وەها وەسفی ئایدیاڵی کردووە کە بریتیی بێت لە ژمارەکان کە لە دونیایەکی دیکە بوونیان هەیە و بوونەکانی ئەو دونیایەشمان لاسایی ئەو دەکەنەوە. کە ئەفلاتون هات هەنگاوێك دوورتر رۆیشت، چونکە ئایدیاڵی بە بیرۆکەی رەها دانا. ئەمەش ناشاردرێتەوە کە لێکچوونێك لە نێوان ژمارەکان و بیرۆکە رەهاکان هەیە. دەشگوترێت ئەفلاتون لەکۆتایی ژیانیدا ئیعترافی بەوە کرد کە ئایدیاڵ هەر خودی ژمارەکانە.

٤-فیساگۆرس لە بواری ماتماتیکی کارامە بوو، تەنانەت یەکێك لە تیۆرە ئەندازەییەکان تا ئێستاش بەناوی ئەو ناسراوە. فیساگۆرس نازناوی "گوێدرێژ" بوو، ئەمەش لەبەر سەبر و خۆراگری ئەوبوو، لە بواری توێژینەوەی ماتماتیکی. فیساگۆرسییەکان ماتماتیکیان دەکردە هۆکارێك بۆ ئازادکردنی دروون و پاکردنەوەی لە وەهمەکانی هەست.

ئەفلاتونیش سەرقاڵی ماتماتیك بوو، هەربۆیەش لە دەروازەی ئەکادیمیاکەی نووسیبووی" تەنها ئەوانەی ماتماتیك دەزانن دەچنە ژوورەوە". ئەگەر سەیری لۆژیکەکەشی بکەین کە دواتر بەناوی ئەرستۆی قوتابی ناسرا، ئەوا دەبینین زیاتر لە چەمکی هاوکێشە بیرکارییەکان نزیکە نەوەك چەمکی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان.

***

لێرەدا دەبێت ئاماژە بۆ ئەوە بکرێت ئەو لۆژیکەی ئەرستۆتالیس کە ئەفلاتون لە دیالۆگەکانی باسی کردووە، سەرەتاکەی لەسەر دەستی بارمنیدس بووە. بارمنیدس لە هەندێك بنەما فەلسەفەکانی فیساگۆرسیی بوو. بڕواشی وابوو هەقیقەت ئەزەلی و چەسپاوە، گۆڕانکاری قبوڵ ناکات، هەر گۆڕانکارییەکیش رووبدات ئەوا خاڵییە لە هەقیقەت. ئەفلاتون زۆر بەو بیروڕایە سەرسام بوو، چونکە ئەو هەوڵی دەدا بۆچوونی سۆفستەکان لەناو بەرێت کە باوەڕیان بەگۆڕانی هەقیقەتەکان هەبوو.

لێرەوە دەتوانین بەو ئەنجامە بگەین کە لۆژیکی سۆفستایی کۆمەڵایەتی بوو، کەچی لۆژیکی ئەرستۆ ماتماتیکی بوو. جیاوازییەکی زۆریش لە نێوان لۆژیکی ژمارە و لۆژیکی مرۆڤ هەیە، چونکە هەقیقەتەکانی ماتماتیك نەمرن و بۆ هەموو کات و شوێنێك دەبێت، کەچی هەقیقەتە کۆمەڵایەتییەکان لە گۆڕاندان، ئەوەی بۆ ئەمڕۆ دەگونجێت، سبەی گونجاو نییە. ئەفلاتونییەکان هەوڵیان داوە مرۆڤ بە ژمارەکان پێوانە بکەن، ئەوەیان لەبیرکردووە کە کۆمەڵگای مرۆڤایەتی دەریاییەکە تەژییە لە شەپۆلی رکابەریی و ئارەزووی جیاواز. بۆیە لە توێژینەوەدا پێویست بە میتۆدێکی

تایبەت هەیە، کە لە بنەڕەتەوە جیاواز بێت لە میتۆدی ژماردن و کۆکردنەوە و کەمکردن.

برگسون دەڵێ:" لۆژیکی ماتماتیکی ناتوانێت درک بە هەقیقەتی گۆڕانکاری و بزاوی مەبەستدار ئامانجدار بکات. ئەو لۆژیکە هەقیقەت دەکاتە چەند بەشێکی پەرتوبڵاو، یان بۆ چەند ڕەگەزێکی سەرەتایی شیبیان دەکاتەوە. بەمەش هارمۆنیکیی و تەواوکارییە شاراوەکەی نێوانیان لەدەست دەدات. لە جیهانی ژمارەکان ٢+٢ یەکسانە بە ٤، بەڵام لە جیهانی دەروونیدا دەکات بە ٣ یان ٧ یان ١٥ یان ژمارەی دیکە. کارلێکردنی کۆمەڵایەتی ڕەگەزێک بە تاکە بەشداربووەکانی خۆی دەدا، کە پێشتر ئەو ڕەگەزە بوونی نەبووە. هیچ و پووچیشە ئێمە وەها سەیری دیاردە کۆمەڵایەتییەکان بکەین کە چۆن بازرگانێک سەیری حسێب و ژمارەکانی خۆی دەکات.

نکۆڵی لەوە ناکەین ئەفلاتوونییەکان لە توێژینەوە ماتماتیکیەکانیان سەرکەوتوو بوون، بەڵام زۆر سەیر لە توێژینەوە کۆمەڵایەتییەکانیان فاشل بوون. لە زانستی جەبر و سێگۆشەناسی و ئەندازە بە پلەیەکی مەزن گەیشتن. کەچی لە زانستە کۆمەڵایەتییەکان ئاستێکی زۆر نزمیان هەبوو، وەک ئەوەی لە باڕنەیەکی بەتاڵ بخوێنێنەوە. بۆیە شیاوە ئەگەر بیرکردنەوەی کۆن بە شەل وەسف بکەین، چونکە لەسەر یەک قاچ دەڕوات. جارێکیان هەندێک لە نووسینەکانی خەواجە نەصیرەدینی توسیم خوێندەوە کە گەورە فەیلەسووفێکی سەدەی حەوتەمی کۆچییە. تووشی شۆک بووم کاتێک چەندین قسەی پڕوپووچم بەناوی زانستی کەلام خوێندەوە. وەک دەزانین ئەو فەیلەسووفە لە سێگۆشەناسی گەیشتە پلەیەک کە زانانیانی سەدەی بیستەمی سەرسام کردووە.

***

گوتمان و دووبارەشی دەکەینەوە کە فیکری مرۆڤایەتی بە مردنی سۆفستە و سەرکەوتنی لۆژیکی ئەفلاتونی تووشی زیانێکی گەورە بوو. ئەگەر سۆفستە مابووایە

وەك پێشتر بانگەشەی بۆ لۆژیکی ڕێژەیی و گۆڕان دەکرد، ئەو کاتەش کزمەڵگامان بەو شێوەیەی ئێستا نەدەبینی. بەهەرحاڵ ئێمە ناتوانین نکۆڵی لە بلیمەتیی ئەفلاتون و بیرۆکە مەزنەکانی بکەین. ناشتوانرێت لەو خزمەتەی ئەفلاتون کەم بکەینەوە کە لە پێناو پێشکەوتنی فەلسەفە ئەنجامی داوە. لەگەڵئەوەشدا دەڵێین ئەفلاتون فیکری مرۆڤایەتی تێکدا زیاتر لەوەی خزمەتی بکات.

ئەفلاتون لەمێژوودا یەکەم دانەر بوو، بەو مانایەی ئەمڕۆ تێیدەگەین. کتێبەکانیشی تا ئەمڕۆ ڕێگایەکە هانی خوێنەرانی دەدا بۆ ڕامان و بیرکردنەوەی قووڵ. سەرەڕای ئەمەش دەتوانین ڕەخنەی ئەوە لە ئەفلاتون بگرین کە ئەو مرۆڤی لە تێڕوانینی دیوەکەی دیکە بێبەش کردووە. ئەو قەڵەمە بلیمەتەکەی ناوی سۆفستەی زڕاند و هانی خەڵکی دا بۆ ئەوەی ڕقیان لەو فەلسەفەیە بێت، بەمەش لایەنێکی هەقیقەتی دۆڕاند کە گاڵتە نەبوو. باروودۆخەکان هاوکاری ئەفلاتونیان کرد قەڵەم بۆ خۆی و پەیڕەوکارانی قۆرخ بکات.چ لەوە دزێوتر نییە قەڵەم لە دەستی دوژمنێکی مەزن بێت.

سۆفستەکان لەسەر دەستی ئەفلاتون و قوتابیەکانی زۆر سەیر تووشی شکست بوو. ئەو کتێبانەش لەناوچوون کە ئەوان نووسیویانە. ئێمە ئەمڕۆ شتێکیان لەبارەوە نازانین، تەنها لە کتێبی نەیارەکانیانەوە نەبێت. قورپەسەر ئەو ژێردەستەی دەنگی نییە. لە ئەنجامی ئەمەشدا کتێبەکان تەژی بوون لە زەمکردنی سۆفستەکان. خەڵك تەنها بەقێزەوەن باسیان دەکەن، ئەگەر ئەوان بیانەوێ ڕەخنە لە بیروڕایەك بگرن کە ڕقیان لێیەتی دەڵێن: ئەو سۆفستاییە، تف، خوا ڕووی ڕەش بکات!

***

بیرکردنەوەی مرۆڤایەتی تائێستاش پێویستی بەدوو جۆر بۆچوون هەیە، ڕکابەریی کار لە یەکتر بکەن. ئەوانیش: بیروڕا ئەفلاتونییەکان و بیروڕای سۆفستەکانە. ئەوەیان بەرەو ئاسمان هەڵدەکشێ، ئەویتر بەرەو زەوی دادەبەزێ. لەمەشدا ماهیەتی هەقیقەت لە هەردوو ڕوو بۆ مرۆڤ دەردەکەوێت. بەڵام زاڵبوون بەسەر

لایەنێك و هێشتنەوەی لایەنێك, ئەوا لەنێوان قوتابخانە زانستییەکان هاتوچۆ دەکات, هەر یەکەیان لایەنێك بۆ خۆی قۆرخ دەکات. ئەمەش بابەتێکە پاڵ بە عەقڵە بەرزەکان دەنێت بەرەوهەورەکان بچن, بێ ئەوەی تۆزێك دابەزێ بۆ ئەوەی بزانێ ژیانەکەی ئێمە چییە و کێشەکانمان چین.

ئەفلاتون توێژینەوەی تیۆریی لە شەقامەوە بەرەو ئەکادیمیا برد. بەمەش لە ژیانی کۆمەڵایەتی جیاکردەوە و وایکرد بەفیز بێت و خۆی لەسەرەوەی خەڵکەوە بدۆزێتەوە. بەمەش قوتابیانی زانست لوتبەرز بوون؛ وادەزانن دەبێت زانست لەوە بەرزتر بێت کە بە کێشەی خەڵکەوە سەرقاڵ بێت. ئەگەریش بیرمەندێك بۆ ئاستی خەڵك دابەزێ ئەوە رقیان لێدەبێتەوە و بە دوژمنێکی فێڵبازی دەزانن. قوتابیانی زانست یان ئەکادیمییەکان دەستیانکرد بە داتاشینی چەندین زاراوەی بریقەدار کە پەیوەندیان بەژیانی کردارییەوە نییە. لە نموونەی زاراوەی هیولی و کولی و میتافیزیکی و چەندانی دیکە. خەڵکی عەوامیش لە ئاست ئەوان بەسەرسامییەوە دەمیان دەکرایەوە, ئەوانیان بەرەمزی گەورە دەزانی کە گوایە نهێنییەکانی گەردوونیان هەڵگرتووە. دواتر خۆشگوزەرانەکان هاتن هانی ئەو هەڵپەرستییەیان دەدا؛ وەك هۆکارێکیان بەکاردەهێنا بۆ فریودانی عەقڵی خەڵك بۆ ئەوەی بەلا و بەدبەختی لە خۆیان دوور بکەنەوە. هەرچەندە بیرمەندانیش هەڵپەرستیان زیاتر دەبوو, ئەوا خۆشگوزەرانەکان رێزیان زۆرتر بۆ دادەنا.

تا ئێستاش عەوامی خەڵك بەو رەوتە ئەفلاتونییە کاریگەرن. ئەگەر گوێبیستی قسەی ناڕۆشن بن کە پڕ بێت لەو زاراوانەی ئەوان تێیان ناگەن؛ ئەوا بە هێمای رەوانبێژی بەرز و فەلسەفەیەکی بالای دەزانن. رۆژێکیان پیاوێکم بینی گوێی لە خەتیبێك گرتبوو؛ زۆر پێی سەرسام بوو. پرسیارم لێکرد" چی تێگەیشتی؟" بە بێومێدی وتی:" ئایا دەتوانم لەوە زانایە مەزنە بگەم؟" ئەو بەستەزمانە وادەزانێ مەرجەکانی بیرمەند ئەوەیە لە قسەکانی ناڕۆشن بێت. ئەگەر هاتوو قسەکانی رەوان بوون وگوێگران بە ئاسان لە ماناکەی گەیشتن, ئەوا پێگە مەزنەکەی لەدەست دەدا.

سۆفستەکان هەژار بوون، هەر کەسێکیان فێر دەکرد کە پارەیەکی دەدا. ئەوان لەوەدا لە ئەفلاتون جیابوون، چونکە خۆشگوزەران و دەوڵەمەند بوو کۆیلەکانی شەو و ڕۆژ کاریان دەکرد بۆ ئەوەی بژێویەکی نەند و زەوەند بۆ ئەو دابین بکەن. سۆفستەکان زانستیان کردبووە پیشەیەك هاوشێوەی دارتاشی و ئاسنگەری. ئەفلاتون و خۆشگوزەرانەکانیش لەمە تووڕە بوون. ئەوان دەیانەوێ بە زاراوە بریقەدارەکانیان لە خەڵکی عەوام جیاببنەوە، وەك چۆن بە ماڵ و پۆشاکیان جیاوازن. پرۆفیسۆر ڤیبلن ئەوەی ڕوونکردۆتەوە کە چۆن چینی دەستبەتاڵ هەموو هەوڵێك دەدات بۆ ئەوەی هەندێك دیاردەی ئاڵۆز بۆخۆی دابهێنێت، تا عەوامی خەڵك نەتوانن لاساییان بکەنەوە. بەمەش ئەو چینە هەست دەکەن ئەوان بەرزن و خەڵکیش پاشکۆی ئەوانن، خەڵکیش بێتەوەی هەست بە پیلانێك بکات وا بیردەکاتەوە.

سۆفستەکان خاوەن لۆژیکی دیموکراتی بوون، لە کتێبی ڕابردووشدا ئەم لۆژیکەم بە " لۆژیکی کرێکار و کۆیلەکان " ناوبرد. ئەو لۆژیکە لەگەڵ ژیان دەڕوات و لە ڕەوتەکانی دەگات، بەرەنگاری لۆژیکی کۆشکی بلوورینیش دەبێتەوە کە خۆشگوزەران و خاوەن کۆیلەکان وەریانگرتووە. یەکێك لە گاڵتەجاڕییەکانی عەقڵی مرۆڤایەتی ئەوەیە عەوامی خەڵك لە کرێك ڕقیان لە لۆژیکی سۆفستەکان بوو، وەك چۆن ئەفلاتون ڕقی لێبوو. کێشەی خەڵك ئەوەیە زۆرجار لەگەڵ خۆشگوزەرانەکان ڕێگا دەگرن و پێچەوانەی بەرژەوەندی خۆیانن. وەك ئیمام عەلی وەسفی کردوون " ئەوان لەگەڵ هەموو قیڕەیان قیڕە دەکەن و لەگەڵ هەر بایەك دەچەمێنەوە ". ئەفلاتونییەکان ئەوانیان فریو دا، ئەوانیش بەدوای هەموو هەڵپەرستێك دەڕۆیشتن، گوایە ئەوان لەدوای کەسانێك دەڕۆن ڕێگای ڕاست و دروستیان گرتووە.لیفنگستۆن دەڵێ: " سۆفستەکان زانستیان سادە دەکردەوە و لەنێو خەڵکیان بڵاودەکردەوە لە شێوەی (زانست بۆ ملیۆنان کەس) کە ئێستا لە سەردەمی ئێمەدا باوە. " کەواتە ئەوان لە شێوەی ویلز و هکسلی و هیردز و چەندین نووسەری دیکەی زانستی بوون

کە کتێبی باویان لەوسەردەمەمان نووسیوە. بۆیە موحافیزکار و توندڕەوەکان رقیان لەسۆفستەکان بوو، ئەفلاتونیش رێگای ئەوانی بە بریقەدار و پوچەڵ دەزانی.

سەدەی نوێ زانستی بۆ ئاستی خەڵک دابەزاند. زانستی کردە پیشەیەك لە پیشەکان، ئەمەش وەك ئەوەی سۆفستەکان لە کۆندا ئەنجامیان دابوو. زانستیش سوودبەخش نابێت ئەگەر تەنها نزم بێت و لەگەڵ خەڵك لە بازاڕ وماڵ وکۆڵانەکانیان بڕوات. بۆیە دەبینین پەروەردەی نوێ زیاتر قوتابیان بەرەو خوێندنەوەی کۆمەڵگا دەبات زیاتر لەوەی قوتابیان زاراوە بریقەدارەکان ئەزبەر بکەن، کە هیچ سوودێکی لە ژیانیان نییە.

بیرمەندی نوێ سادەیە، گوێی لە خەڵك دەگرێ، بەتەواوی چین و سەلیقەکانیانەوە. هەوڵ دەدا لە نهێنی شاراوەی دوای کارونەریتەکانیان بگات. بەلام بیرمەندی کۆن کاتێك بەناو خەڵك تێدەپەڕی لوتی خۆی دەگرت و دەیگوت" خوا ئەو ئاکارە نزمە لەناو ببات" ئەگەر دەیبینی هاوڕێیەکی لە شێوەی سۆفستەکان تێکەڵی خەڵك دەبێت ئەوا رەخنە و گلەیی ئاراستەی ئەو هاوڕێیەی دەکرد. ئەگەر ئاوتوێ هۆکاری ئەو جیاوازییەی نێوان بیرمەندی کۆن و بیرمەندی نوێ بکەین، دەبینین جیاوازییەکە لەوەدایە خەڵك لە ژیانی سیاسی خۆیانەوە لە قۆناغی ستەمکارییەوە چونەتە قۆناغی دیموکراسی. بیرمەندی کۆن لە نزیك ستەمکارەکان دەژیا. ئەو نەیدەتوانی کتێبێك بنوسێ، مەگەر یەکێك لە خۆشگوزەرانەکان لەخۆی بگرتایە و بەخششی پێ بدایە. بەلام لە سەردەمی دیموکراسی نوێدا وێنەکە ئاوەژوو بووە، نووسەر چاوی لەسەر رەعیەتە، بۆیە دروشمی بیرمەندی نوێ ئەوەیە رەخنە لە دەستەلاتداران بگرێت و کارەخراپەکانیان ئاشکر بکات بۆ ئەوەی بەختی لەلای خوێنەران هەبێت.

ئەگەر بگەڕێینەوە ئەو سەردەمەی کە سۆفستە لە ولاتی گریك بلاوبۆتەوە، ئەوا دەبینین دیموکراسیەت بەشێوەیەك لە شێوەکان بوونی هەبووە. وەك زانراوە ولاتی گریك ئەو کاتە یەکەم ئەزموونی دیموکراسی لە مێژوو دەبینی. ئەو جۆرە

دیموکراسیەش وەك ئەوەی ئێستامان نەبووە. لەگەڵ ئەوەشدا لە سیستەمی کارگێری وسیاسی و دادوەریی دا پەیڕەوی هەندێك ڕێسای ئازادی دەکرد جیاواز بوو لەو سیستەمەی کۆمەڵگای کۆن بە سیاسەتی شمێشێر پەیڕەوی دەکرد. ئەوکاتە دادگا میللیەکان بڵاوبووبوونەوە، ڕکابەری لە نێوان خەڵك توند بوو، جەدەلی یاسایی و پەرلەمانی و فەلەسەفی دەرکەوتنێکی سەیریان هەبوو. بەمەش سۆفستەکان بوارێکی فراوانیان بۆ خۆیان دۆزییەوە. پیشەی فێرکردنی جەدەلیان بە هەموو شێوەکانی دەزانی. بەمەش داهاتێکی باشیان هەبوو.

سۆفستەکان بەسێ بابەت خەریك بوون:

١-سادەکردنەوەی زانست و بڵاوکردنەوەی.

٢- هونەری سیاسەت و جەدەلی پەرلەمانی.

٣- فێرکردنی هونەری پارێزەری و بەڕێوەبردنی داوا لە دادگاکان.

ئەوان مەشقیان بە قوتابیەکانیان دەکرد بۆ ئەوەی فێری جەدەلێك بن، پاڵپشتی هەر بۆچوونێك بکەن و هەر بۆچوونێکیش پوچەڵ بکەنەوە. ئەوان دەیانگوت" لەبەر ئەوەی هەقیقەت ڕێژەییە, کاتێك هەقیقەت لەلای تۆ گونجاو بوو، ئەوا لەلای بەرامبەرەکەت گونجاو نییە. کەواتە تۆ شایەنی ئەوەی کارامەیی لە داکۆکی هەر بیروڕایەك کە تۆ بە گونجاوی دەزانی، جا ئەو بیروڕایە هەرچییەك بێت". ئەم ڕێبازەش ئەفلاتونییەکان تورەدەکات، بۆیە بەچەندین شێوە وەسفی دەکەن. ناشزانن ئەوان لە ڕووی پراکتیکییەوە پەیڕەوی ئەو جەدەلە دەکەن، کەچی لە ڕووی تیۆریەوە نکۆڵی لێ دەکەن. لەوانەیە بگونجێ بڵێین سۆفستەکان یەکەم کەس بوون بنەمای پیشەی پارێزەرییان دانا، کاری پارێزەرییش لەڕاستیدا تەنها جۆرێکە لە سۆفستەیی. پارێزەر هێندە جۆری داواکەی بەلاوە گرنگ نییە. بەلکو ئەو بڕە پارەیەی لەلا گرنگە کە لە بڕی داکۆکی وەری دەگرێت. واتە بایەخ بەوە نادات خاوەنی داواکە لەسەر هەق یا ناهەقە، بەلکو پرسیار لەو بڕە پارەیە دەکات کە وەریدەگرێ.

لێرە شایەنی ئاماژە کردنە نابێت بە هەندێك پارێزەر باوەڕ بکەین، کە خۆیان بە هەقخواز دەزانن. ئەوان درۆ دەکەن، کردار ورەفتاریان یەك نییە. پیشەکەیان وادەخوازێ ئەوا داکۆکی لە تێڕوانینی بریکارەکەیان بکەن؛ بەڵام مەسەلەی هەق و هەقیقەت ئەوا دواتر دێت. پارێزەریش لەوەدا ستەمکار نییە، شایەنی گلەییش نییە. چونکە وەك باوە لە هەر کێشەیەکی دادگا، لەهەر لایەکەوە پارێزەرێك یان چەند پارێزەرێك هەبێت. دواتریش دەبێ دادوەر سەیری بەڵگەکانیان بکات و دواجاریش لەسەر بنەما بێلایەنی و دادوەری بڕیار بدات. ئەمەش وای لە حکومەتە نوێیەکان کردووە پارێزەر بۆ کەسانی هەژار بگرن؛ مەبەستیش ئەوەیە دادوەر سەیری هەموو لایەنەکانی کێشەکە بکات. یەکێك لە کەموکوڕییەکانی دادوەر ئەوەیە گوێ لەلایەنێك بگرێت و لایەنەکەی دیکە فەرامۆش بکات. ئێمە نکۆڵی لەوە ناکەین کە چەندین فێڵ و پیلانگێری لە نێوان پارێزەران و دادوەران هەیە. ئەمەش کۆتایی نییە کاتێك مرۆڤ بوونی هەبێ. سەرەڕای بوونی ئەو فێڵ وپیلانانەش کە لەژێر پەردەی دادگا نوێیەکان ئەنجام دەدرێن، کەچی ناتوانین نکۆڵی لە دروستیی ئەو بنەمایە بکەین کە دادگای لەسەر دانراوە. ئەو دادگایانە لەسەر بنەمای رکابەریی و جیاوازی تێڕوانینەکان دەبێت. ئەو رکابەرییەش وادەکات دادوەر رێگای دادپەروەری لە نێوانیان بگرێت.

ئەگەر واز لە دادوەر بهێنین بێ گوێگرتن لە لایەنەکانی داواکە بڕیار بدات، ئەوا بێئەوەی ئاگادار بێت ستەم دەکات. مافی پارێزەرە لایەنگری بریکارەکەی بکات، پارێزەرەکەی دیکەش هەمان مافی هەیە. بۆیە تەنها لەسەر دادوەر پێویستە هاوسەنگی دروست بکات و دواتر بەپێی دادوەریی بابەتەکان لە یەکتر جیابکاتەوە. لێرەشەوە پێویستە بڵێین دادپەروەریی تەواو لە دونیادا بوونی نییە. دادوەر وەك پارێزەر مرۆڤە. ئەوەی هەست بکات یان نا مەیلی بەلایەکەوە هەیە. بەڵام حکومەتە نوێیەکان هەوڵیان داوە تا بتوانرێت لایەنگیری دادوەر کەم بکرێتەوە. ئەوان وایانکردووە دادگاکان بە کراوەیی بەڕێوەبچێت و خەڵك تێیدا ئامادەبن. سەرەڕای ئەمەش پارێزەرێکی گشتی دادەنێت بە" داواکاری گشتی" ناودەبرێت. بۆ ئەوەی

سەرپەرشتی دادگاکردنەکان بکات و چاوی لەسەر بەرژەوەندی گشتی بێت. هەروەک چۆن لەسەر دادوەریش داوەری دیکە هەن بە پلەی جیاجیاوە، بۆ ئەوەی چاودێری بڕیارەکان بکەن و تاوتوێی ئەنجامەکانی بکەن.

لێرەوە بەو ئەنجامە دەگەین کە دادپەروەریی بەرقەرار نابێت تەنها ئەوکاتە نەبێت لایەنەکانی رکابەر و دژیەکتر هاوسەنگ نەکرێن، هەر چەندە ئەوانیش هاوسەنگ بکرێن، ئەوا هەر یەکەیان بانگەشەی ئەوە دەکات هەق لە لای ئەوە و لە هەق نزیکە. ئەمەش مانای ئەوەیە کە دادپەروەریی پێدراوێکی کۆمەڵایەتییە، زیاتر لەوەی بیرۆکەیەکی رەها بێت و لە بۆشایی هەڵواسرابێت وەک ئەفلاتون باسی کردووە. ئەگەر لە بابەتی دادپەروەریی بە دوای ئەفلاتون بڕۆین، ئەوا لە رێگای ستەمکاریی دەڕۆین واشدەزانین کە ئێمە دادپەروەرین.

***

ئەبو داود لە عەلی کوڕی ئەبوتالب دەگێڕێتەوە، کە عەلی گوتویەتی" پێغەمبەری خودا منی وەک دادوەرێک نارده یەمەن، منیش لە سەرەتای تەمەنم بووم، زانیارییم لەسەر دادوەریی نەبوو. پێغەمبەر وتی: خوا هیدایەتی دڵت بدات و زمانت رەوان بکات، ئەگەر دووکەس هاتنە لای تۆ بڕیار مەدە تا گوێی لەهەردوو لا دەگری، بەمشێوەیە دادوەرییەکەت بۆ روون دەبێتەوە". مانای ئەو وتەیە ئەوەیە دادوەر ناتوانێ دادپەروەر بێت تا گوێ لە هەردوو لا نەگرێت. ئەمەش تەواو لەگەڵ ئەوەی زانستی نوێ لە بارەی عەقڵی مرۆییەوە باسی دەکات تەبایە. عەقڵ بە سروشتی خۆی جوزئی و لایەنگرە. هەرچەندە عەقڵ دروست و بێگەرد بێت، ئەوا ستەمکار دەبێت کاتێک گوێ لە لایەنێک دەگرێت و لایەنەکەی دیکە فەرامۆش دەکات.

هەر سیستەمێکی سیاسی لە سەردەمی نوێ لەسەر ئەو بنەمایە دانراوە. هەر لەبەر ئەمەشە حیزبەکانی ئۆپۆزسیۆن دانراون ومشتومڕی پەرلەمانی دروست بووە. ئەگەر ئەمەش نەبووایە ئەوا ئێستاش دەسەڵاتداران سامانی میللەتیان تاڵان دەکرد، و واشیان دەزانی کە بە فەرمانی خودا حوکمڕانی دەکەن. لۆژیکی نوێ دەڵێ"

ستەمکاری لەسەر دەستی هەرکەسێکی تاکڕەو دەردەکەوێت" ئەگەرهاتوو کەسێك نەبێت چاودێری دسەلاتدار بکات و بەرپەرچی بداتەوە، ئەوا ئەوکات ئەودەسەلاتدارە بەدوای شەهوەتەکانی دەکەوێ و واشدەزانێ کارەکانی فەرمانی خودایە." مۆنتیسکۆش ئامازەی بەمەکردووە لە تیۆرەکەی بەناوی" پشکنین و هاوسەنگی" کە سیستەمی نوێی لەسەر بونیاد دەنرێت. دەتوانین لێکچوونێك لە نێوان مشتومڕی هۆڵەکانی پەرلەمان و پارێزەران بکەین، بەلام ئەوەی مشتومڕی پەرلەمان بە دەنگدان کۆتایی دێت. ئەگەر لێی قوڵ بینەوە ئەوا هەردوو جۆر جەدەل، یەك سروشتیان هەیە و کۆتاییەکەیان لە یەکتر دەچێت. کەچی ئەفلاتونییەکان بەهەموو ئەمانە رازی نین، رێبازی ئەوان لە بارەی دادپەروەیی وەك پێشتر باسمان کرد ئەوەیە ئەوان دادپەروەریی بە بیرۆکەیەکی رەها دەزانن کە خەلك لە رێگای بیرکردنەوەیەکی دروست پێی دەگات. ئەو رێبازەش بە خواستی ستەمکار و زۆردارانە. بۆیە بینیمان هەزاران کەنیزە بە پارەی خەلك دەکرن، دواتریش ئەفلاتونییەکان دێن بە چەندین بەلگەی ئەقلی وعەقلی پالپشتی کارەکانیان دەکەن.

***

بینیمان سۆفستە کاتێك بەناو گریك بلاودەبۆوە، کە دیموکراسی بەرقەرار بوو. دواتر ئەفلاتون هات لە یەك کاتدا بەرەنگاری دیموکراسی و سۆفستە بۆیەوە، بەمەش توانی زۆر بەمەزنی بەسەر سۆفستە زاڵ بێت. لەوانەیە کەسێك بپرسێت ئەو هۆکارە چی بوو لەو سەرکەوتنە هاوکاری ئەفلاتونی کرد؟ ئێمە ناتوانین نکۆڵی لەوە بکەین کە ئەفلاتون بلیمەتیی و قەلەمێکی بەبرشتی هەبوو. بەلام تەنها بەوەندە ناکرێت شرۆڤەی ئەو سەرکەوتنە مەزنە بکەین. وەك دەردەکەوێت ئەوەی هاوکاری کردووە ئەو رژێمە ستەمکارییە بووە کە بە ماوەیەکی کورت دوای مردنی ئەفلاتون دەسەلاتی گرتە دەست، بەمەش قوتابییەکانی توانیان ئەو کارەی ئەو تەواو بکەن و بەیەکجاریی بەسەر سۆفستە زاڵ بن.

مێژوو پێمان دەڵێ: ئەسکەندەری مەکدۆنی لە ڕۆژگاری ئەرستۆدا ئیمپراتۆریەتێکی مەزنی دروست کرد، ئەوکاتە بە پێی ئاگرو شمشێر حوکمڕانی یۆنانی دەکرد. ئەرستۆ بە چاکی ئەسکەندەری قوتابی پەروەردەکرد، فێری کرد چۆن دەست بەسەر رەعیەت بگرێت و شکۆمەندیی بەدەست بهێنێ. دواتر رۆمەکان بە دوای ئەسکەندەر هاتن، دیموکراسیەتی گریکیان بە جۆرێك لەناو برد وەك کەرەکەی دایکی عومەر گەڕانەوەی بۆ نەبێت.

دوای ئەمە ئیسلام دەرکەوت. لەسەرەتادا ئیسلام دیموکراسی بوو، بەڵام دواتر کەوتە دەست سوڵتان و میرانی موسڵمان, بەمەش لە رژێمە سیاسیەکەی دا هیچ جیاوازییەکی لەگەڵ ئەو دەوڵەتانە نەبوو کە بە شمشێر حوکمڕانیان دەکرد. دواتریش ئەفلاتونیەکان لە ئیسلام دەرکەوتن، هاتوچۆیان دەکرد تا چەکی تۆمەتی زەندیق و سۆفستەیان داهێنا؛ جا قوربەسەر ئەوەی سۆفستە و زەندیق دەبێت. ئەو کاتە سوڵتانەکان (خوا لێیان رازی بێت) بانگەشەی ئەوەیان دەکرد ئەوان خەلیفەی پێغەمبەر و سێبەری خودان لەسەر زەوی. واعیزەکانیش لەگەڵ ئەوان دەیانگوت" ئەمە هەقە و جێگای مشومڕ نییە". یەکێك لە گاڵتەجارییەکان ئەوەیە کە فەیلەسووفانی ئیسلام گەڕانەوە سەر ئەفلاتون و ئەرستۆ، ئەو دووانەیان شکۆمەند, تەنانەت پیرۆزیش دەکرد. فارابی لە مەزنکردنی ئەفلاتون گەیشتە ئاستێك لە ریزی پێغەمبەرانی دانا. فارابی سەرۆکی شاری چاکەخوازانی بە ئەفلاتون وەسف کرد کە کراسی پێغەمبەر محەمەدی پۆشیوە. دوای فارابی ئیبن روشد هات، دەستیکرد بە مەزنکردنی ئەرستۆ، تەنانەت لە سەرووی پێگەی مرۆڤی دانا. وایکرد کە لە بەرزترین وێنەی بێت کە عەقڵی مرۆڤی تێدا دەرکەوتووە. بەمەش ئەوەی روونکردەوە کە لە تواناى مرۆڤدایە لە عەقڵی رەها نزیك بێتەوە، ئیبن روشد ئەرستۆی بە" فەیلەسووفی خودایی" ناوبرد.

ئۆلێری دەڵێ:" بیرمەندانی موسڵمان، لۆژیکی ئەرستۆیان وەك تەواوکەری قورئان دانابوو. تەنانەت یەکێك لەوان گوتبووی دانا ناتوانێت بەپێی لۆژیکی ئەرستۆ بژیت،

تەنها ئەگەر لە خەڵك جیابۆوە، لە ئارەزووەکانی خەڵك و شتە قێزەوەنەکانی ئەوان دووربکەوێتەوە. بۆیە پێویستە فەیلەسووفان و دانایان دەوڵەتی تایبەت بە خۆیان لەناو دەوڵەت دروست بکەن و لەسەر بنەمای خۆشەویستی و زگماکیی بژین و رکابەریی نەکەن. ئەوکات پێویستیان بە پزیشك و دادوەر نییە, بەڵکو دەروونیان بەوە ئاسوودە دەبێت کە لەگەڵ ئەو عەقڵەکاریانە یەکبگرن کە مەعریفە بە مرۆڤ دەبەخشن. ئەمە لە سەردەمێك لە نێو بیرمەندان روویدا کاتێك کە فەرمانڕەواکان بە کەیفی خۆیان دەژیان و کەسێك چاودێریان بکات و ناڕەزایی دەربڕێت".

***

جێگای داخە بیرمەندان دەبینین تا رۆژگاری ئەمڕۆمان لەو کەشە عەقڵییە دەژین کە فارابی و ئبن توفەیل وئیبن روشدی تێدا ژیاوە. ئەم قسەیەم لە بارەی پیاوانی ئاینی و زۆربەی ئەو کەسانە جێ بە جێ دەبێت کە خۆیان بە رۆشنبیری نوێ دەردەدەخەن. ساڵی رابردوو موحازەرەی کۆمەڵایەتییم بەو قوتابیانە دەدا کە کۆلیژی مافی عێراقییان تەواوکردووە، تووشی شۆك بووم کە مشتومڕێکی توندم لە شێوەی کۆن لە نێوان ئەوان بینی، هەریەکەیان وایدەزانی کە هەقیقەتی بۆخۆی قۆرخکردووە. ئەو کەسانە ئەوەیان بیرچووە کە ئەو مشتومڕەیان لە هۆڵی دادگا بەسوودە لەوەی دواقسە بۆ دادوەرە. یان ئەومشتومڕە بۆ هۆڵی پەرلەمان سوودبەخشە کە دوا قسە بۆ دەنگدانە، بەلام لە هۆڵی توێژینەوەی زانستی ئەو جۆرە قسانە زیانیان زۆرترە نەوەك قازانج. سەیر ئەوەیە کۆلیژی مافی عێراقی بەو جیاوازییە غافڵە. ئەو قوتابیەکانی فێری لۆژیکی سۆفستە دەکات و مەشقی مشتومڕیان لە پێناو بیروڕایە دژەکان پێدەکات. دواتر پێیان دەڵێ لۆژیکی هەق، لۆژیکی هەقیقەتی رەهایە و ئەمەش هیچ گومانی تێدا نییە. هەر ئەمە لە کۆلیژی شەریعەش روودەدا، خوا پشتیوانیان بێت. قوتابیان لەوێ باوەڕە باوەکەی خۆیان وەردەگرن لەسەر ئەو بنەمایەی کە تەنها ئایینی هەقە، هیچ ناهەقی تێدا نییە،

ئەگەریش بەوان بڵێی "ئێوە نازانن لەوانەیە باوەڕێکی دیکە چاکتر لە هی ئێوە هەبێت" ئەوا بە زەندیق و سۆفستە تۆمەتبارت دەکەن. هەر دوو تۆمەنیش قووڕسە.

***

هەندێک لە پیاوانی ئایینی وادەزانن مشتومڕی نێوانیان وەک ئەو مشتومڕەیە کە لە نێوان پارێزەران روودەدا. بەشێوەیەک هەر لایەک دەیەوێ بیسەلمێنێ هەق لە لای ئەوە، ئەو کاتە خوێنەر بڕیاری خۆی دەدات دوای ئەوەی سەیری سەرجەم بەڵگەکان دەکات کە هەر دوولا هێناویانە. کەچی لەڕاستیدا مشتومڕی پیاوانی ئایینی جیاوازی لەگەڵ مشتومڕی نێوان پارێزەران هەیە. پارێزەران کاتێک مشتومڕ دەکەن، چەندین دادوەریی بێلایەن ئامادە دەبن، دواتر کە دادوەران بڕیار دەدەن دەسەڵاتێکی دادوەریی بڕیارەکانی دەخاتە بواری جێ بە جێ کردنەوە. سەرەڕای ئەمانە دەبینی ئەوەی داواکەی خۆی دۆڕاندووە، هەر لەسەر ڕۆچوونەکەی خۆیەتی و گوایە هەق لە لای ئەوە خۆی بە مەزڵوم دەزانێ.

بەڵام مشتومڕی ئایینی کێشەکەی ئەوەیە درێژە دەکێشێ، بە تێپەڕبوونی رۆژگار کەڵەکە دەکات و دادوەرێکی بێلایەنیش نییە ململانێیەکە یەکلابکاتەوە. یان بە گوزارشتێکی دیکە: دادگایەکە بێ دادوەرە. زۆرجاریش مشتومڕەکە دەبێتە هۆی هەڵدانەوەی زامە کۆنەکان و ڕشتنی ڕق و کینە. ئەنجامەکەشی ئەوە دەبێت یەکتر دەکوژن و وادەزانن ئەوان لەپێناوی خودا جیهاد دەکەن. هەندێک لە پیاوانی ئایینی چەند ساڵێک لەمەوبەر کۆنگرەیەکیان لە قودس بەست، مەبەستیان ئەوەبوو لەسەر باوەڕێک یەکگرتوو بن و ئەو دووبەرەکییەی نێوان موسڵمانان نەهێڵن. ئەو کۆنگرەیە مایەی پێکەنینی جیهان بوو. چونکە هەر یەکەیان لەو باوەڕەدابوو بە بەڵگەکانی دەتوانێ ئەندامانی کۆنگرە بهێنێتە سەرمەزهەبی خۆی و یەکگرتوویان بکات. بەمانای ئەوەی هەریەکەیان باوەڕی وابوو کە هەق لە لای ئەوە . یەکگرتنی ئیسلامیش تەنها ئەوکاتە ئەنجام دەدرێت کە پەیڕەوی هەق بکات- ئینشالا-.

ئەوان کۆبوونەوە و دواتر پەرت بوون، ئەنجامەکەش ئەوەبوو هەریەکەیان گەڕایەوە لای قەومەکەی خۆی و دەیگوت" بە هەموو هێزی خۆم داکۆکیم لە هەقیقەت کرد، بەلام ئەوان گوێیان لە من نەگرت. ئەگەر گوێیان بگرتایە ئەوا جیاوازی نەدەما و بەسەر جیهان زاڵ دەبووین".

***

بیرمەندانی ئێمەش بەوچاویلەکە کۆنە سەیری بابەتەکان دەکەن و لەوە ڕاهاتوون.

دیموكراسی لەئیسلام دا

لە بەشی رابردوودا ئاماژەمان بۆ ئەوە كرد حكومەتی ئیسلامی بۆتە زۆردار و ستەمكار. پێشێلی مافەكانی گەل دەكات و سامانیان تالان دەكات و باوەڕیشی بەوە هەیە گوایە سێبەری خودایە لەسەر زەوی، كەچی هیچ جیاوازییەكی لەگەڵ حكومەتەكانی سەردەمی كۆن نییە. نكۆڵی لەوە ناكەین حكومەتی ئیسلامی بەوە لە حكومەتەكانی دیكە جیادەكرایەوە، قورئانی كردۆتە دەستووری خۆی. بەڵام ئەو جیاوازییە رووكەشە، چونكە قورئان(هەڵگری چەندین رووە) وەك ئیمامی عەلی وەسفی كردووە. بۆیە جیاوازییەكی لەگەڵ ئەو یاسایانە نییە، خاوەنەكانیان بە رۆژ كاری پێدەكەن و بە شەویش پشتی تێدەكەن. بینیشمان زۆردارترین حكومەتی ئەو سەردەمەمان، ئەوانەن كە قورئانیان كردۆتە دەستووری خۆیان.

هارون رەشید یەكێك بوو لەوانەی قورئانی بە ملكەچی دەخوێندەوە وماچی دەكرد و رۆژی چەند جارێك لەسەر نێوچەوانی خۆی دادەنا. بەڵام ئەمە رێگری لەوە نەكرد شەو لەگەڵ بادانی سەماكەرەكان و دەنگی تەمبور بەسەر ببات، دواتریش لە ترسی

خودا لە هۆش خۆی بچێت!. قورئان کتێبێکی خودایی مەزنە، تۆماری شۆڕشگێڕانەی محەمەدە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا خۆشگوزەرانەکان دەتوانن بە پێی خواستی خۆیان لێکدانەوە و شرۆڤەی بۆ بکەن. ئەوکاتە لە سروشتی ڕەسەنی خۆی دەریدەهێنن و دەیکەنە کەلوپەلێکی مردووان. کاتێك یەکێك دەمرێت ژمارەیەکی زۆری خوێنەری بۆ کۆدەکەنەوە، بۆ ئەوەی بە خاتمە و ڕەحمەت گولاوپرژێنی بکەن، خوا لێی خۆش بێت.

***

ئیسلام سەرەتا بە سیستەمێکی دیموکراسی دەستی پێکرد، بەڵام ئەو دیموکراسیەتە رفێنرا، کاتێك معاویە قورئانی بەرزکردەوە و بە موسڵمانانی وت:" وەرن کار بەکتێبی خودا بکەین". ئەنجامی کارکردنیش بەقورئان ئەوەبوو یەزید کاروباری موسڵمانانی بەدەستەوەگرت و وتی:

لعبت هاشم بالملك فلا   خبر جا ولا وحی نزل

(واتە بنەماڵەی هاشم یارییان بە دەسەلات کرد کە هیچ هەواڵ و سروشێکش لەلایەن خوداوە نەهاتبوو)

***

ئێمە کاتێك ئەو خۆشگوزەرانییە قێزەوەنە دەبینن، کە بەسەر سوڵتان و میرانی موسڵمان زاڵبووە. پێویستە ئەو شۆڕشە میللییە مەزنە لەیاد نەکەین، کەهەر یەکە لە ئەبوزەر وعەمار وعەلی کوڕی ئەبوتالب بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئەو خۆشگوزەرانییە هەر لە سەرەتای دەرکەوتنی لە ئیسلام ئەنجامیان داوە.

ئەو شۆڕشە سەرکەوتوو نەبوو، گومان لەوەدانییە چەند سەدەیەك بەر لەکاتی خۆی بوو، بۆیە هەتی خۆی بوو سەرنەکەوێت. بەلام لە مێژوودا وەك سیمبولێك بۆ دیموکراسیەتی ئیسلام مایەوە، بوو بە بەلگەیەکی زەق لەسەر ئەوەی کە حکومەتی ئیسلام لەسەرەتادا لە گەلەوە دەستی پێکردووە، بە گەل دەستی پێکردووە، لە پێناو گەلیش بووە.

ئەو شۆڕشە درێژکراوەی شۆڕشی محەمەد بوو؛ ئەگەر لەسەرەتا و کۆتاییدا توێژینەوە لەسەر ئەو شۆڕشە بکەین، دەبینین دیموکراسییە و دژایەتی سەردارە خۆشگوزەرانەکان دەکات. وا لە خەڵك دەکات لە بەرامبەر خودا و یاسا یەکسان بن. مێژوونووسانی خۆرئاوا دەڵێن حکومەتی گریك یەکەم حکومەتی دیموکراسی و دوایین حکومەتی دیموکراسی بوو لە مێژووی کۆندا. ئەوانە حکومەتی ئیسلامییان بیرچووە کە بە نوێنەرایەتی محەمەد و خەلیفەکانی راشدین بوو. ئەگەر تاوتوێی ژیانی حوکمڕانی ئەوکەسانە بکەین، دەبینین دیموکراسی بوونیان لە پلەیەکە جێگای گاڵتە نییە.

دەگێڕنەوە: ئەبوبەکر بەر لە خەلافەت لەوە راهاتووبوو لە کاروباری مەرداری هاوکاری دراوسێیە هەژارەکانی دەکرد، کاتێك دەبێتە خەلیفە گوێی لە دراوسێیەك دەبێت دەڵێ: "ئەمڕۆ هاوکاریمان ناکەی؟" ئەبوبەکر وەلامدەداتەوە: "بەخوا هاوکاریتان دەکەم." بە راستیش هاوکاریان دەکات[١١١]. رۆژێکی دیکە پیاوێك جوێن بە ئەبوبەکر دەدات، ئەبو بەرزە دەڵێ: "ئەی خەلیفەی پێغەمبەری خواد لێم گەڕێ با لە ملی بدەم" ئەبوبەکر وەلامی دەداتەوە و دەڵێ: "دانیشە ئەمە بۆ کەس نەهاتووە، بۆ پێغەمبەری خودا نەبێت"[١١٢].

کاتێك عومەر بوو بە خەلیفە، پیاوێك لە بەردەمی دا وتی: "ئەی عومەر، بەخودا ئەگەر خواروخێچیت لێ ببینین، بەشمشێر راستت دەکەینەوە." عومەریش دەڵێ: "سوپاس بۆ خوا کەسێکی وەها لەو قەومە هەیە، خواروخێچی عومەر راست بکاتەوە". رۆژێك پیاوێك لە عومەر توند دەکا و دەڵێ: "لە خوا بترسە ئەی میری موسڵمانان لە خوا بترسە". عومەر دەڵێ: "واز بێنە با ئەو قسەیەت پێ بڵێم.

[١١١] عباس العقاد، عبقرية الصديق،ص ١٦٧
[١١٢] الحاكم، المستدرك، ج٤، ص٣٤٥،ص٣٥٥

چاکترین قسە کرابێت ئەوەیە: چاکەتان نییە ئەگەر ئەو قسەیە نەکەن، چاکەمان نییە ئەگەر ئێمەش لە ئێوەی قبوڵ نەکەین"[113].

ئەگەر لە ڕووی کەسایەتییەوە دیقەت بدەینە ژیانی عوسمان، سەرەڕای ئەوەی زۆر شتی لە بارەیەوە دەگوترێت، بەڵام دیموکراسی بووە. دەڵێن ڕۆژێک پیاوێک خۆی بۆ عوسمان مەڵاس داوە، وەک ئەوەی بیەوێت عوسمان بکوژێت، بەڵام عوسمان لە دواوە دەیگرێت و دەیخاتەسەر زەوی، پیاوەکە دەڵێ:" ئەی میر موسڵمانان منت ئازار دا". کاتێک عوسمان لە نیازپاکی پیاوەکە دڵنیا دەبێتەوە، لەسەر زەوی دادەنیشێ و دەڵێ:" باجی ئەو کارەم لێوەربگرەوە، بەخوا وامزانی بەدوای منەوەی" پیاوەکە دەڵێ:" نامەوێ"[114].

دیارە ئەمەی سەرەوە ئاکاری سوڵتانێکی زۆردار نییە، بە سیاسەتی شمشێر و ڕایەخی مەرگ کاربکات، بەڵکو ئاکاری فەرمانڕەواییەکی دیموکراسیخوازە. ئەگەر کەسوکارە خۆشگوزارەنەکانی عوسمان نەبووان کە دەستیان لە کاروباری وەردەدا، ئەوا ڕاسترین مەزندە ئەوەبوو عوسمانیش وەک دوو خەلیفەکەی دیکە دەبوو.

***

کاتێک عەلی کوڕی ئەبوتاڵب لە دوای عوسمان خەلافەتی وەرگرت، لە هەڵسوکەوتی دا بە سەرنجڕاکێشی سیمای دیموکراسیەت دیاربوو. لەوانەیە زێدەڕۆیی نەبێت ئەگەر بڵێین دیموکراسی ئەو پیاوە گەیشتە ئاستێک، زۆرینەی دەسەڵاتدارانی سەدەی بیستەم ناتوانن بەو ئاستە بگەن. لەڕاستیدا ئەو دوایین دەسەڵاتدار بوو لە مێژووی ئیسلامدا خەڵک بەدەوری کۆبوونەوە و بەخواستی خۆیان بەیعەتیان بۆ کرد. ئەو خۆی ئاماژەی پێکردووە دەڵێ:"خەڵک لە پێناو سوڵتانێکی سەردار، نەوەک بۆ ئامانجێکی کاتی، بەیعەتیان بۆمن نەکردووە"[115]. ئەمە سەبارەت بە خەڵک و چینە

---

[113] بشير يموت، الفاروق عمر بن الخطاب، ص ٩٣-١٤٥

[114] الطبري، تاريخ الرسل والملوك، ج ٥، ص١٣٧-١٣٨

[115] عباس العقاد، عبقرية الامام، ص٧٩

تایبەتەکەش سەرجەمیان بەیعەتیان بۆ کرد، تەنها هەندێکیان نەبێت، ڕەتیان کردەوە بەیعەتی بۆ بکەن. ئەویش سەرپشکی کردن، کەسی ناچار نەکرد، ڕێگەی بەو کەسانەش دا کەدەیانەویست کەنارگیر بن، پاساوی ئەوانی قبوڵ کرد، وایکرد کەس دەستی لەوان نەدات.[116]

سەیرتر لەمەیان عەبدوڵلای کوڕی عومەر ڕەتیکردەوە بەیعەت بۆ عەلی بکات و داوای مۆڵەتی سەفەری کرد، کاتێك داوای لێکرا کەسێك لە شوێنی خۆی بە کەفیل دابنێت، ئامادە نەبوو ئەمەش بکات. کەچی ئیمامی عەلی خۆی کرد بە کەفیلی ئەو، مێژوو فەرمانڕەواییەکی بەو جۆرەی بەخۆیەوە نەدیوە، کە کەفالەتی کەسێك بکات، کە ڕەتیکردۆتەوە بەیعەتی بۆ بکات و ملکەچی بێت. بەخوا ئەوەیان هێمایەکە لە هێماکانی دیموکراسیەت زۆر کەس ناتوانن نموونەیەکی وەها بهێننەوە.

ڕۆژێك عەلی لەنێو یارانی دانیشتبوو و قسەی بۆ دەکردن، یەکێك لە خەواریجەکان عەلی بەو جۆرە وەسفکرد" خوا وەك کافرێك لە دژی جەنگاوە، کەچی تێنەگەیشتووە" خەڵکەکە هەڵسانەوە بۆ ئەوەی بیکوژن، عەلی وتی:" هێواش، ئەمە جنێوە، یان داوا لێبوردنە لە خراپەیەك".[117] ئەگەر تاوتوێی هەڵسوکەوتی ئیمام عەلی بکەین لەگەڵ ئەو خەواریجانەی کە کافریان کرد و بەرەوڕوو جنێویان پێدا و لە شوێنی خۆی پیلانیان بۆ گێڕا، شتی سەیریمان بەرچاو دەکەوێت. بە سەبرەوە بەرگەی هەموو ئەمانەی دەگرت. بەتەواوی بەخششی پێدەدان. بە دووروودرێژی گفتوگۆی لەگەڵ دەکردن و تاوتوێی بابەتەکانی لەگەڵ دەکردن، بۆ ئەوەی بیانگێڕێتەوە سەر ڕێگای ڕاست. شەڕی لەگەڵ نەکرد تەنها لەگەڵ یەك کۆمەڵەیان نەبێت، ئەوانیش ئەو کۆمەڵەیە بوون بە شمشێر ڕێگایان گرتبوو و ترسیان خستبووە دڵی خەڵك. دواتر عەبدوڵلای کوڕی خەباب و ئەو ژنانەی لەگەڵ دابوون لەسەردەستی ئەوکۆمەڵەیە کوژران. ئیمام عەلی نێردراوێکی نارد بۆ ئەوەی لە بارەی ئەو کارە

[116] طه حسين، الفتنة الكبرى، ج٢،ص ٤٢

[117] محمد عبده، نهج البلاغة، ج٣،ص٢٥٤

خراپانە پرسیاریان لێ بکات، کەچی نێردراوەکەشیان کوشت. شەڕی لەگەڵ نەکرد تەنها تا گەیشتەی ئەو ئاستەی توانای لەبەر بڕا لە قسەکردن و مشتومڕیان، جارێک بە نوسین و جارێک بەزارەکی قسەی لەگەڵ دەکردن[118].

دەڵێن یەکێک لە خەواریجەکان دوای جەنگی صەفەین هاتە لای عەلی، ئەو کەسە ناوی خەریت کوڕی راشید ناجی بوو، بەم شێوەیە گفتوگۆی نێوانیان ئەنجام درا:

خەریت: بەخوا نە گوێڕایەڵی تۆ دەبم، نە نوێژ لە دوای تۆ دەکەم، من بەیانی لە تۆ جیادەبمەوە.

عەلی: جەرگی دایکت بسوتێ. کەواتە بەڵێنی خۆت بەجێ ناهێنێ و لە خوا یاخی دەبی، تەنها زیانیش بەخۆت دەگەینێ. پێم بڵێ بۆ وا دەکەی؟

خەریت: چونکە تۆ قورئانت کردە سەنگی مەحەک، کەچی خۆت لە هەقیقەت بەدوور گرت، ئەوەشت بەدەست هێنا، باوەڕت بەوکەسانە کرد کە ستەمکاری خۆیانن، من لە تۆ هەڵگەڕامەوە، رقیشم لەوانە، لە هەمووتان هەڵدەگەڕێمەوە.

عەلی: خۆزگە دێیە لام بۆ ئەوە باسی بابەتەکانت بۆ بکەم، تا توێی هەندێک بابەتی ئابیینت بۆ بکەم، هەندێکیان لە بارەی هەقەوە،من لەتۆ ئاگادارترم. لەوانە تۆ بزانی ئێستا تۆ لەسەرخۆ و ئاگادار نیت.

خەریت : من سبەی دێمەوە.

عەلی: وەرەوە، بەڵام با شەیتان فریوت نەدات، بۆچوونی خراپ بەسەرت زاڵ نەبێت. با ئەوانەی نەزانن تووشی لاساریت نەکەن، بەخوا ئەگەر داوای رێنمایی و ئامۆژگاریی بکەیت، ئەوا من رێگای راستت نیشان دەدەم.

خەریت رۆیشت و سبەی و دووسبەیش نەهاتووە. هەر بەهەڵگەڕاوەیی مایەوە، یەکێک لە یارانی عەلی هات و گوتی با خەریت دەستگیر بکرێت و بەڵێنی لێ وەربگرین. ئیمامی عەلی وەڵامی دایەوە، وتی:" ئەگەر وا بکەین، هەرکەسێک بە

[118] طه حسين، المصدر السابق، ج٢،ص١١٣-١١٤

تۆمەتێك دەستگیر بكەین، ئەوا زیندانەكان پڕ دەبێت، من بەپێویستی نازانم خەڵك دەستگیر بكەم و سزایان بدەم، تا ئەوكاتەی سەرپێچییەكانیان دەرنەكەوێت"[119].

ئەو وەڵامە دیاركردنێكی روونی دیموكراسییەتمان پێ دەدات. ئیمام عەلی لێپێچینەوە لەگەڵ كەسێك ناكات لەبەر بیروڕا و تۆمەتێك كەدراوەتە پاڵی، بەڵكو كاتێك رەعیەت سزا دەدات، ئەگەرهاتوو سەرپێچی بكەن و رێگری بكەن و ئاسایش تێك بدەن. وادەزانم دیموكراسیەتی ئەم رۆژگارەشمان لەسەر ئەوە دەڕوات.

***

ئەوەی لە دیموكراسییەتی ئیمام عەلی جێگای سەرنجە ئەوەیە:—

ئەو كاری بە رێبازی (دەسەڵاتداری خوایی) نەكردووە كە پێشان باوەڕیان پێی هەبووە، بەڵكو باوەڕی بەوە هەبوو خەڵك دەسەڵاتدار هەڵدەبژێرێت. هەر خەڵكیش دەسەڵاتی لێ وەردەگێڕێتەوە ئەگەر ستەمكاریی بێت لە فەرمانڕەوایی دا. جارێكیان ئیمام بۆ معاویە دەنوسێ: "... ئەو قەومەی بەیعەتی بۆ من كردووە، پێشتر بەیعەتی بۆ ئەبوبەكر و عومەر و عوسمان كردووە، شاهیدێكی دیكە نەبوو هەڵیبژێرێت، یان ئاتامادەبوونێك هەبێت رەت بكاتەوە، بەڵكو شورا بەدەست موهاجیر و ئەنسار بووە. ئەگەر لە بارەی كەسێك كۆبوونەوەو ناویان نا ئیمام ئەمەیان باشە، ئەگەر كەسێكیش لەبەر دەستی ئەوان بچێتە دەرەوە و ناڕازی بێت و تانە بادات، ئەوان دەیگەڕێننەوە. ئەگەریش رازی نەبوو ئەوا لەگەڵی دەجەنگن چونكە رێگای خوای نەگرتۆتە بەر، كارەكانیش بەدەست خودایە"[120].

لەوانەیە كەسێك ناڕازی بێت و بپرسێت" چۆن ئیمام رێگەی بەخۆی داوە كاری شورا تەنها لە موهاجیرو ئەنسار قەتیس بكات، ئایا موسڵمانانی دیكە ئەو مافەیان نییە؟ " ئەمە پرسیارێكی بەجێیە، بەڵام بەر لەوەی وەڵامی ئەو پرسیارە بدەینەوە، دەبێت ئەوە لەبیرنەكەین ئەوكات ئیسلام لە سەرەتای شۆڕشەكەی خۆی دابوو. ئەمەش

[119] ابن ابي حديد:شرح النهج، ج١، ص٢٦٤-٢٦٥

[120] محمد عبده، المصدر السابق،ج٣، ص٨

مانای ئەوەیە حکومەتەکەی زیاتر لە حکومەتی شۆڕش دەچوو، نەوەک حکومەتێکی ئاسایی.

ئەوەش زانراوە حکومەتی شۆڕش لە سەرەتادا ڕێگانادات هەموو کەسێك لە پێکهێنانی بەشدار بێت، تەنها ئەوکەسانە نەبێت کە شۆڕشەکەیان ئەنجام داوە. چونکە ئەگەر ڕێگە بدات خەڵکانی دیکە بێنە ریزەکانییەوە, ئەوا نەیارانی دەتوانن کار بکەن گۆڕین و لادانی تێدا ئەنجام بدەن. ئەمەش دیاردەیەکی کۆمەڵایەتییە، لە مێژووی هەموو شۆڕشەکانی دیموکراسی تێبینی دەکرێت، تەنانەت زۆر بەزەقی لە مێژووی شۆڕشی فەرەنسی دەرکەوتووە.

ئیمام عەلی دەڵێ:" بەخوا تا ئەو کاتەی ئیمامەت بە ئامادەبوونی تەواوی خەڵك نەچەسپێت، ڕێگەچایەکی دیکە نییە.." ئیمام لێرەدا لەسەرهەقە، حکومەتی نوێ ناتوانێ هەڵبژاردنی گشتیی ئەنجام بدات، تا هەموو مەرجەکان فەراهەم نەبن.لەوانە :-

بڵاوبوونەوەی هۆشیاری دیموکراسیی لە نێوان خەڵك و دامەزراندنی حیزب و بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامەوانی. سەبارەت بە سەردەمی ئیمام عەلی زۆربەی موسڵمانان تەنها بەڕووکەش لە ئیسلام دەگەیشتن، وەك ئیمام بەراشکاویی لە خوتبەیەك ئاماژەی بۆ کردووە[121]. زۆربەیان بەتێگەیشتنێکی دروست لە ئیسلام نەدەگەیشتن، تەنها موهاجیر و ئەنسار نەبێت. ئەوان لەڕۆژگاری مەینەتی هاتنە پاڵ دەعوەی ئیسلام، لەبەرامبەر ئەمەشدا چەوسانەوە و سوکایەتیان قبوڵ کرد، بە واتەی ئەوەی ئەوان لەبەر ترس یان ئارەزوو نەبوون بە ئیسلام، بەڵکو بە باوەڕەوە بوون بە ئیسلام و قوربانیشیان لە پێناو بەخشی.

لەڕاستیدا باوەڕ ئەوەیە کەسی باوەڕدار لە پێناویدا دان بەخۆیەوە بگرێت و خۆی لە قاڵبێکی نوێ بتوێنێتەوە. ئەمەش جیاوازی لەگەڵ باوەڕی ئەو کەسە هەیە کە لە

[121] المصدر السابق، ج٢،ص١٨٠

خۆیەدەستەوەدان باوەڕ دەهێنێن، یان خۆی دەردەخات و چاودەبڕێتە دەستکەوت"[١٢٢]. لە یەکێك لە خوتبەکانی ئیمام عەلی ئاماژەی بەو سوودە کۆمەڵایەتیی و دەروونییانە دەکات کە لە چاوساندنەوەی بڕواداران لە سەرەتای دەعوە هەڵقوڵاون، ئەو دەڵێ:" خودای گەورە بەندە بەفیزەکانی خۆی بەو کەسانە تاقی دەکاتەوە کە لە چاوی ئەوانەوە نەدارن" ئەگەر ئایین لە سەرەتاوە بەهێز و سەرکەوتوو بوایە، ئەوا هەموو خەڵك وەریاندەگرت و بوارێك بۆ تاقیکردنەوە نەدەما. بەڵام خودا بە چەندین ڕێگای سەخت بەندەکانی تاقی دەکاتەوە، بە چەند کۆشش دەیانکاتەوە بەندەی خۆی. تووشی چەندین جۆر فێڵیان دەکات، هەموویان لە پێناو لەناوبردنی فیزە لە دڵیان، بۆ چەسپاندنی چێژە لە دەروونیان"[١٢٣].

قورئانیش ئاماژە بۆ هەمان مانا دەکات و دەفەرموێ:

"أَحَسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ" و " ولقد فتنا الذين من قبلهم فليعلمن الله الذين صدقوا وليعلمن الكاذبين"[١٢٤]

هەروەها قورئان بەمشێوەیە وەسفی موهاجیر و ئەنساری کردووە کە دەفەرموێ:

"لَقَدْ تَابَ اللَّهُ عَلَى النَّبِيِّ وَالْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ فِي سَاعَةِ الْعُسْرَةِ مِنْ بَعْدِ مَا كَادَ يَزِيغُ قُلُوبُ فَرِيقٍ مِنْهُمْ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ ۚ إِنَّهُ بِهِمْ رَءُوفٌ رَحِيمٌ"[١٢٥]

هەروەها دەفەرموێ:" والسابقون الأولون من المهاجرين والأنصار والذين اتبعوهم بإحسان رضي الله عنهم ورضوا عنه واعد لهم جنات تجري تحتها الأنهار خالدين فيها أبدا ذلك الفوز العظيم"[١٢٦].

[١٢٢] احمد امين، فجر الاسلام،ص ٨٢
[١٢٣] محمد عبده، المصدر السابق،ج٢،ص١٦٨-١٧٣
[١٢٤] القران سورة العنكبوت، الايتان ٢-٣
[١٢٥] القران، سورة التوبة، اية ١١٨
[١٢٦] القران، سورة التوبة، اية ١٠٠

ئەگەر سەیری (سەحیفەی سەجاد)یش بکەین کە لەلایەن زەین عابدینی نەوەی ئیمام عەلی نووسراوە، ئەو بۆچوونەی سەرەوە بەروونی دەبینین. دەتوانین بڵێین قورئان و سەحیفەی سەجاد و نەهجی بەلاغە ئەو کتێبانەن، یەک ڕێبازییان هەیە، ئەویش ڕێبازی شۆڕشە لە دژی ستەمکاران[127].

***

ئەوەی لێرەدا دەبێت ئاماژەی بۆ بکرێت ئەوەیە کە زۆرینەی موهاجیر و ئەنسار لە ماوەی خەلافەتی عەلی چوونە پاڵ عەلی، کەسێک لەگەڵ ئەو ناکۆک نەبوو چەند کەسێک نەبێت. هەروەها ئەوەی جێگای سەرنجە ئەنساریش هەموویان چوونە پاڵ عەلی تەنها سێ کەس نەبێت چوونە پاڵ معاویە، ئەوانیش نعمان کوڕی بەشیر و موسەیلەمەی بن موخەلەد بوو، لەگەڵ محەمەدی کوڕی موسەیلەمە، دواتر محەمەد لە هەردوولا کەنارگیر بوو.

دەگێڕنەوە کە معاویە ڕۆژێکیان ئەبو هورەیرە و نعمان کوڕی بەشیری، ناردۆتە لای ئیمام عەلی بۆ ئەوەی داوای خوێنی عوسمانی لێ بکەن و سزاکەی بدات، کاتێک گەیشتنە لای عەلی، عەلی سەیری نعمانی کرد و وتی: " قسەم بۆ بکە ئەی نعمان ئایا تۆ لە قەومەکەت ڕاستتری؟ هەموو قەومەکەت لەگەڵ منە، چەند کەسێکی دەگمەن نەبێت، سێ یان چوار، تۆش لەو ڕیزپەڕانە دەبیت؟" نعمان وتی: " خوا چاکت بکات، من هاتووم بۆ ئەوەی لەگەڵت بم پابەندت بم. معاویە پرسیاری ئەوەی لێکردم کە ئەو

---

[127] سەبارەت بە کتێبی نەهجی بەلاغەی ئیمام عەلی دەبێت کەمێک ئاگادارییمان هەبێت، ئێمە نکۆڵی لەوە ناکەین ئەو کتێبە تۆماری شۆڕشی عەلییە، وەک چۆن قورئان تۆماری شۆڕشی محەممەدە. بەڵام بەداخەوە کتێبی نەهجی بەلاغە هەندێک وتەی لە خۆیەوە گرتووە، کە ناکرێت بدرێتە پاڵ ئیمام عەلی چونکە پێچەوانەی ئەو بنەمایانەیە کە عەلی بانگەشەی بۆ دەرکرد و لەگەڵ شێوازی نووسینی عەلی یەکناگرێتەوە، هیوامان وایە بگەڕێینەوە سەر ئەوکتێبە و توێژینەوەیەکی کۆمەڵایەتی وردی لەبارەوە بکەین(عەلی وەردی)

قسەیە بگەینم بەتۆ، ئومێدی ئەوەم هەبوو لە شوێنێك لەگەڵ تۆ کۆببمەوە، تکام وایە خودای گەورە ئاشتەوایی بێنێتە نێوانتان. بەڵام ئەگەر بۆچوونێکی دیکەت هەیە، من پەیوەیستم بە تۆ و لەگەڵ تۆ دەبم." ماوەیەك نعمان لەگەڵ عەلی مایەوە، دواتر بۆلای معاویە رایکرد، لەبەر هۆکارێك نازانین چییە[128].

وەك دەردەکەوێت معاویە لەو لایەنەوە هەستی بە لاوازیی هەڵویستی خۆی کرد، بۆیە هەوڵی دا تا ژمارەیەکی زۆر لە موهاجیر و ئەنسار بۆ لای خۆی رابکێشێت، تا لەگەڵ ئەوانەی لایەنگیری عەلین ژمارەیان هاوسەنگ بێت. بۆئەمەش پارەیەکی زۆری خەرج کرد وسەرکەوتووش نەبوو. وەك پێشتر باسمان کرد دوو کەس لە ئەنسار چوونە پاڵ معاویە، کەچی لە موهاجیرەکان تەنها ئەوکەسانە چوونە پاڵی کە بە ماوەیەکی کەم بەر لە فەتحکردنی مەککە کۆچیان بۆ مەدینە کردبوو، ئەوانیش ئەبوهورەیرە، عەمرو کوڕی عاص و موغیرە کوڕی شوعبە بوون. ناشتوانین ئەوانە بە موهاجیری راستەقینە دابنێین، چونکە کاتێك کۆچیان کرد کە ئامازەکانی سەرکەوتن لای محەمەد بوو. ئەوکاتە قورەیش دەترسا موسڵمانان هێرش بکەنە سەر مەککە، هەرکاتێك مەککە فەتحکرا، کۆچکردنیش وەستا، بۆیە گوترا" کۆچ دوای فەتح نییە"[129].

وا خەیاڵ دەکەم معاویە ماوەیەکی دوورودرێژ بیری لەو بابەتە کردبێتەوە، بۆ ئەوەی رێگاچارەیەك بدۆزێتەوە و لاوازیی هەڵویستی خۆی پەردەپۆش بکات. بڕوام وایە دواجار ئەو رێگاچارەیەی دۆزییەوە. دەبینین ئەو ناوهێنانی موهاجیر و ئەنسار لە نووسین وخوتبەکانی فەرامۆش دەکات و لەجیاتی ئەوان وشەی(سەحابە) بەکاردەهێنێت. ناوی سەحابەش مانایەکی فراوانی هەیە، دەتوانێت کەسانێك بەو ناو بناسرێنەوە، جا ئەوکەسانە لە دژی پێغەمبەر جەنگاون، یان لەگەڵی جەنگاون. تەنها موسڵمان گوێی لە فەرموودەی پێغەمبەر بێت و لە مەجلیسی ئەو دابنیشێت و سلاوی

---

[128] ابن ابي حديد، شرح النهج، ج١،ص٢١٣

[129] ابن خلدون، المقدمة، ص١٣٤

لیّ بکات و پێغەمبەریش بڵێ:" بەخێر هاتی" ئەوا ئەوکەسە دەبێتە سەحابە و لە ریزی ناوە پیرۆزەکان دەبێت.

ئەبو هورەیرە فەرموودەیەکی بۆ معاویە هێناوەتەوەکە لە پێغەمبەر ریوایەتکراوە، دەفەرموێ:" سەحابەکانم وەك ئەستێرەن، پەناتان بۆ هەریەکیان برد، هیدایەتان دەبێت"وا هەست دەکەم معاویە زۆر بەو فەرموودەیە دڵخۆش بووە، چونکە ئەو فەرموودەیە مافی ئەوەی پێدەدات بەعەلی بڵێت:" بەقەد تۆ سەحابەم لایە، من وەك تۆم". لەڕاستیشدا معاویە ژمارەیەکی زۆر سەحابەی لە نموونەی ئەبوهورەیرە و موغەیرەی کوڕی شوعبە و مەڕوان کوڕی حەکەمی هەبوو. ئەوان دونیایان پڕکرد لە فەرموودەی پێغەمبەر سەلات و سەلامی خوای لیّ بێت. معاویە بڕێك پارەی بەهەر کەسێك لەوانە دەدا فەرموودەیەکی پێغەمبەری بۆ بهێنن، کەئەو پێی رازی بێت. بڕە پارەکەش زۆر بوو جێی گاڵتە نەبوو. کەچی ئەو موهاجیر و ئەنسارەی کە لەگەڵ عەلی بوون، دەرکەوتن ئەوان لە چاو ئاپوورای سەحابە خوایان لیّ رازی بێت، وەك دڵۆپەی دەریان[130].

معاویە بەوەندە وازی نەهێنا، بەڵکو نکوڵی لە مافی شورای موهاجیر و ئەنسار کرد، ئەم مافەشی بە سەحابە نەدا، بەڵکو تەنها بە خەڵکی شامی دا.

کاتێکیش ئیمام عەلی مافی شورای موهاجیر و ئەنساری بەبیرهێنایەوە و ئەو نووسیویەتی دەڵێ:" ئەهلی شام رازی نەبوون، تەنها بە شەڕکردنی تۆ نەبێت بۆ وەرگرتنەوەی خوێنی عوسمان. ئەگەر ئەمە بکەم ئەوا شورا لە نێوان موسڵمانان دەبێت، بەڵام حیجازییەکان ئەوان فەرمانڕەوابوون بەسەر خەڵك و ئەو مافەیان هەبوو. بەڵام کاتێك وازیان لەو هەقە هێنا، ئەوا فەرمانڕەوای سەر خەڵك تەنها ئەهلی شامە"[131].

[130] ابن ابی حدید، المصدر السابق، ج١،ص ٣٥٨
[131] عباس العقاد، عبقرية الامام،ص ٩٠-٩١

خوێنەر تێبینی ئەوە دەکات، معاویە لە وەڵامەکەی ناوی موهاجیر و ئەنساری نەهێناوە کە لە قورئان بەو ناوانە هاتووە، بەڵکو ناویان بە(حیجازییەکان) دەبات. دواتریش بە کوشتنی عوسمان تۆمەتباریان دەکات. بەمەش بەتێڕوانینی ئەو، ئەوکەسانە لە ئەنجامی ئەو ڕووداوەدا مافی شورا و ڕاوێژیان لەدەست داوە. حوکمڕانی سەر خەڵکیش تەنها ئەهلی شامە، چونکە ئەوان داوای خوێنی عوسمان دەکەن.

ئەوەی دیقەت بداتە بارودۆخی خەڵکی شام لەو کاتەدا، دەزانێ ئەوان ئەوکات نە شورایان زانیوە و نە باوەڕیشیان پێ هەبووە. ئەوان لە مێژوو بەوە ناسراون، کە ملکەچترین کەسن بۆ فەرمانڕەوا، جا ئەو فەرمانڕەوایە هەرکەسێك بێت. ئەمەش بەمانای ئەوە دێت کە شورا لەو کاتەدا لە لای ئەوان بۆتە ملکەچی. مەسعودی دەڵێ:" ملکەچی خەڵکی شام بۆ معاویە گەیشتە ئەو ئاستەی نوێژی هەینیان لە ڕۆژی چوارشەممە لەدوای معاویە کرد، ئەمەش ئەو کاتە بوو کە معاویە دەیویست بچێتە صەفەین"[١٣٢]. معاویە هەر لە زووەوە خەڵکی شامی لەوە ڕاهێنابوو ملکەچی سوڵتان بن و مشتومڕ لەسەر کارەکانی نەکەن. لە سەردەمی عوسمان بینیمان معاویە نەیدەهێشت هیچ قسەزانێك تێکەڵی خەڵکی شام بێت. کاتێك ئەبوزەڕ تێکەڵ بەهەژارانی شام بوو، قسەی لەبارەی ئەو ڕەوتە هاوبەشییە بۆ دەکردن کە دەیزانی، معاویە نامەیەکی بۆ عوسمان ناردووە دەڵێ:" ئەبوزەڕ دەیەوێت خەڵکی شام تووشی خراپە بکات".جگە لەمەش کاتێك معاویە لە شەقامەکانی شام دەڕۆیشت ئەوا پاسەوان و داردەستی لەگەڵ دابوون، کەژاوەکەی تەواو لە شێوەی قەیسەرەکان بوو.

کەچی عەلی کوڕی ئەبوتالیب بەمشێوەیە لە کوفە نەدەڕۆیشت. دەگوترێت بەتەنیا لە شەقامەکانی کوفە دەڕۆیشت و قسەی لەگەڵ میوەفرۆش و گۆشتفرۆش دەکرد، لەگەڵ دوکاندارەکان دادەنیشت. لەکاتێ بەرەو صەفەین دەڕوات، هەندێك لە کوێخا و

---

[١٣٢] المصدر السابق،ص٥١

مولکدارەکانی ئەنبار دەبینن و بەرەو ڕووی دەچن و کڕنۆشی بۆ دەبەن وەك ئەوەی لە پێشتر ڕاهاتبوون، بەڵام ئەو دەڵێ:" ئەمە چی دەکەن؟" وتیان:" ئێمە دروستکراوین بۆ ئەوەی میرەکانمان مەزن بکەین." بەڵام ئەو دەڵێ:" بەخوا بەم شێوەیە میرەکانتان سوودیان بۆ ئێمە نابێت؛ بەم شتانە خۆتان تووشی زەحمەتی دونیا و قیامەت دەکەن"[133] . کاتێکیش ئیمام عەلی لە صەفەین گەڕایەوە، قەڵغانەکەی ونکرد. بینی لەلای کەسێکی مەسیحییە، پیاوەکەی گرت و هێنایە لای قازی کوفە. ئیمام لە تەنیشت پیاوە مەسیحییەکە وەستابوو؛ بۆئەوەی قازی کێشەکەیان یەکلا بکاتەوە، ئیمام نەیتوانی بەڵگە بهێنێتەوە، بۆیە قازییەکە قەڵغانەکەی دا بە مەسیحییەکە، ئەویش بردی و ئیمامیش سەیری دەکرد..."[134] .

***

مامۆستا عەباس مەحموود عەقاد دەڵێ:" ململانێی نێوان عەلی ومعاویە تەنها ململانێی نەبوو لەسەر شتێك کە بەسەرکەوتنی یەکێکیان کۆتایی بێت، بەڵکو ناکۆکی نێوان دوو سیستەمی پێچەوانە و دووجیهانی ڕکابەر بوو. یەکێکیان نوێنەرایەتی خەلافەتی ئایینی دەکرد و ئەویتریان نوێنەرایەتی دەوڵەتی دونیایی دەکرد"[135] .

بۆیە مەسەلەکە هێندە سادە نییە وەك پیاوانی ئایینی و بیرمەندانی کۆن تێگەیشتوون، بەڵکو ڕاستتر پەیوەندی بە ململانێی نێوان دیموکراسیەت وستەمکاریی هەیە. یان پەیوەندی بە ململانێی نێوان ڕاوێژکردن وملکەچیی، ململانێی نێوان سیستەمی دادپەروەریی و یەکسانی و ستەم و تاکڕەویی هەیە.

مامۆستا موحیدین خەتیب دەڵێ:" ئەهلی سوننە، ئەوان خوادەپەرستن پێیان وایە عەلی و ومعاویە و سەحابەکانی تری پێغەمبەری خودا، هەموویان لەسەر (هەق) بوون، لە پێناوی دا دڵسۆز بوون...هتد". دەمانەوێ لە بارەی (هەق) پرسیار لە مامۆستا

---

[133] محمد عبده، المصدر السابق،ج٣،ص ١٦٠
[134] عباس العقاد،ص٤١
[135] المصدر السابق،ص٨٠

بکەین. ئەگەر مەبەستی لە دەوڵەتی فەتحکردن بێت بەناوی خوداو پێغەمبەر، ئەوا بۆچوونەکەی پەسەندە. بەڵام دەبێت معاویە لە عەلی بە باشتر بزانێت، ئەوەک یەکسانیان بکات. چونکە عەلی جیاوازیی خستە نێوان موسڵمانان و هێزەکەی ئەوانی لاواز کرد، کەچی معاویە ئەوانی کۆکردەوە بەرەو فەتحکردنێکی فراوان و ئاوەدانییەکی مەزنی بردن. بەڵام لێرەدا دەتوانین بڵێین عەلی بە تێڕوانینێکی دیکە سەیری هەقی دەکرد، پێیوابوو ئیسلام ئایینە بەر لەوەی دەوڵەت بێت. بۆیە زیاتر لەپێناو دادپەروەریی و یەکسانی جەنگا، نەوەک فەتحکردن و زاڵبوون.

***

هەندێك لە ڕۆژهەڵاتناسان محەمەد بەوە تۆمەتبار دەکەن، گوایە لە شێوەی جەنگیزخان بووە، سەرکردەیەکی(بەدو) بووە، میللەتەکەی بەرەوتاڵان و زاڵبوون بردووە. بۆیەش لایەنگرانەی بەرەو شەڕ بردووە، ڕەوایەتی بەشەڕ داوە، پێچەوانەی ئەوەی مەسیح ئەنجامی داوە. ئەوان ئەوەیان بیرچووە کە محەمەد لەسەرەتای دەعوەی ئیسلام وەك ڕێچکەی مەسیح ڕۆیشتووە، بە ئاشتەوایی بانگەشەی بۆ خودای خۆی دەکرد و هانی دەدان لێبووردە بن و سەبریان هەبێت، چاکە وخراپە لەیەکتر جیابکەنەوە. نزیکەی ١٣ساڵ لەسەر ئەو ڕێچکەیە ماوەیە، لە ئەنجامی ئەوەشدا قوڕەیش بۆ کوشتنی کۆبوونەوە، هێندەی نەمابوو سەرکەون، ئەگەر خودا داوی جاڵجاڵۆکە و هێلکەی کۆتری بۆ نەڕەخساندبوایە وەك باس دەکرێت[١٣٦]. ئەگەر ئەو کات قوڕەیش لە کوشتنی پێغەمبەر سەرکەوتوو بوایە، ئەوا محەمەد وەك مەسیحی برای دەچووە مێژوو، ئەوکاتیش مێژوونووسان جیاوازییەکیان لە نێوان بەدی نەدەکرد.

---

[١٣٦] لەڕاستیدا ئەوەی جاڵجاڵۆکە و کۆتر لە ئەشکەوتە کردیان لە پاراستنی پێغەمبەر و هاوڕێیەکەی ئەوا ڕووی مێژووی گۆڕی، مێژوو ڕووداوێکی وەها بچووکی بەخۆیەوە نەبینیوە کە ئەو دەرئەنجامە کۆمەڵایەتییە گەورەی لێبکەوێتەوە.(عەلی وەردی)

هەرکاتێك محەمەد بەساغ و سەلامەتی دەگاتە مەدینە، ئەوا سەبارەت بە قورەیش دەست بە گۆڕینی پلانەکەی دەکات. دوای ئەزموونێکی تاڵ کە لە مەککە بەسەری تێپەڕیبوو، بۆی دەرکەوت کە قورەیش ملکەچی بانگەکەشەی نابن بە شمشێر نەبێت. بۆی دەرکەوت کە عەرەبیش نابن بە موسڵمان تەنها دوای سەرکەوتنی بەسەر قورەیش نەبێت. چونکە عەرەب دەیانگوت:" با محەمەد جەنگ لەگەڵ هۆزەکەی خۆی بکات، ئەگەر سەرکەوت دیارە بەڕاستی پێغەمبەرە"[١٣٧]. پرۆفیسۆر تۆینبی دەڵێ:" ئایا محەمەد پاشایەتی دەویست، یان پێغەمبەر بوو مەبەستی چاکسازی بوو؟" تۆینبی لەوەڵامدا دەڵێ:" ژیاننامەی محەمەد لەسەرەتای بانگەشەکەی دەریدەخات، کە لە باوەڕدا بۆ پەیامەکەی راستگۆ بووە، بەڵام دوای کۆچکردن گۆڕانکاری لە ژیاننامەکەی روودەدات، مەبەستیشی ئەوە بوو ئەو لە کۆمەڵگایەك دەژی جیاوازیەکی گەورەی لەگەڵ کۆمەڵگاکەی مەسیح هەبووە"[١٣٨]. توێژینەوە کۆمەڵایەتییە نوێیەکان لەو بۆچوونەدا پشتگیری توێنبی دەکەن، ئەو عەرەبانە کە پێغەمبەر لە ناویان دەرکەوت خاوەن بەهای بەدەویی بوون. ئەو بەهایەش هێز بەمانای هەق دادەنێت، بۆیە مەیلیان بەلای باوەڕی پێغەمبەرێکی بێ هێز نییە، تەنانەت تا ئێستاش بەدوەکان هێز بە بەڵگەی راستیی دەزانن. یەکێك لە پەندەکانیان ئەوەیە دەڵێ" هەق بە شمشێر وەردەگیرێت و بێ هێزیش پێویستی بە شاهێدە"[١٣٩].

مێژوو باسی ئەوەمان بۆ دەکات، محەمەد ماوەیەکی زۆر لە مەککە ماوەتەوە و بەشێوەیەکی ئاشتییانە بانگەشەی بۆ ئایینەکەی کردووە، بەڵام خەڵك بەرەوپێشوازی نەچووە، چەند کەسێکی نەبێت. ئەوکەسانەش خەڵکی مەککە و

---

[١٣٧] ارنولد: الدعوة الى الاسلام، ص ٤١

[١٣٨] Toynbee, stud of history,V,III,P.468-469

[١٣٩] بەوردی ئاوتوێی ئەو بابەتە دەکەین لەکتێبی داهاتوومان بەناوی (عێراقی و بەهای بەدوەکان) (عەلی وەردی)

مەدینە بوون کە دواتر بە ناوی موهاجیر و ئەنسار ناسران. بەڵام سەبارەت بەعەرەبی بیابان ئەوکات تەنها کەسێك بووە ئیسلام ،ئەویش ئەبوزەڕی غەففاری بوو. بەزمی ئەو پیاوەش سەیرە !.

کەچی دوای فەتحکردنی مەککە، بەدوەکان بە فەوج دەهاتنە ناو دینی خودا. ساڵێك دوای فەتحکردنی مەککە بە ساڵی وەفەدەکان(عام الوفود) ناسراوەن ئەمەش لەبەر زۆری هاتنی وەفدی هۆزە عەرەبییەکان بوو بۆ لای پێغەمبەر. پرۆفیسۆر نکلسۆن ئاماژە بۆ ئەوە دەکات، جەنگی بەدر یەکەم ڕووداو بووە سەرنجی هۆزە عەرەبییەکانی بۆ لای محەمەد ڕاکێشاوە و بەهۆی ئەو جەنگەوە بە محەمەد سەرسام دەبن. نیکلسۆن لەبارەی جەنگی بەدرەوە دەڵێ:" هەرچەندە عەرەب کەم بایەخیان بە ئایینی محەمەد دەدا، بەڵام دواجار نەیانتوانی هیچ بکەن تەنها ئەوە نەبێت ڕێز لەو پیاوە بگرن، کە خانەدانەکانی مەککەی ملکەچ کرد"[١٤٠]. لە ئەنجامدا ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت، محەمەد بۆ حەزکردن لە جەنگ و زاڵبوون ڕێگای جەنگی نەگرتۆتە بەر وەك هەندێك لە ڕۆژهەڵاتناسانی دوژمنی ئیسلام بۆی دەچن، بەڵکو بەناچاری پەنای بردۆتە بەر جەنگ. ئەگەر ئەوها نەبووایە، ئیسلام لە کەنداوی عەرەب نەدەبوو. لەڕاستیشدا جەنگەکانی محەمەد تەنها ڕوویەك بوون لە ڕووەکانی ئەو شۆڕشە کۆمەڵایەتییەی ئەنجامی دابوو. شۆڕشگێڕانیش لە هەموو سەردەمەکان لە سەرەتای بانگەوازی دا ڕێگای ئاشتیانە دەگرنەبەر. ئەگەر لایەنگریان زۆر کۆبۆوە بەشێوەیەك بتوانن لە جەنگ هاوکاریان بکەن، ئەوا هێرشی کوشندە دەکەنە سەر نەیارەکانیان، بە شێوەیەك پێگەی کۆمەڵایەتی و خۆشگوزەرانییان لەناو دەبەن.

***

ئیبن ئیسحاق کە یەکەم کەسە ژیاننامەی پێغەمبەری نووسیوەتەوە، دەڵێ: پێغەمبەری خودا بەر لە بەیعەتی عەقەبە ڕێگای بەشەڕکردن نەدا، خوێنڕشتنی بۆ

[١٤٠] Nicholson, Literary History of the Arabs, p174

حەلاڵ نەکرابوو. بەڵکو فەرمانی دەکرد موسڵمانان دوعا بکەن و لە ئازارچەشتن دان بەخۆدابگرن، لە کافرانیش خۆش دەبوو. قورەیش ئەوکاتە زۆرترین ئازاری موسڵمانانی دەدا، لە زێدی خۆیانی وەدەری دەنان. هەندێك لەسەر ئایینەکەی خۆیان پەرێشان دەبوون، هەندێك ئازاریان دەچەشت، هەندێك زێدی خۆیان بەجێهێشت و چوونە حەبەشە. هەندێکی دیکەش بۆ مەدینە. لە هەموو ڕوویەکەوە قورەیش بەرەنگاری ئایینی خودا دەبوونەوە، بەمشێوەیە خودای گەورە ڕێگای بی پێغەمبەر دا تا بجەنگێ و بەسەر ئەو کەسانەی سەرکەوێ کە ستەمیان کردووە. یەکەم ئایەتیش کە لە بارەی ڕێگەدان بەجەنگ و حەڵاڵکردنی خوێنی ئەوکەسانەی زوڵمیان کردووە، ئەو ئایەتەیە کە خودا دەفەرموێ:

" أُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتَلُونَ بِأَنَّهُمْ ظُلِمُوا ۚ وَإِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ. الذين اخرجوا من ديارهم بغير حق إلا ان يقولوا ربنا الله ولولا دفع الله الناس بعضهم ببعض لهدمت صوامع وبيع وصلوات ومساجد يذكر فيها اسم الله كثيرا ولينصرن الله من ينصره إن الله لقوي عزيز. الذين إن مكناهم في الأرض اقاموا الصلاة وآتوا الزكاة وامروا بالمعروف ونهوا عن المنكر ولله عاقبة الأمور "[١٤١]، [١٤٢].

ئەمە ئەو ئایەتەیە کە یەکەم جار لە مێژووی ئیسلامدا ڕێگەی بە شەڕکردن داوە، خوێنەر دەتوانێ لەو ئایەتە تێبینی سێ خاڵ بکات:

١–خودا ڕێگەی بە موسڵمان نەداوە جەنگ بکەن، تەنها لەبەر ئەوە نەبێت ئەوان ستەمیان لێکراوە لە ئەنجامی باوەڕبوونیان بە بیرۆکەیەك.

٢–ڕکابەری کۆمەلآیەتیی و بزاوی کۆمەلآیەتیی، بابەتێکی سروشتییە. ئەگەر ئەمە نەبێت، ئەوا ئایینێك نەبوو بۆ خوا پەرستی.

[١٤١] القران، سورة الحج ، الايات:٣٩-٤٢
[١٤٢] ابن هشام، السيرة النبوية،ج، ص١١١

٣- ئەگەر موسڵمانان بەسەر دوژمنانیان سەر بکەون، ئەوا نوێژ دەکەن و زەکات دەبەخشنەوە، کار بەچاکە دەکەن و لە خراپە دوور دەکەونەوە. خواش کەسێک سەردەخات کە ئایینی خوای سەرخستنەوە.

لەڕاستیدا، ئێمە ناتوانین لە ڕەوابوونی جەنگ لە ئیسلامدا تێبگەین، تەنها بەتێگەیشتنی ئەو ئایەتە نەبێت. دەبێت درک بەوە بکەین کەچەندین بنەمای کۆمەڵایەتی گرنگی لە خۆیەوە گرتووە. لەو ئایەتە دەردەکەوێت کە ئیسلام شۆڕشێکی کۆمەڵایەتییە، ستەملێکراوەکان بۆ مافەکانی خۆیان لە ژیاندا دەجەنگن، لەگەڵ خۆشگوزەرانەکانیش بۆ ئەوە دەجەنگن، تا سیستەمی دادپەروەریی و یەکسانی بەرقەرار بکەن، فەرمانی خودایان لە نێودا بڵاوبکەنەوە.

ئەمە ئەو هەقە بوو کە ئیمامی عەلی تێگەیشتبوو و جیهادی بۆ دەکرد، نەوەک جیهادکردن بۆ فەتحکردن و زاڵبوون، وەک معاویە و واعیزی سوڵتانەکان تێگەیشتبوون. کەواتە ئیمام عەلی سەرەتا بایەخ بە بەرژەوەندی دەوڵەت نادات، بەر لەوە بایەخ بەو گەلانە دەدات ، کە دەوڵەت حوکمڕانیان دەکات. واعیزی سوڵتانەکان دەڵێن: معاویە لە سیاسەتی گەلاندا لە عەلی بەتواناتر بوو.عەلی بە سیاسەتی دیموکراسی موسڵمانانی پەرتەوازەکرد، کەچی معاویە خەلافەتەکەی سەرچاوەی بەرەکەت و یەکگرتن و سەرکەوتنی موسڵمانان بوو. ئەو کەسانە درک بەوە ناکەن کە ناتوانرێت کۆمەڵگای مرۆڤایەتی لەسەر یەک بۆچوون ڕێکبخرێت، تەنانەت ئەگەر جوبرائیل بەڕێوەی ببات. هیچ بوارێک بۆ ئەمە نییە کە ململانێی مرۆڤایەتی سروشتێکی کۆمەڵایەتییە, وەک پێشتر باسمان کرد. بۆیە کەسێک بیەوێت خەڵک لەسەر یەک بۆچوون بێت، ئەوا وەک ئەوەیە بیەوێت بەری ڕۆژ بە بێژنگ بگرێت. لەبەر ئەوەشە دەبینین ئەو جەماعەتەی کە لە سەردەمی معاویە بە شێوەیەکی کاتی یەکگرتوو بوون، هەرکە مرد موسڵمانان خراپتر لە جاران کەوتنەوە ململانێ: موسڵمانان تەنها بۆ ئەوە لە سەردەمی معاویە یەکیان گرتبوو, بۆ ئەوەی لە دوای مردنی معاویە قووڵتر و توندتر پەرتەوازە بن.

جا راستە ئەگەر بڵێن کەسێك بیەوێت جەماعەتێك یەکبخات، ئەوا دەیەوێ هۆکارێکی دیکە بۆ جیابوونەوە زیاد بکات. پوختەی کارەکەشی ئەوەیە بۆ جەماعەتە جیاجیاکان، جەماعەتێکی دیکە زیاد دەکات. ئەگەر سوڵتانێك بیەوێت بە زەبر رەعیەتەکەی ملکەچ بکات، ئەمە دەبێتە هۆی دوورکەوتنەوەی زیاتر. جا ئەگەر ئەوەی بەئاشکرا ناڕەزایی دەربنەبڕێت ئەوا بەتهێنی خۆی مەلاس دەدات، وەك دەگوترێ هەموو فشارێك تەقینەوەی لێ دروست دەبێت. یەزید هەوڵی دا بە رێگای توندوتیژی موسڵمانان ملکەچ بکات، لە ئەنجامی ئەمەش کوشتارگەی کەربەلا و مەدینە و روخانی کەعبە روویدا. لە دوای رووداوی (الحرە) خەڵکی شام بە خەڵکی مەدینەیان دەگوت:" بەیعەت بۆ ئەوە بکە کە تۆ کۆیلەی یەزیدی".ئەگەر رازی نەبووایە ئەوا دەیانکوشت. ئەمەش کوشتارگەیەکی گەورە بوو، بە مەنجەنیقیش لە کەعبەیان دەدا و هاواریان دەکرد" گوێڕایەڵی، گوێڕایەڵی"[١٤٣].

لە ئەنجامی ئەو کوشتارانەش، ئەوا بێئومێدی و بەدبەختی بەناوخەڵك بڵاوبووەوە.ئەوانەی بانگەشەیان بۆ گوێڕایەڵی دەکرد، نەیاندەزانی لە ئەنجامی کوشتنی هەرکەسێك لەسەر دەستی ئەوان، ئەوا دە کەسی تر هەست بە بەدبەختی دەکەن و هەڵێك دەقۆزنەوە بۆ ئەوەی لە دژی میری موسڵمانان راپەڕن. واعیزی سوڵتانەکان یەکگرتوویی موسڵمانانیان بۆ فەتحکردنی جیهان دەوێت. ئەگەر لێیان بپرسێ " مەبەست لەو فەتحە چییە؟" دەڵێن:" بۆ بەرزکردنەوەی وشەی خودایە" وەك ئەوەی لە تێڕوانینی ئەوان خودا سوڵتانێك بێت، بیەوێ دەسەڵاتی گەلە هەڵبژاردووەکەی خۆی بەسەر گەلانی تر بسەپێنێ. خوالێخۆشبوو مەعروف رەصافی دەڵێ:" ئەو مەبەستەی کە محەمەد بۆی دەچوو تەنها ئایینی نەبوو، بەڵکو دەیەویست راپەڕینێکی گەورە ئەنجام بدات و رەوتێکی عەرەبی گەورە بێت،

[١٤٣] احمد فريد الرفاعي: عصر المأمون، ج١،ص٢٩

کۆمەڵایەتی و سیاسی بێت. عەرەب ئەنجامی بدات بۆ ئەوەی دەسەڵاتیان بەسەر خەڵکانی دیکەوە بێت. ئەگەر شیاو بێت پشت بە نووسراوەکانی ئەو قەومە ببەستین لە فەرموودە و قسەکان، دەڵێین ئەو لە ڕاپەڕینە عەرەبییەکە دەیویست سوڵتان و پاشایەتی بۆ قورەیش بێت و لە ڕێگای قورەیشەوەش بۆ عەرەب بێت"[444].

جێگای داخە دەبینین شاعیری گەل کە لە هەموو ژیانی دا دژی زۆرداران بوو، کەچی پەیامەکەی پێغەمبەر بەمشێوەیە دزێوە وەسف دەکات. دیارە ئەوەی هانی داوە ئەو قسانە بکات، ئەو فەرموودانەیە کە لە کارگەی ئەبوهورەیرە و هاوشێوەکانی دەرهاتوون. ئەو فەرموودانە معاویە فەرمانی دروستکردنی داون و پارەیەکی زۆری بۆ هەڵڕشتووە تا بەو شێوە دزێوە وێنەی ئیسلام دەکێشن. دواتریش ڕۆژهەڵاتناسان دێن پشت بەو فەرموودانە دەبەستن، بۆیە بە پێغەمبەر دەڵێن" پێغەمبەری جەنگ". من باوەڕم بەوە هەیە کە پێغەمبەر بەرزتر و بەشکۆترە لە کەسانی وەك جەنگیزخان و تەیمورلەنگ. وەك ئەوەی مامۆستا فەتحی ڕەزوان بە شۆڕشێگێڕی مەزن وەسفی دەکات. بەڵام ئێمە ناتوانین لەو شۆڕشەی بگەین، تا ئەوکاتە نەبێت کە تاوتوێی ژیاننامەی قوتابییەکەی بکەین کە ئەویش عەلی کوڕی ئەبوتالیبە. بە توێژینەوەی ژیانی ئەو قوتابیە دڵسۆزە، درك بەنهێنییەکانی مامۆستا دەکەین.

محەمەد شۆڕشگێڕ بوو، بە شۆڕشگێڕیش مرد. عەلی ئەبوتالیبیش کە قوتابی ئەو بوو، هەروا ژیا و هەرواش مرد. بۆیە دەبینین موهاجیر و ئەنسار کە لە کاتی تەنگانە لەگەڵ محەمەد بوون، لەگەڵ عەلی دەبن کاتێك عەلی شۆڕشێکی نوێ لە دژی قوریش بەرپا دەکات. نەیارەکان عەلی بە خوێنڕێژی موسڵمانان وەسف دەکەن، بەهەمان شێوە نەیارانی محەمەد، ناو لە محەمەد دەنێن(پێغەمبەری جەنگ). ئەوانەی ئەو

[444] معروف الرصافي، اراء الرصافي،ص٧٥

جۆرە وەسفانە بەکاردەهێنن، وا دەزانن بەرەنگاربوونەوەی ستەم و زۆرداریی کارێکی زۆر ئاسانە، تەنها چاکسازیی بە خوتبە و ئامۆژگاری بریقەدار دەکرێت!.

عەلی لە یەکێك لە خوتبەکانی دەڵێ: " کاتێك لەگەڵ پێغەمبەری خودا بووین، لەگەڵ باوکان و کوڕان و برا و مامان دەجەنگایان، ئەمەش زیاتر باوەڕ و ئاییینی پێ دەبەخشین.سەبری بۆ ئازارەکان پێ دەخشین، لەگەڵ موکڕبوون بۆ جیهاد کردن لە دژی دوژمن. بەخوا ئەگەر وەك ئێوەمان بکردایە ئەوا ئایین کۆڵەگەی نەدەبوو، باوەڕیش نەدەڕوا، سوێند بەخوا ئەوکات خوێنمان دەڕشت و پەشیمانیش دەبووینەوە"[145]. ئەو وشانەی عەلی لە ناوەڕۆکە کۆمەڵایەتییەکەی لە ناوەڕۆکی ئەو ئایەتانە دەچن کە ڕێگای بە موهاجیر و ئەنساڕ داوە شەڕ بکەن. ئیمامی عەلیش ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە ئایین ناچەسپێت بە خەبات و بزاوی کۆمەڵایەتی نەبێت. کۆچکردنیش شتێك نەبووە جگە لە خەبات و قوربانی دان و جێهێشتنی کەسوکار و سامان لە پێناو بەرەنگاربوونەوەی زۆرداران و ستەمکاران.

ئەوەی لێرەدا پێویستە ئاماژەی بۆ بکرێت، ئەوەیە موسڵمانان لە بارەی مانای کۆچکردن(هیجرەت) بۆچوونی جیاوازیان هەیە. هەندێك لەوان پێیان وایە لە دوای فەتحکردنی مەککە، هیجرەت نەماوە، وەك پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد. کەواتە موهاجیرەکان ئەو کەسانەن بەر لە فەتحی مەککە بە دوای پێغەمبەر ڕۆیشتوون، ئەوەی درەنگتر ڕۆیشتووە، ئەوا دروست نییە بە موهاجیر ناوببرێت. وەك دەردەکەوێت ئەو بۆچوون ڕەزامەندی عەلی و قورەیشی لەسەر نییە.

سەبارەت بە عەلی، ئەو پێیوابوو هیجرەت لە دوای جەنگی بەدر نەماوە. لە یەکێك لە نامەکانی بۆ معاویە ئاماژەی بۆ ئەم خاڵە کردووە[146]. چونکە معاویە پشتی بە چەند موهاجیرێك دەبەست کە دوای جەنگی بەدر چوونە لای پێغەمبەر لەوانە

---

[145] محمد عبده، المصدر السابق، ج١، ص ١٠٠-١٠١
[146] محمد عبده، المصدر السابق، ج٣، ١٣٥

ئەبوهورەیرە و کوڕی عاص بوون. بە بڕوای ئیمام عەلی ئەوانە موهاجیری ڕاستگۆ نەبوون. چونکە کاتێک زانیان سەرکەوتن بۆ محەمەدە، ئینجا کۆچیان کرد. موهاجیری ڕاستەقینە بە لای ئیمام عەلی ئەوکەسانەن پەیوەندیان بە پێغەمبەر کرد لە ڕۆژگارێك ئیسلام سەرنەکەوتبوو.

سەیر ئەوەیە دەبینین قورەیش پێیان وایە کۆچکردن و هیجرەت بەردەوامە، نە بە جەنگی بەدر و نە بەفەتحکردنی مەککە نەبڕاوەتەوە. بۆیە قورەیش لە سەردەمی ئەمەوییەکان شامیان بە ماڵی کۆچکردن(دار الهجره) ناودەبرد. ئەمەش لە قسەکانی سەرکردە ئەمەوییەکە بەدی دەکەین, کە لەسەردەمی یەزید هێرشی کردە سەر مەدینە. ئەو سەرکردەیە ڕووی قسەکانی لە خەڵکی شام دەکات و دەڵێ:" ئێمە خاوەن عەلی و خاوەن ماڵی هیجرەتین، بەخوا مەزندە دەکەم خوا زیاتر لە خەڵکی هەر شارێکی دیکە موسڵمانان لە ئێوە ڕازییە"[١٤٧].

ئیبن خەلدون باس لە یەکێك لە سەحابەکانی پێغەمبەرمان بۆ دەکات، کە لەسەردەمی حەجاج گەڕاوەتەوە بادیە، بۆیە حەجاج پێی دەڵێ:" ئایا تۆ هەڵگەڕایتەوە، بوویتەوە ئەعرابی؟"[١٤٨] حەجاج بەو قسەیە ئاماژە بۆ ئەوە دەکات، کە گەڕانەوە بۆ بادیە وەك هەڵگەڕانەوەیە لە ئاین و بەجێهێشتنی هیجرەتە. بۆیە دەبینین ئەمەوییەکان موسڵمانان بۆ دوو جۆر دابەش دەکەن: ئەعرابی(عەرەبی بەدو لە بیابان– وەرگێڕ). جۆری دووەمیش: موهاجیر. موهاجیر لە تێڕوانینی ئەوان ئەو کەسەیە ژیانی بەدو جێدەهێڵێت و لەگەڵ سوپاکەی ئەوان دەکەوێت کە بەدوای فەتح و دەسکەوت لە جیهان دەگەڕێن.

وەك دەردەکەوێت وەهابییەکانی ئەو سەردەمەمان لە بابەتی هیجرەت ڕێگای ئەمەوییەکان دەگرنەبەر، چونکە ئەوان لە ساڵی ١٩١١ وە دانیشتنی ژێر خێوەتگە و

---

[١٤٧] أنيس النصولي، الدولة الأموية في الشام، ص٧١

[١٤٨] ابن خلدون، المقدمة،ص ١٣٤

ڕەشماڵیان جێهێشتووە، لە شوێنێکی جێگیر دەژین و خانووی قوڕ دروست دەکەن بە(هیجر) ناوی دەبەن. سەرەڕای ئەمەش هۆزەکانی نەجد لاسایی یەکتر دەکەنەوە، واز لە ژیانی بادیە دەهێنن و بە جاهیلیەتی ناوی دەبن. ژیانی نوێش بە ئیسلام ناودەبەن و بە دانیشتوانی (الهجر)یش دەڵێن برایان(الاخوان). ئەو برایانەش باوەڕیان وایە کە خەڵکی شارنشین گومڕان و داگیرکردنی نەتەوەکانی دیکە ئەرکێکە خودا دەیخاتە سەر شانی برایان. جیهاد لە لای ئەوان بە نەتەوەکانی دەوروبەر دەستی پێکرد، خوایە بمانپارێزی. هەر یەکێك بەو هیجرەتەی ئەوان تێدەپەڕی ئەوا لە مەترسیدا دەبوو. ئەگەر سمێڵی درێژبووایە ئەوا ئەو موهاجیرانە هێرشیان دەکرد، بەناچاری سمێڵی ئەوکەسیان کورت دەکردەوە ئەگەر کراسەکەشی درێژ بووایە ئەوا مقەستێکیان لێ دەدا[149].

ئەو جۆرە موهاجیرانە ئەو کارانەیان لەفەتحکردنی مەککە و تایف و مەدینە ئەنجام داون، ئەو کوشتارانەی کە ئەنجامیان داون دڵتەزێنن. ئەگەر هاتوو بتوانن وڵاتانی تر لە ڕۆژئاوا و ڕۆژهەڵات فەتح بکەن، ئەوا شکۆمەندی ئەمەوییەکان دەگێڕنەوە، لە پێناوی خودا و پێغەمبەر پیاوان دەکوژن و ژن و منداڵان تاڵان دەکەن![150].

***

عەلی کوڕی ئەبوتاڵب پێیوابوو ئیسلام بۆ ئامانجێکی دیکە هاتووە نەوەك ئامانجی فەتحکردن، وەك ئەمەوییەکان و وەهابییەکان و ئەوانی دیکە تێی دەگەن. بۆیە دەبینین دەیگوت هیجرەت لە دوای جەنگی بەدر وەستاوە. لە ڕۆژگاری خەلافەتی خۆیدا زۆر پشتی بەو کەسانەی بەدر دەبەست و هەر بەوانیش هەڕەشەی لە معاویە دەکرد. جارێك بۆ معاویەی نووسیوە و دەڵێ:" من بە سوپایەکی گەورەی موهاجیر و ئەنسار دێم، نەوەی بەدر و شمشێرەکانی هاشمیین، کە شمشێر و ڕمەکانیان شوێنی خۆیان لە برا و خاڵ و باپیر و کەسوکارت دەناسنەوە. ڕۆژی زاڵمانیش دوور

[149] حافظ وهبة، جزيرة العرب في القرن العشرين، ص ٢٧٣-٢٢٧
[150] علي الوردي، وعاظ السلاطين،ص ٣٢١

نییە"[151]. دەگوترێت ئەشتوری نوخەعی، دوای کوژرانی عوسمان هاتەلای عەلی گوایە بەیعەتی بۆ دەکات، عەلی دەڵێ" ئەمە بۆ تۆ نییە، بەڵکو بەدەستی شورا و خەڵکی بەدرە، ئەوان هەر یەکێکیان دانا، ئەو خەلیفەیە. کۆدەبینەوە و تاوتوێی بابەتەکە دەکەین"[152]. بۆیە عەلی بایەخی بە ئەشتور و کەسانی دیکەی عەرەب نەداوە کە دوای نەمانی مەینەتی محەمەد بوونەتە ئیسلام. بەڵکو ئەو بەتایبەتی سەیری خەڵکی بەدر و بە گشتیش سەیری موهاجیر وئەنسار دەکات. ئەهلی بەدر گەورەترین پێگەیان لە ئیسلامدا هەیە، چونکە ئەوان لەو جەنگە گەورەدا جەنگیان لە دژی قورەیش کرد، مەبەستیشیان تەنها بەرەنگاربوونەوەی ئەو زۆردار و ستەمکارانە بوو، بەدرییەکان چاویان لە دەسکەوت و دەسەلات نەبوو"[153].

قورەیش هەردەم کوژراوەکانی جەنگی بەدری بیر دەهاتووە، دوای ماوەیەکی زۆریش هەوڵی دەدا تۆڵەیان بکاتەوە. دکتۆر تەها حوسێن دەڵێ:" لەرووداوی (الحرە) کە لەسەر فەرمانی یەزید کوڕی معاویە ئەنجام درا، حورمەتی ئەنسار تێکشکێنراو هەشتا کەس لە بەدرییەکان کوژران، مەبەستی قورەیش ئەوەبوو تۆڵە لەو کەسانە بکاتەوە، کە لە بەدر بەسەریان زاڵ بوون، فیزی ئەوانی تێکشکاند"[154]. ئەوەی جێگای سەرنجە کاتێك ئیمامی عەلەوی جەعفەر کوڕی محەمەد دەچێتە سەر گۆڕی عەباس کوڕی عەلی کە لە شەڕی کەربەلا لەگەڵ حوسێنی برای کوژرا، دەڵێ:" شەهادەت لەبەرامبەر خودا دەدەم، کەتۆش لەسەر ڕێگای بەدرییەکان و موجاهیدەکان لەپێناو خوا ڕۆیشتن". ئیمام جەعفەر بڕوای وایە قورەیش لە جەنگی کەربەلا ویستویەتی تۆڵەی بەدر بکاتەوە، عەباس و براکەشی لە شۆڕشەکەیان لەسەر ڕێچکەی بەدرییەکان دەڕۆیشتن کە لە دژایەتی ستەمکاران بوو"[155].

---

[151] محمد عبده، المصدر السابق، ج٣، ص٤٠

[152] عبدالله العلايلي، سموالمعنى، ص٥٦

[153] TOYNBEE,OP,CIT,V,III, P468-469

[154] طه حسين، في الادب الجاهلي، ص١٣٦

[155] أنيس النصولي، المصدر السابق، ص ١٣-١٤

یەکێك لەو سەیروسەمەرانەی لێکۆڵەر لەو قۆناغەی مێژوو دەیدۆزێتەوە ئەوەیە: کاتێك معاویە لە عەلی جیابووەوە، دەیگوت جەماعەتی موسڵمانان لەگەڵ ئەو دان و عەلی لەو جیابۆتەوە. معاویە بۆ ئەو نێردراوانەی عەلی نووسیوە: "...دواتر: ئێوە بانگەشە بۆ گوێڕایەڵیی و یەکگرتوویی جەماعەت دەکەن، ئەو جەماعەتەی باسی دەکەن لەگەڵ ئێمەن. گوێڕایەڵیش بۆ برادەرەکەی ئێوە قبوڵ ناکەین(مەبەست عەلییە) چونکە ئەو خەلیفەکەی ئێمەی کوشت و جەماعەتەکەی ئێمەی پەرتەوازە کرد. بکوژەکەی داڵدە داوە و داوای کوشتنی ئێمە دەکات".

خوێنەر سەری لەو قسەیەی معاویە سوڕدەمێنێ. کاتێك معاویە لە ئیمامی سەردەمی خۆی یاخی دەبێت، کەچی دەڵێ عەلی لەو یاخی بووە، ئەو مەسەلەیەش جێگای سەرنجە! ئەو بەڵگەیە چییە کە معاویە دەستی پێکردووە؟ بەلای منەوە قسەکانی معاویە لەو بارەیەوە ئەوەیە، عەلی بەدوو بابەت تۆمەتبار دەکات، یەکەمیان: عەلی لە ئیمامەتی ئەبوبەکر و عومەر و عوسمان پێشتر دەرچووە، بەلام بەناچاری بەیعەتی ئەوانی کردووە. دووەمیش: عەلی عوسمانی کوشتووە، بکوژەکەی داڵدە داوە. بێگومان ئەو دوو تۆمەتە دروست نییە، بەلام معاویە توانی کەسانی ئەوها بدۆزێتەوە، لەو بارەیەوە بانگەشەی بۆ بکەن و فەرموودەی بۆ دابنێن. بەمەش معاویە توانی بە خەڵك بڵێ ئەو لەسەر ڕێچکەی سێ خەلیفەکە دەڕوات و ئەو جەماعەتی پشگیری ئەوانی کردووە، پشتگیری ئەویش دەکەن بەتایبەتی ئەو والی خەلیفەی کوژراو بووە و داوای خوێنی ئەو دەکات.

معاویە نەیتوانیوە بە ئاشکرا بانگەشەی ئەوە بکات لە عەلی باشترە و لەو زیاتر شایەنی خەلافەتە، چونکە ئەو بانگەشەیە لەلایەن موسڵمانان قبولکردنی ئاسان نەبوو، بۆیە معاویە ناچار بوو خۆی بە شوێنکەوتەی خەلیفەکانی دیکە بشوبهێنێت. ئەو فێڵەش لەلایەن زۆر موسڵمانانی ئەو سەردەمە قبولکرا.

***

ئیمام عەلی وەڵامی معاویە دەداتەوە و دەڵێ" ......دواتر: ئێمە و ئێوە وەك باستکردووە و هۆگری و جەماعەتەکەمان یەك بوو، دواتر جیابووینەوە و ئێمە باوەڕدار و ئێوەش نکۆڵیتان کرد. ئەمڕۆ ئێمە ئیستیقامەتمان گرت و ئێوەش فتنە، موسڵمانانی ئێوە تەنها ناچار کراون"[156]. ئەوەیان روونە کە معاویە لە نووسینەکەی داوای یەکگرتوویی موسڵمانان دەکات. وەڵامی عەلیش ئەوەیە یەکگرتوویی ئەنجام نادرێت، ئەگەر خەڵکێك رێگای دروستیان گرتبێت و ئیستقامەتیان هەبێت لە بەرامبەر ئەوانیش کەسانی فیتنەچی هەبن. کەواتە دەردەکەوێت ئیمام عەلی زیاتر بایەخ بە پێداگریی لەسەر راستی دەکاتەوە و کۆششی بۆ دەکات، نەوەك یەکگرتوویی موسڵمانان.

معاویە عەلی بەوە تۆمەتبار دەکات، گوایە موسڵمانانی پەرتەوازە کردووە. کەچی عەلی معاویەی بەوە تۆمەتبار دەکرد، کە ستەم لە موسڵمانان دەکات. بەمەش موسڵمانان بوون بەدوو بەشەوە: تایفەی جەماعەت و تایفەی دادپەروەیی. ئەو تایفەیەی پشتگیریی معاویەی کرد، بانگەشەی بۆ یەکگرتوویی موسڵمانان دەکرد، کە لە رۆژگاری ئەبوبەکرد و عومەر هەبوون. کەچی ئەو تایفەیەی لەگەڵ عەلی بوون، بانگەشیان بۆ ئەو دادپەروەرییە دەکرد، کە لە سەردەمی ئەبوبەکر و عومەر هەبوو. گومان لەوە نییە یەکگرتوویی و دادپەروەریی، لە رۆژگاری ئەبوبەکر و عومەر بووە، بەڵام ئەمە کاتیی بووە ناتوانێت بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ بەردەوام بێت. کۆمەڵگای پێشکەوتوو ناتوانێ بە تەبایی و یەکگرتوویی بمێنێتەوە. بەتایبەتی ئەگەر هاتوو هۆکاری شارستانیەتی نوێی هاتەناوەوە. ئەوکاتە دەبێت کۆمەڵگە ببێتە دووبەش یەکێکیان ئەوانەی بەزۆرداری خۆشگوزەرانن، گرووپی دووەمیش ئەوکەسانەن کە دژی ئەو زۆردارییە ستەم دەکەن.

---

[156] محمد عبدە، المصدر السابق، ج٣، ١٣٤

ئیمام عومەر کوڕی خەتاب ئاماژەی بۆ ئەمە کردووە، کاتێک بینی لە ئەنجامی فەتحکردن، دەستکەوت بەسەر موسڵمانان دەبارێت. ئەبویوسف دەڵێ: "کاتێک دەستکەوتەکانی وڵاتی فارس بۆلای عومەر هێنرا، چاوی بەشتی وەها کەوت لە زێڕ و زیو و مرواری، بۆیە گریا". عەبدولڕەحمان کوڕی عەوف وتی: "ئەمە جێگای سوپاسگوزارییە. بۆچی دەگری؟" عومەر وەڵامی دایەوە: "بەڵێ بەڵام خودا شتێکی وەهای بە قەومێك نەداوە، کە لە دوژمنایەتی و رق و قینەی بەدواوە نەهاتبێت"[157].

لەزۆر نووسەری موسڵمانی ئەو سەردەمەم بینیوە، وەك معاویە بیردەکەنەوە. ئەوان باس لەو یەکگرتووەی سەردەمی عومەر دەکەن و دەیانەوێ ئەو یەکگرتنە تا ئەو سەردەمەمان بەردەوام بێت. بۆیە تووڕەیی خۆیان بەسەر عەبدوڵڵای کوڕی سەبائی دەڕێژن، چونکە بە بۆچوونی ئەوان عەبدوڵڵا هۆکاری پەرتەوازەکردنی موسڵمانان بووە.

معاویە هۆکاری پەرتەوازەبوونی موسڵمانانی دەدایە پاڵ عەلی کوڕی ئەبوتالیب. بەڵام دەردەکەوێت ئەوان بوێریی ئەوەیان نەبووە عەلی بەم شێوەیە لە لای معاویە وەسف بکەن، بۆیە کەسایەتی ئەفسانەیی عەبدوڵڵایان بۆ داهێناوە جگە لە جنێو، چەندین نەفرەتی ساردو گەرمیان لێدەکرد.

ئەوەی نووسینەکانی نەشاشیبی و نصول و خەتیب و صەلاح و ئەوانی دیکە بخوێنێتەوە، ئەو جۆرە بیرکردنەوەیە بەروونی دەبینێت. دەتوانین ئەو کەسانە بە بانگخوازی یەکگرتوویی جەماعەت ناو ببەین، ئەوان یەکگرتوویی جەماعەت لە سەرووی هەموو شتەکانی دیکە دادەنێن، بایەخ بەوەنادەن ئەگەر ئەو یەکگرتنە لەسەر حسێبی ستەم و زۆرداریی بێت. مەبەستی ئەوان ئەوەیە کۆمەڵی موسڵمانان یەکگرتوو و سەرکەوتوو و فەتحکار بێت، کەچی ئەو هەڵپەرستی و بەکۆیلەکردنەی روویدەدا بە تێڕوانینی ئەوان بابەتێکی کەم بایەخە. لەوانەیە زێدەڕۆیی نەکەین ئەگەر

---

[157] ابو یوسف، كتاب الخراج، ص ٥٥-٥٦

بڵێین ئەوان نووسەرانە رۆڵی ئەبو هوریەیرە لە شانۆی سەدەی بیستەم دەبینن. رەوتی ئەمەوی لە نووسینەکانی ئەوان دیاردەیە. بۆیە دەبینین پاشیبوونی معاویە لە عەلی بەدروست دەزانن، کەچی حوسێن بەهەڵە دەزانن کە لە یەزید یاخی بووە، چونکە پێیان وایە جەماعەت لەگەڵ معاویە و یەزیدی کوڕی بوون، کەچی عەلی و کوڕەکەی بەداخەوە موسڵمانانیان پەرتەوازەکرد.

دەڵێن کاتێک حوسێن بە رووی یەزید وەستاوەتەوە، کوڕی عومەر پێی گوتوە:" هاوارت بۆ دەهێنم ئەی باوکی عەبدوڵلا، موسڵمانان لە یەکتر جیا مەکەوە". حوسێن لەوەلام دەڵێ:" بەخوا کوڕی عومەر ئەگەر باوکت لەژیان بوایە ئەوا پشتگیری دەکردم". لێرەدا تێبینی دەکەین دوو بۆچوونی دژبەیەکتر لێکدانەوە بۆ ئایین دەکەن، یەکێکیان بە یەکگرتوویی موسڵمانانی دەزانێت و ئەویتر بە شۆڕشێکی دەزانێ لەدژی ستەمکاران. ئەم دوو بۆچوونەش لەهەموو سەردەمەکان دەبینین؛ بانگخوازانی سوڵتان بانگەشە بۆ یەکگرتوویی موسڵمانان دەکەن، نەیارەکانی ئەوانیش بانگەشە بۆ بنەمەکانی دادپەروەریی و یەکسانی دەکەن. ئەوەی جێگای سەرنجە ئەوەیە هەموو پێغەمبەران لایەنگری بۆچوونی دووەمن، بۆیە مەیلیان زیاتر بۆ پەرتەوازەکانی جەماعەت هەبوو، نەوەک یەکگرتنی. قورئانیش لە چەند ئایەتێک ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە. قورئان دەفەرموێ" **كان الناس امة واحدة فبعث الله النبيين مبشرين ومنذرين وانزل معهم الكتاب بالحق ليحكم بين الناس فيما اختلفوا فيه وما اختلف فيه إلا الذين أوتوه من بعد ما جاءتهم البينات بغيا بينهم**"[158] هەروەها دەفەرموێ"**ولو شاء الله ما اقتتل الذين من بعدهم من بعد ما جاءتهم البينات ولكن اختلفوا فمنهم من آمن ومنهم من كفر ولو شاء الله ما اقتتلوا ولكن الله يفعل ما يريد**"[159].

---

[158] القران، سورة القرة، اية ٢١٣

[159] القران، سورة البقرة، اية ٢٥٢

ئەمە وەڵامی قورئانە بۆ قورەیش، کاتێك محەمەدیان بە پەرتەوازەکردنی جەماعەت تۆمەتبار کرد. ئەو وەڵامەش هاوشێوەی وەڵامی عەلییە بۆ معاویە، کاتێك معاویە بە پەرتکردنی موسڵمانان تۆمەتباری کرد وەك پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد.ئەوەی جێگای ئاماژە بۆکردنە، ئەوا ئینجیل ئاماژەی بۆ هەمان بۆچوون کردووە، ئینجیل بۆمان دەگێڕێتەوە کە مەسیح بە قوتابییەکانی وتووە:" ئایا وادەزانن من هاتووم ئاشتەوایی بە زەوی ببەخشم؟ نەخێر، بەڵکو بەریەککەوتن و دابەشبوونە. پێنج کەس لەماڵێکدا بەسەر دوو دابەش دەبن، سێیان لە بەرامبەر دوو. دووان لەبەرامبەر سێ. باوك لە کوڕ، کوڕ لە باوك، دایك لە کچەکەی، کچ لە دایکەکەی. خەسوو لە بووك، بووك لە خەسوو جیادەبنەوە"[١٦٠].

ئەو تێڕوانینەی ئینجیل ئەوەی قورئان و تەهمی بەلاغەش ئاماژەی بۆ دەکات، لەڕاستیدا پرەنسیپی دیموکراسیەتی نوێیە. چونکە خودی دیموکراسی فەلسەفەی ململانێیە. دامەزراندنی حیزبەکانی ئۆپۆزسیۆنیش تەنها وێنەیەکە لە وێنەکانی ململانێیە نەمرەکە. لە نەتەوە نوێیەکانیشمان بینیوە: کوڕ لە حیزبێکە کە نەیاری حیزبەکەی باوکیەتی. کچی ئۆپۆزسیۆنی حیزبی دایکیەتی. وەك ئەوەی عیسا باسی کردووە. مێژوونووسانی ژیاننامەی پێغەمبەر باس لەوە دەکەن خەڵك لە سەرەتای هاتنی ئیسلامدا هەر بەو شێوەیە دابەش بوونە. لە جەنگی بەدر ئەبوبەکر لەگەڵ محەمەد بوو. کەچی عەبدولرەحمانی کوڕی لەگەڵ قورەیش بوو. هەروەها عەلی لەگەڵ محەمەد بوو، کەچی عەقیلی برای لەگەڵ قورەیش بوو. بەدوور نەبوو کە باوك برا بکوژێت و براکان باوك بکوژن. ئەمەیە نەریتی پێشکەوتنی کۆمەڵایەتیی. بۆیە دەبێت دوو بەش بێت، بەشێکیان دەسەڵاتخواز و بەشەکەی دیکە ئۆپۆزسیۆنە.

ئەوانەی بانگەشە بۆ یەکگرتوویی دەکەن، لە ناخی دڵیانەوە لە واعیزی سوڵتانەکانن، ئەگەرچی بەپێچەوانەی ئەمە خۆیان دەردەخەن. بۆیە لە سەردەمە

[١٦٠] عباس العقاد، عبقرية المسيح، ص ١٠٥

کۆنـەکان بینیمـان ئـەوان کارەکـانی خۆیـان پـەردەپۆش کـردوون، ئەگـەر یـەکێك ڕووبەڕووی زۆردارێك بووایە ئەوا پێیان دەگوت:" بڕۆ ماڵەوە، موسـڵمانان لـە یـەکتر جیامەکەوە".

***

هەرکەسێك بانگەواز بۆ چاکسازی بکات، دەبێت بەو بانگەوازە نوێیـەی یـەکگرتوویی نەتەوەیـە هەڵبوەشـێنێتەوە. ئـەو جیاکردنـەوەی بـۆ ئـەوەی سـەر لـەنوێ لەسـەر بنەمایەکی نوێ بونیادی بنێتەوە. بۆیە دەبینین هـەموو بزاوە کۆمەڵایەتییـەکان لـە یەك کاتدا ڕووخێنەر و بونیادنەرن. ئەو سیسـتەمی نـوێ دەڕوخێنێـت بـۆ ئـەوەی لـە شوێنی ئەوسیستەمێکی نوێ بونیاد بنێت، لە سیستەمی کۆن دادپەروەرتر بێت.

دەگێڕنـەوە ئەبوبـەکر لـە سـەرەتای خەلافەتەکـەی خـۆی دا، دەمـەقاڵێ لەگـەڵ ئەبوسـوفیان کـردووە، کـە زەعیمـی قـوڕەیش بـوو. دەنگـی بەسـەر ئەبوسـوفیان بەرزدەکاتەوە و قسەی پێدەڵێ، ئەبو قحافەی باوکی ئەبوبەکر لەوێ ئامـادە دەبـێ و بەکوڕەکـەی دەڵـێ:"ئـەی ئەبوبـەکر دەنگـت لەسـەر کـوڕی حـەرب نـزم بکـەوە" ئەبوبەکریش وەڵامی باوکی دەداتەوە و دەڵێ:" ئەی ئەبوقحافە ئیسلام هەندێك ماڵی بونیادنـاوە پێشـتر نـەبوون. هەنـدێك ماڵیشـی داڕوخانـد کـە لـە جاهیلییـەت دروستکرابوون، ماڵی ئەبوسوفیان لەو ماڵانەیە کە تێکدران"[161].

ڕووداوێکی هاوشێوە لە سەردەمی خەلافەتی عومەر ڕوویداوە. ڕۆژێکیان عومەر لە ئەبوسـوفیان تونـد دەکـات و سـوکایەتی پێـدەکات. لەوکاتـەدا هند هاوسـەری ئەبوسوفیان دێتەدەرەوە، جنێو بە ئیمام عومـەر دەدات و دەڵـێ:" واز بهێنـە کـوڕی خـەتاب، ئەگـەر ئـەم ڕۆژە نەبوایـە ئـەوکارەت بکردایـە دەنگـی شمشـێرت بەسـەر سەرتەوە دەبوو"[162]. ئەوکاتە عومەر ڕوو لە قیبلە دەکات ودەڵێ:" سوپاس بـۆ خـوا ئیسلام و موسڵمانانی سەربەرز کرد، عومەری کوڕی خەتاب پیاوێك لە عودەی، ئێستا

[161] المقريزي: النزاع والتخاصم، ص١٩
[162] محمد الأزرقي، أخبار مكة، ص١٩٠

لە مەککە فەرمان بەسەر ئەبوسوفیانی کوڕی حەرەب دەکات کە گەورەی عەبد مناف بوو، ئەویش گوێڕایەڵی دەبێت". جارێکی دیکە ئەبوسوفیان و کۆمەڵێك لە خانەدانەکانی قورەیش دەیانەوێ بچنە لای عومەر و ڕێگەیان پێنادرێت, کەچی ڕێگە بە بیلالی حەبەشی وسوهیەبی ڕۆمی و سەلمانی فارسی دەدرێت. ئەبوسوفیان زۆر تورە دەبێت. دواتر دەڵێ:" ئەی پیاوانی قورەیش، ئێوە کە خانەدان و پاڵەوانی عەرەبن لەبەر دەرگا وەستاون، کەچی ڕێگە بە حەبەشی و فارسی و ڕۆمی دەدرێت" یەکێك هاوار دەکات ودەڵێ" ئەی ئەبوسوفیان لۆمەی خۆتان بکەن و گلەیی لە میری موسڵمانان مەکەن، ئەوان بانگەوازیان قبوڵکرد، ئێوە بانگەوازتان بۆ کرا ڕەتتان کردەوە، لە ڕۆژی دوایی ئەوان پلەیان بەرزترە و باشترن." ئەبو سوفیان دەڵێ:" خێر لە شوێنێك نییە بیلال لێ بێت"[١٦٣].

ئەو وەسفەی کە ئەبوبەکر و عومەر بۆ ئیسلام کردوویانە، لەو قسانە دەچێت کە زانایانی کۆمەڵناسی ئەمڕۆ لە وەسفکردنی هەر بزاوێکی کۆمەلایەتی نوێ دەیکەن.هێبیری دەڵێ:" هەموو بزووتنەوەیەکی کۆمەلایەتی لەیەك کاتدا ڕووخێنەر و بنیادنەرە، ئاسان نییە ڕەگەزی ڕوخێنەر لە ڕەگەزی بنیادنەر لە سروشتی بزووتنەوە کۆمەلایەتییەکان جیا بکەینەوە، ئەوەی نەڕووخێنێت, ناتوانێت بونیاد بنێت. جا شۆڕش ڕێسا کۆنەکە دەڕوخێنێت کە پیاوە دەسەلاتدارەکانی پێشوویانی بەرزکردۆتەوە، بۆ ئەوەی لە شوێنی ئەو ڕێسای نوێ دابنێت و ژێردەستەکان سەربخات"[١٦٤]. قورئان ئامازەی بۆ نموونەیەکی لەو جۆرەی سەرەوە کردووە، کاتێك باسی شۆڕشی موسا دەکات لە دژی فیرعەون و دەفەرموێ:" **ونريد ان نمن على الذين استضعفوا في الأرض ونجعلهم ائمة ونجعلهم الوارثين**"[١٦٥] زانایانی کۆمەڵناسی سیستەمی کۆمەلایەتی بە پێستی مار دەشوبهێنن، مار سالی چەند

[١٦٣] المقريزي، المصدر السابق،ص١٩
[١٦٤] Heberie,Social Movement, p366-377
[١٦٥] القران، سورة القصص، اية ٥.

جارێك پێستی خۆی دەگۆڕێت. ئەگەر وا نەبێت ئەوا پێستەکەی بەسەرلاشەیەوە بۆگەن دەبێت، بۆیە پێستە کۆنەکەی دادەکەنێت و پێستێکی گونجاوتر لەگەڵ جەستە لە شوێنی ئەو گەشە دەکاتەوە.

هاورێیانی لۆژیکی کۆن لەو تێڕوانینە ناگەن. بەبڕوای ئەوان سیستەمی کۆمەڵایەتی هەتاهەتایە دەمێنێتەوە و گونجاوە، بۆیە ئەوان بانگەواز بۆ خەڵك دەکەن بگەڕێنەوە سەر ئەو سیستەمە کۆنەیان، کەسەدان ساڵ لەلای خەڵك باو بووە. کەچی لۆژیکی نوێ دەڵێت گونجاو ماوەیەکی زۆر بەگونجاوی نامێنێتەوە. بێگومان بەتێپەربوونی کات خراپ دەبێت. بۆیە پێویستە لەسەر کۆمەڵگا هەر ماوەیەکی زەمەنی دەسەڵاتدارانی خۆی بگۆڕێت، لێرەشەوە پرەنسیپی دەستاودەستکردنی بەردەوامی دەسەلآت لە وەزارەت وسەرۆکایەتیەکانی سەدەی نوێ هاتووە.گوتمان و لێرەش دەیڵێینەوە کە دیموکراسیەتی نوێ تەنها شۆڕشێکی سپییە، بەشێوەیەك گەل لە ماوەیەکی دیاریکراو بەهۆی هەڵبژاردنەوە دەسەڵاتدارانی خۆی دەگۆڕێت. ئێستا گەلان کاغەزی دەنگدان بۆ ئەو مەبەستە بەکاردەهێنن ، کە لە کۆندا شمشێری لە پێناو بەکاردەهات[١٦٦].

لێرەدا نابێت ئەوە لەبیر بکەین، کە شۆڕشی دیموکراسی لەپڕێکدا سپی نەبووە، بەڵکو لەسەرەتا سوور بووە. ماوەیەکی زۆریش وەها مایەوە. ئەمڕۆ ئێمە کە سوود لەو شۆڕشە سپییە وەردەگرین، پێویستە ئەو پاڵەوانانەمان بیرکەوێتەوە کە خوێنیان لە پێناو پێشکەوتنی رشتووە. کاتێك شکۆمەندی بە شۆڕشی فەرەنسی وئینگلیزی و ئەمریکی و ئەوانی دیکە دەدەین، دەبێت شۆڕشەکەی عەلی و حوسێن و زەید و ئەوانی دیکەش بەرز رابگرین کە گیانی خۆیان کردۆتە قوربانی ئەو پرەنسیپانە؛ کە ئێمە لەو سەردەمەدا بەرهەمەکەیان وەردەگرینەوە.

***

---

[١٦٦] علي الوردي، وعاظ السلاطين،ص٤٠٧

لە کتێبی واعیزی سوڵتانەکان وتم: عەلی کوری ئەبوتاڵب شۆڕشگێر بوو، بە شۆڕشەکەشی جەماعەتی موسڵمانانی لەیەکتر جیاکردەوە. بەو قسەیە خەڵك لە من تورە بوون. هەندێك هەوڵی کوشتنی منیان دا، چونکە لە دیدی ئەوان من بوومە دوژمنی عەلی[١٦٧]. یەکێك هاتەلام وتی:" چۆن دەڵێی عەلی شۆڕشگێر بووە، ئەو دوای مردنی پێغەمبەر لە ماڵی خۆی دانیشبوو تا بەیعەتی خەلافەتی بۆ کرا". یەکێکی دیکە بەمنی گوت:" شۆڕش لە وشەی (گا-الثور) هاتووە لەزمانی عەرەبی دا، مانای شۆڕشگێر ئەوەیە لەهەڵچوون و تورەیی لە گا دەچێت." سێیەم کەسیش وتی:" عەلی لە دژی هیچ میرێکی سەردەمی خۆی نەوەستایەوە، بەڵام کاتێك بەیعەتی بۆ کرا معاویە لە بەرامبەری وەستایەوە".

کارەساتی ئەو کەسانەیە ئەوەیە تێناگەن و ویستی تێگەیشتنیان نییە. ئەوان باوەریان وایە وشەی شۆڕش لە عەرەبی لەوشەی (گا) هاتووە، ئەمەش ماناکەی ئەوەیە هەڵچوون و ئاژەوە و خوێنڕشتنە. گومان لەوەدا نییە ئەوان ئەو مانایەیان بەپێی لۆژیکی کۆن لێکداوەتەوە، ئەو لۆژیکەی لەژێر سێبەری سوڵتان و زۆردارەکان دەڕوێ؛ بە پاشماوەی خوانی ئەوان گەشە دەکات.

گوایە لە زۆرزانیی خۆیانە، ئەوان سیفەتی شۆڕشگێڕیی لە عەلی دادەماڵن و بە معاویەی نەیاری دەدەن، دواتر دەڵێن ئەوان عەلیان خۆشدەوێ(گیانمان فیدای ئەو بێ) سەیرتر ئەوەیە نووسەرێك لە فەیسەڵیەوە دێت و وێنای ئەوە دەکات کە ڕۆژی قیامەت هاتووە، نووسەری ئەو چەند دێڕە لەبەردەستی پێغەمبەر و ئیمام عەلی دراوەتە دادگا. دواتر گوایە دەخرێتە ناو ئاگر و خەڵکی قیامەت لەبەر ئەو هاوار دەکەن، بەڵام ئەوکاتە شتێك دادی نادات و بەنەفرەت بێت دەخرێتە دۆزەخەوە.

[١٦٧] ئەگەر هەندێك ڕێکەوتی چاك نەبوویە ئەوا من ئەمڕۆ لە گۆڕدابووم و شەهیدی زەندیق بووم، کەس داخی بۆم نەدەبوو.(عەلی وەردی)

ڕاستە ئەگەر بڵێین ئەوانە لە دەستوپێوەندی معاویەن، ئەگەر لە ڕووکەشیش خۆشەویستی خۆیان بۆ عەلی دەردەبڕن، ئەوانە شێوازی بیرکردنەوەیان جیاواز نییە لە بیرکردنەوەی ئەبوهورەیرە و واعیزەکانی دیکە کە ملکەچی بۆ سوڵتان بەملکەچی خودا دەزانن و جەختیش لەسەر یەکگرتوویی موسڵمانان دەکەنەوە. دەکرێت بگوترێت کە ئەبوهورەیرە لەوانەش باشتر بووە، چونکە ئەبوهورەیرە پارەیەکی زۆری لە معاویە وەرگرت و یەکێک بوو لە پیاوە بەڕێزەکانی. کۆشکی بونیادنا و ژنی لە کچە خانەدانەکان هێنا، و دونیا بۆ ئەو بوو. کەچی ئەوانەی دیکە دونیا و قیامەتیان دۆڕاند، ئەمەش دۆڕانێکی گەورەیە.

دەبێ ئەوان بزانن ئەو بۆچوونانە هی سەردەمی کۆن بوون، بۆ ئەو سەردەمەمان ناگونجێن کە تێیدا دەژین. ئەمڕۆ جیهان لە شۆڕشێکی کۆمەڵایەتیی مەزن و گۆڕانێکی فیکریی مەزندایە. بۆیە پێویستە لەوە بگەن کە شۆڕش لە قسەکانمان مانای ئەوە نییە لە سروشتی گا و گامێش هاتووە، بەڵکو چەند پرەنسیپێکی نوێن فەرمانڕەواکەمان دەهێنێتە ئاستی مرۆڤ و لێپێچینەوەیان لەگەڵ دەکات و چاودێرییان دەکات. لە چەمکە نوێیەکان چەمکێك نییە باس لەحوکمی خودایی و جەماعەتی موسڵمان و خەلافەتی خودا بکات.

جا دیموکراسیەتی نوێ، پرەنسیپی حوکمی خودایی گۆڕیوە بۆ پرەنسیپی لێپرسینەوە و چاودێری وەك مۆنتیسکۆ وتویەتی. ئەمڕۆ فەرمانڕەوا بۆتە یەکێك لە خەڵك، خەڵك بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری گشتی خۆیان بەکاری دەهێنن. ئەگەر بینیشی ئەو سەرۆکە کردەوەکانی خواروخێچە، ئەوا زلەیەك لە ڕووی دەدا و لەسەر کورسیە ئەرمونیانەکەی دەیهێنێتە خوارەوە. شۆڕش لە چەمکە زانستیەکەی وەك هێربێری باسی دەکات، مەرج نییە پەیوەست بێت بە توندوتیژی[١٦٨]. ڕەنگە کەسێك لە ماڵی خۆی دانیشتووە، بەڵام بە شۆڕشگێر دادەنرێت، لەبەر ئەوەی باوەڕی بە

[١٦٨] Herberie,op.cit.p367

مافەکانی مرۆڤ هەیە وەک ئەوەی لە شۆڕشی فەرەنسی و بزووتنەوە کۆمەڵایەتییە مەزنەکان هاتووە. ئەگەر پەیرەوی بۆچوونی واعیزی سوڵتانەکان بکەین، ئەوە دەبێت حیزبە دیموکراسییەکان دابخەین و رۆژنامە سیاسیەکان رابگرین، سەرکۆنەی ئەو بۆچوونانە بکەین کەپێچەوانەی بۆچوونی ئێمەن. تەنها ئەمەش بە بیانوی ئەو بابەتانە جیاوازی دەخاتە نێو موسڵمانانەوە و نەتەوە لە بەرامبەر ئەو دوژمنە لاواز دەکات کە خۆی بۆ مەڵاس داوە.

ئەو کەسانە ئەوەیان لەبیرکردووە، کە ستەم زیاتر لە مشتومڕ وململانێ زیانی بۆ میللەت هەیە. لە وتە ئاینییەکان هاتووە" کوفر بەردەوام دەبێت، بەڵام ستەم بەردەوام نابێت". ئەو نەتەوەیەی ململانێی حیزبەکانی تێدایە، لە رووی مانەوە بەهێزترە لەو نەتەوەیەی کە دەسەڵاتداری ستەمکارە و رەعیەتیش بێدەنگە. لێرەدا تێبینی ئەوە دەکرێت ئەو یەکگرتووە زیاتر رووکەشە لە نەخۆشی دەچێت، نەوەک سیستەمێکی زیندوو. یەکگرتووە بە زەبری شمشێر، ئەوکاتەش کە شمێشر دەچێتەوە کاڵانەوە دەبینی ئەو یەکگرتنە وەک خانوێکی دارماو دەکەوێتە سەر زەوی.

***

واعیزی سوڵتانەکان وادەزانن خەباتکردن لە دژی ستەمکاران کارێکی زۆر ئاسانە، ئەو بابەتە بە تێڕوانینی ئەوان وەک بابەتەکانی دیکەی چاکسازی کۆمەڵایەتییە، پێویستی بەوەیە ئامۆژگاری بیرقەدار بەسەر خەڵك بخوێنێ" ئەی خەڵکینە ستەم مەکەن، خوا ستەمکارانی خۆش ناوێت." کاتێك ئەو قسانە دەکەن وادەزانن ستەمکار کە گوێبیستی ئەوان دەبێت، واز لە ستەمکاریی دەهێنێ. ئەوەیان لەبیرکردووە کە ستەمکار درک بەوە ناکات خۆی ستەمکارە، بەڵکو وادەزانێ دادپەروەرترینی خەڵکە و زۆرترین جیهاد لەپێناوی خودا دەکات.

ستەمکار کاتێك گوێ لە واعیزەکان دەگرێت و ئەوانیش زەمی ستەمکاریی دەکەن، ئەوکاتە ستەمکار زۆر دڵخۆش دەبێت، چونکە وادەزانێ مەبەستیان زەمکردنی

دوژمنەکانیەتی. سەبارەت بەخۆشی ئەو زەمکردنە نایگرێتەوە. چۆن شایەنی زەمە؟ گوایە ئەو لەسەر کتێبی خودا و سوننەتی پێغەمبەر دەڕوات. ئەمەش هۆکارێك بوو وایکرد ستەمکاری سەردەمە کۆنەکان واعیزەکان مەزن بکەن و بەخششیان پێبدەن و چەند مزگەوتی گەورەیان بۆ دروست بکەن. هەرچەندە واعیز زۆر هاواری لە دژی ستەمکاریی بکردایە, ئەوا لە دڵی ئەو ستەمکارانە نزیك دەبوو, چونکە ئەوان زەمی زوڵم دەکەن، کەچی ئەو هاوڕێ زۆردارەمان خۆی بە دادپەروەر دەزانێ. واعیز چەندین شێوازی ڕەوانبێژی بۆ خوتبەکانی بەکاردەێنێ. کە بەلای زۆردارانەوە جوانن و دەڵێن: " دەمخۆش، خودا نووێەت زۆر بکات" دواتریش لە شوێنەکە دەردەچن و دڵیان پڕە لە دوعا بۆ ئەو بەندە چاکانە, کەچی بەندەکان لەسەر مەینەتیەکەی خۆیان دەمێننەوە.

ئەو وەعزە نایابانە،خاوەنەکانیان کۆششێکی زۆریان بۆ هونەرەکانی رەوانبێژی و زمانەوانیی داوە. دواتر لە حەواوە یەك لەدوای یەك فڕێی دەدەن. لە بەدبەختی مرۆڤ لە درێژەمان ئەو جۆرە وەعز و خوتابانە تەنها بە شەپۆلەکانی هەوا بلاودەکرانەوە، کەچی ئێستا بە شەپۆلەکانی ئەسیر و روناکی بلاودەکرێنەوە بەتایبەتی دوای دامەزراتی تەلەفزیۆنەکان. خوا پشتیوانمان بێت. بەهەر حاڵ ئەو خوتابانە تەنها شەپۆلەکانی هەوا دەجوڵێنن, وەك ئەو باوەشێنەی کە بەندەکان لە ئاغاکانیان دەکرد، بۆیە ئەو ئامۆژگارییانەش بۆ حەسانەوە و شێلاندنە. ئەو سەردارانەش پێویستیان بە یەکێکە شێلانی بۆ بکات و بیحەسێنێتەوە.

***

پێغەمبەر محەمەد دەڵێ" ئەگەر بینیت ئومەتی من لەوە دەترسێ بەرەوڕوو بەستەمکار بڵێ تۆ ستەمکاری، ئەوا لە چاکسازی ئەو بێئومێد دەبێت"[169]. کەواتە بابەتەکە ئەوە نییە تۆ بەرەهایی بێ دەستنیشان کردن، زەمی ستەمکاریی بکەیت،

[169] عبدالقادر المغربي، الاخلاق و الواجبات، ص ١٦٠

بەڵکو دەبێت بەرەورووو بەکەسە بڵێی " تۆ ستەمکاری". خەڵکی لە سەردەمی نوێدا ئەمەیان دەکات، تەنانەت گەیشتە ئەوەی بە فەرمانڕەوا بڵێن" ئەی گەورەمان دابەزە تۆ بەکەڵکی حوکمڕانیت نییە".

لە جەنگی دووەمی جیهان فشاری ئەڵمان بۆ سەر بەریتانیا زیاد بوو، یەکێك لە ئەندامانی پەرلەمانی بەریتانیا بە سەرۆکوەزیرانی گوت:" لاریمان نییە لەپێناو وڵات بجەنگین، بەڵام لاریمان لەوەیە لەژێر سایەی سەرکردایەتی پیاوێکی سەرلێشێواوی وەك تۆ بجەنگین." هەواڵەکە لە ڕێگای ئاژانسەکانەوە بە هەموو دونیا بڵاوبویەوە. کەسێکیش بەو ئەندامەی نەگوت جیاوازی دەخەیتە ناو خەڵك و نەتەوە لاواز دەکەیت. ئەو قسەیەش یەکێك بوو لە هۆکارەکانی کەوتنی سەرۆك و دانانی کەسێکی بەتواناتر لەشوێنی ئەو. بەمەش بەریتانیا لە جەنگدا سەرکەوتنی بەدەستهێنا.

عەلی وعومەر

ململانێی نێوان شیعە وسوننە لە دوایین شێوەدا وەك ئەوە دەردەكەوێت ململانێی نێوان عەلی و عومەر بێت. وایلێهاتووە خەڵك بە شیعە دەڵێن(خزمانی عەلی) و بە ئەهلی سوننەش دەڵێن(خزمانی عومەر). ئەمەش بە ئاشكرا لە سەردەمی عوسمانییەكان لە عێراق دەركەوت، كاتێك ركابەریی نێوان سەفەوییەكان و عوسمانییەكان توند بوو. لەوكاتەوە خەڵكی عەوام بە شێوەیەكی سەیر بەو بابەتەوە سەرقاڵن، تەنانە بینەرێكی سادە وادەزانێ عەلی و عومەر لە ژیانی خۆیاندا رق وقینەی نێوانیان زۆر توند بووە.

دواتر ستایشكار و حیكایەخوانەكان ئاگرەكەیان خۆشتركردووە. هەر كۆمەڵێك زێدەڕۆیی لە چاكەی خۆشەویستەكەی خۆی كردووە، بۆئەوەی چاكەی نەیارەكەی بشكێنێ. ئەوەی تاوتوێی ئەو كتێبانە بكات كە لەو رۆژگارەمان لە بارەی ئەو بابەتەوە بلاودەبنەوە بەروونی ئەمەی بۆ دەردەكەوێت. لێرەوە حەزناكەین پەنجە بخەینە سەر ئەو كتێبانە، نامانەوێ ئاوازێكی دیكە بۆ تەمبورەكە زیاد بكەین.

کێشەی عەقڵی مرۆڤایەتی ئەوەیە ئەگەرهاتوو جەختی کردە سەر خراپەکاریی یان چاکەکاریی کەسێك، ئەوا زیدەڕۆیی تێدا دەکات. ئەو ئەگەر کەسێکی خۆشەویست، سەرجەم کارەکانی ئەو کەسە بە چاکە لەقەڵەم دەدات. بەڵام ئەگەر رقی لێبوو ئەوا هەمووی دەکاتە خراپەکاریی. ئەمەش بابەتێکە لە ژیانی رۆژانەمان تێبینی دەکەین. کەسی خۆشویستراو لە هەموو گوفتار و رەفتاری چاکەکارە، ئەگەر شتێکی خراپەمان لێبینی کە شایەنی داشۆرین و زەمکردن بێت، ئەوا بە لۆژیك پاسا و بیانووی بۆ دەهێنینەوە. بێگومان هەق بە کارەکەی دەدەین. شاعیرێکی عەرەبی ئاماژەی بۆ ئەمە کردووە و دەڵێ:"

عين الرضا عن كل عيب كليلة ولكن عين السخط تبدي المساويا.

"چاوی رەزامەندی وەك شەوە کەموکورییەکان نابینێ، کەچی چاوی رق هەموو کەموکورییەکان دەردەخات"

***

چەند کەسێکی بیانی ل ەبارەی ململانێی نێوان عومەر و عەلی پرسیاریان لێکردم "سەرچاوەکەی ئەو ململانێیە چییە؟" ئەو پرسیارە گرنگییەکی کۆمەڵایەتی هەیە. بیانییەکان کە سەرەتای مێژووی ئیسلام دەخوێننەوە دەبینن پاکی و بێگەردی لە نێوان عومەر و عەلی هەیە. عومەر زەواجی لەگەڵ کچی عەلی کردووە. یارانی عەلی ویلایەتی گرنگیان لە سەردەمی عومەر وەرگرتووە. عومەر لە چەندین بابەت راوێژی بە عەلی دەکرد و ستایشی دەکرد. عەلی بەهەمان شێوەی ستایشی عومەری دەکرد دوای مردنیشی وەك لە نەهجی بەلاغە هاتووە[170] بەباشی باسی کردووە.

جا ئەو هۆکارە چییە، وایکردووە دوای مردنیان لەیەکتر دوور بکەونەوە، کەچی لەژیانیان بەتەواوی لەیەکتر نزیك بوون؟ لێرەوە ئەفلاتونییەکان دێن و هەوڵدەدەن ئەو دیاردە کۆمەڵایەتییە سەیرە بە لۆژیکە کۆنەکەیان شرۆڤە بکەن. هەندێك لەوان

[170] محمد عبده، نهج البلاغة، ج١، ص٢٤٩

دەڵێن"هەموو هۆکارەکە بۆ ئەو نەریتە دەگەڕێتەوە ،کە عەبدوڵڵای کوڕی سبائە. ئەو عەلی وا دەرخست کەرقی لە عومەرە، بەو جیاوازییە دزێوەش ئیسلامی تووشی کاولکاری کرد"هەندێکی دیکە دەڵێن:" نەخێر و هەزار نەخێر، هۆکارەکە خودی عومەر بوو، ئەو رقی لە عەلی بوو. دەیویست زیان بە عەلی بگات و لە چاکەکانی عەلی کەم دەکردەوە کە وەك رۆژی رووناك دیار بوون".

توێژینەوە کۆمەڵایەتییەکان بەیەکەوە، پێچەوانەی هەردوو بۆچوونن. یەکەم تێڕوانین هیچ وپوچە و وەرناگیرێت. ئاسان نییە بۆ کەسێك هەرچەندە بلیمەتیش بێت لە رۆرزانی و فێڵ، ئەوا ناتوانێت ئەو کارەساتە تووشی ئیسلام بکات، بێ ئەوەی کەسێك رووبەرووی بێتەوە و سزای بدات. بۆچوونی دووەمیش بێمانایە. رووداوە مێژووییەکان ئەوە ناسەلمێنن کە عومەر رقێکی زۆری لە عەلی بووە، ئەگەر وابووایە هاوسەرگیری لەگەڵ کچی عەلی نەدەکرد و هاوڕێیانی عەلی لە ویلایەتە گرنگەکان نەدەکرد بەوالی.

***

نکۆڵی لەوە ناکەین هەندێك رکابەری و ناکۆکی لەنێوان عەلی وعومەر راستەوخۆ دوای مردنی پێغەمبەر روویدا. بەتایبەتی لە ژیانی خاتوو فاتیمەدا، چەندین مێژوونووسیش ئاماژەیان بۆ ئەو رووداوانە کردووە. بەڵام ئەمە بابەتێکی کاتیی بوو، وەك زانراوە بە مردنی فاتیمە کۆتایی هات. ئەوکاتە عەلی بەیعەتی بۆ ئەبوبەکر کرد و پاڵپشتی کرد. هەر ئەوکارەشی لەگەڵ عومەر کرد، کاتێکی خەلافەتی وەرگرت.

ئێمە دەزانین زۆرجار ناکۆکی و دەمەقاڵێ دەکەوێتە نێوان برادەران. خوا لەنێو مرۆڤدا هاوڕێیەتی دروست نەکردووە بێ ناکۆکی و دەمەقاڵێ بێت، هەرچەندیش دۆستایەتییان قووڵ بێت. ئەو ناکۆکیەی لەنێوان برایان دروست دەبێت دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی باوە، لە هەموو سەردەم و شوێنێك روودەدات. جا ناکۆکی نێوان عەلی و عومەر لە دوای مردنی پێغەمبەر لەبارەی خەلافەتەوە بوو، چونکە عەلی وایدەبینی خۆی لە کەسانی دیکە شایەنترە، کەچی عومەر دەیەویست خەلافەت بۆ ئەبوبەکر

بێت، بۆئەوەی خۆی لەدوای ئەو وەریبگرێت. ئەمە بابەتێکی ئاساییە جێگای سەرسوڕمان نییە. هەموو مرۆڤێك مافی خۆیەتی چاو بڕێتە سەرۆکایەتی ئەگەرهاتوو هەستیکرد توانای هەیە. لەسەر ئەوەش سیستەمی دیموکراسی بونیادنراوە کە ئیسلام بە(نیزامی شورا) ناوی دەبات. بۆیە ئێمە گلەیی لە پیاوێك ناکەین کۆشش بۆ وەرگرتنی سەرۆکایەتی بکات. بەڵکو گلەیی لەوە دەکەین کاتێك سەرۆکایەتی وەردەگرێت بۆ بەرژەوەندی تایبەتی خۆی و کەسوکار و زاواکانی قۆرخی دەکات.

ئەفلاتونییەکان دەیانەوێ مرۆڤ بۆ سەرۆکایەتی کۆشش نەکات، ئەو کۆششکردنە بە تێڕوانینی ئەوان نەنگیەکی گەورەیە. ئەو تێڕوانینەشیان لە رەوتە سوڵتانییە کۆنەکەیان وەرگیراوە. سوڵتان دەیەوێت کارەکە تەنها بۆ خۆی بێت و کەسیش بەرەنگاری نەبێتەوە، بۆیە واعیزەکان هەردەم بە خەڵکیان گوتووە داوای سەرۆکایەتی نەکەن، بۆ ئەوەی بابەتەکە بەدروستی بەدەست سوڵتانەکەیان بمێنێتەوە و خوا شکۆمەندی بکات.

کەچی لە سیستەمی دیموکراسی بۆ گەیشتن بەدەسەلات رکابەری لەنێو چەندین کەس دەکرێت، بۆ گەیشتن بەکورسی دەسەلات. ئەگەر ئەو رکابەرییەش نەبێت، ئەوا زۆرداران بەسەر خەلکەوە زاڵ دەبن و کۆشش و ماڵی خەلکی بۆ ئارەزووە تایبەتەکانی خۆیان بەکاردەهێنن. گومانم لەوە نییە عومەر خەلافەتی بۆ خۆی ویستووە، لەپێناوی ئەمەش چەندین رێگای گرتۆتەبەر. بەلام کاتێکیش دەسەلاتی گرتەدەست ئەوا بەچاکی بەکاری هێنا و ئیمامێکی دادپەروەر بوو کە نموونەی لەمێژوودا کەمە. وەك دەردەکەوێت عەلی لەسەرەتادا لە عومەر تورە بوو، بەلام کاتێك بینی دادپەروەرە و لەسەر هەق لە گلەیی کەس ناترسێت، ئەوا بەخەلافەتی ئەو رازی بوو.

بە بڕوای من عەلی کوڕی ئەبوتاڵب خەلافەتی بۆ بەرژەوەندی تایبەتی خۆی نەدەویست، بەلکو بۆ ئەوەی بوو پرەنسیپەکانی شۆڕشگێری گەورە محەمەدی کوڕی عەبدوللا جێ بە جێ بکات. لەبەر ئەوەش دەبینین لە هەموو کەسێك گوێڕایەڵتر

بووە، ڕێز و ئامۆژگاری بۆ ئەبوبەکر و عومەر هەبووە. ئەوانیش هەر ئەوکارەیان دەکرد کە عەلی دەیویست. کەواتە کە ئامانجەکە جێ بە جێ بوو ئەوا ناکۆکییەکەش نامێنێ.

هەندێک لەوانەی زێدەڕۆیی دەکەن، دەڵێن عەلی لەترسان لە بەرامبەر عومەر نەرمی نوواندووە. لەبەر ئەوەش ڕازی بووە کچەکەی خۆی بدات بە عومەر، چونکە عومەر هەڕەشەیەکی توندی لێکردووە. هەندێکیش دەڵێن عومەر لەگەڵ خودی کچی عەلی زەواجی نەکردووە، بەڵکو ژنێکی لە جنۆکە هێناوە لە شێوەی کچی عەلی بووە و کچی عەلیش لە ماڵەوە پاکیزە بووە.

ئەو قسانە گونجاوە خەڵك لە چاپخانە بیکات، بەڵام شایەنی ئەوە نییە لەسەر مێزی توێژینەوەی زانستی دابنرێت. چونکە لەڕاستیدا عەلی و ئەبوبەکر و عومەر هەموویان لە یەك حیزب بوون، ئەویش حیزبی شۆڕشەکەی محەمەد بوو. بۆیەش بینیمان بەربەرەکانی قورەیش دەکەن و سەلمان فارسی و بیلالی حەبەشی و سوهەیبی ڕۆمی لەسەرووی قورەیشەوە دادەنێن. ئەگەر ڕۆژێك لەڕۆژان ناکۆکییەکی تەنك لە نێوانیان هەبووە، ئەمە مانای ئەوە نییە ئەو ناکۆکییە دەبێتە دروشمی ململانێیەکی کۆمەڵایەتی گشتیی و خەڵك لە پێناویدا یەکتر بکوژن و جنێو بە یەکتر بدەن.

***

ئێستاش دەگەڕێینەوە سەر ئەو پرسیارەی کە لەسەرەتای ئەو بەشەوە کردمان: ئەو هۆکارە چی بوو، کە ناکۆکییەکی توندی لە نێوان عومەر و عەلی دوای مردنیان دروست کرد؟ ئەوە لە خوێنەر ناشاردرێتەوە ماوەیەکی زۆر ئەم بابەتی منی تووشی شۆك کرد. ئەو پرسیارە دەبێت هەموو توێژەرێکی کۆمەڵایەتی بایەخی پێ بدات، بەتایبەتی ئەگەر توێژەر لە وڵاتێك بێت ململانێی نێوان خزمانی عەلی و خزمانی عومەر توند بێت.

دوای توێژینەوەیەکی دوورودرێژ بینیم معاویە ڕۆڵێکی گەورەی هەبوو لە وروژاندنی ئەو ڕکابەرییە. چەندین هۆکاری دەروونیی و کۆمەلآیەتیش لەمەیاندا هاوکاریان کردووە. ڕەنگە یەکێك بپرسێت: ئایا معاویە لە وروژاندنی ئەو ململانێیەی نێوان عومەر و عەلی چ سوودێکی دەبینی؟ بۆ وەلآمدانەوەی ئەو پرسیارە دەبێت خۆمان بخەینە شوێنی معاویە و بە تێڕوانینی ئەو سەیری بابەتەکان بکەین.
کەموکوڕی مێژوونووسەکانی ئێمە ئەوەیە بە دیدی ئێستامان سەیری ڕووداوەکانی ڕابردوو دەکەن و بەپێوەری ئەو سەردەمەمان پێوانەی دەکەن. ئەمەش هۆکاری کەمتوانایی ئەوانە لەچارەسەرکردنی ئەو لوغزانەی لاپەڕەکانی مێژوو لەخۆیان گرتووە. مێژوونووسی ڕاستەقینە ئەو کەسەیە لەو واقیعە بژیت، خۆی یەکێك بێت لە کارەکتەرەکان. زەینی خۆی پڕ بکات لەو چەمکانەی کە ئەوکات باو بوون. لەبەرئەوەش بوو ئێمە ناتوانین لە ململانێی نێوان عەلی ومعاویە بگەین بەو پاشکۆ فیکریی و کۆمەلآیەتییانەی کە لەو ململانێیە دروست بوون. تەنها دەبێت کێشەکە لەسەرەتاوە لێکۆڵینەوەی لەسەر بکەین، بگەڕێینەوە سەر ئەو ڕۆژەی کە بەیعەتی خەلافەت بۆ عوسمان کرا. لەوکاتەش تۆوی چاوبڕینە خەلافەت لە لای معاویە شین بوو. خەلافەتی معاویەش شتێك نییە تەنها بە شێوەیەك لەشێوەکان درێژکراوەی خەلافەتی عوسمان بووە.

***

کاتێك عومەر مرد، هەڵبژاردن بۆ خەلافەت تەنها لە نێوان دووکەس بوو، ئەوانیش عوسمان و عەلی بوو. عەبدولرەحمان کوڕی عەوف ڕێگەپێدراو بوو کە بەیعەتی یەکێکیان یەکلا بکاتەوە.شەوی بەر لە بەیعەت بۆ عوسمان، کوڕی عەوف تا بەرەبەیان لەگەڵ عەلی کۆبووەوە و قسەی لەگەڵ کرد و لێی پاڕایەوە. کەسێك نازانێ ئەو شەوە چی ڕوویداوە، کوڕی عومەر دەڵێ:" ئەوەی بەتۆی گوت من دەزانم

عەبدولڕەحمان چی بە عەلی و عوسمان گوتووە، ئەوا بێ ئاگایانە ئەو قسەیە دەکات"[171].

کاتێک بەیانی خەڵک لە مزگەوت کۆبوونەوە. کوڕی عەوف یەکەمجار بەرەو عەلی ڕۆیشت و وتی" بەڵێن و پەیمانی خودات لەسەرە، دەبێت بە کتێبی خودا وسوننەتی پێغەمبەر و ژیاننامەی دوو خەلیفەی دوای ئەوان بڕۆین". عەلی وتی:" تکام وایە بەپێی زانینی خۆم و ئیجتهادی خۆم کار بکەم". کوڕی عەوف خۆی وادەرخست کە لە وەڵامەکەی ڕازی نییە، بۆیە دواتر بەرەو عوسمان چوو و قسەکانی عەلی بۆ دووبارە کردەوە ئەویش لەوەڵامدا گوتی:" بەڵێ". ئەوکاتە عەبدولڕەحمان کوڕی عەوف بەیعەتی بۆ عوسمان کرد و خەڵکیش دوای ئەو بەیعەتیان بۆ کرد.

ئەو چیرۆکە زۆربەی مێژوونووسان لەسەری کۆکن، بەڕاستیش چیرۆکێکی سەیرە و چەندین نهێنی گەورە دەشارێتەوە. چی وایکرد کوڕی عەوف بەیعەت بۆ عەلی بکات و دواتریش لێی پاشگەزبێتەوە؟ لێرەدا ڕۆژهەڵاتناسان دەکەونە گومانەوە، خەیاڵی بوونی پیلانگێری دەکەن. گوایە پیلانگێرییەکە بەشەو ڕێکخراوە، ئامانجیش ئەوە بووە عەلی بەهەر هۆیەک بێت لەخەلافەت لابدرێت وعوسمان لە شوێنی ئەو دابنرێت"[172]. بەهەرحاڵ، ئەو وشەیەی (بەڵێ) کە عوسمان خەلافەتی پێ وەرگرت بۆ ئەو کارەسات بوو، چونکە خەڵک چاوەڕوانی ئەوەیان لە عوسمان دەکرد کۆپیەکی ڕاستەقینەی دوو خەلیفەکەی پێشووی بێت. یان لە خواپەرستی و سادەیی و دادپەروەریی لەسەرووی ئەوانەوە بێت. ئەمەش بابەتێکی زۆر ئەستەم بوو یاخود مەحاڵ بوو، بەتایبەتی بۆ پیاوێکی وەک عوسمان.

چونکە عوسمان یەکێک بوو لە پیاوە دەوڵەمەندەکان، لە پۆشینی جلی نەرم و خواردنی چەور و ماڵی فراوان ڕاهاتبوو، سەرەڕای ئەمانەش لە ماڵێکی خۆشگوزەران

---

[171] عباس العقاد، ص١٤٢

[172] بەوردی لێکۆڵینەوە لەسەر ئەو لایەنە دەکەین ئەمەش لە کتێبی داهاتوومان بەناوی" هەقیقەتی ئاتامادە لە ئیسلامدا" (عەلی وەردی)

و خێزانێکی دەمارگیر و بەفیز گەورە بووبوو. یەکێك لە سیفەتەکانی دیکەی عوسمان ئەوەبوو زۆر نەرم و شەرمن و لێبوردە بوو؛ زۆر زەحمەت بوو داوای یەکێك لە کەسوکار نزیك و بەنازەکانی رەت بکاتەوە. هێشتا عوسمان خەلافەتی بەتەواوی وەرنەگرتبوو؛ کە جیاوازییەکەی ئەو لەگەڵ عومەر بەرۆشنی دەرکەوت. بێگومان لەسەرەتادا ئەو جیاوازییە زۆر سادە بووە؛ بۆیە ئەوەی توێژینەوەیەکی لۆژیکی رووتی بۆ بکات بایەخێکی ئەوتۆ بەو جیاوازییە نادات. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بابەتە کۆمەلایەتییەکان زۆر کەم ملکەچی لۆژیك دەبن. خەڵك لە بابەتەکانی خۆیان بە لۆژیکی رووت بیرناکەنەوە، بەڵکو بە بەراورد و زێدەڕۆیی بیردەکەنەوە. بۆیەش هەندێکجار جاڵجاڵۆکە لە چاوی ئەوان دەبێتە وشتر.

عوسمان تارادەیەکی زۆر بەدبەخت بوو؛ ئەو لەدوای عومەری کوڕی خەتاب خەلافەتی وەرگرت، رکابەرەکەشی عەلی کوڕی ئەبوتالیب بوو. ئەو دووپیاوەش زەمانە ناتوانێت نموونەیان لە ڕووی خواپەرستی و زوهد بێنێت. کەواتە هەر کارێك کە عوسمان ئەنجامی دەدات، دەبوایە سەرنجی خەڵك رابکێشێت و بەراوردی بکەن بەوەی دوێنێ عومەر ئەنجامی داوە و عەلیش سبەی ئەنجامی دەدات. ئەوەی کێشەکەش ئاڵۆز دەکات ئەوەیە؛ قورەیش بە خەلافەتی عوسمان دڵخۆش بوو. لەکەس شاراوە نەبوو کە هێندەی نەمابوو لەخۆشیان باڵ بگرن. قورەیش زۆر عوسمانی خۆش دەویست، دایکان کاتێك لەئامێزیان سەمایان بە منداڵەکانیان دەکرد دەیانگوت:

احبك والرحمن حب قريش عثمان

" بەخوا تۆم خۆشدەوێ، وەك خۆشەویستی قورەیش بۆ عوسمان"

***

شایەنی باسە، سێ توێژی ئەوکات رقیان لە قورەیش بوو:

١-ئەنسار یان خەڵکی مەدینە: ئەو دوژمنایەتیەی نێوان قورەیش و خەڵکی مەدینە لە جەنگی (بەدر)ەوە دەستی پێکرد. بۆیە گوتراوە کارەساتی(الحرە) کە

لەسەردەمی یەزید لە مەدینە ئەنجام درا، وەك تۆڵەکردنەوەی قورەیش بوو، چونکە ئەوان لە بەدر سەربەرزی قورەیشیان تێکشکاند و پیاوماقوڵانی قورەیشیان کوشت[١٧٣].

٢-موهاجیرەکان: ئەوانەی کە قورەیش لەسەرەتای بانگەوازی ئیسلام دەیچەوساندنەوە. ئەوان لەبیریان نەکردبوو کە قورەیش ئەوکات چی بەسەرئەوان هێنابوو. مرۆڤ ئازارەکانی رابردووی بەئاسانی لەبیر ناکات.

٣- ئەعراب، یان هۆزەکانی عەرەب: ئەوانە قورەیشیان بە خۆسەپێنەر دەزانی کە دەیویست هەموو چاکەیەك بۆخۆی قۆرخ بکات. مشتومڕێکی دوورودرێژ لە سەردەمی عوسمان لە نێوان ئەوان و قورەیش روویدا[١٧٤].

ئەو سێ توێژەش، جەماوەری موسڵمانانی ئەوکاتەی پێکدەهێنا. ئەمەش واتای ئەوەیە عوسمان لە کاتێکی ناسك بوو بەخەلیفە، هەموو چاوەکان چاودێرییان دەکرد و لەدوای هەڵەی ئەو دەگەڕان. هەرکە هەڵەیەکی دەکرد خەڵك دەیانکرد بە هەرا و زێدەڕۆییان لە گێڕانەوەی دەکرد. کوڕی عومەر دەڵێ" هەندێك شت لە عوسمان بەعەیب زانرا، ئەگەر عومەر ئەنجامی بدایە ئەوا شتێك نەدەبوو"[١٧٥]. ئەو قسەیە خاڵی نییە لە ڕاستی. عومەر لەسەر خۆی و کەسوکاری توند بوو، لە بەرامبەر قورەیشیش توند بوو، لەبەر ئەوە جەماوەر لێی رازی بوو، ئەگەر هەڵەیەکی بکردایە چاوپۆشیان دەکرد، چاوی ڕەزامەندی هەموو عەیبێك دادەپۆشێ.

هەموو مرۆڤێك هەڵە دەکات, گرنگ سۆزی خەڵکە بەرامبەر ئەو کەسەی هەڵە دەکات. ئەگەر خۆشیان ویست ئەوا بیانو بۆ هەڵەکەی دەدۆزنەوە و پەردەپۆشی دەکەن. بەڵام ئەگەر رقیان لەو کەسە بێت، ئەوا چاکەکانیشی دەکەن بە خراپە. جا مرۆڤ لەهەر شوێنێك بێت ئەمە سروشتی مرۆڤە. مامۆستا صادق عەرجون دەیەوێت

[١٧٣] طه حسين، في الادب الجاهلي، ص١٣٦
[١٧٤] الطبري، تاريخ الامم و الملوك، ج٥ ص٨٦
[١٧٥] محمد جادالمولى، انصاف عثمان، ص٢٦

داکۆکی لە عوسمان بکات و دەڵێ:" کەسوکاری عوسمان خەڵکێکی هەژار و کەمدەرامەت بوون؛ بۆیە پێویستیان بە هاوکاری عوسمان هەبوو. عوسمان بەرلەوەی خەلافەت وەربگرێت دەستی لەگەڵ کەسوکاری کراوە بوو زۆر بەخشندە بوو. رەوا نییە کەسێك پێگەی گەورەتر وەربگرێت لە کەسوکاری دابڕێت. لەوانەیە ئەو پێگە بەرزەی عوسمان وەریگرتووە، پێویست دەکات زیاتر خەرج بکات کاتێك دەزانێت ئەمەش لەگەڵ دادپەروەر و راستی بەریەکتر ناکەوێت".

دواتر مامۆستا عەرجون باس لە کەسە نزیکەکانی ئەبوبەکر وعومەر دەکات، دەڵێ:"لەوانەیە ئەوان توانایان لە پەیداکردنی بژێوی لە کەسوکاری عوسمان زیاتر بووبێت، بۆیە پێویستیان بە هاوکاری ئەو دووپیاوە نەبووە، لە ماوەی خەلافەتیاندا"[١٧٦]. ئەو داکۆکییە جێگای قبوڵکردنە، بەلاّم بەداخەوە خەڵك بەو جۆرە بیرناکەنەوە. چەمکە لۆژیکیەکان تەنها لەلای خاوەنەکانیان شایەنی پەسەندکردنن، کەچی خەڵك چەمکی تایبەت بە خۆی هەیە. ئەوانەی دەیانەوێ بە قیاسی لۆژیك بابەتەکانی کۆمەڵگا پێوانە بکەن، ئەوا تووشی شکستێکی گەورە دەبنەوە.

***

عوسمان ئەو برایەی کە لەدایکی بوو، ناوی وەلید بن عەقبە بوو، لە کوفەی دانا. وەلید بە بەدکاری و خواردنەوەی مەی بەناوبانگ بوو. دەگوترێت رۆژێکیان لە مزگەوتی کوفە پێشنوێژی دەکرد، کاتێك تەواو بوو بەخەڵکی گوت:" دەتانەوێ بۆتان زیاد بکەم" خەڵك بەمە لێی توورەدەبن و هێرشی دەکەنەسەری. ئەنگوستیلەکەی لەدەست دەکەنەوە و ئەویش ئاگادار نییە، دواتر هێنایانە لای عوسمان و لێرەوە بایەخی چیرۆکەکە دەست پێدەکات. عوسمان لەو کەسەی دەپرسی کە ئەنگوستیلەکەی هێناوە:" تۆ بینیوتە براکەم مەی بخواتەوە؟" پیاوەکە

[١٧٦] صادق ابراهیم عرجون، عثمان بن عفان،ص١٠٢

دەڵێ:" پەنا بۆ خوا بێنیم، ئەو ورگی دەرپەڕیبوو، ئەنگوستیلەکەم لە دەستی کردەوە، ئەو سەرخۆش بوو ئاگادار نەبوو".

وەك دەردەکەوێت عوسمان بەو شاهێدییە ڕازی نەبووە و کەموکوڕی لێگرتووە. لێرەوە عەلی دێتە ناو بابەتەکە و داوا لەعوسمان دەکات وەلید کەنارگیر بکات و سنووری بۆ دابنێت. دەمەقاڵێ لە نێوان ئامادەبووان دروست دەبێت، هەندێك لایەنگیری عەلی دەکەن و هەندێکی دیکەش لایەنگیری عوسمان دەبن. دواجار عوسمان ناچار دەبێت وەلید بهێنێتەوە مەدینە. قامچییەکە بۆ عەلی فڕێ دەدات بۆ ئەوەی جەڵدە لە وەلید بدات، وەلید لەوکاتە بەعەلی دەڵێ" ئەی خاوەنی باج(مكس)" ئەوکاتە عەقیل لەو قسەیە تووڕە دەبێت و ئەویش جنێو بە وەلید دەدات و ئەوکاتەش وەلید دەکەوێتە بەرقامچی عەلی وعەلی وەلید دەخاتە سەرزەوی و قامچەکەی بەرز دەکاتەوە ئەو کاتە عوسمان دەڵێ" مافی ئەوەت نییە، ئەوە بکەیت" . عەلی لەوەڵامدا دەڵێ" بەڵێ ئەگەر خراپەیەکی وەها بکات، دەبێت هەقی خودای لێوەربگیرێتەوە". کاتێکیش عەلی لە لێدانی وەلید دەبێتەوە و دەڵێ" با قورەیش بانگی جەلادەکانی بکات"[١٧٧].

ئەو چیرۆکە لە ڕووی کۆمەڵایەتیی ودەروونییەوە گرنگیەکی زۆری هەیە. مێژوونووسانی کۆن بایەخیان بەو لایەنە نەداوە، بەڵکو لەسەر پەیوەندی عوسمان بە بابەتەکەوە ناکۆکیان لەنێوان دایە. هەندێکیان گوتیان عوسمان لەسەرهەق بوو، کاتێك نەرمی لەگەڵ وەلید نواند، چونکە شاهیدەکان بەراستی نەیانبینی بوو وەلید مەی بخواتەوە. ئەو جۆرە مێژوونووسانە پێیان وایە قەومەکە لەگەڵ وەلید دەمارگیرییەکیان کردووە، کەئەو مافەیان نییە. بۆیە لە کاتی جەڵدەکردن عوسمان

---

[١٧٧] ئەو قسەیە لەلایەن چەندین مێژوونووسانی نموونەی تەبەری ئیبن حەنبەل و مەسعودی و واقیدی بەچەندین شێوەی جیاوازە دەگێڕنەوە. بەڵام من پوختەکەم گواستۆتەوە(عەلی وەردی).

بە وەلیدی برای دەڵێ" ئەی برام سەبر بگرە، خوا توانات پێدەبەخشێ و ئەو قەومەش دان بەتاوانەکەیان دەنێن"[١٧٨].

هەندێك لە مێژوونووسانیش پێچەوانەی ئەو بۆچوونەیان هەبوو، پێیان وابوو هەڵویستی عەلی دروست بووە. ئێمە لێرەدا بەلامانەوە گرنگ نییە کامیان لەسەرهەق بووە، خەڵك بایەخ بە پاساوی شەرعی نادەن، هێندەی بایەخ بەو کەسە دەدەن کە حوکمی شەرعی لەسەر جێ بە جێ دەکرێت. لە بەشی پێشووش وتمان بیرۆکەی رووت هیچ بایەخێکی نییە، کاتێك بە حەواوە دەوەستێ و دوور لە خەم و کێشە کۆمەڵایەتیی و دەروونییەکانی خەڵك دەبێت. فەرمانڕەوای دادپەروەر لە زۆر گوفتار و رەفتاری سەرپێچی شەرع دەکات، کەچی خەڵك لێی رازین و ملکەچی دەسەڵاتی ئەون و باوەڕیشی پێدەکەن. پاساوی شەرعی هەرکەسێك دەیتوانێ بیهێنێتەوە هەرچەندە ستەمکاریش بێت. سۆفستاییەکان لە کۆندا راستیان گوتووە دادپەروەری زیاتر لە کۆمەڵگا پەیدادەبێت، نەوەك بیرۆکەیەکی ئەبستراکت بێت و لە دونیای خەیاڵدا بوونی هەبێت. بۆیە ئەگەر سەیری ئەو پاساوە شەرعییە بکەین کە عوسمان هێناویەتی، دەبینین لە رووی لۆژیکی ئەبستراکتەوە دروست بوو، چونکە شاهێدحاڵیی تەواو نابێت تەنها ئەگەر بەبینین بێت. فەقیهەکانیش لەو بوارەدا توێژینەوەی وردیان هەیە. لێرەدا بوار بۆ وردەکاری نییە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کێشەکە لۆژیکی و بیرکاریی نییە، بەڵکو کۆمەڵایەتیی و دەروونییە. لۆژیکی کۆمەڵگاش تەواو لەلۆژیکی ژمارەکان جیاوازە، وەك پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد.

***

ئەوەی جێگای سەرنجە عومەری کوڕی خەتاب، سیاسەتێکی پەیڕەو دەکرد لە شێوازی عوسمان جیاواز بوو. زۆرجار دەبینین سەرپێچی دەقی شەرعی کردووە، بۆ راگرتنی هاوسەنگی نێوان قورەیش و خەڵکانی دیکە. قورەیشی تەنگەتاو کردبوو و

---

[١٧٨] الطبري، المصدر السابق، ج٤ص ٦٠-٦١

زۆرجاریش زیاتر لەوەی شەرع داینارە سزای قورەیشی دەدا، بۆ ئەوەی ئاسوودەیی بخاتە دڵی موهاجیر و ئەنسار بەتایبەتی و دڵی ئەعراب بەشێوەیەکی گشتی. ئەوەی دەیەوێت دادپەروەری لە نێوان خەڵك بکات دەبێت سەرەتا هەستی خەڵك لەبەرچاو بگرێت نەوەك دەقی یاسایی، چونکە دەقی یاسای دادپەروەر و ستەمکار بەیەکەوە بەکاری دەهێنن.

دەگێڕنەوە کوڕێکی عەمرو کوڕی عاص لە میسر لە سوارچاکیدا گرەوی لەگەڵ ئەعرابییەك کرد، کاتێك ئەعرابییەکە بەپێشی کەوت، کوڕەکەی هێرشی کردەسەر و دارعەساکەی لەسەری دا، وتی:" ئەمە بگرە، من(ئیبن ئەکرەمین) م " دیار ئیبن ئەکرەمین نازناوێکی عەمرو کوڕی عاص بووە. کاتێك عومەر کوڕی خەتاب بەو ڕووداوە دەزانێت عەمرو کوڕی عاص و کوڕەی هێنایەوە مەدینە. کاتێك لەلای وەستان، عومەر بە پیاوەکەی گوت" ئەو قامچیبە بگرە و لە ئیبن ئەکرەمین بدە" ئەو پیاوە زۆری لە کوڕەکەی عومەر دا ، تا شەکەتی کرد. دواتر عومەر وتویەتی:" لەسەری عەمرو بدە، بەخوا کوڕەکەی تەنها بە هۆی سوڵتانەکەی لە تۆی داوە" دواتر ڕووی لەکوڕی عاص دەکات ودەڵێ" چۆن خەڵکتان کردۆتە کۆیلە ، کەچی ئەوان بە ئازادی لەدایك دەبن"[١٧٦].

ئەوانەی لۆژیکی کۆن بەکاردەهێنن بەو دادپەروەریەی عومەر ڕازی نین. دەزانم دەڵێن" ئەگەر کوڕ تاوانی هەبووە ئەوا تاوانی باوك چییە, تا لەگەڵ کوڕەکەی سزا بدرێت؟" ئەو خەڵکە بیریان چووە ستەمی کەم دەبێتە هۆی دادپەروەریی زۆر، دادپەروەری ڕەهاش زۆر سوود بەخەڵك ناگەینێ. بۆیە پێویستە هەندێك دادپەروەریی لەگەڵ ستەم تێکەڵ بکرێت بۆ ئەوەی ئامانجە کۆمەڵایەتیەکانی بپێکێت. کاتێك عومەر باوکی بەتاوانی کوڕ سزاداوە، چیرۆکێکی خۆشی بۆ خەڵك خوڵقاندووە تا لە دانیشتەکانیان باسی بکەن. ئەو چیرۆکەش وادەکات خەڵك لە دادپەروەریی

---

[١٧٦] بشیر یموت، الفاروق، ص٧٨

حکومەتەکەی دڵنیا بێت. جا بابەتەکە زیاتر کۆمەڵایەتییە. گرنگ ئەوەیە خەڵک هەست بەدادپەروەری بکات، ئەوەك خودی دادپەروەری.

ڕۆژێکیان گەنجێکی لەخۆبایم بینی، کوڕی یەکێك لەخۆشگوزەرانەکان بوو. ئۆتۆمبیلەکەی لێدەخوڕی و دووکەنیزەی بەنازیشی لەگەڵدا بوو. ئەو لێخوڕینەکەی پێچەوانەی سیستەمی هاتووچۆ بوو. بە ئۆتۆمبیلەکەی دەڕۆیشتە سەرشۆتە و ڕێبوارەکانی دەترسان لەوەی لێیان بدات. ئەمەش بۆ ئەوەی کەنیزەکەی پێبکەنێ. بەراستیش دوو کەنیزەکە پێدەکەنین. ئەوکات عومەری کوڕی خەتابم بیرکەوتەوە. هیوام خواست سەرلەنوێ دەربکەوێتەوە، بۆ ئەوەی دارعەساکەی لەو مێردمنداڵە لەخۆباییە بدات و لەسەری باوکیشی بدات. ئەگەر ئەو باوکەی نەبووایە ئەوا ئەو مێردمنداڵە حەمباڵێکی زەلیل دەبوو لە مەیدان، لەژێر قورسایی دەیناڵاند.

لەوانەیە ئەو بۆچوونە لەلایەن پیاوانی ئایینی و خاوەن ئایدیالی ئەفلاتونی جێگای قبولکردن نەبێت. لەگەڵ ئەوەشدا دەبینین بەدڵی ملیۆنان کەسە، ئەمەش تەواوە بۆ ئەو کەسانەی داوای دادپەروەریی کۆمەڵایەتی دەکەن. ئامانجی پێویست لەلایەن حکومەتی دادپەروەر ئەوەیە دڵی زۆرینە ئاسوودە بکات. بایەخ بەوە نادات کە کۆمەڵێك کەس تووڕەبن، لەوانەشە تووڕەیی ئەوکەسانە دادپەروەریی بەهێزتر و ڕۆشنتر بکەن.

ئەوەش لە عومەر زانراوە فەرمانی کردووە یەکێك لە کوڕەکانی جەڵدەی لێ بدرێت، کاتێك بیستویەتی مەی دەخواتەوە. ئەم کوڕەشی لەژێر قامچی مرد. هەندێك لە توێژەرانی هاوچەرخم بنیوە هەوڵی دەدەن عومەر لەوکارە بێتاوان دەربخەن؛ چونکە کارەکە بەزەبر دەزانن کە شەرع قبوڵی نییە. ئەوکەسانە درکیان بەوە نەکردووە زەبری عومەر لەسەر کوڕەکەی ئەگەر ستەمیش بێت، ئەوا سوودی بۆ خەڵك دەبێت. ئەمە متمانە دەخاتە دەروونیان و بەرەو هاوکاریی حکومەتیان پاڵ دەنێت. کێشەیەکیش نییە ئەگەر کەسێك لەو پێناوە دەمرێت.

فـەرمانڕەوای دادپـەروەر لەگـەڵ ڕەعیەتەکـەی وەك بـاوکێکی بەرتیـژە لەگـەڵ کوڕەکانی. لەوانەیە بـاوك هەنـدێکجار ناچار بێت یـەکێك لە کوڕەکانی بـێ ئـەوەی تاوانێکی کردبێت سزا بدات، ئەمەش بۆ ئەوەی کوڕەکانی دیکە هەست بـەوە نەکـەن جیاوازیـان لـەنێوان دەکرێت و هـەموویان بەیەکچاو سـەیر دەکـات. لێرەشـەوە ئـەو پرەنسیپە دروست بـووە کـە دەڵـێ: " دادپـەروەریی ئەوەیـە هەنـدێکجار سـتەم بکەیت".کەچی کێشەی لۆژیکی ئەفلاتونی ئەوەیە دادپـەروەریی بـە تـەواوی دەوێت خاڵیی بێت لەستەم، ئەم بابەتەش تـەنها لـە ئاسمـان هەیـە. بـەڵام لـە زەوی دەبێت دادپەروەریی بە کەمێك ستەم متوربە بکرێت بۆ ئەوەی بەرهەمی هەبێت.

***

خوێنەر سەری سووڕدەمێنی کاتێك دەبینێ خەڵك لە بەرامبەر عوسمان ئەوشۆڕشـە توندە ئەنجام دەدەن، کەچی دواتر لە بەرامبەر متەوەکیل وکەسانی دیکە لە سوڵتانە نزمەکان ڕاناپەڕن، کـە هـەزاران کـەنیزەیان بـەپارەی میللـەت دەکـڕی و شـەویشیان لەنێو دەنگی تەمبوور و بادان بەسەر دەبرد. هۆکاردکە ئەوەیـە عوسمـان خەلافـەتی لەدوای عومەر وەرگرت، ڕکابەرەکەشی عەلی کوڕی ئـەبوتالب بـوو. کـەچی متـەوەکل خەلافەتی لەزۆردارێك بەمیرات مایەوە، زۆردارێکش ڕکابـەری دەکـرد. لـەلای ڕەشـید سێ هەزار کەنیزە هەبوو، کەچی متەوەکل چوار هەزار کەنیزەی کڕیبـوو. جیـاوازیش لەنێوان سێ و چوار زۆر سادەیە و بەسەر کەسەوە ئەرك نییە.

لەڕاسـتیدا عوسمـان یـەك لەسـەر دەی ئـەوە کارانـەی نـەکردووە کـە زۆرداران لـە سوڵتانە موسڵمانەکان کردوویانە. ئەو هەزاران کەنیزەی نەکڕیوە. کاری دزێو و بەدی ئەنجام نەداوە، خوێنی هیچ کەسی نەڕشتووە. هەموو ئەوکارانەی کردوویەتی ئەوەیە جلێکی نەرمی پۆشیوە و ژنەکـەی خـۆی بەخشڵ ڕازاندۆتـەوە و کۆشـکێکی گەچـی دروستکردووە، کە هەیوانەکانی بڵند بوونە. هەندێك بەخشش و ویلایەتیشی بە کەسە نزیکەکانی خـۆی داوە. کـەس سـەرنجی ئـەو کارانـەی نـەدەدا ئەگـەر لـە سـەردەمی

متەوەکیل و رۆژگاری رەشید بوویا. گرنگیەکەی تەنها ئەوەندە بوو لە سەردەمی عوسمان بوو. بابەتەکانیش بە هاوشێوەی خۆیان بەراورد دەکرێن.

ئەگەر هۆشیاریی سیاسی لەنێو خەڵک بڵاوبویەوە، ئەوا ئەستەمە بتوانرێ بە پاساوی شەرعی و ئەرگومێنتی لۆژیکی بەسەر خەڵک زاڵ بیت. ئەو بابەتە بەبەراوردکردن لەگەڵئەوەی دوێنێ روویداوە تێبینی دەکرێت. لە سەردەمی عوسمانییەکان رێزمان لە دەسەڵاتدارێك نەدەگرت، تەنها ئەگەر دزێکی مەزن بووایە و بایەخی بە ماڵی گشتی نەدابوایە. بەڵام ئێستا بەکاریگەری ئەو بیرکردنەوەیەی لە رۆژئاواوە بۆمان هاتووە دەمانەوێت دەسەڵاتدار وەك ئێمە موفلیس بێت بۆ ئەوەی پێی رازی بین و رێزی بگرین. هێشتا نیعمەتی نەباریوە، دەبینین رقمان لێی دەبێتەوە و چەندین چیرۆکی بێزارکەری لەسەر دادەتاشین. لە باروودۆخێکی وەها بوارێك بۆ دەسەڵاتدارەکە نییە، تەنها ئەوە نەبێت خۆی نەدار نیشان بدات ئەگەر نەداریش نەبێت.

عەمرو کوڕی ئومەیەی زەمەڕی بۆمان دەگێڕێتەوە کە رۆژێکیان چێشتی خەزیرەی لەگەڵ عوسمان خواردووە(جۆرێك خواردن بووە بە قیمەی گۆشت و روون و خوێ و ئارد دروستکراوە وهەندێك جاریش ماستی تێدابووە–وەرگێڕ) دەڵێ چاکترین خواردن بووە کەتامی کردووە. عوسمان دەڵێ:" خوا لێت رازی بێت کوڕی خەتاب، تۆ چ جارێك ئەو خزیرەیەت لەگەڵ خواردووە؟". عەمرو وەڵامی دەداتەوە و دەڵێ:" بەڵێ، کاتێك پارووەکەم بۆ دەمم دەبرد هێندەی نەدەما بکەوێت. گۆشتی تێدا نەبوو، چەور بوو بەڵام ماستی تێدا نەبوو". عوسمان وتی:" تۆ راستی. عومەر خوا لێی رازی بێت ماندوو بوو. بەخوا ئەوەی لە شوێنی بڕوات، بەڵام بەخوا لە ماڵی موسڵمانانم نەخواردووە. لە ماڵی خۆم دەخۆم. تۆ دەزانی من لە قورەیشدا لە

هەموویان دەوڵەمەندتر بووم و بازرگانییەکەم لە هەموویان باشتر بوو. ئێستاش ئەو خواردنانە دەخۆم کە نەرم و شل بێت"[180].

بێگومان زەمەری ئەو بیانوەی عوسمانی قبوڵ کردووە و پێی رازی بووە. ئەگەر خوێنەریش لە شوێنی ئەو بووایە قبوڵی دەکرد، بەتایبەتی ئەو خەزیرە بەتامە بخوات. بەڵام کێشەکە ئەوە نییە کەسێك یان دووان یان چەند کەسێك بیانوەکە قبوڵ دەکەن، بەڵکو گرنگ ئەوەیە جەماوەری خەڵك رازی بکات، ئەمەش ئەوکات کارێکی ئاسان نەبووە. ئەوان لەوە راهاتبوون کە عومەر دەستی بەخۆیەوە گرتبوو خەرجی هێندە نەبوو. نایانەوێ عوسمانیش لە رێچکەی ئەو لابدات، جا پاساوی هەرچییەك بێت. خەڵك بایەخ بەوە نادات عوسمان پارەی خۆی خەرج کردووە یان پارەی موسڵمانان، بەڵکو ئومێدیان لە خەلیفەکەیان ئەوەیە خەم لە لاوازترین کەسی رەعیتەکەی بخوات و پارەکەی هەمووی لە هەژاران خەرج بکات بۆ ئەوەی شایەنی ئەوە بێت ئەمیر بێت. عەلی کوڕی ئەبوتالیبیش ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە کە لە سەروبەندی خەلافەتەکەی گوتویەتی: " چۆن لەخۆم رازی دەبم پێم بگوترێت میری موسڵمانان، ئەگەر لە زەحمەتییەکانی زەمانە لەگەڵ موسڵمانان بەشدار نەبم و لەبژێویدا لەوان خراپتر نەژیم"[181].

***

ئەوەی جێگای سەرنجە، لە دوایین رۆژەکانی عوسماندا، قین لە دڵەکانی ئەو هوتافیان بەناوی دوو کەس دەهێنا، ئەوانیش عومەر و عەلی بوون، وەك ئەوەی بەو دوو ناوە رووبەرووی عوسمان ببنەوە. لەوکاتەش عوسمان وەك ئەوە بوو بکەوێتە نێوان دوو بەرداشەوە، یەکێکیان رێبازەکەی عومەر بوو، ئەویتریش چاکەخوازی عەلی بوو.

---

[180] عباس العقاد، معاوية بن أبي سفيان، ص ١٢٠-١٢١

[181] محمد عبده، نهج البلاغة، ج٣، ص٨١

ئەبوزەڕ بە عوسمانی دەگوت:" لەسەر ڕێبازی هاوڕێیەکەت بڕۆ، قسەی کەست نایەتەسەر". ئەو ڕستەیەشمان لە سەرچەم قین لەدڵ و ئەوکەسانە بیستووە کە ئامۆژگاری عوسمانیان دەکرد. تەنانەت شیعریشی لەبارەیەوە گوتراوە"[١٨٢]. ئەوکاتەی خەڵك جار لەدوای جار ناوی عەلیان دەهێنا، عوسمان ناچار بوو فەرمانی دەرکردنی عەلی لە مەدینە بدات، بۆ ئەوەی خەڵك واز لە هوتافی ناوی ئەو بهێنن"[١٨٣]. مێژوونووسان باس لەوە دەکەن کە عوسمان لە ڕۆژەکانی کۆتاییدا ئیرەیی لە عومەر و عەلی هەبووە. هەندێکجار گلەیی لە عەلی کردووە، زۆرجاریش لە سەرسامی خەڵك بە عومەر بێزار بووە. ڕۆژێکیان عوسمان خوتبەی بۆ خەڵك دا و وتی:" ...دواتر: هەموو شتێك ئەمامەتی خۆی هەیە، هەموو بابەتێك کەموکوڕی هەیە. ئەمامەتی ئەو ئومەتە و کەموکوڕی ئەو نیعمەتە ئەوەیە، ئەوان عەیب لە هەموو شتێك دەگرن و تانەوتەشەر لە هەموو شتێك دەدەن. ئەوشتانەیان دەوێت کەحەزیان لێیەتی و ڕەتی ئەو شتانە دەکەنەوە کە ڕقیان لێیەتی. بەخوا عەیبتان لە عەلی گرت و بەو شێوەی کە بۆ کوڕی خەتابتان بڕیار دابوو، بەڵام ئەو بەپێیەکانی ئێوەی نزم کردەوە و بەدەست لە ئێوەی دا ، بەزمان سەرزەنشتی کردن، تا لە هەموو ئەو شتانەی ڕقتان لێدەبێتەوە و یان حەزتان لێیەتی ملکەچی بوون. کەچی من لەگەڵتان نەرم بووم، شانی خۆم بۆ ئێوە داناوە، دەم ودەستم لە ئێوە گرت. کەچی ئێوە بەرەو ڕووم دەبنەوە. بەخودا لەبەر ئەوەیە من شکۆمەندترین کەس و نزیکترین پاڵپشتان و کەسێکی زۆریشم هەیە. بەخوا کەمتەرخەم نەبووم لە گەیشتن بەوەی لەدڵم دابوو ئەگەر ئێوە ناکۆکیتان لەسەر نەبوایە. ئەوە چاکەیە کەپێی بگەیت. ئەگەر ئەو چاکەیەشم بەدەست نەهێنایە، ئەوا نەدەبووم بە ئیمام"[١٨٤].

---

[١٨٢] عبدالبر، الاستيعاب، ج٢، ص٤١٠

[١٨٣] عباس العقاد، عبقرية الامام،ص٧٤

[١٨٤] طه حسين، الفتنة الكبرى،ص ج١ ،ص ٢٠٤-٢٠٥

لەو خوتبەیە دەردەکەوێت کە عوسمان لە بەرامبەر عومەر هەستی بەچ ئازارێکی خەفەکراو کردووە، ئەو خۆی لە عومەر بەچاکتر زانیوە، بەڵام لەبەرئەوەی عومەر لەگەڵ خەڵك توندبووە، ئەوا خەڵك ملکەچی بووە و رێزیان لێگرتووە. کەچی ئەو نەرم و لێبوردەیە، بۆیە خەڵك پێی دەوێرن.

عوسمان لە بەرامبەر عەلیش هەستی بە ئازار دەکرد. جارێك دەچێتە لای عەباس، گلەیی لە عەلی دەکات و دەڵێ:" ئەی خاڵ، عەلی پەیوەندی لەگەڵ من پچڕاندووە.. بەخوا ئەی نەوەی عەبدولموتەڵیب ئەگەر ئێوە بوونایە ئەوە ئەوەتان لە بەنی تەمیم و عودەی دەبینی، بەڵام عەبدولمەناف هەقی ئەوەیان هەیە رکباری نەکرێن و ئیرەیان لەبەرامبەر نەکرێت"[١٨٥]. عوسمان وا هەستدەکات عەلی لەبەر خەلافەت ئیرەیی پێ دەبات، لەبەر ئەمەش خەڵکی لێ هاندەدات. بەدوور نازانرێت (بەنی ئومەییە) لەوبارەیەوە زۆر شت بەگوێچکەی عوسمان بچرپێنن، چونکە ئەوان دەمارگیرییەکی بنەماڵەیی توندیان هەیە، بۆیە ئاساییە هەر رکابەرییەك بە دەمارگیریی بنەماڵەیی تۆمەتبار بکەن. عوسمانیش ناتوانێت بە قسەکانی ئەوان کاریگەر نەبێت و تێڕوانینی ئەوانی نەبێت، چونکە ئەوان کەسوکاری ئەو بوون و دەوریان دابوو. بۆیە ئەو لەشتێك ناگات، تەنها لەژێر رۆشنایی ئەو ترسە نەبێت کەئەوان بۆیان دروست کردووە.

تەبەری دەگێڕێتەوە: عوسمان رۆژێکیان لە مزگەوت خوتبەی داوە، کەسانێك هەڵساونەتەوە و نارەزاییان لە بەرامبەر دەربڕیوە. مشتومڕی نێوانیان توند دەبێت، تا خەڵك وردەبەرد هەڵدەگرنەوە و تەپوتۆز بەرز دەبێتەوە، هەندێك دەچنە سەر مینبەر بۆ ئەوەی پارێزگاری لە عوسمان بکەن. پیاوانی(بەنی ئومەییە) بەرەو ڕووی عەلی دەچن بەیەك وشە دەڵێن" عەلی ئێمەت تووشی شەکەتی کرد. ئەمەت تووشی میری موسڵمانان کرد، بەخودا بۆ ئەوەی بە ویستی خۆت بگەین، دونیا کاول

[١٨٥] البلاذري، انساب الاشراف، ج٥، ص١٣

دەکەیت"[١٨٦]. عەلی بەتوڕەیی لەبەر ئەوقسانە هەڵدەستێتەوە. ئەمە مانای ئەوەیە پیاوانی بەنی ئومەییە عەلییان بەوە تۆمەتبار دەکرد، کە لەدوای هەرجوڵانەوەیەکە لەدژی عوسمان ئەنجام دەدرێت. ئەگەر خەڵك لە مزگەوت لەیەکتر بدات. ئەوان وا دەزانن عەلی لەدوای ئەوکارەیە. وەك ئەوەی عەلی هیچ کارێکی دیکەی نەبێت، تەنها بەدوای ئەوە رابکات، بەهەموو شێوەیەك خەڵك لەعوسمان هان بدات. ئەمەوییەکان دەتوانن ئەوکارە لە بەرامبەر نەیارانیان بکەن، چونکە لەسەرەتای دروست بوونیان لەوە ڕاهاتوون. کەچی عەلی لە جوامێریی و پاکی دەروونی خۆی دا گۆشەگیر بووە و لەو کارانە دوور بووە.

عوسمان رۆژێکیان لەگەڵ عەلی کۆدەبێتەوە ودەڵێ:" ئەی باوکی حەسەن ئەگەر تۆ بتەوێت ئەوا خەڵك لەگەڵم دەبێت و کەس سەرپێچیم ناکات" عەلی دەڵێ:" ئەگەر سامان و هەموو شتە جوانەکانی دونیام هەبێت، ناتوانم خەڵك لە بەرامبەر تۆ بوەستێنم. بەڵام من رێگایەکی چاکترت بۆ ئەو مەبەستە نیشان دەدەم: کارەکانت با وەك کاری ئەبوبەکر و عومەری برات بێت. ئەوکاتە منیش کەسی تۆ دەبم و کەسیش سەرپێچیت ناکات"[١٨٧]. وەك دەردەکەوێت عوسمان قەناعەتی بەو قسەیە نەهاتووە. ئەو خۆی وەك ئەبوبەکر و عومەر بە دادپەروەر دەزانێ، لەوانەشە خۆی بە چاکتر لەوان بزانێت. بۆیە گوایە نەهامەتیەکە تەنها لەبەر عەلی و یارانی عەلییە. کەچی عەلی بەجۆرێکی دیکە سەیری ئەو بابەتەی دەکرد. بەبڕوای عەلی قورەیش سەرچاوەی نەهامەتەکییانی عوسمانن. بۆیە هەردەم ئامۆژگاری عوسمانی دەکرد لە قورەیش توند بکات، وەك عومەر لەگەڵیان توند بوو. بۆ عوسمان چاکتر بوو قورەیش لێی توڕەبن، نەوەك جەماوەر و خەڵك.

لێرەشەوە کێشەیەکی کۆمەڵایەتی قوت دەبێتەوە، کە تائێستا توێژەران تاوتوێی دەکەن. هەندێك لە والییەکانی عوسمان لە شوێنەکانی دیکە کەسانێك بوون لە

---

١٨٦ الطبري، المصدر السابق، ج٥، ص ١١٣
١٨٧ عبدالحسين الاميني، الغدير، ص٧٥

پیاوانی بەتی ئومەییە بوون. ئەوان توانای کارگێڕی و جەنگیان هەبوو، بەڵام لە ڕووی ئایینی و کۆمەڵایەتی بێزراو بوون، ئەمەش لەبەر بەدڕەوشتیە دیارەکە و کوفرە شاراوەکەیان بوو. عەلی ئامۆژگاری عوسمانی دەکرد ئەوانە سەرەڕای تواناکەیان کەنارگیر بکات، چونکە خەڵک ڕقیان لەوانەیە. گوێڕایەڵیش بۆ خواستی خەڵک ڕەگەزێکی گرنگی چەسپاندنی دەوڵەتێکی چاکەکارە.

من وا خەیاڵ دەکەم عەلی ئەوکاتە سەیری ئەو کەلێنەی کردووە کە لەڕووی دەروونییەوە لە نێوان حکومەت و گەل دروست بووە. حکومەت هەر چەندە چاك بێت، بەڵام چاکەکەی کەموکوڕی دەبێت ئەگەر متمانەیەکی هاوبەش لەنێوان دەسەڵاتدار و خەڵك نەبێت. عومەریش لە دانانی والییەکانی هەر سەیری ئەو خاڵەی دەکرد. ئیبن خەلدون باس لەوە دەکات جارێکیان عومەر یەکێك لە والییەکانی لەسەر کار لابردووە، والییەکە دێتەلای ئیمام عومەر دەڵێ" بۆ منت لابرد ئەی میری موسڵمانان؟" ئایا هۆکارەکە کەمتوانایی بوو، یان ناپاکی؟" عومەر دەڵێ: لەبەر هیچ کامێکیان نەبوو، بەڵام نەمویست زیرەکیەکەت بەسەر خەڵك بسەپێنم"[188].

لەمەوە ڕوون دەبێتەوە گونجانی دەروونی لە نێوان دەسەڵات و فەرمانڕەوا هۆکارێکی پێویستە لە بەرقەراربوونی دادپەروەریی کۆمەڵایەتیی. بەڵام ئەگەر ئەو کەلێنە دروست بوو، ئەوا پێوەرەکان لەناودەچن و توانا و بەهرەکان پەرتەوازە و بێ سوود دەبن. بۆیە دەتوانم لەوبارەیەوە بڵێم: سەرچاوەی ئەهامەتی عوسمان دوژمنایەتی نێوان قورەیش و موسڵمانانی دیکە بوو. یان بەواتایەکی دیکە لەبەر دەرکەوتنی ئەو بۆشاییە دەروونییەی نێوان دەسەڵاتدار و خەڵك بوو. کاتێکیش ئەو کەلێنە لە کۆمەڵگا دروست دەبێت، ئەوا بەتێپەڕبوونی ڕۆژگار فراوان دەبێت. ئەو کاتە شتێك سوودی نییە تەنها ئەوە نەبێت دەسەڵاتدار لە بەرزاییەکەی دابەزێت و لەسەر زەوی بگەوزێ، ئەمەش کارێکی ئەستەمە بەدەگمەن خەڵك ئەنجامی دەدات.

---

[188] ابن خلدون: المقدمة، ص١٨٩

بۆیە هەڵەیە بڵێین شۆڕش بە ئاراستەی خودی عوسمان بوو، بەڵکو راستتر دژی قورەیش بوو، بەڵام عوسمان تەنها سیمبولێك بوو، قورەیش خۆی لەپشتی ئەو سیمبولە حەشار دابوو. شۆڕشگێرانیش عوسمانییان کردە پێناوێك بۆ تۆڵەکردنەوە لە قورەیش. لەڕاستیدا عوسمان بەتەواوی مەیلی بەلای قورەیش نەبوو. دروستە ئەگەر بڵێین ئەو لە نێوان ماڵ و مزگەوت تووشی سەرسوڕمان ببوبوو. کاتێك دەچووە مزگەوت تورەیی و ناڕەزایی خەڵکی دەبینی و تووشی پەشیمانی دەبوو، دەگریا. بەڵام کاتێك دەگەڕایەوە ماڵ کە زاوا و کەسوکاری دەبینی ئاراستەکەی دەگۆڕا و بەپیر بانگەوازەکانی ئەوان دەچوو.

وەك زانراوە عوسمان لە سەروبەندی راپەڕینەکە(گەڕابووەوە و تۆبکار بوو) وەك هەندێك لە مێژوونووسان وەسفی دەکەن. ئەمەش سەیر نییە. چونکە ئەو پیاوێك بووە رەچەڵەکەکەی لەلایەن دایکیەوە هاشمی بوو، لەلایەن باوکیەوە ئەمەوی بوو. لەسەرەتای بانگەوازی ئیسلام تاکە موسڵمانی قەومەکەی بوو، ئەمەش بەدوور نازانرێت لە ململانێیەکی دەروونی دابووبێت. ئەگەر ماڵە خاڵەکانی هانیان دەدا لەگەڵ محەمەد بێت و قوربانی لەپێناوی بدات، ئەوا ماڵە مامەکانی بەرەو ئاراستەیەکی دیکە هانیان دەدا، بۆ ئەوەی سۆزی لەگەڵ قورەیش هەبێت. بۆیە مەزندەی ئەوە دەکرێت پاشماوەی ئەو ململانێیە لەکاتی وەرگرتنی خەلافەتیش لە ناخ و دەروونی مابێت، بۆیە بینیمان جارێك بەرەو بەنی ئومەییە دەڕوات و جارێکی دیکەش پەشیمان دەبێتەوە و تۆبە دەکات. لێرەوە دەتوانرێت بە تۆبەکار وەسف بکرێت، وەك ئەوەی ئەو دوودڵی هەبێت، یەکێك لەگەڵ شۆڕشگێران بێت و دڵەکەی دیکەشی لەگەڵ قورەیش بێت.

بلازری دەڵێ:" کاتێك شۆڕشگێران لە عوسمانیان توند کرد، عەلی هاتە ناوبژیوانی و پەیمانێکی لەگەڵ نووسی ئەمە دەقەکەیەتی" بەناوی خوای گەورە و میهرەبان: من عەبدوڵڵا عوسمان میری موسڵمانان، ئەوەی کە باوەڕداران و موسڵمانان لێی تورەبوون: من بۆ ئێوەم، بۆ ئێوە کار بە کتێبی خودا و سوننەتی پێغەمبەر دەکەم،

بەشی بەشخوراو بدرێت، کەسی ترساو دڵنیا بکرێتەوە، دەرکراو دەگەڕێتەوە، سەربازەکان لە وڵاتانی بێگانە نامێننەوە، شت فەراهەم دەبێت. عەلی کوڕی ئەبوتالب نوێنەری باوەڕداران وموسڵمانانە بۆ ئەوەی عوسمان بەو نوسراوە پابەند بێت".

دواتر عەلی بە عوسمان دەڵێ:" بڕۆ دەرەوە قسەیەکی وەها بکە، خەڵک گوێبیستی بێت لێت قبوڵ بکەن. خوا شاهێدی ئەوەی ناو دڵی تۆیە. وڵات هەمووی لە تۆ هەڵساوەتە سەرپێ. لەوە دڵنیامەبە کە کاروانێکی دیکە لە کوفە یان بەسرە یان میسر بێت، ئەوکات دەڵێی ئەی عەلی لەگەڵیان بڕۆ. ئەگەر منیش ئەوە نەکەم ئەوا پێم دەڵێی پەیوەندیت بڕیم و سوکایەتیت دەرهەق بەمکردووە." دوای ئەوە عوسمان دەچێتە دەرەوە تۆبە و ئیستغفاری خۆی رادەگەیەنێت و دەڵێ:" ئەوەی هەڵەی کردووە با تۆبە بکات. من یەکەم کەسم ئامۆژگاری وەردەگرم، ئەگەر من هەڵەم کرد ئەوا با پیاوماقوڵانتان بێنە لام و بە رای خۆیان بمگێڕنەوە. بەخودا ئەگەر بەندەیەک بمباتە سەر هەق، دەچمەسەر رێگای، هەموو رێگاکان بەرەو خودا دەچنەوە". خەڵک بەمە دڵشاد دەبێت و بەشادییەوە لەبەردەرگای کۆدەبنەوە. بەڵام مەڕوان دەچێتە لای خەڵکەکە و رێگەیان لێ دەگرێت و دەڵێ" رووڕەش بن، ئەو کۆبوونەوەتان چییە؟ میری موسڵمانان سەرقاڵە، ئەگەر پێویستی بە یەکێکتان بێت ئەوا بانگی دەکات" ئەو هەواڵە دەگاتە عەلی و ئەویش بەتوڕەیی دێتە لای عوسمان و دەڵێ" ئەگەر لە مەڕوان رازی بیت، ئەوا ئەو تەنها دەیەوێت خراپی بۆ ئایینەکەت دروست بکات و عەقڵت فریو بدات. ئەو دەیەوێت لابدات ودواتریش پشتگیریت ناکات. منیش لەمەودوا نایەمەوە و سەرکۆنەت بکەم"[189]. ئەو گێڕانەوەیەی بلاذری زۆرینەی موسڵمانان لەسەر دروستی رووداوەکە کۆکن، بەڵام بەپێی ئارەزووی خۆیان لەسەر هەندێک وردەکاری جیاوازن. مێژوونووسان بە شێوەی جیاواز دەیگێڕنەوە و وەردەکاری زۆری دەخەنە ناو کەبلازری باسی ناکات، بەڵام تایبەتمەندی بلازری

[189] البلاذري: المصدر السابق، ج٥، ص٦٢

ئەوەیە کە ئەو لە گێڕانەوەی ڕووداوەکان زۆر دادپەروەر بووە، ئەمەش وایکردووە جێگای متمانەی توێژەرانی کۆن و نوێ بێت.

من زۆر کتێبم لە بارەی ئەو شۆڕشە خوێندۆتەوە، بەڵام بەلازری بە گێڕانەوەکەی پوختەی ئەو شۆڕشەمان پێ دەدات. بەشێوەیەك پرەنسیپەکانی شۆڕش بە ڕوونی و بەکورتی تێدا تۆمارکراوە و جۆرە لێکچوونێکیشی بەو جاڕنامەیەی مافی مرۆڤ تێدایە کە لە شۆڕشی فەڕەنسییەوە هاتووە. سەرەڕای ئەمەش ئەو گێڕانەوەیە هەڵویستی عوسمان و عەلی و مەڕوان لە بارەی شۆڕش بۆ ئێمە دەردەخات. بینیمان عەلی نوێنەری شۆڕشگێران بووە لای عوسمان، مەڕوانیش لە لای شۆڕشگێران نوێنەری عوسمان بوو. عوسمانیش لە نێوان هەردوولا جێگر نییە. جارێك گوێ لەعەلی دەگرێت و جارێکی دیکەش گوێ لە مەڕوان دەگرێت. ئەم بارەش مایەوە تا ڕووداوەکە ڕوویدا.

***

عەلی شۆڕشی دژ بە عوسمان و هەڵویستی عوسمان وەسف کردووە و دەڵێ:" تاکڕەویی کرد، خراپ تاکڕەوییەکەی بەکارهێنا. ترساندتان، ترسەکەتان خراپ بوو. خوا ناوبژیوانی ئەو کەسانەیە کە تاکڕەو و ترسێنەرن"[١٩٠]. نەمبینیوە وەسفێك لەوە جوانتر بێت. بەرپرسیارێتی شۆڕش ناکەوێتە سەر ئەستۆی خودی کەسێك. ئەوەیان شۆڕشێکە وەك شۆڕشەکانی دیکەی مێژوو. لەسەرەتادا بەشێوەی کەلێنێکی سادەی نێوان دەسەڵاتدار وخەڵك دروست دەبێت. دواتر ئەو کەلێنە فراوان دەبێت و بە تێپەڕبوونی ڕۆژگار بارودۆخەکە ئاڵۆز دەبێت. هەر لایەکیان هەنگاو دەنێت، ئەوا بەرامبەرەکەی هەنگاوەکەی دژوێتر دەبێت. ئەمە وەك ئەو دەمەقاڵێ و سەرزەنشتە بێ مانایەی لە نێوان دوو پیاو دروست دەبێت و توند دەبێت. قسەیەك لەو، قسەیەك لەم. تەنها چەند چرکەساتێکە دەبینین خەنجەر رادەکێشن و خوێن دەڕژێ؛ دواتر جەنگێك لە نێوان دوو هۆزەگەورەکە دروست دەبێت. لەخوا بترازێ کەسێك

---

[١٩٠] محمد عبده، المصدر السابق، ج٠ص٧٢

ئەنجامەکەی نازانێت. لەمەش خراپتر بەدوور نازانرێت. ئەو شۆڕشانەی لە هەموو سەدەکانی مێژوو روویانداوە، هەر بەمشێوەیە بوونە. خەڵك لەبەر ستەم راناپەڕن، بەڵکو لەئەنجامی هەستکردنیان بە ستەم رادەپەڕن، هەستکردن بەستەم کاریگەری بەسەر خەڵك لە خودی ستەم گەورەترە.

ئەو خەڵکەی لە دژی ئەو زۆردارانە وەستاونەتەوە، کە خوێنی رشتوون و برسی کردوون و جەلادەکانی خستۆتە گیانی ئەوانەوە بۆ ئەوەی بەقامچییەکانیان لە پشتە رووتەکانی ئەوان بدەن. خەڵك لەدێرزەمانەوە، نەوە دوای نەوە لەو کارانە راهاتووە، بۆیە ئەوان ئەو کارانە بەئاسایی دەزانن و پێیان وایە ناڕەزایی لە بەرامبەریان بێ هوودەیە. بەڵام زۆر بەگەرمی رادەپەڕن کاتێك پرەنسیپی نوێی کۆمەڵایەتی لە نێویاندا بڵاودەبێتەوە، ئەوا جۆش وخرۆش و رەوانبێژی و هێزی رەخنەیان پێ دەبەخشێت.

دەگوترێت شۆڕشی فەرەنسا زیاتر لە ئەنجامی ئەو بیروڕایانە بەرپابووە، کە لەلایەن ڤۆلتێر و رۆسۆ و مۆنتیسکیۆ بڵاوکراوەتەوە، نەوەك لە ستەمکاریی و نەداریی خەڵك. دواتریش سەلمێنرا کە فەرەنسییەکان ئەو کات بژێوییان لە گەڵ رووسیا وئەڵمانیا و ئیسپانیا زۆر باشتر بووە. کەچی بۆ خەڵك لەوێ شۆڕشی کرد و لەشوێنەکانی دیکەش نەبوو؟! هۆکارەکە هەستکردنی خەڵکە بەستەم، نەوەك خودی ستەمکاریی.

کەواتە بابەتەکە رێژەییە و رەها نییە، بۆیە راستە ئەگەر بگوترێت ئەوەی خەڵکی لە دژی عوسمان هان دا، ئەوا عومەری کوڕی خەتاب بوو. بەڵێ، بەڕاکشاویی لەگۆڕەکەی خەڵکی هان دەدا. چونکە ژیاننامەکەی دوای مردنی لەلای خەڵك وەك (گرێبەستێکی کۆمەڵایەتی) بوو، بۆیە دەیانخوێندەوە و دەیانگوت:" کوا رێچکەی عومەر؟" وەك پێشتر ئیمام عەلی ئاماژەی بۆ ئەمە کردووە لەبارەی عومەرەوە وتویەتی:" خودایە، وڵاتی عومەر! ئەو شتەکانی راستکردەوە و چارەسەری کێشەکانی کرد، رێچکەیەکی دانا، فتنەیەکی جێهێشت.. کۆچی کرد و ئەوانیشی لە

ڕێگای ئاڵۆز جێهێشت, گومڕا ڕێگای خۆی نادۆزێتەوە و کەسی هیدایەتی هەبێت سەقامگیر نابن"[191].

***

نەفامەکان دەڵێن بزوێنەری گەورەی شۆڕشی لە دژی عوسمان (کوڕی سەبائی) بووە. من سەرم لە عەقڵی ئەوکەسانە سوڕدەمێنێ، ئەو شۆڕشە گەورەیە دەدەنە پاڵ کەسێك شتێکی ئەوتۆی لەبارەیەوە نازانین. ئایا دەگونجێ کەسێك خەڵك لەعوسمان هان بدات و عوسمانیش هیچ لە بارەی ئەو پیاوە نەزانێ. ئەگەر تاوتوێی قسەکانی عوسمان بکەین، دەبینین ناوی کوڕی سەبائی نەهێناوە. ئایا پیاوانی بەنی ئومەییە ناوی ئەو پیاوەیان لە عوسمان شاردۆتەوە یان عوسمان ئاگادار بووە, بەڵام لەبەر هۆکارێك ناوی نەبردووە؟ بینیمان عوسمان ڕەخنەی لە خەڵك دەگرت، لەبەر ئەوەی بەعومەر سەرسام بوون. ڕقیشی لە خەڵك بوو، چونکە خەڵك بەناوی عەلی هوتافیان دەکێشا. خودی پیاوانی بەنی ئومەییە جارێك ناوی کوڕی سەبائی نابەن، ئەگەر بەڕاستی ئەو پیاوە بوونی هەبووە بۆچی سزایان نەدا و دەستگیریان نەدەکرد؟ یان بەلایەنی کەمەوە بەوپیاوەیان نەگوت:" خودا ڕووت ڕەش بکات".

تەبەری دەڵێ: عەبدوڵلا کوڕی سامت، ئیبن سەبائی هێناوەتەوە لای معاویە و پێیگوتووە، بەخودا ئەوە ئەو پیاوەیە کە ئەبوزەڕ ناردویەتی"[192]. ئێمە زۆر سەرمان لەوە سوڕدەمێنێ، کە بۆچی معاویەی کوڕی سەبائی بە ئازادی هێشتۆتەوە، بۆچی سزای نەداوە و زیندانی نەکردووە، هیچی پێنەگوتووە. کەچی ئەبوزەڕ دەچەوسێنێتەوە و دووری دەخاتەوە و ئازاری دەدات. کوڕی سەبائی دونیای لە دژی عوسمان هەڵساندۆتەوە وەك مێژوونوسان باسی دەکەن, کەسێکیش لە والییەکانی عوسمان لێپرسینەوە لەگەڵ ئەو پیاوە ناکەن, دەستبەسەری ناکەن و سزای نادەن، بەڵکو ئازادی دەکەن بۆ ئەوەی لە شارەکان بگەڕێت و بیروڕای خۆی بڵاوبکاتەوە.

[191] محمد عبده، المصدر السابق، ج٢، ص٢٤٩

[192] الطبري، المصدر السابق، ج٥، ص٦٦

لەبەرامبەریشدا دەبینین ئەبوزەر وعەمار وکوڕی مەسعود و چەندانی دیکە لە بانگەشەکارانی شۆڕش بە نەعل لێیان دەدرێت و بە قامچی جەڵدەیان بەردەکەوێت و لەزەوی دەربەدەر دەکرێن.. هاندەری سەرەکی ئازادە و نازی پێدەدرێت، کەچی ئەوانەی بێ گوناهن و ئەوانەی هاندراون ئازار دەکێشن ئەمە مێژوونووسان باس لەوە دەکەن، پاڵنەرەکە ئازادە و پاڵنراویش سزادەدرێت. ئەمەش لوغزێکە لە لوغزەکانی مێژووی ئیسلام کە دەبێت پەردەی لەسەر لابدرێت.

***

مەقریزی دەگێڕێتەوە، گوایە کەسێك لە رۆژگاری خەلافەتی عوسمان پێشبینی کەسی دوای ئەوەی کردووە و بەشیعر دەڵێ:"

ان الامير بعده علي وفي الزبير خلف رضي.

(واتە لە دوای عوسمان، عەلی دێت و لە دوای ئەویش زوبێر)

کاتێك کەعبی ئەحبار گوێبیستی ئەو قسەیە دەبێت، دەڵێ:" بەڵکو خاوەنی ئەسپە بەڵەکە" مەبەستی معاویە بووە. کاتێك ئەو قسەیە بۆ معاویە دەگەڕێتەوە ئەوا معاویە بە کەعبی ئەحبار دەڵێ:" ئەی باوکی ئیسحاق ئەوە چی دەڵێی، ئەوەتا عەلی و زوبێر و یارانی محەمەد لێرەن؟" کەعبی ئەحباریش وەڵامی دەداتەوە و دەڵێ:" تۆ خاوەنەکەی دەبێت"[١٩٣]. لێرەدا دەوەستین و دەپرسین:" ئەو کەعبی ئەحبارە کێیە؟ مەبەستی چی بووە؟ لە کوێی زانیوە کە خەلافەت لە دوای عوسمان لەبری عەلی و زوبێر، بەمعاویە دەدرێت؟

وەك زانراوە، کەعبی ئەحبار پیرەپیاوێکی جولەکە بووە، ناوەکەی کەعب کوڕی ماتعی کوڕی هیسوع بووە. لە سەردەمی عومەردا لە یەمەنەوە هاتووە. دواتر بۆتە ئیسلام و چۆتە شام، کاتێك معاویە والی شام بووە، کەعبی کردۆتە راوێژکاری خۆی و جۆرێك رێزی پێداوە. دواتر کەعب گەڕاوەتەوە مەدینە، لەوێ بەوە ناوبانگی

[١٩٣] المقريزي: النزاع والتخاصم، ص ٣٤-٣٥

دەرکردووە، گوایە سێ ڕۆژ پێشتر پێشبینی مردن و کوژرانی عومەری کردووە"[١٩٤].
لێرەدا جێگای ئەوەیە بەسەرسوڕماوی بپرسین: ئەو پیاوە چۆن پێشبینی کوشتنی عومەری کردووە، ئایا لە ئەستێرەناسی یان لە زانستی لم شارەزایی هەبووە؟ هەندێك لە توێژەران قورەیش بەوە تۆمەتبار دەکەن کە دەستیان لە کوشتنی عومەر هەبووە. ئایا کەعبی ئەحبار ئەمەی زانیوە؟ لە چ سەرچاوەیەك وەریگرتووە؟ ئایا بۆ ئەمەی بەڕوونی بەعومەر ڕانەگەیاندووە بۆ ئەوەی نەجاتی بدات؟ وەڵامی ئەو پرسیارانە لە کتێبەکانی مێژوو نادۆزینەوە. کەعب بانگەشەی ئەوەی کردووە گوایە وەسفی عومەری لە تەورات دۆزیوەتەوە بەمەش توانیویەتی ڕۆژی کوشتنەکەی دیار بکات. ئەمە بانگەشەیەکی سەیرە عەقڵی ئێمە قبوڵی ناکات, ناشزانم چۆن عەقڵی خەڵکی ئەو زەمانە قبوڵی کردووە. من زیاتر لە جارێك تەوراتم خوێندۆتەوە، نە سیفەتی عومەر و نە ڕۆژی کوشتنەکەم نەدۆزیوەتەوە. لەوانەیە ئەو تەوراتەی کەعبی ئەحبار جودابێت و کۆپی تایبەت بە خۆی هەبووە.

بەهەرحاڵێك بێت، کەعبی ئەحبار لە دوای کوشتنی عومەر وەك موفتی و عەلامەیەك بووە، هەرمەپرسە. خەڵك کاتێك شتێکیان لە تەفسیری قورئان بەلاوە ڕۆشن نەبووایە دەهاتنە لای کەعب و پرسیاریان دەکرد، ئەویش پڕ بەدەمی خۆی دەیگوت:" ئەمەمان لە تەورات دۆزیوەتەوە". تەنانەت دەگوترێت لە دانیشتنێکی معاویەدا کوڕی عەباس و کوڕی عومەر لەسەر تەفسیرکردنی ئایەتێك ناکۆك دەبن و دواتر معاویە بەدوای کەعبی ئەحبار دەنێرێ و ئەویش دەڵێ:" بەهەمان شێوە لە تەوراتیش هەیە"[١٩٥]. چۆن ئەو پیاوەی ئایینی جولەکە توانیویەتی لێکدانەوە بۆ بابەتە قورئانییەکان بکات، کە کوڕی عەباس و کوڕی عومەر لەسەری ناکۆك بوونە؟ ئایا ئەمە سەیر نییە؟ کەعبی ئەحبار تەنها بەوەندە نەوەستاوە، بەڵکو ئەفسانە

---

[١٩٤] احمد امین، فجر الاسلام، ص١٦١
[١٩٥] محمد خلف الله، الفن القصصي في القران، ص١٦٥-١٦٦

ئیسرائیلییەکانی لە نێوان موسڵمانان بڵاوکردۆتەوە[196]. بێگومان شتی وەهای تیاخستووە ئێمە نازانین و ئامانجەکەشی نازانین، موسڵمانانیش ئەو ئەفسانانەیان وەك ئەوە وەرگرتووە سروشی نێردراو بێت و قابلی مشتومڕ نەبێت.

کاتێك ململانێی نێوان عوسمان و ئەبوزەڕ لەسەر گەنجینەی سامانەکە توند دەبێت، کەعب لایەنگیری عوسمان دەکات و ئەو شتانە دەهێنێتەوە، کە پاڵپشتی بیروڕای عوسمان دەکات و لەدژی ئەبوزەڕ دەبێت، ئەمەش ئەبوزەڕ ناچار دەکات کە هێرشبکاتە سەر کەعب و لەسەری بدات. عوسمانیش لەمە زۆر تووڕە دەبێت. ئەبوزەڕ دەیگوت:" نابێت ئەو کەسەی زەکات دەدات تەنها بەوەندە وازبهێنێ، بەڵکو دەبێت برسی تێر بکات و پارە بەهەژار بدات و چاکە لەگەڵ دراوسێ بکات" کەچی کەعب دەڵێ: "تەنها ئەوەندە لەسەر دەوڵەمەندەکان واجبە زەکات بدەن". ڕۆژێك عوسمان بە ئامادەبوونی ئەبوزەڕ وکەعبی ئەحبار دەپرسێ:" ئایا دەشێ ئیمام هەندێك پارە بەقەرز ببات، کاتێك بارودۆخی باش بوو بیگێڕێتەوە؟"[197] کەعب دەڵێ:" کێشەیەك نییە." ئەبوزەڕ هەڵدەستێتەوە و دەڵێ:" ئەی منداڵە جو، تۆ ئایینی خۆمان فێر دەکەیت"[198].

ئێمە تووشی شۆك دەبین، کاتێك دەبینین مێژوونووسان بەرپرسیارێتی شۆڕش دەخەنە ئەستۆی جولەکەیەکی نەناسراوی وەك کوڕی سبائی، کەچی پیری ئەحباری جولەکەکان فەرامۆش دەکەن، کە یاری بەعەقڵی خەڵك کردووە و ئەفسانەی لەنێو ئەوان بڵاوکردۆتەوە و وەك موفتیەکی گەورە لە مەجلیسی خەلیفە دانیشتووە. لایەنگرانی بەنی ئومەییە لەم سەردەمەمان دەڵێن کوڕی سەبائی بۆ فێڵ و کاولکاری بۆتە موسڵمان، چونکە قینی لەدڵ بووە. نازانم چی لەبارەی کەعبی ئەحبارەوە دەڵێن ئایا دڵسۆزی ئیسلام بووە و ئەو ئایینەی خۆشویستووە؟ مەسەلەیەکی پێشینیان

[196] احمد امين،ضحى الاسلام، ج٢،ص٩٧
[197] البلاذري، المصدر السابق، ج٥، ص٥٢-٥٤
[198] طه حسين، المصدر السابق،ج١،ص١٦٤

هەیە دەڵێ:" خۆشت ویست هەر قسە بکە، رقت لێی بوو هەر قسە بکە" ئەمە بۆ پیاوانی بەنی ئومەییە و کەسانی دیکەش دەگونجێ. ئەوان پێیان وایە کوڕی سەبائی پیاوێکی نیاز خراپ بووە، گوایە خەڵکی لە دژی عوسمان هانداوە و بەناوی عەلی هوشافی کێشاوە. کەچی کەعب کە پێشبینی ئەوەی کردووە معاویە دوای عوسمان خەلافەت دەگرێتەدەست. ئەوا بەبڕوای ئەوان کەسێکی باوەڕداری پیاوچاک بووە، راستگۆ بووە لەبەر گلەیی خەڵك لە رێگای خودا لاری نەبووە.

بەدوور نازانرێ کەعبی ئەحبار یەکێك بێت لە سیخوڕەکانی جولەکە، بە فێڵ موسڵمان بوبێت. ئێمە دەزانین جولەکە لەسەرەتادا بەرەنگاری ئیسلام بوونەوە و پیلانیان بۆگێڕا و لە دژی ئیسلام بوون بە هاوپەیمانی قورەیش. بەڵام کاتێك لە جەنگی بەدر موسڵمانان بەسەر قورەیش سەردەکەون، یەکێك لە جولەکەکان دەڵێ:" سکی زەوی باشترە لە پشتەکەی(پەندێکی عەرەبیە) دوای ئەوەی شەرەفمەندترین کەس و سەردار و گەورەی عەرەب و خەڵکی حەرەم و ئەمین لەناوچوون"[199].

ئەوکاتە جولەکە چاوی قورەیش بوون بەسەر موسڵمانانەوە. هاوپەیمانێتی ئەوانیش لەگەڵ قورەیش لە سەروبەندی جەنگی خەندەق مەترسیەکی گەورە بوو بەسەر موسڵمانانەوە لە مەدینەدا. سەرکەوتنی محەمەد بەسەر قورەیش مسۆگەر نەبوو، تا ئەوکاتەی بەتەواوی جولەکە لە کەنداوی عەرەب دەرکران. دەتوانین بڵێین دوای دەرکرانیشیان هەر چاودێری قورەیشیان دەکرد و هیوای سەرکەوتنی قورەیشیان دەخواست.

لەوانەیە ئەوکاتە ئەوان لە پەیوەندییەکی نهێنی دابووبن، هاوپەیمانێتی هەرچەندە کاتی بەسەر بچێت، بەڵام لایەنەکانی لەبیری ناکەن، بەتایبەتی کاتێك جەنگێکی درێژخایەن بێت لەگەڵ دوژمنێکی هاوبەش. کاتێك محەمەد قورەیشی ملکەچ کرد ولوتبەرزی ئەوانی تێکشاند کە لەسەردەمی جاهیلیەت هەیانبوو، ئەوکاتە جولەکە لە

[199] محمد حسنین هیکل، حیاة محمد،ص٢٣٦

شوێنی خۆیان کپ بوون و چاوەڕوانی گۆڕانکارییەکانیان دەکرد. من مەزەندەی ئەوە دەکەم ئەوکات کەعبیان ناردووە و بۆئەوەی هەواڵیان بۆ بنێرێت و هاوکاری قورەیش بکات لە گێڕانەوەی سەرفرازی کۆنیان، لەوانەشە ئەمە هۆکارەکە بێت کە وایکردووە کەعب بە معاویە بڵێت:" تۆ خاوەنەکەی". کێ دەزانێ لەوانەیە ناوی معاویەی لە تەورات بینی بێت!.

***

ئەو کێشەیەی لە سەروبەندی شۆڕش ڕووبەڕووی عوسمان دەبویەوە، ئەوەبوو دوودڵ بوو لەوەی واز لە خەلافەت بهێنێ وخەلافەت بگەڕێنێتەوە لای شورای موسڵمانان، یان خۆی رادەستی شەڕ بکات. دکتۆر تەها حوسێن مەیلی بە لای ئەو قسەیەوە هەیە کە دەڵێ عوسمان لە دوایین ڕۆژەکانی بانگی سەعدی کوڕی ئەبو وەقاصی کردووە بۆئەوەی ببێتە نێردراوی ئەو لە لای عەلی، پێی بڵێت بۆ ئەوەی جەنگ هەڵنەگیرسێ با مەسەلەی خەلافەت بگەڕێتەوە شورای موسڵمانان، ئەوان یەکێکی دیکە دابنێن، بەڵام بەر لە گەیشتنی سەعد عوسمان کوژراوە"[200].

کەچی مامۆستا موحیدین خەتیب بەتەواوی ئەو ڕووداوە رەتدەکاتەوە و نکۆڵی لێدەکات، ئەو دەڵێ:" بۆ عوسمان ڕێگەپێدراو نەبووە خۆی کەنارگیر بکات لە خەلافەت." ئەو چەندین فەرموودەی پێغەمبەر دەهێنێتەوە کە لەمەیاندا پاڵپشتی عوسمان دەکەن. بۆئەوەی بەبڕوای مامۆستا خەتیب خەلافەت وەک کراسێک بووە لەبەری کردووە، پێغەمبەری خوداش فەرمویەتی:" ئەی عوسمان، ئەگەر خودا ڕۆژێک ئەوکارەی بەتۆ راسپارد، ئەوا موناقیقەکانیش ویستیان ئەو کراسە لەبەربکەیتەوە، تۆ کراسەکەت لەبەرنەکەیتەوە" سێ جاریش ئەمەی گوتووە"[201]. بە تێڕوانینی خەتیب، عوسمان بە دەستی خۆی کارەساتەکەی بۆخۆی هێناوە. چونکە ئەگەر عوسمان کراسەکەی دابنایە ئەوا ئاژاوەکە فراوانتر دەبوو خوێنی موسڵمانان دەڕژا.

---

[200] طه حسین، المصدر السابق، ج١،ص٢١٤

[201] ابن العربي، القواصم و العواصم،ص١٣٧

ئەگینا خوێنی خۆی دەڕژێ بۆ ئەوەی ئاژاوەکە دابمرکێنێتەو و خوێن نەڕژێت. لێرەوە خەتیب دەڵێ:" بە خواستی خۆی عوسمان خوێنی خۆی کردە قوربانی، ئەمە چ چاکەیەکی گەورەیە بۆ ئێمە ئەنجام درابێت، ئەو ئەوروپایەی کە مرۆڤ کۆیلە دەکات بەناوی فیداکاریی، کەچی خواستی مرۆڤی تێدا نییە"[٢٠٢].

من سەرسوڕمانیم لە بارەی ئەو بیروڕایە تەواو نابێت کە مامۆستا خەتیب ئاماژەی بۆ دەکات. ئەو کوشتنی عوسمان بە دامرکانەوەی ئاژاوە دەزانێت، ئەمەش لەبیر دەکات لە ئەنجامی کوشتنی عوسمان چی بەسەر موسڵمانان هاتووە، کە تا ئێستاش بۆ ئێمە مەینەتییە. باشتر بوو خەتیب بڵێ: دەستبەرداربوونی خەلافەت لەلای عوسمانەوە وایدەکرد بکەوێتە دەست عەلی، بەڵام کوشتنی دەبووە هۆکاری ئەوەی دەسەڵات بکەوێتە دەست معاویە. چونکە ئەگەر عوسمان بەهێمنی دەستبەرداری خەلافەت بووایە, ئەوا کارەکان ئاسانتر دەبوون و دروستترین بۆچوونیش ئەوەیە عەلی دەبووە خەلیفە. بەڵام کوشتنی عوسمان هەلێکی زێڕینی بە معاویە دا، توانی کراسەکەی عوسمان بکاتە دروشمی خۆی, بەتایبەتی ئەوکاتەی ئەو کراسە پیرۆز بوو, بووە کراسی خودا، ئەمەش وایکرد خەڵکی شام دەوری معاویە بدەن و بگرین و هاوار بکەن(ئیمامەکەمان بەزوڵم کوژرا).گەیشتوومەتە ئەو قەناعەتەی کە عوسمان لەپێناو کراسەکەی کوژراوە. ئەگەر ئەو کراسە پیرۆزەش نەبوایە ئەوا معاویە خەلافەتی وەرنەدەگرت، هەرچەندە کەعبی ئەحباریش ناوی ئەوی بۆ پاڵپشتی لە تەورات بهێنایە.

سەیرە دەبینین عوسمان رادەستی شەڕ دەبێت, کەچی رێگا نادات هاورێیانی بەرگری لێبکەن وشمشێریان لەپێناو ئەودا هەڵکێشن، بۆیە هاورێیانی گوێڕایەڵی فەرمانەکەی دەبن و دەورووبەری چۆڵ دەکەن. کەچی پیاوانی بەنی ئومەییە سەرپێچی فەرمانەکەی دەکەن و پەرتەوازە نابن، بۆیە دادەبەزنە سەر شەقام و

---

[٢٠٢] المصدر السابق،ص١٣٧

شەڕەشمشێر لەگەڵ شۆڕشگێڕان دەکەن وەك ئەوەی لە جەنگێکی ڕاستەقینە دابن[٢٠٣]. ئیبن عەرەبی دەڵێ:" عوسمان بەپەلە بۆ کردنەوەی دەرگای ماڵەکەی چوو، بەدەستی خۆی کردییەوە، شۆڕشگێران لە هەڵچوون دابوون چوونە ژوورەوە و کوشتیان"[٢٠٤].

عەلی معاویە بەوە تۆمەتبار دەکات کە ئەو پیلانی کوشتنی عوسمانی داناوە[٢٠٥]. ئەمەش دوور نییە، ئەستەم نییە معاویە کەسێکی نزیکی خۆی کە تەمەنی نزیك ٩٠ ساڵە بکاتە قوربانی بۆ گەیشتە بەو پاشایەتییە فراوانە. ئەگەر عوسمان نەدەکوژرا، ئەوا ماوەیەکی دیکە لەسەر جێگاکەی دەمرد. بەڵام ئەگەر دیقەت بدەین کوشتنی عوسمان بۆ معاویە بەسوودتر بوو. ئەوەی سەیرە دەگێڕنەوە گوایە معاویە داوای لە عوسمان کردووە ئەگەر بکوژرێت ئەوا هەقی تۆڵەکردنەوەی پێ بدات، عوسمانیش وتویەتی:" با ئەو مافە بۆ تۆ بێت، با خوێنم ون نەبێت". لەوەش سەیرتر ئەوەیە معاویە بۆ وەرگرتنی تۆڵەی عوسمان لە سەردەمی عەلی دونیا کاوڵ دەکات، کەچی کاتێك بەئامانجی خۆی دەگات خوێنی عوسمان لەبیر دەکات[٢٠٦]. گومان لەوەدا نییە، معاویە خەلافەتی دەویست، داوای تۆڵەکردنەوەی خوێنی عوسمانیش تەنها هۆکارێك بوو بۆ گەیشتن بەو ئامانجە. معاویە لە هەوادارانی سیاسەتی میکیاڤیللی بوو کە پاس لەم پرەنسیپە دەکات" ئامانج پاساو بە هۆکارەکان دەدات"[٢٠٧].

***

کەچی معاویە بینی داواکردنی خوێنی عوسمان بەتەنها بەو ئامانجەی ناگەیەنێ، چونکە زۆرێك لە موسڵمانان بەپیر ئەو بانگەوازە ناچن. زۆربەشیان ڕقیان لە عوسمان بوو، چونکە سەرپێچی ڕێچکەی عومەر و ئەبوبەکری کردووە. بۆیە دەبوایە معاویە

---

٢٠٣ طه حسين، المصدر السابق، ج١، ٢١٤

٢٠٤ ابن العربي، المصدر السابق، ص١٣٤-١٣٥

٢٠٥ ابن عبد ربه، العقد الفريد، ج٢، ٢٢٣

٢٠٦ عباس العقاد، معاوية بن أبي سفيان، ص١٤٥-١٤٩

٢٠٧ الالوسي، مختصر التحفة الاثني عشرية. ص٣

پاساو بۆ ئەوسەرپێچییە بدۆزێتەوە و سەرپێچی بداتە پاڵ عەلی، ئەمەش بەلای ئەو ئەستەم نەبوو. سیاسیەکی فێڵباز بە پروپاگەندەکانی دەتوانێ جاڵجاڵۆکە بکاتە حوشتر و مێشیش بکاتە گامێش وەك دەگوترێت.

بەهەر حاڵێك بێت، معاویە دەیویست ئەوە بەخەڵك بڵاوبکاتەوە، کە عەلی نەیاری ئەبوبەکر وعومەر بووە و رقی لەوان بووە، ئەوانیش رقیان لە عەلی بووە و هەوڵیان داوە بە بچووك نیشانی بدەن. ئەبوجەعفەری نەقیب دەیگوت:" معاویە شتی وای لە بارەی عەلی بڵاودەکردەوە، گوایە بە بیری بهێنێتەوە کە ئەبوبەکر و عومەر هەقی ئەویان بردووە، ئەمەش دۆزەخی گەورە بوو، تەنها لە بەدکاری خەڵکی شام نەبوو لە بارەی عەلی، بەڵکو خەڵکی عێراقیش باوەڕیان بە ئیمام بوونی دوو شێخەکە هەبوو(مەبەست ئەبوبەکر و عومەرە)"[208]. معاویە لەگەڵ نەیارانی پەیڕەوی سیاسەتی(پەرت بکە و زاڵبە)ی دەکرد، بۆیە بینیمان جیاوازی و ناکۆکی دەخستە نێوان نەیارانی. ئەمەش بە دروستکردنی گومان و پرسیاری شەرمەزارکەرانە بوو؛ بۆیە مشتومڕی دەخستە نێوانیان، بەمەش دەیخستنە چاڵەکەوە[209]. نموونەیەك بۆ ئەمە لە جەنگی صەفەین روویدا. ئەو نزیك بوو لە دۆڕان، کەچی فەرمانی بە پیاوەکانی کرد کە قورئان بەرزبکەنەوە و بەخەڵکی گوت:" وەرن بە قورئان حوکم بکەین" بەمەش یارانی عەلی بوون بەدوو بەشەوە، بەشێکیان گوتیان بەڵێ، ئەویتریش وتیان نەخێر. ماقوڵ نییە معاویە دوای جەنگی صەفەین واز لە پیلانگێڕی بهێنێت، بەڵکو دەبێت سیخوڕەکانی خۆی بخاتە ریزی لایەنگری عەلی و بۆ ئەوەی پرسیار لە بارەی عەلی وعوومەر بکەن: کامیان باشتر بوو؟ لایەنگرانی عەلیش وەك بینیمان رێزیان لە عومەر دەگرت، لێرەوە ئەو کەلێنە دروست دەبوو، کە معاویە سوودێکی زۆری لێ وەردەگرت.

---

[208] ابن ابي حديد، شرح النهج، ج٣،ص٤٤٧-٤٤٨

[209] عباس العقاد، المصدر السابق،ص٦٤

لێکردنی ئاو هۆکارێکی سەرکەوتووانەیە، کە هەردەم راوچییەکان بەکاری دەهێنن. لەوبڕوایەدا نیم کە معاویە بەشێوەیەك لە شێوەکان لە بەکارهێنانی ئەو هۆکارە دوودڵ بێت. بۆیە کاتێك یارانی عەلی لە صەفەین گەڕانەوە، بۆ دوو کۆمەڵ دابەشبوون و هەریەکەیان جنێوی بەویتریان دەدا. ئەوانە لەسەر پاڵپشتی عەلی مانەوە بەناوی (شیعە) ناوبران، بەڵام ئەوانەی لەوە دەرچوون و بە ناوبژیوانەکە رازی نەبوون بە خەواریج ناوبران. کاتێك شیعە لە کوفە جێگیر بوون، جۆرێکی نوێ لە مشتومڕ و دەمەقاڵێیان لەنێوان دروست بوو؛ مشتومڕەکەش لەسەر ئەوە بوو: عەلی و عومەر کامیان باشترن؟ گومانم لەوە نییە کە سیخوڕەکانی معاویە دەستێکی درێژیان لەورووژاندنی ئەو جۆرە مشتومڕە نەزۆکە هەبووە. سیخوڕێك دەداتە ئەڵقەکانی مزگەوت و وای نیشان دەدا کە کەسێکە لە رووی خۆشەویستی و دڵسۆزییەوە سەرسەختترین یارانی عەلییە. بەدوو دەست چەپڵەی لێ دەدا و دەیگوت:" بەڵاکە ئەوەیە لە ئەبوبەکر و عومەرەوە بۆمان هاتووە. ئەوان هەقی عەلیان لەسەرەتاوە برد، دواتریش وایکرد کەسانی وەك معاویە لە عەلی یاخی بن".

کاتێك خەڵکیش گوێیان لەوە دەبێت، لەنێو خۆیان دابەش دەبن، هەندێکیان دەڵێن:" بەخوا فلان راست دەکەی" هەندێکیش دیکەش دەڵێن:" نەخێر، ئەبوبەکر و عومەر لە وەرگرتنی خەلافەت هەقیان زیاتر بوو" لێرەوە مشتومڕەکە توند دەبێت و دەبێتە تەپوتۆز. سەیر نییە ئەو جۆرە مشتومڕانەش لەبارەی ئەو بابەتانەوە نەزۆکن و بە تێپەڕبوونی رۆژگاریش ئاڵۆز دەبن، لەئاستێك ناوەستێ. ئەو جۆرە مشتومڕە لە هەندێك رووی لەو مەسەلە بێزەنتییە بەناوبانگە دەچێت کە لە بارەی هێلکە و مریشك گوتراوە. کامیان لەویتریان دروستبووە؟ هەرکەسێکی خاوەنی بیروڕا دەتوانێت دونیا پڕ بکات لە بەڵگەی ئەوەی کە هێلکە سەرەتایە، یان مریشك سەرەتایە، بۆیە ناتوانرێت مشتومڕەکە لە ئاستێك بوەستێت. بەتایبەتیش ئەگەر قیاسە باوەکەی لۆژیکی تێدا بەکاربێت، کە دەتوانی بەو قیاسە هەموو بۆچوونێك پشتڕاست بکەیتەوە یان پوچەڵی بکەیتەوە.

عومەر و عەلی دوو پیاوچاك بوون، هەریەکەیان بەرێزە لەویتریان جیاواز بوو، وەك چۆن پیاوچاکان لەگەڵ یەکتر لەچەند لایەنەکەوە جیاوازن. ئەو جیاوازییەش لە لای کەسێك کە خۆشەویستی بۆ هەردووکیان هەبێت گرنگی نییە. بەڵام کەسێك بیەوێت جەخت لەسەر لایەنێك بکاتەوە و لایەنێکیش فەرامۆش بکات، ئەوا دەتوانێت هەزاران بەڵگەی نەقلی و عەقلی بۆ فراوانکردنی کەلێنەکەی نێوانیان بهێنێتەوە. معاویە دەیویست ئەو بۆشاییە فراوان بکات، کە لە نێوان عەلی و عومەر هەبوو. لەو کاتەش دەیویست جیاوازی نێوان عومەر وعوسمان کەمبکاتەوە، بۆئەمەش چەندین پارەی زۆروزەوەندی بەو کەسانە دەدا کە فەرموودەیان دەگێڕایەوە، تا فەرموودەی لەوشێوەیە دابنێن عوسمان لەگەڵ ئەبوبەکر و عومەر بخاتە لایەك و عەلیش بە تەنها لەبەرەی دژی ئەوان دابنێت. شیعەش لە کوفە سەرقاڵی ئەو بابەتە بوون و بابەتی معاویەیان لەبیرکرد. تا ئیمام عەلی لێیان بێزار بوو گلەیی لێدەکردن، کە خۆیان بە بابەتێکی وەها سەرقاڵ کردووە، بۆ ئەمەش سەرزەنشتێکی توندی دەکردن.

***

دکتۆر تەها حوسێن مەیلی بەلای ئەو قسەیەوە هەیە، کە لەنێو یارانی عەلی دا ئەشعەس کوڕی قەیس سیخوڕی معاویە بووە[٢١٠]. هەر ئەویش فێڵی بەرزکردنەوەی قورئانیان لەگەڵ کوڕی عاص داناوە بۆ ئەوەی بەرپەرچی عەلی بدەنەوە. منیش بەدووری نازانم لە نێوان یارانی عەلی دەیان سیخوڕی وەك ئەشعەس هەبێت، کە لەلایەن معاویە بۆ ئەوە ڕەوانەکرابن تا مشتومڕی کۆن و گومان بخەنە ناویان کە چارەسەریان نییە. لەوانەشە سیخوڕی دیکەی خەواریج هەبن، بۆیە بینیمان خەواریجش لەنێو خۆیاندا کەوتنە ململانێ، وەك چۆن شیعەش کەوتنە ململانێ. لە بەشەکانی پێشوودا وتمان ململانێ هۆکارێکە بۆ پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی. مەبەستمان ململانێی بوو لەسەر پرەنسیپ کە لەسەر بنەما کۆمەڵایەتیەکان ئەوەك

---

[٢١٠] طه حسین، المصدر السابق، ج٢ص٨٨-٩٠

لەسەر بنەمای تێڕوانینی کەسەکان.بەڵام ئەو ململانێیەی لەسەر بنەمای تێڕوانینی کەسەکە، ئەمەیان کۆمەڵگە بەرەو دواوە دەبات نەوەك بەرەوپێشکەوتن.

ململانێ لەسەردەمی عوسمان لەبارەی بنەماکانی دادپەروەری و یەکسانی بوو، کەچی معاویە ئەمەی شاوەژووکرد و وایکرد لەبارەی عەلی و عومەر بێت: کامیان باشترە؟ بەمەش خەڵك خەباتی عەلیان لە بەرامبەر معاویە بیرچوو. بە چاکە کەسییەکانەوە سەرقاڵ بوون، هەر یەکێك دەیویست باس لە چاکەی کەسە خۆشەویستەکەی بکات، بۆ ئەوەی کەموکوڕی کەسەکەی دیکە دەربخات. من کاتێك ئەو کتێبانە دەخوێنمەوە، کە لەلایەن نووسەرە لووتبەرزەکانی ئەو سەردەمە لەلایەن چاکەی عەلی و عومەر نووسراون، وەك ئەوەیە دەستی معاویە لەو نووسینانە ببینم. دەستی ئەو زۆرزان و زۆردارەی کە دەزانێ کار لەکوێ دەکات. ئەو بە خەڵك پێدەکەنی و خەڵکیش خەریکی ئەو مشتومڕە هیچ و پووچەی خۆیان بوون و نەشیان دەزانی بوونەتە گاڵتەجاڕی دونیا.

***

کۆمەڵێك هاتنە لای عەلی پرسیاریان لەبارەی ئەبوبەکرەوە، کرد زۆر تووڕە بوو، وەڵامێکی توندی ئەواتی دایەوە بەوەی ئەوان سەرقاڵی ئەو بابەتەن کەچی معاویە بە خواستی خۆی دێ و دەچێ، کەسیش بەرەنگاری نابێتەوە[٢١١]. پیاوێك لە مزگەوت وەستا و لەعەلی پرسی: " چۆن قەومەکەتان ئێوەی گەیاندە ئەو شوێنە، کەچی ئێوە لەسەر هەق بوون؟" مەبەستی ئەبوبەکر و عومەر بوو. عەلی بەتووڕەیی وەڵامی دایەوە کورتەکەی ئەوەبوو" واز لەوە بهێنە، با باسی ئەوە بکەین کە ئێمە تێیداین، ئەویش بابەتی معاویەیە"[٢١٢].

بە عەلییان گوت، کەسانێك هەن لەیارانی بەخراپە باسی ئەبوبەکر و عومەر دەکەن؛ بۆیە بەئازارەوە چووە سەر مینبەر و وتی: " کەسانێك چ پەیوەندیان بەوە

[٢١١] المصدر السابق، ج٢،ص٠١
[٢١٢] الالوسی، المصدر السابق، ص٠٣١

هەیە باسی برایانی پێغەمبەری خودا و دوو وەزیرەکەی پێغەمبەر و دوو هاوڕێیەکەی دەکەن کە دوو گەورەی قورەیش بوون و باوکی موسڵمانان بوون. من بێگوناهم لەوەی دەگوترێت و ئەوقسانەش سزای لەسەرە." دەگوترێت ئەو گوتویەتی " جێگای قبوڵ نییە کەسێك من لە ئەبوبەکر و عومەر بەباشتر بزانێ؛ وەك بوختانکەرێك لەو کەسە دەدەم". خوێنەری سەرسام دەبێت، کە دەبینێ عەلی هەڕەشەی لێدانی ئەوکەسانە دەکات، ئەگەر ئەو لەئەبوبەکر و عومەر بەباشتر بزانن. کەچی لەقورئان و سوننەت نەهاتووە ئەگەر سەحابەیەك لە یەکێکی دیکە بەباشتر دابنرێت، ئەوا تاوانێك بێت شایەنی سزا بێت. وەك دەردەکەوێت عەلی ئەمەی کردووە کاتێك بینی مشتومڕ لە بارەی چاکەی سەحابەکانەوە دەکرێت. ئەمەش وادەکات بەشتی لاوەکی سەرقاڵ بن و پەرتەوازە بن. ئەو کارەی عەلی وەك هەڕەشەیەك بوو بۆ سیخورەکانی معاویە، کە بەڕووکەش عەلییان خۆشدەویست و لەدواوەش خەریکی پیلانگێران بوون.

***

معاویە بەنهێنی لەسەر پیلانەکانی بەردەوام بوو؛ بۆیە شاندێکی نارده لای عەلی و نامەیەکی ئەویان لابوو. بەپێی گێڕانەوەکەی بەلازری معاویە لەنامەکەی دەڵێ:" بەناوی خودای گەورە و میهرەبان. لە معاویەی کوڕی ئەبوسوفیانەوە بۆ عەلی کوڕی ئەبوتالب،... دواتر: خودا محەمەدی بە زانینی خۆی هەڵبژارد و کردیە ئەمینی راسپاردەکەی و پێغەمبەر بۆ خەڵك، دواتر موسڵمانانی دیکەی کردە پاڵشت و پشتگیری ئەوان بەقەد چاکەکانیان لە ئیسلامدا پێگەیان لای محەمەد هەبوو، ئەوان لەپێناو خودا و پێغەمبەر بوون. خەلیفەکەی، دواتریش خەلیفەکەی ئەو خەلیفەیە و سێیەمیش خەلیفەکە بوو بە زوڵم کوژرا، عوسمان. رقت لە هەموویان بوو، لەدژی هەموویان بووی. بە چاوی رق و کینە و قسەی رەقی تۆ، هەناسەسواریت، ئەمەمان زانیوە. خۆت لە خەلافەتی ئەوان دوادەخست. لە هەموو ئەمانەش وەك حوشترێکی

لغاوکراو بوویت، لێیان دەخوری"[٢١٣]. دەتوانین لەپشت دێڕەکانی ئەو نامەیە مەبەستی معاویە بدۆزینەوە. ئەو دەیەوێت تەحەدای عەلی بکات و هانی بدات نکۆڵی لە چاکەی خەلیفەکان بکات و جەخت لەسەر چاکەکانی خۆی بکاتەوە. بەڵام عەلی لەوە بەرزتربووە بکەوێتە داوی معاویە ، بۆیە بەهێمنی وەڵامی معاویە دەداتەوە و لەبارەی ئەو دوو خەلیفەیە دەڵێ:" بەخوا پێگەی ئەوان لە ئیسلام مەزن بووە، ئەمانی ئەوان بۆ ئیسلام زامێکی قووڵ بووە، خوا لێیان خۆش بێت و پاداشتی چاکەکەیان بداتەوە"[٢١٤].

کاتێک معاویە ئەو وەڵامە دەخوێنێتەوە، دەزانی لەفێڵەکەی سەرکەوتوو نەبووە. کوڕی عاص ئامازەی بۆ دەکات کە وەڵامێکی دیکە بنووسێت لەگەڵ یەکەم گونجاو بێت، بۆ ئەوەی عەلی تووڕە بکات، وابکات عەلی قسە بە ئەبوبەکر و عومر بڵێت. ئەمەش دەبێتە بەڵگەیەک بەبەرچاوی خەڵك و هەڵوێستی عەلی لاواز دەکات، کوڕی عاص دەڵێ:" عەلی پیاوێکی سەرەڕۆ و لوتبەرزە، لەقسە بەسەری زاڵ نابیت، تەنها بە ستایشکردنی ئەبوبەکر و عومەر نەبێت"[٢١٥].

بۆیە معاویە نامەیەکی دیکە دەنوسێ و هەر لەسەر ئاوازی پێشوو دەخوێنێ: ستایشی ئەبوبەکر و عومەر بەسەر عەلی دەکات و باس رقی عەلی بۆ ئەوان دەکات. عەلی وەڵامی دایەوە، وتی:" پێتوایە چاکترین کەس لە ئیسلام فلان و فلانە. باسی بابەتێکت کردووە ئەگەر رووبدات پەیوەندی بەتۆوە نییە. تۆ خۆت باسی چاکەی خەڵکی دیکە دەکەیت. چ پەیوەندیەکت بەوە هەیە کێ چاکترە، کامە سەرۆکی باشترە، ئەوانەی بەناچاری بوونە موسڵمان و کوڕی ئەوانەی بەناچاری بوونە موسڵمان، چ پەیوەندییان بەجیاکردنەوەی موهاجیر و ئەنسار و جیاکردنەوەی پلە و چینی ئەوان هەیە. چەند دوورە ! کەسێك لە ریزی ئێمە نییە هاتۆتە نێوانمان و

---

[٢١٣] طه حسين، المصدر السابق، ج٢،ص٧١
[٢١٤] ابن أبي الحديد، المصدر السابق، ج٣،ص٤٠٧-٤٠٨
[٢١٥] المصدر السابق،ج٨،٤٤،٣

قسەمان لەسەر دەکات. ئەی مرۆڤ بەزەییت بەخۆت بێتەوە، دەستپێشتی خۆت بناسە. بەوشێوەیەی کە خودا دروستی کردووی. چ پەیوەندیت بەوە هەیە کێ ژێر دەکەوێت و کێ سەردەکەوێت. تۆ بەدوای مەرامێك ئەمسەر و ئەوسەر دەکەی"[٢١٦].

عەلی معاویە بەو شێوەیە وەسف دەکات" تۆ بەدوای مەرامێك ئەمسەر وئەوسەر دەکەی" بەمانای ئەوەی معاویە بۆ گەیشتن بە مەرامی خۆی بەراوردی نێوان سەحابەکان دەکات. هەر کامێکیان باشتر بێت ئەوا هیچ پەیوەندییەکی بە معاویە نییە. چونکە لەپێگەی ئەوان نییە، بۆیە مافی نییە هەڵسەنگاندنیان بۆ بکات. ئەگەر معاویە ئەو نامەیەی بۆ هەر کەسێکی دیکە دەنارد، ئەوا ئەو کەسە هەڵدەچوو، شانازی بەخۆی دەکرد و ستایشی خۆی و زەمی نەیارەکانی دەکرد، بەمەش معاویە دەتوانێت بەخەڵك بڵێت:" سەیر بکە ئەو پیاوە چۆن زەمی ئەبوبەکری سدیق و عومەری فاروق دەکات، خودا لێیان رازی بێت". بەڵام عەلی لە وەڵامەکەی باسی ئەو پیاوانەی بەخراپە نەکرد وەك معاویە پێشبینی دەکرد، بەڵکو ستایشی ئەو دووپیاوەی کرد و وتی" ئەوان لەموهاجیرەکانی سەرەتا بوون، کەسێك مافی نییە بەراوردیان بکات ، چونکە لەیەك ئاست و وەك یەك چاکەکار بوون". کاتێك ئەو وەڵامەی عەلی دەخوێنینەوە، هیچمان لەدەست نایەت تەنها سەرسامی نەبێت بەو بەرزیی و دووربینیەی ئەو. کەچی موسڵمانانی ئەو سەردەمەمان لەوە ناگەن و هەزمی ناکەن، چونکە ئەوان زیاتر لە ئاکاری معاویە نزیکن نەوەك عەلی. بۆیە دەبینین بە بەراوردکردنی سەحابە خەریکن لەسەر رێچکەی معاویەن، ئەمەیان لەبیر کردووە کە ئامانجی عەلی قووڵتر و رێگای دروست بووە.

***

لەکاتێکدا معاویە نامەی بۆ عەلی دەنوسی و بەوە تۆمەتباری دەکرد، گوایە رکابەریی ئەبوبەکر و عەلی کردووە و ئیرەیی لەبەرامبەر ئەوان هەبووە و لێیان یاخی

---

[٢١٦] محمد عبده، المصدر السابق،ج٣،ص٣٤-٣٥

بووە، کەچی لەهەمان کاتدا نامەی بۆ محەمەدی کوڕی ئەبوبەکر نووسیوە. لەنامەکەی دا هەر ئەودوو پیاوە بەوە تۆمەتبار دەکات گوایە ستەمیان لەعەلی کردووە و مافی عەلییان خواردووە. مەسعودی دەڵێ: محەمەد کوڕی ئەبوبەکر نامەیەکی بۆ معاویە ناردووە. لەنامەکەدا سەرکۆنەی دەکات لەبەر ئەوەی لە ئیمام عەلی یاخی بووە، باسی چاکەکانی عەلیش دەکات، لەبەر ئەمە معاویە وەڵامی دەداتەوە و دەڵێ: " لەمعاویە کوڕی صەخرەوە بۆ (ئەو کەسەی بەخشندەیە لە بەرامبەر باوکی) محەمەد کوڕی ئەبوبەکر.....دواتر: نامەکەی تۆم بۆ هاتووە باسی ئەوەت کردووە کە خودا بە توانا و دەسەڵاتی خۆی چی بەخشیوە، کاتێک پێغەمبەرێکی ناردووە. بەڵام قسەکانت لاوازی تێدایە, باوکیشت سەرسەخت بووە. باسی چەکاکەکانی عەلی کوڕی ئەبوتالیبت کردووە، ئامازەت بە رابردووە کۆنەکەی و نزیکایەتی ئەو کردووە. ئێمە هەموومان لەگەڵ باوکت چاکەکانی کوڕی ئەبوتالیبمان دەزانی کە مافی ئەو پاساوی بەسەر ئێمەوە هەبووە. کاتێک خودا ئەوی بۆ پێغەمبەرەکەی هەڵبژاردووە, سەڵات و سەلامی لەسەر بێت. کەچی باوکت و فاروق مافی ئەویان پێشێل کرد وسەرپێچی فەرمانەکەیان کرد. لەسەر ئەمەش رێکەوتن و هاوکار بوون. ئەگەر ئەمە دروست نەبێت, ئەوا باوکت کارەکەی کردووە و ئێمە شەریکی باوکت بووین. ئەگەر باوکت ئەو کارەی ئەنجام نەدایە، ئێمەش سەرپێچیمان لە عەلی کوڕی ئەبوتالیب نەدەکرد و خەلافەتمان رادەست دەکرد. بەڵام بینیمان باوکت ئەو کارە دەکات و ئێمەش وەك ئەومان کرد. جارێ گلەیی لە باوکت بکە و واز لەوانیتر بهێنە. سەلامت لێ بێت"[٢١٢].

وەك دەردەکەوێت معاویە دەیەوێت ململانێیەك لە نێوان عەلی و دوو خەلیفەکەی دیکە دروست بکات، بایەخیش بەوە نادات زەبرەکە بەر کێ دەکەوێت. ئەو جارێك

[٢١٢] المسعودي: مروج الذهب، ج٢،ص٣١٥-٣١٦.

دەڵێ: عەلی رکابەری دوو خەلیفەکەی کردووە و ئیرەیی بەوان بردووە. جارێکی دیکەش دەڵێ: ئەوان رقیان لە عەلی بووە و مافیان خواردووە. هەرچۆنێک بێت لەو نێوانەدا معاویە قازانج دەکات، چونکە دەبینی دوو خەلیفەکە لەریزی ئەون. جا ئەو دوو شێخە لەسەر هەق بن یان نا، ئەوا معاویە ئارەزوو دەکات لە ریزی ئەوان بێت. باسی هەر چاکەیەکی ئەوان بکرێت ئەوا ئاراستەوخۆ بۆ ئەو هەژمار دەکرێت. بێگومان ئەمە فێڵ و تەڵەکەیە. زوو یان درەنگ موسڵمانی پێ فریو دەدات.

***

ئەمڕۆ کە کتێبی دەمارگیرەکان لە شیعە وسوننە دەخوێنینەوە، کاریگەریی ئەو فێڵە ئەمەوییە بەئاشکرا دەبینین. هەردوو لایەنیش خەریکە ئەوە لەبیردەکەن کە معاویە چی بەئیسلام کردووە. سەرجەم ئەو مشتومڕەی لە نێوانیان هەیە لەبارەی ئەو رکابەرییە دروستکراوەیە، کە گوایە لە نێوان عەلی و دوو خەلیفەکەی دیکە هەبووە. دەمارگیرە شیعەکان هەموو بەرپرسیارێتی ئەو ستەمی لە مێژووی ئیسلام روویداوە دەخەنە ئەستۆی ئەبوبەکر و عومەر. بەبڕوای ئەو دەمارگیرە شیعانە ئەو دووکەسە رەوایییان بەو ستەمە داوە کە دەرهەق بە ئەهلی بەیت کراوە و دەرفەتیان بە بەنی ئومەییە داوە زیاتر لەسەر ئەو ستەمە برۆن. لە بەرامبەریشدا ئەهلی سوننە شتەکان ئاوەژوو دەکەنەوە و معاویە بە ئیمامێکی سالح دەزانن، گوایە لەسەر رێگەی ئەبوبەکر و عومەر رۆیشتووە. کەواتە ستەمێک نەبووە و ئەوانیش بەمە خەمبار نابن وەک لە ئایەتە قورئانییەکە هاتووە(ولا هم يحزنون).

کەواتە ئەو دوو شێخە لە تێڕوانینی هەردوو لادا وەک(هێڵی پێشەوە)ن بۆ بەرگریی و هێرش بەکاردێن. شیعە هێرشیان دەکەنە سەر بۆ ئەوەی ئەو خەلیفانە ئاشکرا بکەن کە لەدوای ئەو دووانە هاتوون. سوننەش بەرگریی لەو دوو پیاوە دەکەن بۆ ئەوەی پەردەپۆشی میراتی موسڵمان بکەن کە لەدوای ئەو دووانە هاتوون. ئەو مشتومڕەش لەنێوان ئەو دوولایەنە بەردەوامە و لە ئاستێک ناوەستێ. هەر لایەنێکیش

بۆ بۆچوونەکەی پشت بە لیستێکی دووردرێژی بەڵگەی نەقڵی و عەقڵی دەبەستێت و لۆژیکی (ئەرستۆتالیس)یش لەیەك کاتدا پشتگیری هەردوو لایەن دەکات!.

***

سوننەکان دەڵێن: عومەر بۆ ماوەیەکی زۆر معاویەی کرد بە والی شام. کەنارگیری نەکرد، دەستی بەسەر ماڵەکەی دانەگرت، وەك ئەوەی لەگەڵ والییەکانی دیکە ئەنجامی دەدا. ئەگەر معاویە پیاو چاك نەبووایە ئەوا عومەر لێی رازی نەدەبوو، کەچی شیعەی هیچی دیکەیان بەدەستەوە نییە، تەنها ئەوە نەبێت لەگەڵ معاویە جنێو بەعومەریش بدەن. لێرەوە سیفەتە دژیەیەکان لە هەردوو لا کەڵەکە دەبن و بە تێپەڕبوونی رۆژگاریش زیاتر دەبێت. ئەگەر هەردوو لا دادپەروەر بن، ئەوان دەبێت بزانن معاویەی سەردەمی عومەر، هەر ئەو معاویە نەبووە کە پاش مردنی عومەر هەبوو. معاویە کەسێکی زۆرزان بووە زانیویەتی کوێ نیسك دەهێنێ. چەندین بەڵگە هەن ئاماژەمان بۆ دەکەن کە معاویە لەسەردەمی عومەر کەسێکی نەرم بووە، لەبەردەستی خەلیفەکەی ملکەچ بووە و بە هەموو شێوەیەك خەلیفەکەی رازی کردووە. بەڵام هەرکە عومەر دەمرێت ئەوا معاویە دەبێتە سوڵتانێك سەر بە خەڵك دادەوێنێ. تەنانەت دروستە بڵێین معاویە لە رۆژگاری عوسماندا خۆی خەلیفەی راستەقینە بوو. ئەو کات لە نێوان عەلی و عوسمان گفتوگۆیەك لەبارەی معاویە دروست دەبێت، کەچی عوسمان پاساوی ئەوە دەبێت گوایە عومەر معاویەی کردۆتە والی، عەلی وەڵامی دەداتەوە و دەڵێ:" لەرێی خودا پێت دەڵێم: ئایا دەزانی معاویە زیاتر لە (یەرفا)[218] لە عومەر دەترسا, کەچی معاویە بەئاگاداری تۆ سەرپێی دەکات و دواتریش بە خەڵك دەڵێ: ئەمە" فەرمانی عوسمانە." ئەمانە دەزانی و نایگۆڕی"[219]. کەچی شیعە و سوننە نایانەوێت لەمە تێبگەن. سوننەکان ئارەزووی

[218] بەپێی چەند سەرچاوەیەك یەرفا یەکێك بووە لە دەستوپێوەندەکانی عومەری کوڕی خەتاب (وەرگێڕ)

[219] صادق عرجون، المصدر السابق، ص١٦٨

ئەوە دەکەن معاویە بە پیاوێکی چاك بزانن جا لە ژیانی عومەر بێت یان دوای مردنی بێت. شیعەش ئارەزووی ئەوە دەکەن لە هەردوو قۆناغدا معاویە بە پیاوێکی خراپ بزانن. ئەوانە هەموویان وەك ژمێریارێك کە چۆن مامەڵە لەگەڵ ژمارە دەکات، وەها مامەڵە لەگەڵ کەسایەتی مرۆڤ دەکەن، ئەگەر ژمارە سێ بێت هەر سێیە و هەرگیز نابێتە چوار.

***

یەکێك لەو ڕاستییانەی کە دەبێت ئەو گێلانە تێبگەن، ئەوەیە: عومەر و عەلی لە یەك کۆمەڵە بوون و ئاڕاستەیان لەیەك نزیك بووە. هیچ مێژوونووسێك ناتوانێ نکۆڵی لەوە بکات کە یارانی عەلی لە خەلافەتدا پشتگیری عومەرییان کردووە و یارانی عومەریش لە خەلافەتدا پشتگیری علیان کردووە. ئەو سەحابانەی کە تەشیعیان بۆ عەلی کرد، لە سەردەمی عومەر سەرکار و سەرکردە بوون و بە فەرمانی خەلیفە و بە هاوکاری خەلیفە خزمەتی ئیسلامیان دەکرد، ناوی هەندێکیان دەهێنین: عەممار کوڕی یاسر، سەلمان فارسی، بەرای کوڕی عازب، حوزەیفەی کوڕی یەمان، سەهلی کوڕی حەنیف، عوسمانی کوڕی حەنیف، حەجەڕی کوڕی عودەی، هاشمی مرقال، مالك ئوشتەر، ئەحنەفی کوڕی قەیس ، عودەی کوڕی حاتەمی تەی[220]، کاتێکیش عومەر سەفەری بۆ شام کرد عەلی لە مەدینە لە شوێنی ئەو دانیشت[221].

لە لایەکی دیکەوە دەبینین، ئەوانەی بەیعەتیان بۆ عومەر کردووە و لە خەلافەتەکەی پشتگیریان کردووە، هەر ئەو کەسانەن کەدواتر بەیعەتیان بۆ عەلی کردووە و لەژێر ئاڵای ئەو جەنگاون. زۆرینەی موهاجیر و ئەنسار بەیعەتیان بۆ عەلی کردووە. ئەمەیان بابەتێکە گومانی تێدا نییە. عەلی چەند جارێك باسی ئەوەی کردووە ئەوانەی بەیعەتیان بۆ کردووە، هەر ئەو کەسانەن کە بەیعەتیان بۆ ئەبوبەکر و عومەر کردووە. کەسیش وەڵامی ئەو قسەیەی نەداوەتەوە و بەدرۆی نەخستۆتەوە.

---

[220] سيد امير علي، مختصر في تاريخ العرب،ص٤٤

[221] محمد حسين الزين، الشيعة في التاريخ، ص٩٤-٩٨

ئالوسی دەڵێ: هەشت سەد سەحابەی بەیعەتی رەزوان لە صەفەین لەژێر ئاڵای عەلی لە دژی معاویە دەجەنگان، سێسەدیان کوژران[222]، سەحابەی رەزوانیش ئەوانە دەستبژێرێك بوون لە سەحابە وموهاجیر وئەنسار. بەیعەتی رەزوانیش لە ساڵی حودەیبیە بوو، ئەوکاتە موهاجیر و ئەنسار بەیعەتی خۆیان بۆ پێغەمبەر نوێکردووە و دەریانخست کە لەپێناوی دەمرن. ئەمانەش جیاوازییان لەگەڵ ئەو کەسانە هەیە کە دوای فەتحکردنی مەککە بوون بە ئیسلام. زۆرینەشیان مونافیق بوون، لەترسان بوون بە موسڵمان نەوەك بەئارەزوو. ئەوانە بەڵگەی مێژوویی زەقن، دەبێت بە بەرچاوی موسڵمانانی شیعە و سوننەوە بێت، هەروەها دەبێ تێبگەن ،نەوەك خۆیان بەو مشتومڕە نەزۆکە سەرقاڵ بکەن کە سوودێکی بۆ ئەوان نییە.

بێگومان عەلی وا خۆی دەبینی، لە ئەبوبەکر و عومەر زیاتر شایەنی خەلافەتەدا، بەڵام بۆشمان هەیە بپرسین: ئایا عەلی ئەمەی بۆ بەرژەوەندی تایبەتی خۆی بوو یان بۆ بەرژەوەندی موسڵمانان بوو؟ ئەگەر مەبەستی بەرژەوەندی موسڵمانان بێت، ئێمە پێمانوایە بۆ ئەمەی بووە، ئەوا ئەو کات بایەخ بەوە نادات کە خۆی یان کەسێکی دیکە خەلافەتی بەدەستەوە دەبێت، ئەگەر بەرژەوەندی موسڵمانان مسۆگەر بێت.

خەلافەت هۆکارێك بووە نەوەك ئامانج. بۆیە دەبینین عەلی بەیعەت بۆ هەردوو شێخەکە دەکات و بۆیان دڵسۆز دەبێت و نوێژیان لەپشت دەکات. ئەمە ئەوکاتە بوو بینی لە خەلافەتدا ئەوان لەسەر رێگای راست و دادپەروەریی دەڕۆن. بۆ ئەمە قسەیەکی هەیە کە لە کاتی بەیعەتی عوسمان کردوویەتی ودەڵێ:" زانیوتانە من لە کەسانی دیکە شایەنترم، من ئەوە دەکەم بۆ ئەوەی موسڵمان بەدوور بن لە کێشە، ئەگەر ستەمەکە تەنها بۆ مێش بێت[223]، من بۆ چاکە و خواپەرستی کردوومە، ئەوان

---

[222] الآلوسي: مختصر التحفة الثني عشرية، ص٣

[223] وەرگێڕانی دەقاودەقی ئەو تێکستانەی ئیمام عەلی کوڕی ئەبوتالب بۆ کوردی کارێکی ئاسان نییە، بەتایبەتیش کاتێك دەزانرێت تێکستەکە کۆنە، بەڵام بۆ گەیشتن بەنزیکترین مانای

ڕکابەرییان بۆ زێڕ وزیو کردووە"[٢٢٤] . ئەو چەند وشەیەی سەرەوە کلیلێکمان بۆ کەسایەتی ئیمام عەلی پێ دەدات. ئەوا بەڕاشکاوی ئاماژە بۆ ئەوە دەکات، کە جیاوازی گەورە لە نێوان ئەو ستەمە هەیە کە لەودەکرێت، لەگەڵ ئەوستەمەی لە موسڵمانان دەکرێت. هەر یەکەیان ڕووی خۆی هەیە، ئەو بایەخ بەوە نادات ستەملێکراو بێت کاتێك موسڵمانان ڕازین و ئاسوودەن.

زۆرێك لە خەڵك بە شێوەیەك لەشێوەکان هەست دەکەن ستەمیان لێکراوە، لەو دونیایەشدا سیستەمێکی کۆمەڵایەتی نییە هەموو خەڵك ڕازی بکات. بەڵام جیاوازی لەنێوان سیستەمێك و سیستەمێکی دیکە ئەوەیە کە زۆرینەی خەڵك هەست بە ستەم و زۆرداری دەکەن. کەسی دڵسۆزیش ئەوەیە کە بەدوای زۆرینەی خەڵك بچێت و بۆچوون و بەرژەوەندی خۆی لەبیر بکات. ئێمەش بڕوامان وایە ئیمام عەلی وەها بووە. عەلی بەخەلافەتی دوو شێخەکە ڕازی بوو، کەچی برایانی شیعە بەوە ڕازی نابن کە ئیمامەکەیان پێی ڕازی بووە. وەك ئەوەی دەیانەوێ ئیمامەکەیان لەو دوو شێخە تووڕە بێت و نەفرەتیان لێ بکات چونکە خەلافەتیان لەدەست دەرهێناوە. ئەوەی جێگای سەرنجە معاویە عەلی بەو شێوە ئاوەژووەیە نیشان داوە، بۆ ئەوەی بەخواستی خۆی نێچیرەکانی بگرێت. دواتریش شیعە هات بۆچوونی معاویەیان وەرگرت و زۆر بەداخەوە بۆچوونی عەلییان فەرامۆش کرد.

دەگێڕنەوە لە کاتی جەنگی صەفەین عوبەیدوڵلای کوڕی عومەر بانگی محەمەدی کوڕی عەلی دەکات بۆ ئەوەی شەڕە شمشێر بکەن، بەڵام عەلی ڕێگا بە کوڕەکەی نادات. دواتر محەمەد قسە بە عوبەیدوڵلا دەڵێ و ناوی باوکی تۆزێك بەرقەوە دەهێنێ، عەلی دەڵێ:" کوڕەکەم ناوی باوکی مەهێنە، تەنها بەچاکە باسی بکە"[٢٢٥] .

ڕستەکانی، ئەوا پشت بەچەند سەرچاوەیە بەستراوە کە لێکدانەوەیان بۆ وتەکان کردووە.(وەرگێڕ)

[٢٢٤] محمد عبده، نهج البلاغة، ج١،ص ١٢٠-١٢١

[٢٢٥] علي الهاشمي النجفي، محمد بن الحنيفة، ص١١٤

ئەمە لەلایەن کەسانی بە متمانەی شیعە ریوایەتی بۆ کراوە، کەچی خەڵکی سادەی شیعە تێناگات، یان لەوانەیە نەیانەوێ لەوە بگەن کە ئیمام عەلی فەرمان بە کورەکەی دەکات تەنها بەچاکە ناوی ئیمام عومەر بهێنێ. کەچی خەڵکی عەوامی شیعە نەفرەتکردنی عومەریان کردۆتە نەریتێك و هەردەم لەسەر زاریانە. هەندێك برادەر باسی ئەوەیان بۆکردم، کە عەوامی شیعە لە چەند ناوچەیەکی دوورەدەست و لاچەپ هەموو ساڵێك لەرۆژێکی دیاریکراو جەژنێك دەکەن بەناوی "عید زەهرا" لەو رۆژەدا بەبۆنەی کوشتنی عومەرەوە ئاهەنگ دەگێرن. لەو ئاهەنگەشدا چەندین کرداری نابەجێ ئەنجام دەدەن کە هیچ سەلیقەیەکی دروست قبوڵی ناکات و کەسیش نییە رەخنەیان لێ بگرێت و بەرپەرچیان بداتەوە.

لەوانە ئەمە بەرپەرچدانەوەی کرداری هەندێك سوننە بێت، کە کاتی خۆی ئاهەنگیان لە رۆژی عاشورا دەگێرا، ئەمەش هەست بریندار کردنە. شیعەش بەمە دەیانەوێت هێرشبکەنە سەر سوننە، ئەمەش بە لێدانی ئازیزترین پیاویان، بۆیە جەژنی زەهرایان داهێناوە. ناشزانن ئەوان بەو کارەیان سوکایەتی بەخانمی فاتیمەی زەهرا و عەلی مێردی دەکەن. فاتیمەی زەهرا و ئیمامی مێردی زۆر لەوە بەرزتر و مەزنتر بوون بەو کاری قێزەوەنی وەها رازی بن. ئێمە لەبەر ئەو کارە گلەیی لە خەڵکی سادە ناکەین، بەڵکو گلەیی لە پیاوانی ئایینی دەکەین کە ئەمە دەزانن و بەرپەرچییان نادەنەوە. وەك دەریشدەکەوێ؛ ئەوان تەنها دەیانەوێت خەڵك لەوان رازی بێت و بایەخ بەشتی دیکە نادەن. نان لە دیدی ئەو پیاوە لەهەقیقەت گرنگترە، ئەوە کاری ئەو خەڵکە تەنها ئەوانە نەبێت کەخودا رەحمیان پێدەکات.

***

ئەوەی شایەنی باس بێت، خەڵکی سوننەش لە لایەکی دیکەوە تووشی نەخۆشییەك بوون، هاوشانی نەخۆشی شیعەکانە. ئەوان بانگەشە بۆ ئەوە دەکەن عەلیان خۆشدەوێ و پەیرەوکاری دڵسۆزی ئەون، بەڵام دواتر بێ دوودڵی داکۆکی لە معاویە دەکەن و پاساو بۆ کارەکانی دەهێننەوە و دەڵێن"خوای لێی رازی بێت".

ئەوەی معاویەی خۆشبوێ وەك ئەو كەسەیە كە ڕقی لە عومەر دەبێتەوە، هەردووكیان بەپێی خواستی خۆیان وێنای مێژوو دەكەن و پەند و عیبرەتە كۆمەڵایەتییەكەش فەرامۆش دەكەن. عومەر دادپەروەر بووە، كەچی معاویە ستەمكار بووە. ئەوەی ستەمكاری خۆشبوێ لە سیاسەتی نەتەوەكاندا بابەتی دادپەروەری لەیاد دەكات و پاساو بۆ زۆرداران دەهێنێتەوە. ئەوەی شكۆمەندی بە ستەمكار دەدات، بەرپرسیاریتی ستەمەكەی دەكەوێتە ئەستۆ. پێغەمبەر فەرموویەتی:" ئەوەی كاری قەومێكی خۆشبوێت، ئەوا لەگەڵ ئەوان حەشر دەكرێت".

ئێمە بۆیە مێژوو دەخوێنین بۆ ئەوەی لە ڕۆشنبیركردنی خۆمان و پەروەردەی منداڵەكانمان سوودی لێوەرگرین. بەڵام ئەگەر هاتوو بۆ ئەوەی مێژوومان خوێند تا بۆ پیاوێك دەمارگیر بین، بێ ئەوەی پرەنسیپەكانی لەبەرچاو بگرین، ئەمە بەڵگەیەكە كە ئێمە فێلبازین نەوەك چاكساز. مامۆستا سەعید ئەفغانی دەڵێ:" ڕاست بوو عەلی خاوەن هەق بوو، ئیمامێك بوو گوێڕایەڵی بۆ ئەو فەرزبوو. معاویە موجتەهیدێك بوو بەپاداشت هەڵە بوو"[٢٢٦]. ئەگەر معاویە موجتەهید بێت، ئەوا هەموو زۆردار و ستەمكاران وەك ئەو موجتەهیدن. تۆ ئەو شەریعەتە ڕوونانەی كە پێغەمبەران و چاكەخوازانی كۆمەڵایەتی هێناویانە لەلایەك دابنێ. ئەوكاتە دزێك كەرێگریی دەكات، دەتوانێت بانگەشەی ئەوەبكات موجتەهیدە. نێرۆنیش دەتوانێت بانگەشەیەكی وەها بكات، هەر تاوانبارێكیش ئەوەندە پاساوی هەیە بۆ كارەخراپەكانی بهێنێتەوە.

***

ئەو مەزەندەیە بەسەرمنەوە زاڵە، كە لەسەرەتادا شیعە و سوننە بانگەوازیان بۆ خەلافەتی ڕاشدین كردووە، بۆیە بۆ ئەو مەبەستەش لە پاڵ ئیمامی عەلی دەجەنگان. بەڵام معاویە هەوڵی دا كەلێنێك لە نێوان یارانی عەلی و یارانی عومەر بدۆزێتەوە، بۆ ئەوەی شوێنی خۆی بكاتەوە. بە تێپەڕبوونی ڕۆژگار لە هەوڵەكانی سەركەوت. یارانی

---

[٢٢٦] سعيد الافغاني:: ابن حزم الأندلسي، ص٢٥٣

عەلی بەرەو توندڕەویی و یارانی عومەریشی بەرەو میانڕەوی برد.خراپەکاریش لە زێدڕۆیی و توندڕەویی دایە. بەبڕوای من چاکترین کەس کەنوێنەرایەتی ئیسلامی کردووە، شەهیدی مەزن زەید کوڕی عەلی بووە. ئەو پیاوە لە هەردوولا شوێنی زامەکانی دۆزییەوە و دەستی بە چارەیەکی مامناوەندی گرت. ئەمڕۆ پێویستە ژیاننامەی ئەو شەهیدە بخوێنین بۆئەوەی ژیانی ئێستامانی پێ ڕۆشن بکەینەوە.

زەید لە دژی بەنی ئومەییە وەستایەوە، لەگەڵ ئەوەشدا دوو شێخەکەی خۆشدەویست و بەچاکترین شێوە ڕێزی بۆ دڵسۆزی و دادپەروەریی ئەوان دادەنا. تەبەری دەڵێ:" لەکاتی شۆڕشی زەید بەرامبەر بە ئەمەوییەکان، کەسانێك لە شیعە توندڕەوەکان هاتنە لای زەید و بەمشێوەیەی خوارەوە گفتوگۆیان لەگەڵ کرد":

پیاوەکانی شیعە: ڕەحمەتی خودات لێ بێت، قسەت لەبارەی ئەبوبەکر و عەلی چییە؟

زەید: خوا لێیان خۆش بێت. لە یەکێکی کەسوکارم نەبیستووە خۆی لەودووانە پەنا بگرێت و تەنها بەچاکە باسی ئەو دووانەیان کردووە.

پیاوەکان: کەواتە داوای خوێنی ئەهلی بەیت ناکەیت. ئەو دووانەش بوون دەسەڵاتیان لەدەستی ئێوە دەرهێنا؟

زەید: لەبارەی ئەو بابەتەوە ئەوەندە دەڵێم ئێمە لە هەموو کەسێك زیاتر شایەن بووین، بەڵام قەومێك دەسەڵاتیان قۆرخکرد و ئێمەیان بەدوور گرت، نێوانمان بەکوفر نەگەیشت. ئەوان دادپەروەر بوون لەگەڵ خەڵك بەکتێبی خودا و سوننەت حوکمڕانیان کرد.

پیاوەکان: کەواتە ئەو پیاوانەی ئێستا(مەبەست ئەمەوییەکانە) ستەمیان نەکردووە، ئەگەر ئەوانی پێشوو ستەمیان نەکردبێت، کەواتە بۆچی شەڕ لەگەڵ کەسانێك دەکەیت بەستەمکاریان نازانی؟

زەید: ئەمانەی ئێستا وەك ئەوان نین بۆ من و بۆ ئێوە و بۆ گیانی ئێوە، بەڵکو بەپێی کتێبی خودا و سوننەتی پێغەمبەر بانگەوازتان بۆ دەکەین، دەبێت

سوننەتەکان زیندوو بن و بیدعەکان دابمرکێنەوە. ئەگەر ئێوە وەڵاممان بدەنەوە ئەوا دڵخۆش دەبین، ئەگەر رازی نین ئەوا من وەکیلی ئێوە نیم. پیاوە توندڕەوەکانی شیعە بەو قسەیە رازی نەبوون و رۆیشتن. بۆیە زەید بە(رافیزە) ناوی دەبردن.[٢٢٧] جگە لە تەبەری چەندین مێژوونووسی دیکە ئەو بەسەرهاتەیان گێڕاوەتەوە. من بەهەموو وردەکارییەکەی بە راستی دەزانم. سەرەڕای ئەمەش لێکچوونێکی گەورە لەنێوان تێڕوانینی زەید و عەلی باپیرەی دەبینم، هەردووکیان رێچکەی دوو شێخەکە و رێچکەی بەنی ئومەییە لە یەکتر جیادەکەنەوە. هەرکەسێکیش بە بێلایەنی و بە دادپەروەریی سەیری ئەو بۆچوونە بکات ئەوا بەدروستی دەزانێت. ئەمە بابەتێکی دادی کۆمەڵایەتییە، سوودی بۆ عەوامی خەڵک هەیە و مەسەلەیەکی تایبەت نییە. لێرەوە سەرچاوەی هەموو توندڕەوییەکانی شیعە و سوننە دەردەکەوێت. ئەوانەی رقیان لە عومەر دەبێتەوە، دادپەروەرییەکەی فەرامۆش دەکەن و ئەوانەش معاویەیان خۆش دەوێت و ستەمەکەی لەبیر دەکەن. لەونێوانەش دا ناوبژیوانەکە ون دەبێت.

***

پیاوانی بەنی ئومەییە یەکەم کەس بوون یارییان بە ئیسلام کرد و لە رێگای خۆیان دوورخستەوە. ئەمە هەقیقەتێکە خەریکە هەموو توێژەرانی بێلایەن لەسەری رێکدەکەون. نازانم بۆچی موسڵمانان لەسەر ئەو هەقیقەتە کۆک نابن، تا بحەسێنەوە و ئاسوودەبن. ئیسلام پیاوانی بەنی ئومەییەی ملکەچ و زەلیل کرد. ناتوانن ئەمە لەبیر بکەن کەئەوان مرۆڤن. ئەستەمە مرۆڤ زامەکانی رابردووی لەبیر بکات، بەتایبەتی ئەگەر دەمارگیریی بۆ هۆز لە دەمارگیریی بۆ خودا زیاتر بێت. هەندێك بۆ بەرگری کردن لەبەنی ئومەییە دەڵێن:" ئیسلام ئەوەی پێشووی خۆی لەیاد دەکات". واتە ئیسلام هەموو ئەو گوناهانە لەبیر دەکات کە موسڵمان بەر لەئیسلام

---

[٢٢٧] الطبري، المصدر السابق، ج٨، ص٢٧٢

بوونی ئەنجامی داوە. ئەمە راستە ،بەڵام کێشەکە ئەوەیە خودی موسڵمانەکە گوناهەکانی رابردووی لەبیر ناکات، لە نەستی وەک گرێیەکی دەروونی دەمێنێتەوە.ئەمەش هەستی پێ بکات یان نا، هانی دەدات پیلانگێری لە ئیسلام بکات. ئەمەش زیاتر لە خەڵکانی دیکە بەسەر بەنی ئومەییە جێ بە جێ دەبێت. لەبەرئەوەی ئەوان لەسەرەتادا سەرسەختترین دوژمنی ئیسلام بوون و بەردەوام بۆ ماوەی بیست ساڵ دژایەتییان دەکرد و پیلانیان بۆ دەگێڕا, کەچی یەکێك لە سەیرترین شتەکانی زەمانە ئەوەیە دوای بیست ساڵ دەسەڵاتیان بەسەر ئیسلام زاڵ دەکەن.

بیست ساڵ لە دژی ئیسلام جەنگان ودوای بیست ساڵ حوکمڕانی ئیسلامییان کرد. ئەمەش گاڵتەجارییەکە نموونەی لە مێژووی گەلاندا دەگمەنە. لێرەشدا سەیر نییە کەیەکەم شۆڕشی گەورە لە مێژووی ئیسلامدا لەلایەن موهاجیر وئەنسارەوە ئەنجام بدرێت. بەنی ئومەییە عوسمانیان کوشت بۆ ئەوەی لە جێگادا نەمرێت و دوژمنە سەرسەختەکەیان کە عەلی کوڕی ئەبوتالیبە خەلافەت وەربگرێت. کاتێکیش عەلی خەلافەتی وەرگرت، ئەوا خاتوو عائیشە و تەڵحەی و زوبێریان لە عەلی هان دا. کاتێك عەلی بەسەر ئەوانە سەرکەوت، سەر لەنوێ کێشەیان بۆ دروست کرد. ئارام نەبوونەوە تا خەلافەتیان بەدەست هێنا. گۆڕەپانەکە بۆ ئەوان خاڵی بوو تا بەخواستی خۆیان یاری بکەن.

کاتێك خوتبە ونامەکانی ئیمام عەلی دەخوێنینەوە، دەبینین سەرجەم رەخنە و گلەییەکانی ئاراستەی بەنی ئومەییە دەکرێت. لە تێڕوانینی عەلی ئەوان هۆکاری مەینەتییەکانی ئیسلامن. کەچی موسڵمانان ئەو قسانەی ئیمام عەلی لەبیر دەکەن و مێژووی ئیسلام بە خواستی خۆیان شرۆڤە دەکەن. تەنانەت موسڵمانان لە بێئاگایی گەیشتونەتە حاڵەتێك پەردەپۆشی کارەکانی بەنی ئومەییە دەکەن. شیعە گلەیی لە عومەر دەکەن و سوننەش بەرپرسیارێتی دەخەنە ئەستۆی ئیبن سەبائی. پیاوانی

بەنی ئومەییەش دەیانەوێت ئەمە بەناو موسڵمانان بڵاوبکەنەوە. خۆیان قازانجیان کرد وزیانیش بۆ ئیسلام.

***

جەنگی جەمەل یەکەم جەنگە لە مێژووی ئیسلامدا, کە موسڵمانان لەگەڵ یەکتر جەنگاون. کاتێك موسڵمانان لەسەردەمی عومەر یەك بەرە بوون و لەگەڵ دوژمنێکی هاوبەش دەجەنگان، کەچی لەو جەنگەدا یەکتریان دەکوشت. ئەمە ئابڕووچونێکی کۆمەڵایەتی بوو، کە جێگای داخە. بەڵام کێ ئەمەی ووروژاند؟. مێژوونووسان دەڵێن: عائیشە و تەڵحە و زوبێر لەوکارە پەشیمان بوونەوە. ئەگەر ئەمە راست بێت ئەمە بەڵگەی ئەوەیە ئەوان بە خواستی خۆیان ئەو شەڕەیان نەکردووە. بەڵکو پاڵیان ناون و یەکێك بووە هانی داون. خاتوو عائیشە لە زەمەنێکی زووەوە رقێکی زۆری لەعەلی بوو. گومانمان لەوە نییە، بەڵام رقی کەسی شتێکە و تێوەگلان لەو ئابڕووچوونە کۆمەڵایەتییە شتێکی دیکەیە.

جێگای مشتومڕ نییە کە خاتوو عائیشە یەکێك بووە لەژنە چاکەکان. کەسی چاکیش بە سۆزی تایبەتی خۆی لە ئاژاوەیەکی گەورە تێوەناگلێ کە هیچ سوود و ئامانجێکی نەبێت. بۆیە دەبێت لەپشت عائیشەوە کەسێك هەبێت، چاڵی بۆ هەڵکەند بێ. پێغەمبەر محەمەد دەفەرموێ:" خودا ئەو وەسوەسەیەی دڵی ئومەتەکەم حسێب ناکات، ئەگەر کاری پێنەکات و قسەی لەسەر نەکات"[٢٢٨]. کەچی خاتوو عائیشە ئەوەی لەبەرامبەر عەلی لە دڵی دابوو کاری پێکرد و قسەی پێکرد. ئەی کێ بۆ ئەمە هانی دا؟ موحیدین خەتیب دەیەوێت پاساو بۆ کارەکانی عائیشە بهێنێتەوە و دەڵێ:" عائیشە لەگەڵ گەورە سەحابەکان کۆبۆوە، بۆئەوەی بیروڕا بگۆڕنەوە کە چی بکەن. کاتێك نێردراوەکان زانیان ئەوانە پاکن و لە ئارەزوو دوورن، بۆیە بڕیاریان دا لەگەڵ عائیشە بەرەو عێراق بچن. بۆئەوەی لەگەڵ میری موسڵمانان لەبارەی

[٢٢٨] حمدي عبيد، الاحاديث النبوية، ص١٣

سزادانی سەبەئییەکان ڕێك بکەون کە بەشداریان لە خوێنڕشتنی عوسمان کردووە، بەوپێیەی کە ئیسلام واجبی کردووە. لە خەیاڵی عائیشە و ئەو کەسانەدا ئەبوو کەدەڕۆن شەڕ لەگەڵ عەلی دەکەن، بەتایبەتی تەڵحە و زوبێر، کەپێغەمبەری مژدەی بەهەشتی پێداون. لە خەیاڵی عەلییش ئەبوو ئەوان دوژمنن و لەگەڵی دەجەنگن."[229].

ئەگەر ئەوەی مامۆستا خەتیب دەیڵێ ڕاست بێت، ئەی بۆچی خاتوو عائیشە چووە بەسرە، نەچووە مەدینە کە عەلی لەوێ بوو تا لەگەڵی ڕێك بکەوێت؟ بۆچی سوپاکەی دەستی بەسەر خەزێنەی (بیت المال)ی بەسرا داگرت، بەر لەوەی عەلی بگاتە ئەوێ؟ ئەی بۆچی ریشی کارگێری بەسرایان تاشی؟ ئایا ریشتاشین لەو سەردەمەدا یەکێك بووە لە هۆکارەکانی ڕێکەوتن؟ .

لە هێنانەوەی پاساو و تەئویلکردن پێویست بەو ئادادپەروەرییە ناکات. لەڕاستیدا ئەوانەی هانی عائیشە و تەڵحە و زوبێریان دا پیاوانی بەنی ئومەییە بوون. چەندین کەسمان لەوان لە سوپای عائیشە بینی لەوانە:مەڕوان کوڕی حەکەم و یەعلی کوڕی ئومەیە و عەبدوڵلا کوڕی عامر بوو. ئەوانە ئەو پارەیەی لە سەردەمی عوسمانەوە لە خەزێنە کەوتبووە دەستیان، ئەوا لەبەر دەستی سوپایان دانا و چەك و تفاقیان بە پارەکە کڕی. دکتۆر تەها حوسێن باس لەوە دەکات یەکەم کەس کە ئاماژەی بۆ عائیشە کردووە بەرەو بەسرا بچێت، عەبدوڵلای کوڕی عامر بووە. گوایە وتویەتی لەنێو خەڵکی بەسرا پیاوی چاك هەیە و خۆشەویستی و هۆگرییان هەیە، بۆیە دەتوانن گوێڕایەڵ بن و لە هەر شتێك پاڵپشتی پیاوەکانی بکەن"[230].

ئیبن ئەسیر ئەوە دەگێڕێتەوە کە مەڕوان کوڕی حەکەم بانگی نوێژی دا، دواتر هاتە لای تەڵحە و زوبێر وتی:" سەرکردایەتیەکە بەکێ سپێردراوە" عەبدوڵلای کوڕی زوبێر گوتی" بە باوکم"، محەمەد کوڕی تەڵحەش وتی" بە باوکم" عائیشە کەسێکی بۆ

[229] الالوسي، المصدر السابق، ص٣١٩-٣٢٠
[230] طه حسين، المصدر السابق، ج٢، ص٣١

گلەیی کردن نارده لای مەروان و وتی " ئایا دەتەوێ جیاوازی بخەیتە ناومان"[٢٣١].

دەگوترێت معاویە نامەی بۆ تەڵحە و زوبێر بەجیا ناردووە و هانیان دەدا لەگەڵ خاتوو عائیشە دەربچن و وا دەکات چاویان ببڕنە خەلافەت و دەڵێ:" بەر لەوە کارەکە بۆ من بێت، بۆ تۆ و براده‌رەکەتە. کامە لەپێشترە بۆ ئەوە، دواتره بۆ ئەویترە" من ئەوە بەدوور دەزانم تەڵحە و زوبێر بەو قسەیە باوەڕ بکەن. لەگەڵ ئەوەشدا بەرەو بەسرا ڕۆیشتن و ئەو ڕووداوە شوومە ڕوویدا. خەتیب دەڵێ:" هۆکاری جەنگی جەمەل کوڕی سەبا و برادەرانی بوو، کە لەریزەکانی سوپای عەلی بوون. کاتێک هەستیان بە نزیکبوونەوەی سوڵحی نێوان دوو کۆمەڵکە کرد، ئەوا ئاژاوەیان نایەوە وایکرد لەگەڵ یەکتر بجەنگن، کەچی ئارەزووی جەنگیان نەبوو"[٢٣٢].

ئەگەر ئەمە ڕاست بێت چی وایکرد، خاتوو عائیشە بێتە گۆرەپانی جەنگ کاتێک جەنگەکە لە کۆتایی نزیک دەبۆوە. ئەو سواری وشترە بەناوبانگەی هەودج بوو کە بەقەڵغان بوو، بۆیەش جەنگەکە سەرلەنوێ هەڵگیرسایەوە. ئایا ئەو کاتە کوڕی سەبائی لەگەڵ دابوو، یان کەسانێکی لەگەڵ بوو، ڕۆڵی کوڕی سەبایان دەبینی و هانی عائیشەیان دەدا[٢٣٣]. شێخ محەمەد عەبدە دەڵێ:" حوشترەکەی عائیشە سەرقافڵەبوو هەر بۆیەش لەدوولا چەندین کەس کوژرا، لەدەوروبەری حوشترەکەش حەفتا قورەیش هەبوو، تەنها یەک کەس نەجاتی بوو"[٢٣٤]. سەیر ئەوەیە مێژوونوسان ئەو ژمارە زۆرەی قورەیش فەرامۆش دەکەن، بە خەیاڵ کەسایەتی کوڕی سەبائی دادەهێنن، بۆ ئەوەی بەرپرسیارێتی جەنگەکەی بخەنە ئەستۆ. ئایا ئەوکەسانە لە قورەیش لەپێناو خوا دەیانویست دەوری حوشترەکەیان دابوو، بەرگریان لێدەکرد؟

[٢٣١] ابن الاثير، الكامل في التاريخ، ج٥، ص١٠٥
[٢٣٢] الالوسي، المصدر السابق، ج٢،ص٥٠
[٢٣٣] طه حسين، المصدر السابق، ج٢،ص٥٠
[٢٣٤] محمد عبده، المصدر السابق،ج١، ص٤٠ الحاشية

وەك دەردەكەوێت قورەیش دوای بەیعەتی عەلی بوون بەدوو بەشەوە. بەشێكیان چوونە لای معاویە، بەشەكەی دیكەش چوونە ریزی سوپای عائیشە. عەممار كوڕی یاسر دەڵێ:" قورەیش لەگەڵ عەلی جەنگان، وەك چۆن پێشتر لەگەڵ محەمەد دەجەنگان." تكا لە خوێنەر دەكەم دیقەتی ئەو قسەیەی عەممار بدات و بیری لێبكاتەوە. ئەمە جێگای داخ نییە، تەنها بۆ ئەو كەسانە نەبێت كە لەگەڵ خواستی قورەیش تێكەوتن و دواتریش پەشیمان بوونەوە. چاكترینیان لەوانە زوبێر بەر لە بەسەرچوونی كاتەكە لەجەنگەكە چووە دەرەوە. بەمەش نموونەیەكی نایابی دا بۆ زیندوویی ویژدان و نیازپاكی، خودا لێی خۆشبێت. خەریكە باوەڕ بەوە دەهێنم ئەوانەی ئەفسانەی كوڕی سەبائیان داهێناوە تەنها بۆئەوەی پەردەپۆشی كارەكانی قورەیش و پیاوانی بەنی ئومەییە بكەن. ئەگەر مێژووی ئیسلاممان لەو ئەفسانەیە داماڵی، ئەوا شتێك نامێنێتەوە. بۆیە بەنی ئومەییە بەدڵی خۆیان هاتووچۆ دەكەن، ئەمەش ئەستەمە لە لای لایەنگرانی پیاوانی بەنی ئومەییە هەزم بكرێت.

مامۆستا مەحمود مەلاح، لە یەكێك لە نامەكانی دەیەوێ بەرگری لە پیاوانی بەنی ئومەییە بكات دەڵێ:" هەندێك بڕوایان وایە كوڕی سەبائی بوونی نەبووە، بەڵكو شوێنەواری كارەكەی هەبووە!" ئەمە راستە، چونكە دەبێت كەسانێك هەبن پیلان بۆ ئیسلام بگێڕن و بیانەوێ بیڕوخێنن. بەڵام ئەوانە كێن؟ ئایا ئەوان سەبائییەكانن یان پیاوانی بەنی ئومەییە؟ ئایان دەكرێت توێژەرێكی بێلایەن ئەفسانەیەكی وەهمی دابنێت بۆ ئەوەی كاولكاریی ئیسلامی بداتە پاڵ؟ مەلاح لەبەر ئەوە داكۆكی لە بەنی ئومەییە دەكات، گوایە ئەوان چەندین وڵاتیان بەناوی ئیسلام فەتح كردووە. با گریمانەی ئەوە بكەین ئەوان سەرداری دەوڵەتی بتپەرستن، ئایا ناكرێت ئەوان بەناوی بتەكانەوە فەتح بكەن. سوڵتانێكی زۆردار دەیەوێت دەسەڵاتی بەهەر ناوێكەوە بێت فراوان بكات. لەوكاتەدا بە دیدی ئەو جیاوازی لەنێوان خودا و هوبەل نییە. كەچی گرنگ بەلای ئێمەوە ئەوەیە بەر لەوەی سەیری فەتحی سوڵتان بكەین، دەبێت سەیری دادپەروەرییەكەی بكەین. مێژووی كۆن و نوێ پڕ بووە لە فەتحی

سوڵتانەکان، بەڵام دادپەروەر لەنێو ئەواندا دەگمەنە. ئەمەش کرۆکی بابەتەکەیە و باوەڕمان پێیەتی و بانگەشەی بۆ دەکەین.مامۆستا مافی خۆیەتی بە پیاوانی بەنی ئومەییە سەرسام بێت و ڕێز لە هۆکارە نایابەکانی ئەوان بگرێت کە دەسەڵاتیان پێوەرگرتووە. بەڵام ناشێ بەناوی ئیسلامەوە ڕێز لەوان بگرین، پرەنسیپە ئاینییەکان شتێکن و پیلانە میکیاڤیلیییەکانیش شتێکی دیکەن. ئەوەی بەناوی ئاینەوە ڕێز لە فێڵبازیی بگرێت، ئەوا بێ ئەوەی ئاگادار بێت ئاین دەشێوێنێ. چاکەش لە ئاینێك نییە دامەزرێنەرەکەی میکیاڤیللی بێت.

***

لایەنگرانی بەنی ئومەییە دەڵێن:" یەکەم کەس بنەمای زیدەڕۆیی لەبارەی علی بڵاوکردەوە و نەفرەتی لەدوو شێخەکە کرد، کوڕی سەبائی و هاوڕێیانی بوو". سەرەڕای ئەمەش دەڵێن:" عەلی هاوڕێیانی کوڕی سەبائی وەك سزاییەك بە ئاگر سووتاند. بەڵام خودی کوڕی سەبائی سزا نەدا، ئەمەش لە ترسی خەڵکی شام بوو، بۆیە بۆ مەدائین دووری خستەوە. کوڕی سەبائی لە مەدائین خەریکی بڵاوکردنەوەی ڕێنماییە بەرزەکانی خۆی بوو. کاتێك هەواڵی مردنی عەلی پێگەیشتووە، هەواڵەکەی بەدرۆخستۆتەوە و دەستیکردووە بە بڵاوکرنەوەی پرەنسیپی(رجعە) لەنێو لایەنگرانی خۆی"[225]. ئەگەر ئەوەی دەیڵێن ڕاست بێت، بۆچی معاویە دوای مردنی عەلی ئەوی دەستگیری نەکرد؟ بۆچی ڕێگەی دا بەئازادی ژەهر بەناو خەڵك بڵاوکاتەوە، وەك ئەوەی لەڕۆژگاری عوسمان ئازاد بوو؟ ئایا معاویە لەو ڕازی بوو؟ یان چی؟ بۆچی کوڕی سەبائی لە جێگاکەی دەمرێت و کەسێك لەدوای ئەو هەموو کارە خراپە کە گوایە کردوویەتی سزای نادات و لۆمەی ناکات؟

معاویە حەجەر کوڕی عودەی کوشت، لەبەر ئەوەی ڕازی نەبوو نەفرەت لە عەلی بکات، کەچی کوڕی سەبائی ناکوژێت کە نەفرەت لە ئەبوبەکر وعومەر دەکات

[225] سعد محمد حسن، المهدية في الاسلام، ص٩٣-٩٤

وعەلیش داڵدەی دەدات. ئایا ئەمە نهێنیەکی سەیر نییە؟ ئەو مێژووی ئیسلامە چەندین نهێنی بەخۆیەوە گرتووە، کەچی ئەوان مێژوو لەسەر شێوەی هەزار و یەک شەوە دەنووسنەوە و داواش لە ئێمە دەکەن باوەڕیان پێکەین و لەگەڵیان کۆك بین. بەبڕوای ئەوان کوڕی سەبائی قینی لە ئیسلام هەبوو دەیویست بیڕوخێنێ. کەچی معاویە بۆ ئەوە خەڵکی لەعەلی هانداوە، لەپێناو خۆشەویستی ئیسلام وبەرژوەندی گشتی! ئەو خوێنەی لە بەسرا وصەفەین ڕێژرا تەنها لەئەنجامی ئیجتهادی معاویە بوو لەپێناوی خودا دا، کەسێکیش ئیجتهاد بکات ئەوا پاداشتی دەبێت وەك لە فەرموودەی پێغەمبەر هاتووە.

***

ئالوسی دەڵێ:" سەرەتا سوننەکان لە شیعە دڵسۆزەکان بوون، بەڵام ئەو نازناوەیان جێهێشت کاتێك سەبەئیيەکانیان لەو ریزەدا بۆ دەرکەوت. ئەمەش لەپێناو ئەوە بوو تێکەڵیی روونەدات و لەگەڵ ئەو چەپەڵانە بەشداریی ناوێك نەکەن"[٢٢٦]. ئەگەر ئەمە راست بێت، ئایا ناکرێت ئەو سەبائیيانە سیخوڕین و لەلایەن معاویە رەوانە کرا بن بۆ ئەوەی جەماعەتی عەلی پەرتەوازە بکەن؟ شیعە و سوننە لە رۆژگاری عەلی لە یەکریز بوون وەك ئالوسی باس دەکات. ئایا چی وایکرد جیابینەوە؟ ئایا بەرژوەندی معاویە پێویستی بەو جیابوونەوەیە نەبوو؟ چ شتێك رێگری لە معاویە دەکات سیخوڕەکانی خۆی بخاتە ریزی عەلی بۆ ئەوەی لەلایەك لایەنگری ئەو بکەن و لەلایەکی دیکەش نەفرەت لە دوو شێخەکە بکەن؟ بەمەش دەتوانن مشتومڕ و بەربەرەکانی ناپاك بوروژێنن، کە ببێتە هۆی پەرتەوازەبوون و بڵاوکردنەوەی رق و قینە.

دەگوترێت مهلب کوڕی ئەبوصفرە ئەو کارە نابەجێیانەی لەگەڵ خەواریج کردووە. مهلب پیاوێکی نەسرانی خستە ریزی خەواریجەوە و دوای ئەوەی پیلانێکی لەگەڵ

[٢٢٦] الالوسي، المصدر السابق،ص٧

دانابوو، بە پاداشتێکی گەورە فریوەی دابوو. نەسرانییەکە چووە لای شێخی خەواریجە کە ئەتری کوڕی فجائە بوو، پیاوە مەسیحییەکە کڕنۆشی بۆ شێخ برد و وتی:" تەنها کڕنۆشم بۆ تۆ بردووە" یەکێك لە خەواریجەکان هەڵسایەوە بەشێخی گوت:" ئەوە لەجیاتی خودا تۆ دەپەرستێ". شێخ وەڵامی دەداتەوە ودەڵێ" نەسرانییەکان پێشتر عیسای کوڕی مەریەمیان پەرستووە، عیساش لەمەدا هیچ زیانی بەرنەکەوت" پیاوەکە بۆلای نەسرانییەکە ڕۆیشت و کوشتی. شێخ نکۆڵی لەو کارەکرد، بەمەش خەواریجەکان نکۆڵیان لە شێخ کرد. بەمەش مهلب گەڕایەوە، بۆیە پیاوێکی دیکەی نارد. تا بابەتێکی کەلامی زۆر وردیان لەنێودا بوروژێنێت، بەمەش ناکۆکی کەوتە نێوانیان. هێندەی پێنەچوو خەواریجەکان بوونە چەند کۆمەڵەیەك لەیەکتریان دەدا و یەکتریان تەکفیر دەکرد[٢٣٧]. ئەگەر مهلب ئەمەی لەگەڵ خەواریج کردبێت، ئایا بەدوور دەزانرێت معاویە ئەمەی لەگەڵ شیعە کردبێت؟ ئەوە ناشاردرێتەوە کە شیعە و خەواریج دوژمنی سەرسەختی بەنی ئومەییە بوون. ئایا معاویە سڵی لەوە دەکردەوە ئەوەی مهلب لە ڕیزی خەواریج ئەنجامی داوە، ئەو لە ڕیزی شیعە ئەنجامی بدات؟

مێژوونووسەکان باس لەوە دەکەن کە سیخوڕەکانی بەنی ئومەییە چیان لە ڕیزەکانی خەواریج کردووە، بەڵام باسی ئەوە ناکەن سیخوڕەکان چییان لە ڕیزەکانی شیعە کردووە؟ لەگەڵ ئەوەشدا ددان بەوە دەنێن کە سیخوڕەکانی معاوییە هاتبوونە ڕیزەکانی شیعەوە. بەڵام چییان دەکرد؟ ئایا قورئانیان دەخوێند و ئیستغفاریان دەکرد؟ ئایا معاویە بۆ ئەو مەبەستە ئەوانی ڕەوانە کردبوو؟ لێرەدا دەمەوێ قسەکانم چەند جارێك ئاراستەی مێژوونووسان بکەم و بپرسم: ئایا ڕکابەریی لەنێوان عەلی و عومەر هەبووە کاتێك عومەر ل ەژیان مابوو، یان دواتر دروستکراوە؟ ئایا کێ دروستی کرد و سوودی کێی تێدابوو؟ ئەگەر دروستکەرەکەی کوڕی سەبائی بێت

---

[٢٣٧] ابن ابی حدید، المصدر السابق، ج١، ص٤٠٠-٤٠١

وەك ئەوان دەڵێن، واچاكترە ئەو مێژووە بە دیواردا بدەین و لە شوێنی ئەو كتێبی هەزار و یەك شەوە بخوێنینەوە. چونكە ئەو كتێبە هەموو ڕووداوێكی سەیر بۆ جنۆكە دەگێڕێتەوە. جنۆكە بە ئیزنی خودا دەتوانن كارێك بكەن. بۆیەش لەنێو دەستمان ئەو مێژووە وەك هەویرە بەخواستی خۆمان لەقاڵبی دەدەین.

***

لە وڵاتانی پێشكەوتوو لێكۆڵەرەوەكان لە بەدواداچوونی تاوان ڕێگایەكی نوێیان بۆ ناسینەوەی تاوانبار دۆزیوەتەوە. ئەوان شێوازی ئەنجامدانی تاوانەكە دیراسە دەكەن و دواتر تێبینی دەكەن كە ئەو شێوازە لە تاوانی دیكە دووبارە دەكاتەوە. بۆیە واباشترە مێژوونووسان بەو شێوازە توێژینەوەی پیلانگێڕەكانی بەنی ئومەییە بكەن، كە لەسەرەتای ئیسلامدا ئەنجامیان داوە. بۆیە دەبینن ئەوەی بەنی ئومەییە لە شوێنێك ئەنجامی دەدا، ئەوا لە شوێنی دیكە دووبارەی دەكاتەوە.

دەگێڕنەوە معاویە هەمان شێوازی لەگەڵ سەركردەكانی ڕۆم بەكاردەهێنا، كە پێشتر لەگەڵ موسڵمانەكان بەكاری دەهێنا. ئەگەر ویستی لەناوبردنی سەركردەیەكی ڕۆمی هەبووایە، ئەوا نامەیەكی پڕ لە خۆشەویستی و ستایشی لەگەڵ پەیامبەریان دەنارد و چەندین خەڵاتی بۆ دەنارد. فەرمانیشی بەو سیخوڕە دەكرد خۆی تووشی سیخوڕەكانی ڕۆم بكات، كاتێك سیخوڕەكان ئەو پەیامبەرەیان دەستگیر دەكردو نامەكەیان دەخوێندەوە، وایان دەزانی ئەوسەركردە سەربازییەی نامەی بۆ هاتووە لەگەڵ معاویە خەریكی پیلانگێڕییە ، جا سەركردەكەیان كەنارگیر دەكرد یان بەتوندترین شێوە سزایان دەدا[٢٣٨]. نابێت ئەوەش لەبیر بكەین، هەمان هۆكار لەلایەن بەنی ئومەییە لەگەڵ شۆڕشگێرانی سەردەمی عوسمانیش بەكارهێنرا. ئەوان نامەیەكیان بۆ كارگێڕی میسر نارد و مۆری عوسمانی لێدرابوو، فەرمانی پێدەكرێت كە هەندێك لەشۆڕشگێران بكوژێت و هەندێكی دیكەش جەڵدە بكات. نێردراوەكەش

[٢٣٨] عباس العقاد، معاوية بن ابي سفيان، ص٧٠-٧١

بە لای شۆڕشگێران تێدەپەڕێت وئەوانیش نامەکە دەدۆزنەوە و ئەو نووسراوە یەکێك بوو لە گرنگترین هۆکارەکانی کوشتنی عوسمان. لایەنگرانی بەنی ئومەییە دەڵێن: " ئەوانەی نامەکەیان نووسی بوو ، لایەنگرانی کوڕی سەبائی بوون"[٣٣٩]. نازانم سەبائییەکان چۆن گەیشتە مۆرەکەی عوسمان و نووسراوەکەیان پێ مۆرکرد. مۆرەکە لە لای مەروان بوو، چونکە ئەو مۆری خەلیفەی هەڵدەگرت. شۆڕشگێرانیش بەڕاشکاوی ئەویان بە نووسینی نامەکە تۆمەتبار کرد. کەسێکیش بەرژەوەندی لە کوشتنی عوسمان نییە، تەنها کەسە نزیکەکانی نەبێت کە بەنی ئومەییە بوون. ئەگەر کوشتنی عوسمانیش نەبووایە ئەوان نەیاندەتوانی ئەو دەسەڵاتە فراوانە وەربگرن! بۆیە سەیر نییە شۆڕشگێران بە کوشتنی ئەو شێخە پیاوچاکە تۆمەتبار بکەن، بۆ ئەوەی خوێنەکەی بکەنە هۆکارێك بۆ گەیشتن بە ئامانجیان.

شۆڕشگێران لە کوشتنی عوسمان تێوەگلان، خاتوو عائیشەش لە جەنگی جەمەل تێوەگلا. سەرجەم موسڵمانانیش دواتر بە رکابەرە وەهمییەکەی عەلی و عومەر تێوەگلان. کەچی لایەنگرانی بەنی ئومەییە دێن، بەرپرسیارێتی هەموو ئەمانە دەخەنە ئەستۆی کەسێکی وەهمی بۆ ئەوەی کاری خۆشەویستانیان پەردەپۆش بکەن. بەڵام ئێستا ئایا کاتی لادانی ئەو پەردەیە هاتووە؟

***

یەکێك لە کتێبەکانی ئیبن حەزم لەبارەی بەراوردکردنی سەحابەکان خوێندەوە. لەوە سەرم سوڕما کە چۆن بنەما مەزنەکانی ئیسلام لە کتێبەکە بۆتە ئەو هیچ وپوچیە دەبەنگییە. ئیبن حەزم دەڵێ چاکترین کەس لەدوای پێغەمبەری خودا عائیشەیە. ئەوەی ئیبن حەزم لەو لێکدانەوەیەدا پشتی پێدەبەستێت فەرموودەیەکی پێغەمبەرە کە دەڵێ:" چاکتربوونی عائیشە بەسەر ژنانەوە، وەك چاکتربوونی خواردنی سەریدە(جۆرێك لەخواردنی هاوشێوەی تەشریبە) بەسەر خواردنەکانی

[٣٣٩] ابن العربي، العواصم من القواسم،ص١٢٨

دیکەوە"[٢٤٠]. دوای عائیشەش ژنەکانی دیکەی پێغەمبەر دێن و لەدوای ئەوانیش ئەبوبەکر و عەلی و عوسمان، ئینجا عەلی دێت. ئیبن حەزم هەر چاکەیەك لەبارەی عەلییەوە گێڕدراوەتەوە فەرامۆش دەکات، بۆ ئەوەی عەلی لەو ریزبەندە دابنێت.

شیعەش بەتوڕەیی لەمە هەڵچوون، دەستیانکرد بەرەتکردنەوەی قسەکانی ئیبن حەزم و چەندین بەڵگەی نەقلی وعەقلی دەهێننەوە، بۆ ئەوەی بیسەلمێنن عەلی لەدوای پێغەمبەر چاکترین کەسە. کتێبش لەملاو لەولا لەو بارەیەوە کەڵەکە دەبوون. ئەوەی ئەو کتێبانە بخوێنێتەوە ناتوانێت خەم نەخوات لەوەی ئیسلام تەنها بۆتە بەراوردکردنی ئەوەی یەکەمی موسڵمان. ئیبن عەرەفە دەڵێ:" وێنەی ئەو فەرموودە دانراوانەی(حەدیسی مەوزوع) لەبارەی بەراوردکردنی سەحابەوە هەیە، ئەوا لەسەردەمی ئەمەوییەکان بووە، ئەمەش بۆ نزیکبوونەوە بووە لە هەندێك سەحابە لەدژی بەنی هاشم بە کارهاتووە"[٢٤١]. ئیبن ئەبی حەدید دەڵێ معاویە نامەیەکی بۆ دەستوپێوەندی خۆی نووسیوە و دەڵێ:" فەرموودە لەبارەی عوسمانەوە زۆرە و لە هەموو شار و شوێنێك بڵاوبۆتەوە. ئەگەر ئەو نووسینەی منتان پێگەیشت ئەوا بانگەواز بۆ خەڵك بکەن، فەرموودە لەبارەی بەراوردکرنی سەحابە و خەلیفەکانی سەرەتا ریوایەت بکەن. هەر زانیارێك موسڵمانان لە ئەبو توراب ریوایەت دەکەن، فەرامۆشی مەکەن تا پێچەوانەکەی لەبارەی سەحابەوە بۆ دروست دەکەن. ئەمەیان لەلای من خۆشەویستە و بەدڵی من دەبێت، بۆ ئەوەی بەڵگەی ئەبو توراب و شیعەبوونی ئەو پوچەڵ بکەمەوە و چاکەکانی عوسمانی پێ زیادبکەن"[٢٤٢].

ئێمە نامانەوێ لە نووسینی ئەو نامەیە گلەیی لە معاویە بکەین، چونکە ئەو دەیەوێت بەهەر شێوەیەك بێت پاڵپشتی دەسەلاتەکەی خۆی بکات. بەلام دەمانەوێ گلەیی لەو کەسە گێلانە بکەین کە کەوتنە داوی معاویە و بە چاکەکانی سەحابە و

[٢٤٠] ابن حزم، فی المفاضلة بین الصحابة، ص١٩٥
[٢٤١] احمد امین، فجر الاسلام،ص٢١٣
[٢٤٢] ابن ابي حديد، شرح النهج، ج٣،ص١٦

بەراوردکردنیان خەریک بوون وەك ئەوەی خودا لە رۆژی قیامەت لێیان بپرسێت: فلان باشترە یان فلان؟ ئەگەر خەڵك بە بەراوردکردنی پیاوانی زیندوو لەرووی چاکەوە خەریك بوون، ئەمە بەڵگەیەکە بۆ زیندوویەتی کۆمەڵگاکە. ئەمەش ئێستا لەوڵاتانی پێشکەوتوو لەکاتی هەڵبژاردنەکان لەبارەی بەراوردکردنی پیاوانی سیاسەت روودەدات و خەڵك دەزانێ ئەوان چیان هەیە و چ ئەرکێکیان لەسەرە. بەڵام ئەگەر خەڵك بە بەراوردکردنی کەسانی مردوو خەریك بوون، ئەمە بەڵگەیەکە کە کۆمەڵگەکە نەخۆشە و لە مردن نزیکە. کەسێك بایەخ بە مردوو نادات، تەنها ئەگەر کەسە بیەوێت بمرێت و بچێتە لای مردووان خوا لێیان خۆش بێت.

پیاوان دەمرن، بەڵام پرەنسیپەکانیان نامرێت. ئەبوبەکر راست بوو کە گوتی:" ئەوەی محەمەدی دەپەرست، ئەوا محەمەد مرد. ئەوەی خوا دەپەرستێ، ئەوا خوا زیندووە و نامرێت" دەتوانین بڵێین بەراوردکردنی نێوان سەحابەکان لە دەروونی موسڵمانان بۆتە گرێیەکی دەروونی، بەرەو مشتومڕێکی نەزۆکیان دەبات کە هیچ سوودێکی نییە. دەگوترێت یەکێك لەوانەی فەرموودەی گێڕاوەتەوە، ناوی عز بن کادش بووە. رۆژێك گوێبیستی ئەوە دەبێت پیاوێك فەرموودەیەك لەبارەی چاکەی عەلی دادەنێت. بەپەلە ئەویش فەرموودەیەك لەبارەی ئەبوبەکر دادەنێت و دەڵێ:" بە خوا، ئەی کارێکی چاکەم نەکردووە" لەوانەیە گوێگرانی بڵێن: " چاکت کرد، بەرەکەتی خوات لێ بێت". ئەگەریش دەروونشیکاری بۆ ئەو خەڵکانە بکەین دەبینین گرێی دەروونیان هەیە. هەر یەکێك لەوان وادەزانێت ئاینی تەنها لە خۆشەویستی فلان وفیساری پیاوانی یەکەم قەتیس بووە. بۆیە دەبینی بەوە سەرقاڵە چاکەی سەحابەکەی خۆی بژمێرێت. بایەخیش بەوە نادات ئەگەر درۆی لەپێناودا بکات. درۆ ئەگەر لەپێناو خوابێت حەڵاڵە!.

لە یەکێك لە فەرموودەکان هاتووە، پێغەمبەر وتویەتی:" من شاری زانستم و عەلیش دەروازەکەیەتی" هەندێك رقیان لەو فەرموودەیە بوو، چونکە وایان دەزانی ستایشکردنی عەلی واتای زەمکردنی ئەبوبەکر دەگەیەنێت، بۆیە فەرموودەیەکیان

لەبەرامبەر ئەوە دانا و وتیان:" من شاری زانستم و ئەبوبەکر میحرابەکەیەتی"[243].
ئەستەم بوو هەندێکیان ئەو فەرموودەیە قبوڵ بکەن و تەنها ئەو چاکەیەش بۆ ئەبوبەکر بێت، بۆیە فەرموودەیەکی سێیەمیان هێنا دەڵێ:" من شاری زانستم ئەبوبەکر بناغەکەیەتی، عومەر دیوارەکەیەتی، عوسمان ساپیتەکەی، عەلیش دەرگاکەیەتی" هەندێکی دیکە فەرموودەی چوارەمیان هێنا کەدەڵێ" من شاری زانستم وعەلی دەروازەکەیەتی و معاویەش ئەڵقەکەیەتی"[244].
دواتر ئیبن جوزی هات، تەواوی فەرموودەکەی بە بناغە و دیوار و ساپیتە و دەرگاو ئەڵقەکەی هەڵوەشاندەوە. وەك ئەوەی لەوە ترسا بێت فەرموودەکە درێژە بکێشێ هەموو سەحابەکان بگرێتەوە و ئەوکاتە مەروان ببێتە زێرابی شارەکە و ئەبوسوفیان ببێتە بەلوعەو شتی دیکەی هاوشێوە.
متز بۆمان دەگێڕێتەوە کەسانێکی تەڵەکەچی لە سەدەی چوارەمی کۆچی لەبازاڕەکانی بەغدا ئامادە دەبوون. یەکێکیان لە لایەك دەوەستا باسی لە چاکەکانی عەلی دەکرد، یەکێکی دیکەش لە بەرامبەری دەوەستا باسی لە چاکەکانی ئەبوبەکر دەکرد. خەڵکیش دەوەستان هوتافیان دەکێشا ودرهەمیان بۆ فڕێ دەدان. هەر تایفەیەك پارەی بەو کەسە دەدا کە ستایشی سەحابەکەی خۆی دەکات. لەئەنجامیشدا ئەو تەڵەکەچیانە ئەو پارەیان لە نێوان خۆیان دابەش دەکرد، کە لەشیعە و سوننەیان وەرگرتبوون"[245]. من کاتێك تەڵەکەچییەکانی سەردەمی خۆمان دەبینم بازرگانی بە تایفەگەری دەکەن، ئەو چیرۆکەم بیردەکەوێتەوە. خەریکە لەیەك کاتدا بۆ ئیسلام بگریم و پێی پێبکەنم. ئەوانەی کتێب لە بارەی چاکەی ئەم پیاو و ئەوپیاو دەنووسن، لەڕاستیدا جیاوازیان لەگەڵ ئەو ستایشکەرانە نییە کە لە بازاڕ راوی درهەمی خەڵك دەکەن.

---

[243] ابن حجر، الصواعق والمحرقة، ص٢٠
[244] العلجوني، كشف الخفاء،ج١،ص٢٠٤
[245] متز، الحضارة الاسلامية، ج٢، ص١٠٧

جارێکیـان سـەردانی کارگـەکانی فـۆردم کـرد لەشـاری دیترۆیـت دواتـر سـەردانی گـەڕەکێکی عەرەبنشـینم کـرد، کـە لـەوێ نزیـک بـوو. سـەرم سـوڕمان کـە بینـیم ململانێیەکی توند لەنێوان موسڵمانان لەبارەی عەلی وعومەر هەیە. خەڵکەکە لەیەکتر دەمار و نێوچەوانیان گرژ کردبوو.

لەگەڵ یەکێك لە ئەمریکییەکان باسم لەو ململانێیە ئەژۆکە کرد. ئەمریکیەکە لەبارەی عەلی و عومەر وتی:" ئایا ئەوان لەلای ئێوە لەسەر سەرۆکایەتی حکومـەت رکابـەریی دەکەن وەك چۆن ترۆمان و دیوی لەلای ئێمە رکابەریی دەکەن" منیش گوتم:" عـەلی و عومەر بەر لە هەزار و سێسەد ساڵ لە حیجاز دەژیان، ئەو ململانێیەی ئێستا لەسەر ئەوەیە کە کامیان زیاتر شایەنی خەلافەت بووە؟" ئەمریکەیەکـە لـە پێکـەنین کەوتـە سەرپشت. منیش لەگەڵی پێکەنیم، پێکەنینێك بەمانای گریان، لە دڵخان پێکەنیم.

سەیر ئەوەیە ئەو بەسـەرهاتەم بۆ یـەکێك لـەپیاوانی ئـاییـنی گێڕایـەوە و ئـەویش بەسەرزەنشـتـەوە وتـی:" بۆچـی لـە لای بێگانـە ئابڕومـان دەبـەی؟!" ئـەو کـاری ئابڕووبەرانـە ئـەنجام دەدات کێشـەی نییـە، کەچـی ئـازار دەکێشـێ ئەگـەر بیانییـەك بیزانێ. سەیرتریش لەمە ئەو پیاوە سەرنجی لەسەر ئەو بەسـەرهاتەی مـن ئـەوەبوو" بیانییەکان کاری خراپیان لەئێمە زیاترە". ئەمەیە کـە دەڵـێن عـوزری لـە قەباحـەت گەورەترە. زۆر کەسم لە پیاوانی ئاییني بینیوە خورافە و شتی هیچ لەبارەی باوەڕی بیانییەکان دروست دەکـەن، بۆئـەوەی پاسـاو بـۆ شـتە هـیچ و پووچـەکانی خۆیـان بهێننەوە دواتر بانگەشەی ئەوە دەکەن کەئەوان خاوەنی هەقی رەهان. کەچی ئێمە لە سەردەمێك دەژین خەڵك چاوی بۆتەوە، عەقڵی ئەوان لە رۆژهەڵات و رۆژئاوا دێت ودەچێت. ئێستا ئاسان نییە قەومێك ئەنگییەکانی خۆیان داپۆشن و بە کەماڵ خۆیان دەربخـەن. ئـەمرۆ هەقیقەتـەکان بەبەرچـاوی خەڵکـەوە دەرکـەوتن. ئـەوەی ئـەمرۆ خراپەی خەڵك پەردەپۆش بکات ئەوا سبەی کەسانی دیکە ئـەو پەردەیـە لادەبـەن. بۆیە چاکترە ئیعتراف بە هەڵەکەی خۆی بکات و هەوڵی چاککردنی بـدات بـەر لـەوەی کەسانی دیکە ئاشکرای بکات.

***

تکام لەخوێنەر ئەوەیە بەر لەوە مێژوو بخوێنێت، زۆر بەخۆی پێبکەنێ. خودای گەورە گاڵتەجارییەکی وەهای دروست نەکردووە بەقەد عەقڵی مرۆڤ شایەنی پێکەنین بێت. ئەو توێژەرەی بە عەقڵی خۆی پێنەکەنێ و گاڵتە بە تەریقە باوەکانی نەکات، ناتوانێت بەدروستیی ببێتە توێژەر. ئەوەی بەخۆشی پێنەکەنێ ئەوا کەسانی دیکە پێی پێدەکەنن!.

مێژوو و
بەریەککەوتنی کۆمەڵایەتی

مێژوونووسە کۆنەکان لەوە راهاتوون لە یەک ڕوو سەیری مێژوو بکەن و ڕووەکەی دیکەشی فەرامۆش بکەن، ئەوان سەیری لایەنی پاشاکان دەکەن و لایەنی گەلانیش فەرامۆش دەکەن.

ئەوکەسەی تەنها ئەو لایەنە پاشایەتیەی مێژوو بخوێنێتەوە هیچ تێناگات، تەنها سەرسامبوون نەبێت بەو فەتحکردنە فراوانە و ئاوەدانییە زۆروزەوەندە. واتە ئەو مێژووە بایەخ بەوە نادات کە گەلانی ژێردەست چ کۆیلەبوون و بێبەشبوونێکیان چەشتووە، بەڵکو ئەوان وەک سەرومالآتیان هەژمار دەکات کە هەستیان نییە. ئەگەریش کەسێك لەنێو ئەواندا قوت بێتەوە، ئەوا مێژوونووسان وتویانە ئەوە دەیەوێت خراپە لە زەوی بلاوبکاتەوە و یەکگرتوویی میللەت تێك بدات.

بۆیە مێژوونووسان تێڕوانینی دەسەڵاتدار وەردەگرن و تێڕوانینی رەعیەت لەبیر دەکەن، لەبەر ئەمەش دەتوانین مێژووی کۆن بەوە وەسف بکەین کە شەلەیە و تەنها

لەسەر یەك قاچ دەڕوات. ئەمە بۆ ئێمە جێگای داخە كە دەبینین بەشێك لە مێژوونووسان لەوسەردەمەمان لەسەر شێوازی كۆن دەنووسن وەك ئەوەی وەك پێشینانیان لەسەر پاشماوەی دەسەڵاتداران بژین و چاوەڕێی پاداشت بكەن.
مێـژووی مرۆڤایـەتی بریتییـە لـە گۆڕانكـاری و بزاڤێكـی بـەردەوام، جووڵانـەوە دەرناكەوێت تەنها ئەو كاتە نەبێت كە دووهۆكاری پێچەوانەی دژ بەیەكتر هەبن. تاكە هۆكـار واتـای چەسپاویی و نـەبوونی جووڵەیە، لەپەندێكیش هاتووە(چەپڵە بەیەك دەست لێنادرێت).

***

بۆ ئەفسـەرێكی سـەربازی گونجاوە لێكۆڵینـەوە لەبارەی یـەك ڕووی مێـژوو بكـات، پیشەكەی ئەمە دەخوازێت. ئـەو ناچارە تێڕوانینـی خـۆی بخاتـە سـەر جەنگـەكان و هۆكاری سەركەوتن و دۆڕانیان، بۆیە ئەو دەبێت بە سەركەوتووەكان سەرسام بێت و ڕێز لەوانە بگرێت كە سـەركەوتنی سـەربازی نایابیان ئـەنجام داوە. مـەزنترین كـەس بەلای ئەو، پیاوانی لە نموونەی هانیبال و یۆلیۆس قەیسەر و ناپلیۆن و جەنگیزخانن، كەچی پیاوانی وەك عیسا و ئەبوزەڕ و ڕۆسۆ دوور و نزیك پەیوەندیان بەوەوە نییە.
ئەوەی سەیرە زۆرینەی مێژوونووسانی كۆن لەژێر ئەو ڕۆشناییە مێژوو دەنووسنەوە. ئەوان سوپاسگوزاری سوڵتانەكان دەكەن، ئەوەی داگیریان كردووە و بونیادیان ناوە، بەڵام نكۆڵی لە گەلانی فەتحكراو دەكـەن ئەگـەر گلەییان هـەبوبێت یـان ڕاپـەڕینیان كردبێت. مێـژوو لـەلای ئـەوان بریتییـە لـە فـەتح كـردن و ئـاوەدانی، كەچـی ئـەو پرەنسیپانەی كە شۆڕشگێڕان بانگەشیان بۆ كردووە، ئـەوا گومڕایی و بانگەشـكردنە بۆ ئاژاوەگێڕیی.
توێژەری كۆمەڵایەتی نوێ بە دیدێكی دیكە سەیری مێژوو دەكات. ئـەو بێلایەنـە وەك چـۆن دیراسـەی ڕووداوی سـوڵتانە داگیركـەرەكان دەكـات، هـەروەهاش سـەیری ڕووداوەكانی گەلانی داگیركراویش دەكات. بێلایەنە لەبەر لایەك و لایەنێكی دیكە تۆمەتبار ناكات. هەموو لەدیدی ئـەو یەكسانن. ئەگـەر شیاو بێـت بـۆ سـوڵتانەكان

وڵاتان داگیر بکەن، ئەوا شیاویشە گەلان گلەیی لەوان بکەن و لەوان یاخی بن. زاڵبوون و یاخیبوون لە مێژووی کۆمەڵایەتی دا پەیوەستن بەیەکترەوە، ناتوانرێت لەیەکتر جیابکرێنەوە. ئەگەر ئەوان لەگەڵ یەکتر نەبن، ئەوا تریەی دڵی مێژوو ئەوەندە زیندوو نەدەبوو.

***

ئێستاش لەبیرمە کە ئێمەی قوتابی لە قۆناغی سەرەتایی و ناوەندی مێژووی کۆنمان دەخوێند. هیچ شتێك لەمێژوو نەدەگەیشتین تەنها کاری پاشاکان نەبێت. پێویستیش بوو ناوی پاشاکان و ئەو وڵاتانە ئەزبەر بکەین کە داگیریان کردوونە. بێئەوەی پرسیار لەبارەی هەستی گەلانی داگیرکراو بکەین، کە لە ئەنجامی داگیرکردنەوە هەیانبوو.

رۆژێکیان کە من منداڵ بووم هەستم بە ململانێیەکی دەروونی کرد. لەماڵەوە بەسەرهاتی پێغەمبەرانم دەخوێندەوە، لە قوتابخانە چیرۆکی سوڵتانەکان، ناکۆکییەکی گەورەم لەنێوانیان دەبینی. کتێبی پێغەمبەران وێنەیەکی پێچەوانەی ئەو مێژووەمان پێ دەدات کە لە کتێبی سوڵتانەکان هەیە. بۆ نموونە قورئان رقی لە فیرعەون وکارەکانی ئەوانە، کەچی مەزنێتی دەبەخشێتە موسا و ئەوکەسانەی کە لەگەڵی دابوون. بەڵام کتێبی مێژوو لە قوتابخانەکان جەخت لەسەر شکۆمەندی فیرعەون و نموونەی ئەوان دەکاتەوە و یاخیبووەکانی دژی ئەوان فەرامۆش دەکات.

کتێبەکانی قوتابخانە لەلای ئێمە قوتابی فێری ئەوە دەکەن ئەفسەری سەربازیی بن، ئەوەك زانا و توێژەر بن. مێژوو بە وێنەیەکی بریقەدار بە ئامرازەکانی خۆشگوزەرانیی و سەرکەوتن بە قوتابی دەدات، بەڵام هەستی کەسانی ژێردەست کە زەمانە پڕ بووە لە هاوار و سکاڵای ئەوان، ئەوا لە خەیاڵی قوتابیان زۆر دوورە. لەوانەیە هاوار و سکاڵاکەیان بەناهەق دابنرێن، چونکە ژێردەستن و ژێردەستیش شایەنی ژیان نییە. ئەوەی لاواز بێت بەهێزەکانی دەیخۆن.

***

وانەکانی قورئان لە قوتابخانەکانی ئێمە فەرزکراوە. بەڵام قوتابیان کە قورئان دەخوێننەوە هەست بە نائارامی دەکەن، چونکە ئەو بابەتە پەیوەندی بە بابەتەکانی دیکەوە نییە. قوتابیان جیاوازییەکی گەورە لە نێوان قورئان و ئەو بابەتانە دەدۆزنەوە کە لەکتێبەکانی مێژوو هەیە، لەڕووداوی خۆش و فەتحکردنی نایاب. بۆیە دەبینین ئەوان لەوانەکانی قورئاندا بێ ئۆقرە چاوەڕوانی دەنگی زەنگ دەکەن، بەڵام لەوانەکانی مێژوودا حەز دەکەن کاتەکە زیاتر بێت بۆ ئەوەی چێژ لە بابەتی شکۆمەندییە مەزنەکانی سوڵتانەکان وەربگرن، کە بە شمشێر و قامچی دروستکراوە.

تێبینی ئەوە لە قوتابیان دەکرێت کە حەزیان لە قورئان نییە، سەرەڕای ئەوەی هەندێکیان واخۆیان دەردەخەن کە بەپیرۆزی دەزانن. ئەوان لە دووبارەبوونەوەی چیرۆکی پێغەمبەران بێزار دەبن. یەکێک لەوان گلەیی لەلای من کرد و گوتی: " لە قورئان شتێک نادۆزمەوە جگە لەوەی ئیبراهیم و نوح و موسا وایانگوت. شتێکی دیکەی تێدا نییە جگە لە سکاڵا لە بەدبەختی و شیوەن و فیغان. کەچی نابینم لە قورئان ئامازە بۆ ئەو شارستانیەتە گەشەکردووە بکرێت کە کەسانی پێشوو بەرهەمیان هێناوە".

کێشەی ئەو کەسانە ئەوەیە لە خوێندنەوەی کتێبەکانی قوتابخانە ڕاهاتوون، کاتێکیش قورئان دەخوێننەوە دەبینن جۆرێکی دیکەیە بۆیە لێی بێزار دەبن. ئەگەر ئەوانە دادپەروەرییان هەبێت ئەوا دەبێت بزانن، کە قورئان لەهەموو کتێبەکانی دیکە لەقوتابخانە دەیخوێنن لە ڕۆحی تێگەیشتنی مێژوو نزیکترە. ئەو وێنەی کارلێکردنی کۆمەڵایەتیمان بەڕوونترین شێوە بۆ دەکێشێت. کاتێک توێژەر لەژێر ڕۆشنایی تیۆرە نوێیەکان دەیخوێنێتەوە دەبینێ مێژوو بە دەنگ و هاوارەکانیەوە لەبەردەمیەتی.

مێژوو لەقورئاندا بریتییە لە ململانێیەکی تاڵی نێوان پیاوانی هاوشێوەی فیرعەون و پیاوانی شێوەی موسا. لەهەموو زەمانێکیش موسا و فیرعەون هەن. کەواتە مێژوو ئارام و سارد نابێتەوە. ئەو هەموو ڕۆژێک قۆناغێکی نوێمان بۆ دەردەخات کە ڕابردوومان بیر دەباتەوە و بەرەو ئاییندەمان دەبات.

قورئان زەمی بەنی ئیسرائیل دەکات، بەڵام ستایشی پێغەمبەرانی دەکات. بەنی ئیسرائیل تووشی لەخۆبایی بوون و خۆیان بە گەلە هەڵبژاردەکەی خودا دەزانی. ئەوان چاویان بڕیوەتە ئەوەی پاشایەکیان لەناو دەربکەوێت فەتحی جیهان بکات و ئەوان بەسەر جیهان زاڵ بکات. کەچی پێغەمبەرەکانیان بۆچوونێکی دیکەیان هەبوو. ئەوان بانگەشیان بۆ شۆڕش و چاکسازی دەکرد نەوەک بانگەشە بۆ داگیرکردن و زاڵ بوون بکەن.

قورئان لەچەند ئایەتێکی ئاماژە بۆ هەقیقەتێکی کۆمەڵایەتی دەکات. یەکێک لە مێژوونووسە کۆنەکان نەبووە درکی پێ بکات، کاتێک دەفەرموێ: خودا هەر پێغەمبەرێکی ناردبێت ئەوا خۆشگوزەرانەکان بەربەرەکانێیان کردووە و ژێردەستەکانیش لە دوای دەڕۆن. قورئان باس لە قسەی خۆشگوزەرانەکان دەکات و لە چەند حاڵێکدا ئاماژەیان بۆ دەکات:

١-خۆشگوزەرانەکان دەڵێن: " (**بل قالوا إنا وجدنا آباءنا على أمة وإنا على آثارهم مهتدون**".

٢-هەروەها دەڵێن:" **وقالوا نحن اكثر أموالا وأولادا وما نحن بمعذبين**".

٣- به پێغەمبەریش دەڵێن:" قالوا أنؤمن لك واتبعك الأرذلون " هەروەها بە پێغەمبەر دەڵێن:"**ما نراك الا بشرا مثلنا وما نراك الا الذين هم اراذلنا بادي الرأي و مانرى لكم علينا من فضل با نظنكم كاذبين**".

تیۆرە کۆمەڵایەتییە نوێیەکان لەم لایەنەوە خەریکە بەتەواوی لەگەڵ قورئان کۆک بن. خۆشگوزەرانەکان لە هەر نەتەوەیەک بن بەربەرەکانێی بزووتنەوە کۆمەڵایەتییە نوێیەکان دەکەن. ئەوان لە یەکەم حاڵدا شانازی بە نەریتە باوەکانیان دەکەن. دووەمیش شانازی بە سامانە کەڵەکەبووەکەیان دەکەن. لە سێیەم حاڵیشدا شانازی بە پێگەی کۆمەڵایەتییان دەکەن. ئەمەش هاوشێوەی ئەو وەسفەیە کە لە قورئان کراوە بە پلەیەک پێویستی بە تێرامان هەیە.

قورئان بەوردی باسی ململانێی نێوان پێغەمبەران و خۆشگوزەرانەکان دەکات، هەندێك دووبارەی تێدایە، بەڵام مەبەست لەو دووبارەیە ئەوەیە کە خوێنەر تێبگات ئەو لەسەردەمێك دەژی جیاوازی لەگەڵ سەردەمەکانی پێشوو نییە. لەبەرامبەر ئەمەشدا ئەرکێکی کۆمەڵایەتی لەسەرە، بەوەی مێژوو وەك ئەوان دروست بکات.

***

لەسەردەمە درەنگەکاندا موسڵمانان وایان لێهاتووە دوور لە هەقیقەتی خۆی لە قورئان دەگەن. ئەوان قورئان بە تۆماری زانست و هونەرە جیاوازەکان دەزانن. نهێنیەکانی ئەتۆم و گەردوونی تێدایە، داو و دەرمانی تێدایە، جوگرافیا و جیۆلۆجی تێدایە، بۆیە بانگەشە بۆ زانایان دەکەن زانستەکانیان لە قورئان وەربگرن. ئەگەر زانایەك نەیتوانی بە ئامانجی خۆی بگات ئەمە مانای ئەوەیە کورتبینە. ئەگەر سەبر لە توێژینەوە بگرێت ئەوا مەبەستەکەی لە قورئان دەدۆزێتەوە.

راستە ئەگەر بڵێین ئەو بیرۆکە سوڵتانیانە لەلایەن ئەو کاهینانەوە بە نێو موسڵمانان بڵاوکرایەوە، کە لەسەر پاشماوەی خۆشگوزەرانەکاکان دەژین. ئەو بیرکردنەوەیە موسڵمانان بێهۆش دەکات و وایان لێدەکات ملکەچی ستەمی دەسەڵاتداران بن و ئەو بنەمایانەی بزووتنەوە و بەرکەوتنی کۆمەڵایەتی لەیادبکەن کە قورئان ئاماژەی پێکردووە. ئەگەر موسڵمانان لە ئامانجەکانی قورئان تێ دەگەیشتن، ئەوا سوڵتانەکان نەیاندەتوانی بەناوی ئایین ستەم بکەن و لەزەت لە ئایینی خودا ببینن. لەراستیدا زۆرێك لە خەلیفەی موسڵمانان جیاوازیان لەگەڵ فیرعەون نییە، کەمێك نەبێت، ئەوان خۆشگوزەران وخوێنڕێژن و بیانویان ئەوەیە" **بل قالوا إنا وجدنا آباءنا على أمة وإنا على آثارهم مهتدون**".

***

نیچە دەڵێ:" ئایین شۆڕشی کۆیلەیە" مارکسیش دەڵێ:" ئایین ئەفیونی گەلانە". لەڕاستیدا ئایین لە یەك کاتدا شۆڕش و ئەفیونە. ئەو لە لای خۆشگوزەرانەکان ئەفیونە، بەڵام لە لای پێغەمبەران شۆڕشە. هەر ئایینێك وەك شۆڕش لەسەردەستی

پێغەمبەرێك دەست پێدەكات و دواتر خۆشگوزەرانەكان دەستی بەسەردادەگرن و دەیكەن بە ئەفیون. ئەوكاتەش پێغەمبەرێكی دیكە دەردەكەوێت و شۆڕشێكی دیكە ئەنجام دەدات.

پێغەمبەران لە خەباتی دژ بە خۆشگوزەرانەكان چەندین رێگایان گرتۆتەبەر، هەندێكیان رێگای پۆزەتیڤیان گرتۆتەبەر وەك موسا، هەندێك رێگای نیگەتیڤیان گرتۆتەبەر وەك عیسا. هەندێك هەردوو رێگایان تێكەڵ بەیەكتر كردووە وەك محەمەد. لەرێگاكانیدا جیاوازیان هەبووە، بەڵام یەك ئامانجیان هەبووە و ئەویش دژایەتی خۆشگوزەرانە ستەمكارەكان و بانگەشەیە بۆ بنەماكانی دادپەروەریی و یەكسانی. خۆشگوزەرانەكان دەیانەوێ كۆمەڵگا بەرەو دواوە بگێڕنەوە، كەچی پێغەمبەران دەیانەوێ بەرەو پێشەوەی ببەن. لە ئەنجامی ئەو بەریەككەوتنە كۆمەڵایەتییە شارستانییەت گەشە دەكات و كۆمەڵگاش پێشدەكەوێ.

***

ئەوەی شایەنی ئاماژە بۆ كردە خۆشگوزەرانەكان بێ ئەوەی هەست بكەن، خزمەتێكی گەورە پێشكەشی بە كۆمەڵگای مرۆڤایەتی دەكەن. ئەوان پارێزەری ئاسایش و سیستەمی كۆمەڵایەتین. ئەگەر ئەوان نەبن، ئەوا ئاژاوە دەكەوێتە ناو خەڵك و خەڵك یەكتر دەخۆن. لە دێرزەمانەوە وتراوە: "حكومەتێكی زۆردار، لە ئاژاوە باشترە". ئەمە قسەیەكی دروستە و شایەنی گاڵتەپێكردن نییە. حكومەت بەشێك پارە لە خەڵك وەردەگرێت، ئەگەر حكومەتیش نەبێت ئەوا هەموو سامانەكانیان دەكەوێتە بەردەست دز وچەتەكان. خۆشگوزەرانەكان خزمەتێكی گەورەی دیكە بە مرۆڤایەتی دەكەن. ئەو خۆشگوزەرانییەی كە ئەوان پێیەوە سەرقاڵن هەندێكجار دەبێتە هاندانی ئاوەدانی و هونەر و هەندێك زانست. ئەوان بۆ خۆشییەكانی خۆیان ژمارەیەكی زۆر هونەرمەند و پیشەگەری كارامەیان لە خۆیان كۆدەكردەوە. ئەگەر ئەوان نەدەبوون، ئەوا هونەر بەو شێوەیە لەناو خەڵك نەدەبوو.

ئەوان ستەمێکی زۆر لە خەڵك دەکەن. ئەو کۆشکە مەزنەی دروستی دەکەن، هەزاران کرێکار و کۆیلە زەحمەتی لە پێناو دەکێشن و هەندێکیشیان لەبەر زەبری قامچییەکان دەمرن. بەلام لە هەمان کاتدا ئەمە دەبێتە هۆی گەشەکردنی بیناسازی و هونەر و زانست. ئەگەر هەموو خەڵك پێغەمبەر و پەیڕەوکارانی پێغەمبەران بوونایە، ئەوا شارستانییەتی ماددی بەرەوپێش نەدەچوو. پێغەمبەران زاهیدن لە کۆشکی مەزن و لەنێو بادان و تەمبورلێدان نازین. ئەوان جەخت لەسەر لایەنی واتایی شارستانییەت دەکەنەوە و لایەن ماددیی شارستانیەتیش بەرهەمی خۆشگوزەرانە ستەمکارەکانە.

ئەو کارلێکردنە بەردەوامە لە نێوان خۆشگوزەران و پێغەمبەران چەندین سەدەیە هەیە، بەرهەمەکەی ئەو مەدەنیەتە نوێیەیە کە ئێمە چێژی لێوەردەگرین. مەدەنیەتی نوێ دوو تایبەتمەندی هەیە کە وا دەکەن بە شتە سەیرەکانی مێژوو بناسرێت. یەکەمیان حکومەتێکی دیموکراسییە و ئەویتریشیان پێشکەوتنی زانستییە. ئەو دوو بابەتەش بەیەك تەکان بەرهەم نەهاتوون، بەڵکو هەریەکەیان لە ئەنجامی زنجیرەیەك هەوڵ وکۆششی گەلانەوە هاتوونەتە کایەوە. هەر نەتەوەیەکی مەدەنی لە مێژوودا سوڵتانی خۆشگوزەران و پێغەمبەری شۆڕشگێڕی تێدا هەبووە. ناتوانرێت نەتەوەیەك هەبێت، چینی خۆشگوزەرانی تێدا هەبێت، بێ ئەوەی لە بەرامبەریان پێغەمبەران و هاوشێوەی پێغەمبەران تێدا نەبێت.

بۆمان هەیە لێرەدا بڵێین زانست دووجۆرە: یەکەمیان زانستی ئایینە، کەبریتییە لە رێنمایی پێغەمبەران، دووەمیشیان زانستی دونیایە کە خۆشگوزەرانی سوڵتانەکانە. پێغەمبەر محەمەد دەڵێ:" زانایانی ئومەتەکەم وەك پێغەمبەرانی بەنی ئیسرائیلن" ئەمەش مانای ئەوەیە ئەوانی زانستەکانی ئایینیان هەیە پێغەمبەرانی شۆڕشگێڕن، کەچی کاهینەکان زانستەکانی ئاین دەکەنە زانستی خۆشگوزەرانیی بۆ

چێژی سوڵتانەکان. بۆیە دەبینین ململانێی نێوان پێغەمبەران و خۆشگوزەرانەکان لە شێوەی فیکر دەبێت و بیروباوەڕیش ئەو کاتە لەنێوان نەیاراندا وەک شمشێرە.

***

لەوانەیە یەکێک بپرسێت: بۆچی دەرکەوتنی پێغەمەبەران لەکۆندا زۆربوو، کەچی ئێستا یەک پێغەبەر دەرناکەوێت؟ وەڵامەکە ئەوەیە: لەبەر ئەو کودەتایە بووە بەسەر هزری مرۆڤایەتی هاتووە. خەڵک لەکۆندا بەقووڵی بایەخیان بەرەوتی ئایینی دەدا، کەچی ئێستا بەرەبەرە عەقڵی خەڵک بەرەو عەلمانییەت دەڕوات. بۆیە ئێستا زیاتر بە تیۆرە زانستییەکان کاریگەر دەبن، نەوەک بە بیرکردنەوەی غەیبی. ئەگەر لەو سەردەمەمان پێغەمبەرێک دەربکەوێت، کەسێک باوەڕیان پێناکات، تەنها چەند گێلێک نەبێت. بۆیەش ئەوە ڕاست بوو کە پێغەمەبەر وتی" پێغەمبەرێک لەدوای من نایەت".

لەکۆندا سوڵتانەکان بەناوی ئاینەوە خەڵکیان کۆیلە دەکرد. لەدیدی خەڵک ئەوان لەسەر زەوی سێبەری خودا بوون. خەڵک ئەوکات لەشۆڕش نەدەگەیشتن، تەنها ئەگەر لەسەر زمانی پێغەمبەرێک نەبێت کە بۆ ڕزگارکردنی ئەوان هاتبێت. بۆیە مەحاڵ بوو ڕێبەرێکی کۆمەڵایەتی بتوانێت خەڵک بۆ ڕاپەڕین لە دژی دەسەڵاتدارەکانیان هان بدات، تەنها مەگەر پەیامێکی خودای هەبێت ڕێگەی پێبدات. کاتێک سوڵتان بەناوی خواوە حوکم بکات، ئەوا دەبێت شۆڕشگێڕەکەش نێردراوی خودا بێت.

وەک تێبینی دەکرێت هەر سوڵتانێک کۆمەڵێک کاهینی بەدەورەوە بووە، کەدەسەڵاتی سوڵتانیان پیرۆز دەکرد وداوایان لە خەڵک دەکرد ملکەچی سوڵتان بن. هەر بۆیەش دەبینین دوژمنایەتی لە هەموو قۆناغەکانی مێژووی کۆندا لە نێوان کاهین و پێغەمبەرەکان هەبووە. کاهینەکانیش هەردەم حەزیان نەکردووە نوێکردنەوە لەو ئایینە بکەن کە لەباوانیانەوە ماوەتەوە؛ چونکە نوێکردنەوە هەر چۆنێک بێت ترسی بەسەر ئەو کاهیانەنەوە هەیە و هەڕەشە لە پێگەی ئەوان و سوڵتانەکانیان دەکات. هەر لەبەرئەوەشە ئەوان پابەندن بە مەراسیمە شکلییەکانی ئاین و نایانەوێت

گۆڕانکاری تێدا بکرێت. مەراسیمەکانیش دەبینە هۆی دۆگماکردنی عەقڵ؛ چونکە ئەوانەی ئەنجامی دەدەن وا دەزانن خودا جگە لەمەش شتێکی دیکەی لەوان ناوێت. بێگومان خەڵك دڵخۆش دەبن بەوەی کە دەبینن سوڵتان لەسەر ئەنجامدانی ئەو ڕێوڕەسمانە سوورە. لێرەشەوە ئەوئەفسانەیەیان بەسەر زاڵ دەبێت کەدەڵێ:" سوڵتان سێبەری خودایە لەسەر زەوی".

***

هەر ئایینێك شێوە و ناوەڕۆکی هەیە، ناوەڕۆکەکەی بریتییە لەو پرەنسیپە کۆمەلایەتییانەی کە پێغەمبەران لەسەرەتاوە بانگەشەی بۆ دەکەن. هێندە بەسەر ئایینێك تێناپەڕێت کاتێك کاهینەکان جڵەو دەگرنە دەست. ئەوکاتەش خەڵك بنەما سەرەتاییەکانی ئاین لەبیر دەکەن و تەنها بایەخ بە ڕێوڕەسمە رووکەشەکان دەدەن. ئەوکاتەش واخەیاڵ دەکەن وەك ئەوەی خودا سوڵتانێك بێت لە سوڵتانەکان، تەنها دەیەوێت رەعیەت ملکەچی بێت و شتێکی دیکەی لەوان ناوێت.

ئەوەی جێگای سەرنجە خۆشگوزەرانەکان لە ئەنجامدانی ڕێوڕەسمە شکلییەکان لە خەڵکی دیکە بەتواناترن. پارەیەکی زۆر و زەوەندییان هەیە دەتوانن شوێن و پەرستگای گەورە دروست بکەن. خەڵکیش وادەزانێ بەوکارانە ئەوان لە خوا نزیکترن. لەوانەیە وابزانن خودا وەك ئەوان خۆشگوزەرانە.

***

کاتێك مێژووی ئیسلام دەخوێنینەوە، دەبینین بە هەمان ڕێچکەی گەلانی دیکە دەڕوات. موسڵمانان وەك خەڵکی دیکەن، بۆیە ماقوڵ نییە لە ڕێچەکەی مێژوویان ریزپەڕ بن، وەك گەلانی دیکە نەبن.

لەئیسلامیشدا سوڵتانی خۆشگوزەران دەرکەوت، بۆیە دەبێت لە بەرامبەر ئەوان شۆڕشگێڕیش بەهەر جۆرێك بێت دەرکەوێت. کاتێك عومەر دەستکەوتە

بێشومارەکەی زێڕوزیوی بینی پێشبینی ئەوەی کرد و وتی:" بەڵێ، بەڵام خودا ئەمەی نەداوەتە قەومێك، بێئەوەی دوژمنایەتی و رقیان بەنێو بڵاوبکاتەوە"[٢٤٦].

عومەر دەیزانی قورەیش مەترسی بەسەر ئیسلامەوە هەیە، چونکە قورەیش لە رۆژگاری جاهیلییەت خۆشگوزەران بوو و پێگەیەکی بەرزی کۆمەڵایەتی هەبوو و دەسەڵاتێکی فراوانی هەبوو، بۆیە دوور نەبوو قورەیش هەوڵ بدات دەسەڵاتی بەسەر ئیسلام زاڵبکات و بگەڕێتەوە سەردەمی خۆشگوزەرانی خۆی و خەڵك لەو پێناوەدا کۆیلە بکات. دکتۆر تەها حوسێن دەڵێ:" سەردار لەناو قورەیشدا پیاوێکی بەکاریگەر بوو و چاوی دەبڕیە زۆر شت و زۆرزان بوو. کاتێك کێشە رووی تێدەکرد دەیزانی خۆی بەسەلامەتی دەرباز بکات. هەموو ئەمەی لە قورەیش زانیبوو.بۆیە نەیدەتوانی فێڵ لە خۆی بکات، یان نەیدەتوانی ئیسلام قبوڵ بکات و گوێڕایەڵی دەسەڵاتدارەکەی بێت"[٢٤٧].

کاتێك باس لە قورەیش دەکەین، نابێت پیاوانی بەنی ئومەییە لەبیر بکەین. ئەوان سەنگی هێز بوون لەناو قورەیش دا. هەر ئەوان بوون جەنگیان لە دژی پێغەمبەر بەرپاکرد و دەیانوسیت بەسەر خۆی و پەیامەکەی زاڵ بن، ئەگەر بۆیان بلوایە ئەمەشیان دەکرد. کاتێك لە دوای فەتحکردنی مەککە بەناچاریی ئیسلام بوون، ئەوا عەممار کوڕی یاسر لەبارەی ئەوان وتی:" ئەوان تەسلیم بوون، ئیسلام نەبوون".

بەهەر حاڵێك بێت کۆمەڵێك باوەڕداری پیاوچاك لەناو قورەیش هەڵکەوتن، کە هەر لەسەرەتاوە بوونە موسڵمان و لەپێناویدا جیهادیان کرد. دروست نییە ئەوان بەدڵ و بەرووخسار بە قورەیش دابنرێن. ئەوان بەرەچەڵەك قورەیش بوون، بەڵام بەدڵ هەواداراني پێغەمبەر بوون. بۆیە ئەو قورەیشەی کە ئێمە مەبەستمانە تەنها ئەو

---

[٢٤٦] ابویوسف، كتاب الخراج،ص٥٥-٥٦

[٢٤٧] طه حسین، الفتنة الكبرى، ج١، ص٨١

جەماعەتەن کە لە سەرەتای بانگەوازی ئیسلام بەدەوری بەنی ئومەییە بوون و دواتریش دەیانەویست دەسەڵاتی خۆیان بەسەر خەلافەت زاڵ بن.

ئەو قورەیشە وەک شایەن لە ئیسلام نەگەیشتبوو، بەڵکو ئەوان وەک دەوڵەت سەیریان دەکرد بۆ ئەوەی دەسەڵاتی خۆیان بەسەر خەلافەت زاڵ بکەن. بەروونی ئەوەمان لە رێبەری قورەیش ئەبو سوفیان بەدیکردووە، کاتێک سوپای ئیسلامی بینی فەتحی مەککە دەکەن بە عەباسی مامی پێغەمبەری وت:" بەخوا باوکی فەزڵ دەسەڵات بووە هی برازاکەت، بەیانییش مەزن دەبێت". عەباس پێی گوت:" ئەمە پێغەمبەرایەتییە". ئەبوسوفیانیش وتی:"بەڵێ ، باوا بێت"[248]. دەگوترێت کاتێک عوسمانی خەلافەتی وەرگرت، ئەبوسوفیان وتی:" دوای تەیم و عودەی بۆ تۆ بوو. وەک تۆپ بەدەستەوە بێت، با بنەماکانی خەلافەتەکە پیاوانی بەنی ئومەییە بێت. ئەمە دەسەڵاتە ناشزانم بەهەشت و ئاگر چییە"[249].

نموونەیەکی دیکە لەبارەی مەروان کوڕی حەکەم بوو لە رۆژگاری عوسمان، کاتێک لەشۆڕشگێران چوو دەرەوە و وتی:" چیتان دەوێ. وەک ئەوە کۆبوونەوە کە بۆ تاڵان هاتبن، رووتان گرژ کردووە وەک ئەوەی بۆ سەندنەوەی دەسەڵاتی ئێمە هاتبن. بگەڕێنەوە ماڵەکانتان بەخوا لەوەی لەدەستمان دایە، ژێر ناکەوین"[250].

چەندین ریوایەتی دیکە هاوشێوە هەیە کە لێرەدا بواری گێڕانەوەیان نییە. هەموویان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن، کە بەنی ئومەییە خەڵکی دەمارگیری جاهیلیەت بوون، بۆیە هەوڵیان داوە خەلافەتی پێغەمبەر بکەن بە دەسەڵاتێکی دونیایی. ئەمەش لەوان سەیر نییە. ئەوان لەوە راهاتوون رقیان لە ئیسلام بێت و بەهای کەمبکەنەوە. بیست ساڵ تێپەڕی و ئەوان دژایەتی محەمەدیان دەکرد. دەبێت ئەوان ئەوکات لە دانیشتن و لە ماڵەکانیان باسی محەمەدیان کردبێت و گوایە چاوی لە

[248248] ابن هشام، السيرة النبوية، ج٤، ج٤، ص٤٧
[249] المقريزي: النزاع و التخاصم، ص٤٠
[250] عباس العقاد، عبقرية الامام،ص٧٦

دەسەلات بووە. دوای ئەوەی بوون بە ئیسلام زەحمەت بوو بتوانن رقی محەمەد و ئایینەکەی لە دڵی خۆیان داماڵن. ئەو بیرۆکەیەی لە ئەستدا رەگی داکوتابێت، ئاسان نییە ریشەکێش بکرێت.

سعد بن موسیەب دەڵێ: پێغەمبەر لە خەوندا بەنی ئومەییەی بینی لەسەر مینبەر بوون. بۆیە بەوە نیگەران بوو بۆیە وەحی بۆ هات" انما هي دنيا اعطوها". بەمەش دڵنیا بۆبوە. خودا دەفەرموێ :" **وما جعلنا الرؤيا التي أريناك إلا فتنة للناس والشجرة الملعونة في القرآن ونخوفهم فما يزيدهم إلا طغيانا كبيرا**"[٢٥١].

ئالوسی سەرنجی خۆی لەبارەی ئەوە دەدات ودەڵێ" ماناکەی ئەوەی کردویەتی بە فیتنە وبەلاّ و ئەزموون بۆ ئەوان. ئیبن موسەیب وەهای تەفسیرکردووە، ئەمەش سەبارەت بەخەلیفەکانی ئەوان بوو هەرکارێك کردیان ، ئەوا کردیان، هەر دادپەروەرییەك ئەنجامیان دابێت ئەوا ئەنجامیان داوە"[٢٥٢].

ئەگەر ئەو خەونە روویدا، ئەمە ئاماژەیەکە بۆئەوەی کە زەنی پێغەمبەر بە بەنی ئومەییە. پێغەمبەر لەژیانیدا بەتەواوی پیاوانی بەنی ئومەییەی ناسیوە و پیلان و فریوی ئەوانی تاقیکردۆتەوە و لەوانەشە هەستی بەوەکردبێت کە ئەوانی لەدوای مردنی چی دەکەن.

محەمەد پێغەمبەرێك بوو، لەسەرووی ئەوانەشەوە پیاوێك بوو ئەزموون و زانینی لەرۆژگار وەرگرتبوو. لەوانەشە درکی بەوە کردبێت کە دوای مردنی ئەو رووداوەکان پێشدەکەون. محەمەد جەنگێکی سەختی لەگەڵ قورەیش کردبوو، تا لەکۆتایی دا توانی بیانکات بە ئیسلام. لەوانەش زانیویەتی ئەوان ئارام ناگرن تا دەگەڕێنەوە سەر پێگەی کۆنیان، جا ئەمە لەرێگای ئاینەوە بێت، یان بەرێگایەکی دیکە بێت. ئەو خەونەی کە پێغەمبەر لەبارەی پیاوانی بەنی ئومەوییە بینویەتی، ئەگەر ئەوە راست

[٢٥١] القرآن، سورة الاسراء: الاية ٦٠
[٢٥٢] ابن عساکر، کنز العمال، ج٦، ص٦٠

بێت ئەوا بەڵگەیە کە ئەو ترسی ئەوەی هەبووە خەلافەت بکەوێتە دەست ئەوان و منداڵەکانیان یاری بەخەلافەت بکەن.

لە پێغەمبەر دەگێڕنەوە، وتویەتی:" خەلافەت سی ساڵە. دواتر دەبێتەوە پاشایەتی"[253] ئێمە نازانین ئایا پێغەمبەر ئەو قسەیەی کردووە، یان ڕاوییەکان کاتێك ستەمی بەنی ئومەییەیان بینیوە ئەوەیان داوەتە پاڵ. هەر چۆنێك بێت ئەو بابەتی خەونەکەی دەگێڕێتەوە و شرۆڤەی دەکات، بە دووریش نازانرێت پێغەمبەر پێشبینی ڕووداوەکانی داهاتوو دەکات و ئومەتەکەی لێ ئاگادار دەکاتەوە. پێغەمبەر دەزانێ ئومەتەکەی لەسەر ڕێچکەی گەلانی دیکە دەڕوات. لە دوو فەرموودەی سەحیح و چەندین شوێنی دیکە ئەوە سەلمێنراوە، پێغەمبەر بە سەحەبەکانی گوتووە:" ئێوە لە سەر ڕێچکەی پێشینەی خۆتان بست بە بست و باڵ بەباڵ دەڕۆن، تەنانەت ئەگەر ڕۆیشتنە کونی قومقومۆکێکیش، ئەوا ئێوە بەدوایان دەڕۆن"[254].

لەوانەیە یەکێك بڵێت:" ئەگەر پێغەمبەر ئەمەی لە بەنی ئومەییە دەزانی، بۆچی هۆکاری سەرکەوتووانەی لە دژی ئەوان نەدەگرتەبەر بۆ ئەوەی لە مەبەستی خۆیان دووریان بخاتەوە؟". ئەو قسەیە هیچ جیاوازییەکی لەگەڵ قسەکانی دیکەی بیرمەندانی یوتوپی نییە. ئەوان بڕوایان وایە کە لە توانای پێغەمبەر دابووە سروشتی مرۆیی بگۆڕێت و ڕێچکەی مێژوو بخاتە سەر ڕێگای نووسراوەکەی خۆی. قورئان وا وەسفی محەمەد دەکات کە بیرخەرەوەی قەومەکەی بووە، نەوەك بەسەریان زاڵ بوویێت. بۆیە پێغەمبەر لە بەرامبەر قەومەکەی شتێکی زیاتر لەب برهێنانەوە و ئامۆژگاری لەدەست نایەت، دواتریش بۆ ڕووداوەکانیان بەجێدەهێڵێ تا بەخواستی خۆیان کاریان لێ بکات. ئایا لە توانای مرۆڤ دایە مێژوو لە قاڵب بدات, هەرچەندە ئەو مرۆڤە مەزن و داناش بێت؟!. مێژووی مرۆڤایەتی زۆر لەوە بەهێز و قووڵترە، تا

[253] ابن العربي، العواصم و القواصم، ص٢٠٠

[254] المقريزي، المصدر السابق، ص٦١

ئامۆژگاری و بیرهێنانەوە کاری لێ بکات. کەچی بیرمەندانی یوتوپی؛ کە دەیانەوێت مێژوو لە ڕێرەوی سروشتی خۆیان بگۆڕن، ئەوا عەقڵیان تەسکە و قسەکانیشیان لە سنووری ئەو کۆشکی بلورین تنیەڕناکات کە تێیدا دەژین.

ئەگەر گریمانەی ئەوە بکەین پێغەمبەر ویستویەتی لە بیرکردنەوە خەیاڵییەکاندا شوێنکەوتەی ئەفلاتونییەکان بێت و بۆ ئەمەش لەگەڵ بەنی ئومەییە بجەنگێت و دەریان بکات. ئایا بەمە دەتوانرێت ستەمکاریی لەئیسلامدا ریشەکێش بکات؟ لەڕاستیدا ڕەگ و ریشەی ستەم لە کۆمەڵگای مرۆڤایەتیدا ڕەگی داکوتاوە. بۆیە ئەگەر پێغەمبەر بیویستایە بەسەرهەر کەسێک زاڵ بێت کە مەیلی بەلای ستەمەوە هەیە، ئەوا ئەوکات دەبوایە تەواوی خەڵك لەناوببات. چونکە هەر مرۆڤێك ستەمکارە ئەگەر باروودۆخی بۆ بگونجێت. بۆیە ئەگەر بەنی ئومەییە لە ئیسلام دەرنەکەوتایە، ئەوا کەسانی دیکە لە شوێنی ئەوان دەردەکەوتن.

ئێمە دەبینین مرۆڤێکی لەخواترس لەبەر بانگەشەی دادپەروەریی و چاکسازیی دەنگی کەوتووە، ئێمە وادەزانین ئەو لە ناوەخنی خۆیدا دادپەروەرە، ئەمەش هەڵەیە. ئەو بانگەشە بۆ دادپەروەیی دەکات لەبەر ئەوەی ستەمکارە، بەڵام ئەگەر خۆی ستەمکار بووایە ئەوا بانگەشەی دەکرد خەڵك بەڕۆژوو بن و نوێژ بکەن.

من تکام لە خوێنەر ئەوەیە خەیاڵ بکات خۆی لەناو کۆشکێکی گەورەیە و دەستوپێوەندەکانی دەوریان داوە. کەنیزەکان لەبەر دەستی ئەو سەما دەکەن؛ بێگومان لەو باروودۆخە ڕازی دەبێت و ئاسوودە دەبێت. ئەگەر یەکێکیش ناڕەزایی لە بەرامبەری دەربڕێت، ئەوا تووڕە دەبێت و چەندین بەڵگەی لۆژیکی بۆ بەرگریکردن لە خۆی دەهێنێتەوە.

***

ویلز ڕەخنە لە پێغەمبەر دەگرێت گوایە بۆ خەلافەت سیستەمێکی ڕوونی دانەناوە بۆ ئەوەی خەڵك لەسەری بڕۆن و دوورین لەو ململانێیە زۆرەی کە لە دوای مردنی ئەو

لەسەر دەسەڵات دروست بوو"[٢٥٥]. من پێموایە ئەو ویلزە جیاوازییەکی زۆری لەگەڵ ئەفلاتونییەکان نییە، ئەو پێیوایە پێغەمبەر نەیتوانیوە سیستەمێکی چەسپاو دابنێت تا خەڵك بێ جیاوازی لەسەری برۆن، بەڵام ئەوە لەبیر دەکات کە خەڵك لە لێکدانەوە و تەفسیری هەموو قسەکانی محەمەد و قورئان جیاوازن. قورئان بە زمانێکی عەرەبی تەڕ روون و ئاشکرا دابەزیوە، کەچی خەڵك لە تەفسیرکردنی هەر ئایەتێکی چەندین رێگایان گرتۆتەبەر، بە خواستی خۆیان لێکدانەوەیان بۆ کردووە. جا پێشبینی نەدەکرا ئەگەر پێغەمبەر هەرشتێکی لەبارەی خەلافەتەوە دانابوایە، ئەوا خەڵك لێکدانەوەی جیاوازیان بۆ دەکرد. ئایا دەکرا پێغەمبەر سستەمێکی روونتر لە قورئان بهێنێت. سەیر بکە موسڵمانان چییان بە قورئان کرد؟

***

هوزەیلی عەلاف، پیاوێکی بینی پاڵی بە دیوارەوە داوە و لەبارەی خەلافەتەوە پرسیارێك دەکات، کەسێك ناتوانێ وەڵامی بداتەوە. لەنێوان ئەو پیاوە و عەلاف ئەو گفتوگۆیەی خوارەوە روودەدات:

پیاوەکە: چی لەبارەی پێغەمبەرەوە دەڵێی؟ ئەو لە ئەرز و ئاسمان ئەمین بوو؟

عەلاف: بەڵێ.

پیاوەکە: ئایا دەیویست ئومەتەکەی لەگەڵ یەکتر جیاواز بن، یان تەبا بن؟

عەلاف: دەیویست تەبا بن.

پیاوەکە: خودا دەفەرموێ" وما ارسلناك الا رحمه للعالمين"[٢٥٦]. ئەی بۆچی نەیگوت ئەوە لەدوای منە، خەلیفەی منە. بۆچی وەسیەتێکی نەنوسی و هانی خەڵکی بۆ بدات؟

---

[٢٥٥] Wells ,outline of history, p622

[٢٥٦] سورة الانبياء، اية ١٠٧

عەلاف سەری سوڕما و نەیتوانی وەڵامی بداتەوە. ڕکێفی بارگیرەکەی گرت و بەرەو مەئمون ڕۆیشت و باسی ئەو پیاوەی بۆ گێڕایەوە. مەئمون بانگی پیاوەکەی کرد بۆ ئەوەی لەبەردەم زانایانی پیاوچاک پرسیارەکە دووبارە بکاتەوە، کەچی کەسێک وەڵامی نەدایەوە. کێشەی مەئمون و زانایانی دەوروبەری ئەوەیە بە لۆژیکی کۆن سەیری کۆمەڵگا دەکەن. ئەوان لەو شێتە دەچن کە خۆی بەدیوارەوە بەستۆتەوە . هەر هەموویان یۆتۆپیین و وادەزانن پێغەمبەر دەتوانێ بە یەک وشە هۆکارەکانی ململانێی نێوان مرۆڤ دەربخات و وابکات بە تەبایی و برایەتی تا ڕۆژی قیامەت بژین. ئەوان ئەوەیان لەبیرکردووە کە لەقورئان هاتووە" **ولو شاء ربك لجعل الناس أمة واحدة ولا يزالون مختلفين** "[٢٥٧]. کەواتە مرۆڤ لە یەکتر جیاوازن و بەجیاوازییش دەمێننەوە. تا خودا بیەوێ هەر جیاواز دەبن. هیچ سیستەمێکیش ناتوانێت ڕێگریان لێ بکات تا جیاواز نەبن. چونکە ئەمەیان لێدانە لە سروشتی مرۆڤایەتییان.

***

محەمەد عەرەبی یەکگرتوو کرد بەرەو فەتحکردنی بردن. فەتحکردنیش دەبێتە هۆی دەرکەوتنی چینێکی خوشگوزەران، ئەمەش بەهۆی ئەو دەستکەوتانەی کەدەستیان دەکەوێت. ئەمەش پێشکەوتنێکی کۆمەڵایەتییە دەربازبوونی بۆ نییە. لەوانەیە یەکێک لێرەدا بپرسێت:" ئەگەر محەمەد دەیزانی فەتحکردن دەبێتە هۆی خۆشگوزەرانی و ستەم، ئەی بۆچی فەرمانی پێکرد و خەڵکی بۆ هان دەدا؟" ئەو قسەیە لە ڕووی سروشتە لۆژیکیەکەی جیاوازی لەگەڵ قسەی پێشوو نییە.

عەرەب چەند هۆزێکی (بەدو) بوون یەکتریان داگیر و تاڵان دەکرد. ئەوان چاوەڕوانی یەکێکیان دەکرد یەکگرتوویان بکات و بەرەو جیهانیان ئاراستە بکات. ئەگەریش محەمەد دەرنەکەوتایە، ئەوا لەوانە بوو پیاوێکی وەک جەنگیزخان و تەیمورلەنگ لە

---

[٢٥٧] سورة هود، اية ١١٨

نێوانیان هەڵکەوتایە. جیهانی کۆنیش هەردەم لەبەر هەرەشەی شەپۆلی بەدوەکان دابوو کە داگیرکەر و دامەزرێنەری دەوڵەتی داگیرکارانە بوون.
خەسڵەتەکانی محەمەد ئەوەیە دوو کاریگەری بەسەر موسڵمانان جێهێشت. ئەو لە لایەک عەرەبی یەکگرتوو کرد و بەرەو فەتحکردنی بردن، لەلایەکی دیکەشەوە ئایینێکی بەوان دا، کەچەندین بنەمای یەکسانی و دادپەروەریی تێدایە. بۆیە بینیمان عەرەبی فەتحکار لە لایەک قورئان بەدەستەوە دەگرت و بەدەستەکەی دیکەش شمشێر بوو. شمێشێر لە سروشتەکەی دا زەبر و زۆرداریییە. قورئانیش لەسروشتەکەی دا شۆڕشگێرییە و بانگەشە بۆ دادپەروەریی دەکات. بۆیە بینیمان عەرەب هەرشوێنێکی داگیرکردبێت ئەوا گەلەکەی ئەویّ هاواریان بۆ محەمەد کردووە.
ئەگەر بەراورد لەنێوان جەنگیزخان و محەمەد بکەین، ئەوا جیاوازییەکی زۆریان لەنێوان دەدۆزینەوە. محەمەد عەرەبی بۆ ئەوە ئاراستە نەکردووە لە پێناوی فەتحکردن فەتح بکەن، بەڵکو مەبەستی ئەوەبووە ئەو گەلانە بە فەتحکردن رزگار بکەن کە پێشتر لەبەر دەستی داگیرکرانی تر تاڵاندوویانە. قورئانیش ئاماژەی بۆ ئەمە کردووە کاتێك شوێنکەوتووانی پێغەمبەری وەسفکردووە. دەفەرمویّ"**الذين إن مكناهم في الأرض اقاموا الصلاة وآتوا الزكاة وأمروا بالمعروف ونهوا عن المنكر ولله عاقبة الأمور**"[258].
جەنگیزخان مەغولی بەرەو داگیرکردن برد. هەموویان لەیەك جۆر بوون: وڵاتیان کاوڵ دەکرد و خەڵکیان تاڵان دەکرد، گەلانی داگیرکراویش مافیان نەبوو نارەزایی دەربرن. بەڵام عەرەب کاتێك وڵاتانیان فەتح دەکرد، ئەوا قورئانیان بەدەستەوە بوو. لێرەشەوە قورئان بووە پەناگەی ئەو کەسانەی گلەیی و گازەندەیان دەکرد. لەئەنجامیشدا تێبینی دوو رەوتی دژەیەك دەکەین. یەکیان فەتحکار و ئەویتریان

[258] سورة الحج، اية ٤١

ڕاپەڕیوە. لەنێوان فەتح و شۆڕشدا ئەو شارستانیەتە گەورە دروست بوو کە ئیسلامی پێ دەناسرێتەوە.

هەندێك لە ڕۆژهەڵاتناسان زەمی ئیسلام دەکەن، بەوەی بە دەستێکیان قورئان و بە دەستەکەی تریش شمشێریان هەڵگرتووە. ئەوان نازانن بەمە ستایشی ئیسلام دەکەن، نەوەك زەمکردن. ئیسلام بەو دوو دەستەی کارلێکردنێکی کۆمەڵایەتی گەورەی دروستکردووە کە هەموو ئاگرەکان دادەمرکێنێتەوە. لە لایەك خەڵك دادەمرکێنەوە و لە لایەکی دیکەش هانی شۆڕشیان دەدات. لەو دژیەیەکەی نێوان سەرکەوتنکردن و وروژاندن بزووتنەوەیەکی کۆمەڵایەتی وەها دروست دەبێت کە نموونەی لە مێژوو نییە.

***

ئەوەی جێگای سەرنجە، پێغەمبەر دوو جۆر لە سەحابەی لەدوای خۆی جێهێشت. جۆرێکیان ئەوە بوو لەسە ردەستی ئەو راهێنانیان کردبوو، هەموو جۆرەکانی مەینەتی و چەوسانەوەیان بینیبوو. هەر ئەوانەش هەڵگری پەیامە ئایینەکە بوون بۆ خەڵك. جۆر دووەم هەڵگری شمشێر بوون؛ لەسەر دەستی ئەوان فەتحکردن ئەنجام درا.

لە ڕۆژگاری خەلیفەکانی راشدین ئایین کلیلی ئاشتەوایی بوو لە سوپای فەتحکار. ئەو کاتە فەتحکارەکان پێویستیان بە ئەشکەنجەدان و زەبر نەبوو لە بەرامبەر ئەوانەی بەربەرەکانیان دەکەن. ئەمەش مانای ئەوەیە فەتحکردنی ئیسلام جیاوازی لەگەڵ داگیرکردنەکانی کۆن هەیە. ئەو سوپایەی ئیسلام تەنها لە جەنگاوەر پێکنەهاتبوو، بەڵکو پیاوچاکانیشی لەگەڵ بووە کە پشتی گەلانی فەتحکراویان دەگرت و لەگەڵ سکاڵاکانیان دەبوون.

ئەبو یوسف دەگێڕێتەوە، کە یەکێك لە سەحابەکان بینی جەماعەتێك لە ئەهلی زمە(ئایینەکانی دیکە) لەبەر جزیە ئەشکەنجە دەدرێن، بۆیە چووە لای میری سوپاکە

و سەرکۆنەی دەکات و دەڵێ:" خەڵك ئەشکەنجە مەدەن، ئەوانەی لەسەر زەوی ئەشکەنجەی خەڵك دەدەن، لە ڕۆژی دواییدا خودا ئەشکەنجەیان دەداتەوە"[259]. مێژوونوسان چەندین ریوایەتی دیکە لەمجۆرە دەگێڕنەوە، ئەمەش بەڵگەی ئەوەیە کە سوپای ئیسلام وەك سوپاکانی رۆم و مەغۆل نەبووە کە خەڵك ئەشکەنجە بدات و کەسیش نەبێت بەرپەرچیان بداتەوە.

بۆیە سوپای موسڵمانان دوو شتی دژە یەکتری لەخۆیەوە گرتبوو. گەلانی فەتحکراو دەیانبینی دەستێك زامداری دەکات و دەستێکی دیکە تیماری دەکات. لێرەشەوە وتەکەی گۆستاف لۆبۆن هاتووە و دەڵێ:" مێژوو داگیرکەرێکی بەبەزەیی وەك عەرەبی بەخۆیەوە نەبینیوە". عەرەب داگیرکەر بوون و سیفەتی هەر داگیرکەرێکی دیکەیان هەبوو. بەڵام سیفەتێکی دیکەیان هەبوو کە پێغەمبەر بە سەحابە دڵسۆزەکانی خۆی دابوو، ئەوانیش ئەوسەحابانە بوون کە بۆ هەر شوێنێك دەچوون، بانگەوازیان بۆ دادپەروەریی و بەزەیی دەکرد.

***

فەتحی ئیسلامی بەدرێژایی ماوەی خەلیفەکانی راشدین بەمشێوەیە بەردەوام بوو، بەڵام کاتێك دەوڵەتی ئەمەوی دەرکەوت بەرەبەرە دەگۆڕا. ئەم گۆڕانانەش وایانکرد کە هەندێك لە سەحابە و تابعین رەخنە لە سیاسەتی دەوڵەتی نوێ بگرن و لێی دوور بکەنەوە. کۆمەڵێك هەڵپەرست دەوری دەوڵەتی ئەمەوییان دا و لەبەردەم خەڵك خۆیان بە ئایین دەردەخست. لەڕاستیشدا ئەوان تەنها چەند کاهینێك بوون، وەك هەر پیاوانی دیکەی ئایینی کە دەوری سوڵتان دەدەن و بانگەوازی بۆ دەکەن.کەچی سەحابە راستەقینەکان و هەندێك لە تابعین رێچکەیەکی دیکەیان لە ژیان گرتەبەر، لە مزگەوتەکان مانەوە و بنەماکانی ئایینی محەمەدیان بەناو خەڵك بڵاودەکردەوە. لێرەشەوە ململانێیەکی قووڵ لەنێوان مزگەوت و کۆشك دروست بوو.

---

[259] ابو یوسف، کتاب الخراج، ص١٤٩-١٥٠

هەڵگرانی قورئان و هەڵگرانی شمشێر لە سەردەمی خەلیفەکانی راشدین لە یەك بەرە بوون وەك پێشتر باسمان کرد، بەڵام لە سەردەمی ئەمەوییەکان دا هەر یەکەیان چوونە بەرەیەك. بەواتایەکی دیکە، ئایین و دەوڵەت یەکگرتوو بوون؛ بەڵام لە سەردەمی ئەمەوییەکان جیاکرانەوە. لێرەشەوە بەرکەوتنی کۆمەڵایەتی شێوەیەکی نوێی وەردەگرت کە پشکێکی زۆرتری توندوتیژی و ململانێی ئاشکرای بەخۆیەوە بینی.

لەبەرەی دەوڵەتدا چەندین پیاوی وەك بەسەری کوڕی ئەرتەئەت و حەجاجی کوڕی یوسف و موسلمی کوڕی عەقەبە و شەمەر کوڕی زی جۆشنی دەرکەوتن. بەڵام لە بەرەی ئایین پیاوانی وەك حەسەن بەسری و سعید کوڕی مسیب و عەلی کوڕی حوسێن و سەعیدی کوڕی جوبەیر دەرکەوتن. بەرەی یەکەم شمشێریان کردە ئایین و لەمەشدا کارامە بوون. ئەوانی دیکە قورئانیان کردە ئایینی خۆیان و رێنماییەکانی شۆڕشی محەمەدیان لەنێوان گەلانی داگیرکراو بڵاو دەکردەوە.

کاتێك حەجاج لە مەوالییەکانی توند کرد (مەبەست ئەوانی ئیسلام بوون و عەرەب نەبوون) و داوای جزیەی لێدەکردن سەرەڕای ئەوەی ئەوان ئیسلامیش بوون. لەوکاتەدا گرووپێك لە باوەڕداران لە بەسرا هاتنە لای مەوالییەکان و دڵنەواییان دەکردن، ئەوکاتە وا روویدا کە هەموو دەست بە گریان و پارانەوە بکەن و دەیانگوت" هاوار بۆ تۆ محەمەد".

ئەو رووداوە نموونەیەکمان بۆ ئەو ململانێیە پێ دەدات کە لە سەردەمی ئەمەوییەکان لە نێوان ئایین و دەوڵەت دروست بوو. ئەوانەی قورئانیان بەدەستەوە بوو لەگەڵ گەلانی فەتحکراو وەستان و لەبەرەی دژە فەتحکار. ئەوەی تێبینی دەکرێت لەوکاتەدا ئەوانەی شمشێر بەدەست بوون هەموویان عەرەب بوون، بەڵام ئەوانەی هەڵگری قورئان بوون هەموویان مەوالی بوون[٢٦٠]. لە سەردەمی راشدین نەمانبینی ئەو

[٢٦٠] احمد امين، المصدر السابق، ج١،ص٢٨

دیاردەیە کاریگەری هەبێت، چونکە پارێزەگەرانی دین و دەوڵەت عەرەب بوون، بەڵام کاتێک پیاوانی ئەمەوییەکان دەمارگیرییان بۆ عەرەب زیاتر بوو و ستەمیان لە مەوال دەکرد، ئەوا مەوالییەکان بەرەو ئاینێ رۆیشتن و ئاینییان کردە چەکێک بۆ ئەوەی دژایەتی سەردارانی عەرەبی پێبکەن.

بەجەمسەربوونی کۆمەڵایەتیی و فیکریی دەبێت لە بارودۆخێکی وەهادا دەربکەوێت. هەرچەند لایەنێک دەمارگیر بێت، ئەوەی لایەنەکەی دیکە دووردەکەوێتەوە بۆ بەرەیەکی دیکە دەڕوات.. ئێمە ناتوانین گلەیی لە گەلێک بکەین، چونکە چۆن یەکترکێشکردن و دوورکەوتنەوە لە جیهانی فیزیاو کیمیا روودەدات، بەهەمان شێوەیە لە دونیای مرۆڤایەتیش روودا و هەر دەبێت روویدات.

***

دکتۆر بەدیع شەریف باسی ململانێی نێوان عەرەب و مەوالییەکان دەکات، بەڵام رەخنە لە مەوالی دەگرێت و عەرەب بە بێگوناە دادەنێت[٢٦١]. ئەو دەڵێ:" عەرەب نەریتی خۆیان پەیڕەو دەکرد وشانازییان بەخۆیان دەکرد، وا سەیری مەوالییان دەکرد کەناتوانن لەگەڵ عەرەب بگونجێن، چونکە بەدڵ باوەڕیان نەهێناوە و ناشتوانن، چونکە چەندین سیفەتیان هەیە بۆ ئەمە ئامادەیی ناکات و لەگەڵ بنەماکانی ئیسلام گونجاو نییە. لەوانە ئەوان پیلانگێڕن و سەرپێچی دەکات، بەهێنانی شەهادەی بەدرۆ. وەفایان نییە و شتیان لە دڵی خۆیان شاردۆتەوە".دکتۆر بەدیع چەندین نموونەی مێژوویی دەهێنێتەوە، دەیەوێت تێڕوانینی عەرەب بسەلمێنێ، ئەو پێیوایە عەرەب بنەمای شارستانییەتی ئیسلامن و پاڵشتی قەوارەی ئیسلامن، مەوالیش لە تێڕوانینی ئەو، تێکدەری ئەو شارستانیەتەن.

لێرەوە نامەوێ لەگەڵ دکتۆر بەدیع مشتومڕ لەسەر ئەو بابەتە بکەم، بەڵکو دەمەوێ سەرنجی خوێنەر بۆ ئەوە رابکێشم کە ئەم تێڕوانینەی ئەو تەنها لە روویەکەوە سەیری

[٢٦١] بديع شريف، الصراع بين الموالي و العرب، ص٤٢

کارلێکردنی کۆمەڵایەتی دەکات، لایەکەی دیکەی فەرامۆش دەکات. ئەو رەخنە لە سیفەتەکانی مەوالی دەگرێت کە عەرەب لە مەوالیان بینیوە، ئەوەش لەبیر دەکات کەچەندین سیفەت هەیە لە عەرەب، کە مەوالی رەخنەی لەسەر هەیە.

خودا گەلێکی بێ کەموکوڕی دروست نەکردووە، عەرەب چەندین سیفەتی خراپی وەک شەهادەهێنانی بەدرۆ و بێوەفایی و دووڕوویی دەدەن پاڵ مەوالی، لەبەرامبەریشدا مەوالی سیفەتی دەمارگیری جاهیلییەتی و دەمارگیری هۆز دەدەنە پاڵ عەرەب. دروستە ئەگەر بڵێین عەرەب و مەوال هەموویان لە رۆحی ئیسلام دوور بوون، دەگمەنیان نەبێت. ئیسلام بریتییە لە کۆمەڵێک بنەمای یەکسانیی و ئاکاری بەرز، بەمەش لە هەموو ئەو سیفەتانە دوورە کە ئەو نەتەوانە هەیانبوو. خەڵک لە ژیانی خۆیاندا لەژێر کاریگەری دابونەریتەکانی خۆیانن، ئەوانە لەباوانیان وەرگرتووە. کاتێکیش دەچنە نێو ئایینێك تەنها ئەوانەیان دەوێت کە لە بەرژەوەندی ئەوان دایە.

حوسێنی کوڕی عەلی دەڵێ:" خەڵك کۆیلەی دونیان، ئایینیش بەسەر زمانیان لکاوە تا بژێویان دەستکەوێت، بەڵام کاتێك تووشی مەینەتی دەبن، ئەوا ئایینپەروەرییان کەم دەبێتەوە" ئەمە پەندێکی کۆمەڵایەتییە پێویستە توێژەری بێلایەن بە بەرچاوی خۆی بگرێت کاتێك مێژووی هەر نەتەوەیەك دەخوێنێتەوە.

عەرەب لەپێناو ئیسلامدا شمشێریان هەڵگرت، بێگومان مەبەستیان دەستکەوت بوو. مەوالییەکان بوون بە ئیسلام، دەیانەویست بەپێی بنەماکانی دادپەروەریی و یەکسانی ئیسلام بەرەنگاری عەرەب بینەوە. هەر بەرەیەك ئایینی کردۆتە چەکێك لە دژی نەیارەکەی بەکاردەهێنێ. گلەیی لە هیچ یەکێکیان ناکرێت، خەڵك دەیەوێ بژێت جا لەسەر هەرشتێك بێت. ئەوا دەست بە ئایدیاڵەکان دەگرن کاتێك بزانن لەژیانیان سوودی هەیە، بەڵام ئەگەر بینیان زیانبەخشە، ئەوا فەرامۆشی دەکەن، یان دەیگۆڕن.

ئەوکەسانەی لە سەردەمی بەنی ئومەییە دەژیان هەر ئەوانەن کە ئێستا لەگەڵمان دەژین. نابێت چاوەڕوانی ئەوە بکەین ئەمانە لەوانیتر باشتر بن؛ خەڵك و رۆژگار هەر وەك خۆیانن. حەجاج خەڵکی دەکوشت و شانازیشی بەوە دەکرد، گوایە ئیسلام سەردەخات، ئەو کاتە مەوالییەکان هاواریان بۆ پێغەمبەر دەکرد. بەڵام ئەگەر مەوالییەکان فەتحیان بکردایە و حەجاج لە شوێنی ئەوان بوایە ئەوا حەجاج هاواری دەکرد" هاوار بۆ محەمەد کوا ئەو یەکسانی و دادپەروەرییەی محەمەدی کوڕی عەبدوڵلا هێناویەتی؟".

بەمشێوەیە مێژوو جوڵە دەکات، ئەگەر وەها نەبێت مێژوو لە شوێنی خۆی ناجوولێت و تێناپەڕێت. ئاین رۆڵی خۆی لە مێژوودا هەیە، هەر وەك چۆن دەوڵەت رۆڵی خۆی هەیە. ئەگەر یەکێك توێژینەوەی مێژوو تەنها لە یەکێکیان بکات، وەك ئەوەیە یەکێك بیەوێ مێژوو بوەستێنێ، ئەمەش مەحاڵە.

زەهەبی داکۆکی لە حەجاج دەکات و دەڵێ:" توندی حەجاج سوودی هەبوو؛ دەسەڵاتی سەپاند و خراپەی لەناوبرد، ترسی نەهێشت و سوودەکەی تاهەتایە بەردەوام بوو، زیانەکانیش نەمان."[٦٦٢] زەهەبی تەنها بە چاویلکەی دەوڵەت سەیری ئەو بابەتە دەکات. بەڵام ئاینی کە چەندین بنەمای یەکسانی تێدایە ئەوا لەلای زەهەبی بابەتێکی سانایە. ئەگەر خەڵك هەموو وەك ئەو باوەڕیان بە حەجاج و نموونەکانی دیکەی حەجاج بووایە و ملکەچی ئەو بوونایە، ئەوا لە جیهان ئاینێك نەدەبوو، هیچ ڕووداوێکیش نەدەبوو بەرکەوتنی کۆمەڵایەتی هەبێت بۆ بونیادنانی شارستانیەت.

ئاین و دەوڵەت بە سروشتی خۆیان لە یەکتر دوورن، ئەگەر بۆ ماوەیەك یەکتریان گرت، ئەوا بزانە کاتییە. بوارێك نییە، رۆژێك دادێ لەیەکتر جیادەبنەوە. ئەگەریش بینیمان ماوەیەکی زۆر ئاین پەیوەستە بە دەوڵەتەوە، ئەوا بزانە ئەمە ئاینی

---

[٦٦٢] سعید الافغاني، ابن حزم الاندلسي، ص١٣٠-١٣١

کاهینەکانە، ئایینی پێغەمبەران نییە، ئەو عەمامە بەسەرانەی کە بۆ ماوەیەکی زۆر لە هەموو قۆناغەکاندا پشتگیری دەوڵەتیان کردووە، ئەوان فێڵبازن و لە شێوەی ئەو کاهینانەن کە پاڵپشتی فیرعەونیان دەکرد. یان نموونەی ئەو پیاوانەن کە پاڵپشتی نیرۆنیان دەکرد و یان نموونەی ئەو بازرگانانەن کە لەژێر ئاڵای ئەبوسوفیان شەڕیان دەکرد. ئەوان رازینە بەوەی فیرعەون خەڵک کۆیلە بکا، بەڵام لەوە رازی نیین خەڵک ناڕەزایی لە بەرامبەر بەکۆیلەکردن دەربڕێت. مافی سوڵتانە ستەم بکات، کەچی مافی رەعیەت نییە سکاڵا بکات. ئەم بۆچوونەش لەگەڵ سەلیقەی مەروماڵات دەگونجێ نەوەک سەلیقەی ئادەمیزاد.

ئایینی راستەقینە ناتوانێت ماوەیەکی زۆر لەگەڵ دەوڵەت بمێنێتەوە. سروشتە ئایدیالییەکەی هانی دەدات زوو یان درەنگ لە دەوڵەت جیابێتەوە. ئەمەش مانای ئەوەیە قورئان و شمشێر دژبەیەکن. ئەگەر هاتوو یەکیانگرت و ماوەیەکی زۆر لەگەڵ یەک مانەوە، ئەوا بەڵگەی ئەوەیە کە یەکێکیان کەموکوڕی هەیە. جا یان شمشێر ئاستی زەبری دابەزیوە، یانیش قورئان دەستبەرداری شۆڕشەکەی بووە. هەر یەکەیان لە سروشتی خۆیان دەربچێت ئەوا دەبێتە شتێکی دیکە.

بۆ یەکەمجار سیمای دەوڵەت لە مێژووی ئیسلامدا لەسەردەمی عومەر دەرکەوت. ئەوانەی سیاسەتی دەوڵەتیان ئەوکات بەڕێوەدەبرد، ئەو سەحابانە بوون کە لەسەردەستی پێغەمبەر پەروەردە ببوون؛ لەگەڵ ئەودا مەشقی شۆڕشیان کردبوو. عومەر بەچاوێک سەیری سەحابەکانی دەکرد و بەچاوەکەی دیکەشی سەیری سوپا فەتحکارەکەی دەکرد. عومەر زۆرزانی و دووربینی هەبوو. لەگەڵ ئەوەشدا هەستی بە سەختی دەکرد لە گونجاندنی رەوتی ئایین و رەوتی دەوڵەتێکی بەرفراوان.

عومەر رۆژێک کە خەڵکی لەدەوروبەر بوو؛ وتی:" بەخودا نازانم من خەلیفەم یان پاشا. ئەگەر من پاشابم ئەوا لە کارێکی گەورە تێوەگلاوم" یەکێک لە ئامادەبووان وتی:" ئەی میر موسڵمانان جیاوازیی لەنێوان ئەو دووانە هەیە، ئینشاڵلا تۆ لەسەر

کاری چاکەی. خەلیفە تەنها هەق وەردەگرێت و هەق دەبەخشێتەوە. سوپاس بۆ خودا تۆ وەهای، بەڵام پاشا خەڵک دەچەوسێنێتەوە و تەنها سامانی ئەمە وەردەگرێت و دەیداتە ئەوەیتر." عومەر بێدەنگ بوو دواتر وتی:" تکام وایە وەها بم". عومەر تکای وایە خەلیفە بێت نەوەك پاشا. ئەگەر دادپەروەر بین دەبێت بڵێین عومەر توانی گونجانێکی گەورە لە نێوان ئایین و دەوڵەت دروست بکات. راستە ئەگەر بڵێین ئایین و دەوڵەت لە رۆژگاری عومەردا وەك دوو هاوسەری مانگی هەنگوین بوون. ئەوان لەرووی سەلیقەوە لەیەکتر دوور بوون، بەڵام مانگی هەنگوین وایکردووە بۆماوەیەك تەبا بن. بەڵام دەبێت ئەو مانگەی هەنگوین بەسەر بچێت و رۆژگاری ململانێ دەست پێبکات و بەجیابوونەوە کۆتایی بێت.

یارانی محەمەد بەو فەتحکردنە دڵخۆش بوون کە لەسەردەمی عومەر ئەنجام درا، چونکە خوا توانای لەسەر زەوی پێ بەخشین وەك بەڵێنی پێدابوون. سەربازەکانیش بە فەتحکردن دڵخۆش بوون، چونکە چەندین غەنیمە و دەستەکەوتیان هەبوو کەپێشتر لە خەونیشیان نەبوو. عومەریش دڵخۆش بوو؛ بەڵام لە قوڵایی دڵییەوە هەستی بە ترسی هاتنی رۆژانی داهاتوو دەکرد. ئەو دەزانێ کەمانگی هەنگوینی کۆتایی دێت و بۆ کەسیش پێشتر تاسەر نەبووە.

دوورکەوتنەوەی دوو هاوسەرەکە لە رۆژگاری عوسماندا روویدا، کەلێنی نێوانیان بەرەبەرە فراوان دەبوو. رەنگە گونجاو بێت کوشتنی عوسمانی بە تەلاقنامەی ئەو دوو هاوسەرە وەسف بکەین کە ئایین و دەوڵەتە. بەمشێوەیەك ئەوانەی بانگەشەیان بۆدەوڵەت دەکرد، ئەوا کراسەکەی عوسمانیان کردە دروشم. ئەوانەی بانگەشەیان بۆ ئایین دەکرد، پرەنسیپەکانی شۆڕشیان کردە دروشمی خۆیان. ئەوکاتەش ئایین رێگای خۆی گرت و دەوڵەتیش بەرێگایەکی دیکە تێپەڕی.

***

ویستی خودا ئەوە بوو کە لەئیسلامدا دوو پیاوی لە یەکتر جیاواز هەڵکەوتن، ئەوانیش معاویە و عەلی بوون. یەکێکیان بنەمای دەوڵەتی خۆشگوزەرانی دامەزراند، ئەویتریشیان تووی شۆڕشی لە ناو ئیسلام چاند.

عەلی و معاویە لە زۆر بابەت پێچەوانەی یەکتر بوون. عەلی لەمنداڵییەوە لەماڵی محەمەد پەروەردە ببووبوو، محەمەد وەك كوڕی خۆی سەیری دەكرد. عەلی بەوە ناسراو بوو كە زۆر بە محەمەدەوە پەیوەست بووە، ئامادەی قوربانی بوو، زۆر پەرۆشبوو بۆ بانگەوازەكەی. دەگوترێت محەمەد لە سەرەتای بانگەوازەكەیدا عەلی لەگەڵ خۆی دەبردە دەرەوە، ئەوكاتەش عەلی منداڵ بوو، دەیویست ترسی منداڵان لە عەلی نەهێڵێت. كاتێك عەلی گەورە بوو ئەوا بەربەرەكانێی دوژمنانی محەمەدی دەكرد، لەپێناو بانگەوازەكەی محەمەد دەكەوتە گێژەو كێشە. پێغەمبەر زۆر ستایشی عەلی كردووە و ئاماژەی بە چاكەكانی كردووە. ئەحمەد كوڕی حەنبەل دەڵێ: " ئەو چاكەیەی بە عەلی دراوە، بە كەسی دیكە نەدراوە".

معاویە بەتەواوی پێچەوانەی عەلی بووە. معاویە لە ماڵی ڕێبەری قورەیش گەورە بووە، لەمنداڵییەوە لەسەر دژایەتی و پیلانگێران لە ئیسلام ڕاهاتووە. بێگومان هیندی دایكی كە دڵی حەمزەی خواردووە، ڕق و كینەی دژ بەئیسلامی لە دڵی كوڕەكی چاندووە. كەسایەتی مرۆڤیش لەو قاڵبە دروست دەبێت كە دایەنەكەی بۆی دادەنێت.

ئەگەر شیاو بێت معاویە بە باوكی پاشایان لە ئیسلام ناوببرێت، ئەوا دەتوانین عەلیش بە باوكی شۆڕشگێڕان ناوببەین لەڕاستیشدا كوڕانی عەلی لەسەر ڕێچكەی باوكیان ڕۆیشتن و هەڵگری ئاڵای شۆڕش بوون لە دژی دەوڵەت لەهەموو كاتێكدا.

ئیبن ڕۆمی دەڵێ:

لكل أوان للنبي محمد　　قتيل زكي بالدماء مضرج

واتە: هەموو کاتێك بۆ محەمەدی پێغەمبەر کوڕلاوێکی پاك هەیە، کە خەڵاتانی خوێن بووە.

لە وڵاتانی ئیسلام بۆ هەرشوێنێك بچیت، ئەوا گۆڕێکی منداڵانی عەلی دەدۆزیتەوە کە خەڵك پەنای بۆ دەبات و پیرۆزی دەکات. وەك دەردەکەوێت ئەو شۆڕشگێڕانەی عەلی خزمەتێکی گەورەیان پێشکەش بە ئیسلام کردووە. ئەوان چاوی گەلانیان کردۆتەوە. گەلانیان فێرکردووە کە ئیسلام ئەوە نییە کە لەسەر دەستی ئەمەوییەکان و سوپاییەکان دێت. راستە ئەگەر بڵێین شۆڕشی کوڕانی عەلی کەم تا زۆر بەشداری لە بڵاوکردنەوەی ئایینی ئیسلام کردووە لەنێو ئەو گەلانەی فەتحکراون.

***

ئاسان نییە گەلێکی داگیرکراو بچێتە سەر ئایینی داگیرکەرەکەی. داگیرکراو بە سروشتی خۆی مەیلی بە لای بەرەنگاربوونەوەی داگیرکەر و بیروباوەڕی داگیرکەرە. کەچی بینیمان گەلان لەسەردەمی ئەمەوییەکان بە لێشاو دەهاتنە ناو ئیسلام، ئەمەش دیاردەیەکی سەیرە هاوشێوەی لەمێژوودا نییە. ئایا نهێنی ئەوە چییە؟

رۆژهەڵاتناسەکان دەڵێن "سوپای فەتحکار گەلانی بە زەبری شمشێر کردۆتە ئیسلام." ئەمە قسەیەکە قبوڵکردنی لەلای ئێمە ئاسان نییە، چونکە دەزانین ئەگەر شمشێر بۆ بڵاوکردنەوەی ئاین بەکاربێت ئەوا ئەنجامەکەی پێچەوانە دەبێتەوە. مرۆڤ لەوە راهاتووە پێچەوانەی ئەو شتانە بێت کە بەهێز بەسەری زاڵ دەکرێت. هەرکاتێکیش نەتەوەیەك لەبەر ئایینەکەیان چەوسانەوە، ئەوا لەلایەن خۆیانەوە زیاتر دەستی پێوەدەگرن. مێژووش چەندین بەڵگەی بۆ ئەو قسانەمان هەیە.

هەندێکی دیکە دەڵێن: گەلان بۆ راکردن لە جزییە بوون بە ئیسلام. ئەو قسەیەش خاڵی نییە لە کەموکوڕی. بەلای خەڵکەوە ئاسان نییە لەبەر چەند درهەمێك لەساڵێکدا، واز لە ئایینی کۆنیان بهێنن. ئەگەر هاتوو کەمێك لە خەڵك ئەوەیان کردبێت، ئەوا کەسانێکی دیکە ئامادەن ماڵ و گیانیان لەپێناو ئەو ئایینە ببەخشن

کە لە باوانیانەوە ماوەتەوە. بەتایبەتیش لەو سەردەمەدا کە ئایین دەسەڵاتێکی بەهێزی بەسەر دەروونی خەڵکەوە هەیە.

سەرەڕای ئەمەش ئەمەوییەکان ئەو گەلانەیان لە جزیە نەدەبەخشی کە دەبوون بە ئیسلام، ئەمەش لە ترسی ئەوەی خەزینەیان کورت نەهێنێ. تەنانەت عومەری کوڕی عەبدولعەزیز لەوە نیگەران بوو گوتی:" خودا محەمەدی ناردووە بانگەواز بۆ ئیسلام بکات، بۆ ئەوەی نەناردووە خەزنەدار بێت"[٢٦٣].

لەوانەیە هەندێکیش بڵێن: ئەو گەلانە بوونە بە ئیسلام کاتێک زانیان لە ئایینی کۆنی ئەوان چاکترە. ئەمە بۆچوونێکە بەڵگە کۆمەڵایەتییەکان پاڵپشتی ناکات, ئایین سۆزێکی دەروونییە زیاتر لەوەی بیرکردنەوەیەکی لۆژیکی بێت. ئایا کەی خەڵکی سادە هاتووە بەراورد لە نێوان ئایینەکان بکات بۆ ئەوەی لە ئەنجامی بەراوردەکە چاکتربوونی ئایینێکی بۆ دەربکەوێت؟ مرۆڤ هەموو هەقیقەت لەو ئایینە بارەی خۆی دەبینێ. بەوە ڕازی نابێت کەپێچەوانەی ئەو بێت، تەنانەت ئەگەر بەڵگەکان لە ڕۆژیش ڕووناکتر بن. جا دەبێت جگە لەو هۆکارانە، هۆکاری دیکەی کۆمەڵایەتی هەبێت وایکردبێت گەلانی فەتحکراو ببن بە ئیسلام، بەڵام ئەو هۆکارە چییە؟

ئەوەی لە مێژووی ئایینەکان تێبینی دەکەین ئەوەیە خەڵک ئایینێکی نوێ کاتێک قبوڵ دەکەن کە دابینکردنی پێویستیەکی دەروونی و کۆمەڵایەتی تێدا بێت. وەک دەردەکەوێت ئەو گەلانە لەو ئایینەی کە منداڵانی عەل هەڵیانگرتووە جۆرێک لەوشتانەی تێدایە کە ئەوان دەیانەوێ؛ بۆیە بوون بە ئیسلام بۆ ئەوەی بەو ئایینە بەرەنگاری دەسەڵاتدارە زۆردارەکان ببنەوە. ئەو جۆرە ئایینەش ئارادەیەکی زۆر لەو ئایینانە دەچێت کە لەدێرزەمانەوە پێغەمبەران هێناویانە.

ئەمەوییەکان بانگەوازیان بۆ ئایینی ملکەچی و گوێڕایەڵی دەکرد، ئەوان وایان دەزانی ئیسلام گوێڕایەڵبوونی فەرمانی ئەوان و سەبرگرتنە لە حوکمی ئەوان. کەچی گەلانی

[٢٦٣] أبو یوسف، المصدر السابق، ص٧٢

ژێر دەست ئارەزووی ئەو جۆرە ئایینەیان نییە. ئەوان لەو دەوڵەتە هەستیان بەستەم دەکرد و رقیان لەو دەوڵەتە بوو، بۆیە ئایینێکیان دەویست دژی ئەو دەوڵەتە بێت.

دەتوانرێت بگوترێت: ئەوەی گەلانی فەتحکراوی لە سەردەمی ئەمەوییەکان کرد بە ئیسلام دوو هۆکار بوون: یەکەمیان ستەمی ئەمەوییەکان بوو، ئەویتریان شۆڕشی گوڕانی عەلی بوو. لە نێوان ستەمکاری و شۆڕشیشدا بزاوی کۆمەلایەتی بە چەندین شێوە دەبووژێتەوە، وەك پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد.

پیاوانی بەنی ئومەییە رقیان لە مەوالی بوو، مەوالیش رقیان لە پیاوانی بەنی ئومەییە بوو، بوارێك نییە دەبێت رقیان لەیەکتر بێت. بزاوی کۆمەلایەتی ملکەچی لۆژیك نابێت، بەلکو بەپێی رەگەزەکانی خۆی دەڕوات جا خەلك قبولی بکات یان نا. ئەوانەی بەنی ئومەییەیان خۆشدەوێ؛ هەموو خراپەکان دەخەنە ئەستۆی مەوالییەکان. ئەوانەی مەوالیشیان خۆشدەوێت، ئەوا هەموو خراپەکان دەخەنە ئەستۆی دەوڵەتی ئەمەوی. کەسی بێلایەنیش ناتوانێت گەلیەی لە کەس بکات، چونکە دەزانێ ململانێی نێوان دەسەلاتدار و ژێر دەست لەهەر دەوڵەتێك دروست دەبێت، جا دروشم و بانگەوازی هەرچییەك بێت.

***

کەچی ململانێی نێوان دەسەلاتدار و ژێردەست لە سەردەمی نوێدا لەژێر پەردەی ململانێی حیزبایەتی و هەلمەتەکانی هەلبژاردن کۆتایی پێهات. خەلك وادەزانێ ئەو ململانێیە بوونی نییە، بەلام لەڕاستیدا ئەو هەقیقەتە بوونی هەیە و لە هەمان کاتیشدا پێویستە، چونکە ململانێی نێوان سەرکەوتوو و ژێرکەوتووە[٢٦٤]. دەگمەنیشە ژێرکەوتوو؛ سەرکەوتووەکەی خۆش بوێت و کەسی سەرکەوتووش ژێرکەوتووەکەی خۆش بوێت. ئەوەی وا سەیری ژێرکەوتوو و سەرکەوتوو دەکات کەگوایە یەکتریان

[٢٦٤] Bames ,history of sociology.p194

خۆشدەوێ، وەك ئەوەیە سەیری گورگ و مەڕ بكات لە چاكە و خواپەرستی لەگەڵ یەكتر هاوكار بن.

كاتێك گوێبیستی ئەو جنێوانە دەبین كە حیزبەكانی ئۆپۆزسیۆن بەیەكتری دەدەن، دەبێت ئەوەمان بەبیر بێتەوە كە ئەو جنێوانە لەسەردەمە كۆنەكاندا بە دڕندەترین شێوە بووە. كەسێك كە شمشێر بەڕووی نەیارەكەی رادەكێشێ، بەلایەوە زەحمەت نییە زمانی بەكاربهێنێت و تۆمەتی خراپی بۆ دروست بكات.

***

پێشتر وتمان و ئێستاش دووبارە دەیڵێینەوە: مرۆڤ داوای هەق لەپێناوی هەق ناكات. هەق چەكێكە مرۆڤ بۆ پێویستیەكانی خۆی بەكاری دەهێنێ، زیاتر لەوەی كە ئامانجێكی رەها بێت، مەبەستی خودی هەق بێت. كاتێك خەڵك لەسەر هەقیقەتێك ركابەری دەكەن ئەوا بەدوای مەبەستی تایبەتی خۆیان دەگەڕێن. ئەگەریش هاتوو هەق لەگەڵ بەرژەوەندی دژ بەیەكتر بوو، ئەوا چاكتر بە دوای بەرژەوەندییەكەی بێت. كاتێك مرۆڤ بەدوای بەرژەوەندی تایبەتی خۆی دەگەڕێت كۆششی خۆی بە كۆمەڵێك ئارگومێنتی بەرز پەردەپۆش دەكات بۆ ئەوەی لەگەڵ هەڵویستەكەی یەكبگرێتەوە.

دەوڵەتی ئەمەوی بانگەشەی ئەوەی دەكرد كە پارێزەری ئیسلامە و لەپێناو خودادا وڵاتان فەتح دەكات. لەڕاستیشدا هەموو دەوڵەتێكی داگیركەر لە كۆن و نوێدا دروشمێكی بریقەدار بەرزدەكاتەوە بۆ ئەوەی داگیركردنەكان پەردەپۆش بكەن. هەندێك لە دەوڵەتان پەردەی مەدەنییەت بەكاردەهێنن، هەندێكی دیكە پەردەی ئایین بەكاردەهێنن، هەندێك پەیامی پیاوێكی سپی، هەندێكی دیكەش پەردەی پاراستن و راسپاردەیی. مرۆڤ ناتوانێت برای خۆشی فریو بدات ئەگەر بە بیانوییەكی بریقەدار نەبێت. بەمەش مرۆڤ جیاوازی لەگەڵ ئاژەڵ هەیە. ئاژەڵ دەتخوا و باكی نییە، كەچی مرۆڤ كاتێك تۆ دەخوا، بانگەشەی ئەوە دەكات لەپێناوی خودا و هەق و هەقیقەت تۆ دەخوا.

لایەنگرانی بەنی ئومییە دەڵێن ماڤی مەوال نەبوو شۆڕش لە دژی عەرەب بکات، چونکە عەرەب ئەوانی هێناوەتە سەر ئایینەکەیان. ئەو قسەیە لە قسەی جولەکەکان دەچێت، کاتێک باوەڕیان وابوو بۆ گەلانی جیهان ئایینی تاکپەرستیان هێناوە و ئەوانە گەلە هەڵبژاردەکەی خودان، بۆیە گەلانی جیهان دەبێت ئیعتراف بەو چاکەی ئەوان بکەن.

ناپلیون کاتێک وڵاتانی داگیر دەکرد، هەر هەمان قسەی دەکرد، ئەو پێیوابوو پێغەمبەری شۆڕشی فەرەنسی و هەڵگری بنەما مرۆییەکانیەتی. بۆیە پێویست گەلان ملکەچ و گوێڕایەڵی بن. ناپلیون نەیزانی ئەو بنەمایانەی شۆڕشی فەرەنسی کە ئەو گەلانی پێ داگیر دەکرد، دواتر بوو دروشمی ئەو گەلانەی کە شۆڕشیان لە دژی ئەو کرد.

هەندێک دەوڵەتی نوێمان بینی کە وڵاتانیان داگیر دەکرد و دەیانگوت:" وەك رزگارکەر هاتووین نەوەك داگیرکەر".کەچی لەراستیدا وەك داگیرکەر هاتووە نەوەك رزگارکەر. ماقوڵ نییە دەوڵەتێک خوێنی نەوەکانی برێژێت تەنها لەپێناوی خودا داوای پاداشت و سوپاس نەکات. بێگومان ئەو وڵاتانەی بۆ بەرژەوەندی تایبەتی خۆی گرتووە، کەچی ئەمە بە بیانوی مەدەنییەت و ئازادکردن دادەپۆشێت.یەکێك لە جیاکارییەکانی مێژووش ئەوەیە، کە گەلی داگیرکراو بەهەمان بیانوی داگیرکەر شۆرش دەکات، کەچی داگیرکەر رووبەرووی دەبێتەوە ودەڵێ:" وەك ئازادیخوازێك هاتووین" داگیرکراو وەڵامی دەداتەوە:" کوا ئازادکردن؟" لێرەوە ململانێی کۆمەڵایەتی لە ململانێی شمشێرەوە دەبێتە ململانێی فیکریی، زەمەنیش خولێکی دیکە دەدات. ئەمە لە مێژووی نوێدا روودەدات و وەك پێشتر لە مێژووی ئیسلام و مێژوو سەرجەم گەلانی کۆن روویداوە.

***

ئەمەوییەکان بەناوی ئیسلامەوە وڵاتانیان فەتح دەکرد، کەچی گەلانی ژێردەستی ئەوان هەر بەناوی ئیسلامەوە رووبەروویان دەبوونەوە. بۆیە بەمەش ئیسلام بووە دوو جۆر: جۆرێك پاڵپشتی سەرکەوتوو دەکات، جۆرێکی دیکەش پاڵپشتی ژێرکەوتوو دەکات. ئەویان دەڵێ سوڵتان سێبەری خودایە لەسەر زەوی، ئەویتر دەڵێ خودا تۆڵە لە زاڵمان دەکاتەوە. هەر کۆمەڵێکیش ئایینی کردۆتە چەکێك و ئەمسەر و ئەوسەر دەکات.

لایەنگرانی ئەمەوییەکان دەڵێن: دەوڵەتی ئەمەویی دادپەروەر بووە، ئەم قسەیەش کەسێك رازی ناکات تەنها لایەنگرانی ئەمەوییەکان نەبێت. ستەم وەك پێشتر باسمان کرد بابەتێکی رێژەییە. ئەو زیاتر هەستێکی دەروونییە؛ ئەوەك هەقیقەتێکی رەها. ئەو هەژارەی دەبینیٚ دراوسێکەی لە کۆشکێکی گەورە دەژی هەست بە بێبەشی و رق وکینە دەکات. ئەو هەژارە سەبر دەگرێت ئەگەر کاهینەکان لەسەر ئایینی سەبر و ملکەچی ئەویان راهێنابێت. بەڵام کاتێك ئایینی شۆرش وەردەگرێت ئەوا ئەو هەژار رادەپەڕێ، ئەوکاتیش هیچ ئامۆژگارییەکی بریقەدار بەرپەرچی ناداتەوە.

مێژوونووسەکان دەڵێن: یەکێك لە سەرکردەکان لەسەردەمی ئەمەوییەکان، تەنها لەشارێکدا سێ سەد هەزار دیل و چل هەزار کچی پاکیزەی گرتووە"[٢٦٥]. بێگومان ئەو دیل و کەنیزانە رەوانەی کۆشکی میران دەکرێن، بە واتای ئەوەی لە لایەنێکی کۆمەڵگا خۆشگوزەرانی جەمسەردەگرێت و لەوحاڵەتەدا دەبێ سکالا لە لایەکەی دیکە جەمسەر بگرێت.

خەڵکی شام بەو دیلانە دڵخۆش دەبن، نرخی کەنیزە لە ئەنجامی ئەوەدا دادەبەزێ. ئەوکاتەش کەسێکی شام دەتوانێ کەنیزەیەکی چاو بەڵەك بە نرخی کیلۆ گۆشتێك بکرێت. بەڵام گەلی ژێردەستە دەبێت گلەیی و گازندە بکات، چونکە ماقوڵ نییە کەسێك کچەکەی رفێنرابێت و هاوار بکات" خودایە ئایین و دەوڵەت سەربخە".

---

[٢٦٥] ابن الاثير، الكامل في التاريخ، ج٤، ص٢٧٢

گەلی فەتحکراو قین لەدڵ دەبێت و ئازار دەکێشێ، هیچ بوارێکی دیکە نییە. کەواتە ئەو پێویستی بە ڕێبەرێکە بانگەواز بۆ ئایینی برایەتی و یەکسانی بکات. ئەگەر ئەو ڕێبەرەش دەرنەکەوێت ئەوا گەل پەنا دەباتە بەر زەندیق و تاوان و دووڕوویی. ناتوانین سروشتی مرۆڤ بە بڕۆکە خەیاڵییەکان چاک بکەین. مرۆڤ کاتێک باوەڕی بە بیرکردنەوە خەیاڵییەکان دەبێت ئەوا تووشی دووڕوویی دەبێت و گوفتار و ڕەفتاری پێچەوانەی یەکتر دەبێت.

سروشتی مرۆیی وەک تەوژمێکی سەختی ئاوە، هەرشتێک رادەماڵێ کە لەبەردەمی بێت. ئەگەر بەنداوێکی بۆ دروست بکەین، دەبینین هەموو بەنداوەکان دەبات. ئەوانەی مێژوو دەخوێنن دەبێت لەو هەقیقەتە بگەن بەر لەوەی قسە ئەفلاتونییەکانمان بەسەر ببارێنن، کە ئەو قسانە نە تێنوێتی و نە برسێتی دەشکێنن.

***

دکتۆر بەدیع شەریف دەڵێ: زۆرجار مەوالییەکان ئەهلی بەیتیان دەکردە پەردەیەک بۆ بانگەوازەکانی خۆیان و لە پێناوی ئەواندا رادەپەڕین[٢٦٦]. ئەمە قسەیەکی راستە. مەوالییەکان دروشمێکیان دەوێ پێی راپەڕن. ئەوکات شۆڕش حەتمی بوو، پەند لە بوونی نەبوو، بەڵکو لەوەدابوو کێ ڕێبەرایەتی دەکات.

بەنی ئومییە خەلافەتیان وەرگرت، کوڕانی عەلی شۆڕشیان لەدژی ئەوان کرد. ئەگەر خەلافەت پشتاوپشت بۆ کوڕانی عەلی بووایە، ئەوا دروسترین مەزندە ئەوەبوو کە پیاوانی بەنی ئومەییە شۆڕشیان لە دژی کوڕانی عەلی ئەنجام دەدا. لەگەڵ ئەوەشدا لە بەرژوەندی ئیسلام بوو کە کوڕانی عەلی سەرکردایەتی شۆڕشیان دەکرد، چونکە ئەوان نەریتی (بەیتی) و کولتووری ئاینیان هەبوو کە وایدەکرد لە کەسانی دیکە زیاتر لە بنەماکانی ئیسلام نزیک بن.

---

[٢٦٦] بدیع شریف، المصدر السابق، ص٢٦

کوڕانی عەلی لە باوکیان ئیلهامی بنەماکانی شەهادەت و قوربانیدانیان وەرگرتبوو. بەمەش لەچاوی خەڵك بووبوون بەپەناگەیەك خەڵك بۆلایان دەچوون. بۆیە ئەگەر بەنی ئومەییە لە شوێنی ئەوان سەرکردایەتی شۆڕشیان بکردایە، ئەوا ئیسلام لەو حاڵەتەی ئێستای نەدەبوو. لایەنگرانی بەنی ئومەییە لەو قسەیە رازی نین، لەوانەیە لەو بڕوایە دابن کە ئەمەوییەکان لە دەوڵەت راناپەڕن جا دەوڵەتی ئەهلی بەیت بێت یان کەسانی دیکە بن. ناشزانم چۆن یاخیبوونی ئەوان لە دژی عەلی لێکدەدەنەوە کاتێك عەلی خەلافەتی وەرگرت. ئایا سەیریان دەگرت کاتێك خەلافەت بەمیرات بۆ کەسانی دیکەی بەیت دەمایەوە؟ بەنی ئومەییە بیانویان بە خوێنی عوسمان گرت تا خەلافەتیان بەدەستهێنا. ئەگەر ئەمە نەبوایە ئەوا بیانوێکی دیکەیان دەدۆزییەوە. عەقڵی مرۆیی لە دۆزینەوەی بیانو کەم توانا نییە.

***

مامۆستا عەباس عەقاد دەڵێ:" بەنی ئومەییە لە جاهیلیەت و سەرەتای ئیسلام بە چەندین ئاکارەوە تایبەتمەند بوون، کە دەکرێت ئەو ئاکارانە بە ئاکاری ئەمەوی ناوبرێن. ئەمەش لە بەرامبەر ئەو ئاکارەیە کە لەسەردەمی ئێستامان بە ئاکاری دونیایی یان ئاکار پراگماتیی دەناسرێت. ئەو ئاکارەش وا لە کەسێك دەکات سوود و بەرژەوەندی خۆی و کەسوکاری بێت. ئەو ئاکارە ئەمەوییە وادەکات هەڵگری ئاکارەکە مەیلی بەلای خۆشییەکانی ژیان هەبێت و ژیانی خۆشگوزەرانی و ماڵی فراوان و خۆشی و ئارەزووەکانی دیکەیان لەلا خۆشەویست دەکات. بۆیە ئەوان لە خۆیان و کەسوکارییان خەرج دەکەن. پێوانەی چاکەش لەلای ئەوان ئەوەیە ئەو شتانەی خۆشیان دەوێ بیدەن بەوکەسانەی خۆشیان دەوێ"[٢٦٧].

ئەو قسەیەی عەقاد لە بارەی بەنی ئومەییە دەیکات ئەگەر راست بێت، ئەوا دەتوانین بڵێین ئەوان هەر لەسەرەتاوە ئامادەگییان تێدابووە سەرکردایەتی دەوڵەی سوڵتانی

[٢٦٧] عباس العقاد، معاوية بن أبي سفيان، ص١١٩

بکەن لەئیسلامدا, چونکە ئەو ئاکارانەی ئەوان تەنها بۆ ئەوە گونجاوە سوڵتانی خۆشگوزەران بن. کاتێکیش ئامرازەکانی خۆشگوزەرانی لەلای موسڵمانان کەڵەکە بوون، ئەوا دەبوایە ئەو کەسانە خەڵك بەڕێوەببەن کە سەلیقەیەکی گونجاویان هەبێت. لەوسەلیقەیەش کەسێك لە پیاوانی بەنی ئومەییە گونجاوتر نییە.

بەڵام کوڕانی عەلی بەو شێوەیە پەروەردە نەکراون. عەلی بەهەژاری ژیا و بەهەژاریش مرد. کاتێك هەندێك سامانی دەستکەوت ئەوا خۆی لێ ئەجات دا و بەهەژاری مایەوە. ئاکاری ئەو نموونەی زوهد بوو. عومەر عەبدولعەزیز دەڵێ:"ئەمانزانیوە لەو ئومەتە کەسێك لە دوای پێغەمبەری خودا زوهدی لە عەلی زیاتر بێت، ئەو خشت و دارێکی لەسەریەکتر دانەنا"[٢٦٨].

معاویە لە ماڵی ئەبوسوفیان گەورە بووە. هیندی دایکی ئیلهامی ئەوەی پێدەدا و وەسیەتی دەکرد، معاویە ببێتە جێی شانازی هۆزەکەی هەرچەند لە توانای دابێت دەسەڵات بگرێتەدەست[٢٦٩]. ئەوەش زانراوە کە عەلی لە ماڵی محەمەد گەورە بووە، محەمەدیش بەجۆرێکی دیکە ئامۆژگاری کردووە، ئامۆژگارییەکە چییە؟

وەك زانراوە محەمەد زۆر لەگەڵ عەلی لە خەڵوەت بووە و عەلیش بەوە ناسراوە کە راسپاردەی پێغەمبەر بووە. بەڵام ئەو راسپاردەیە چییە کە محەمەد بەعەلی داوە؟ لێرەوە سوننە و شیعە دێن مشتومڕ لەسەر ئەو راسپاردەیە دەکەن. شیعە دەڵێن: محەمەد خەلافەتی بە راسپاردە داوەتە عەلی. کەچی سوننە دەڵێن : نەخێر و هەزار نەخێر، خەلافەت لە نێوان موسڵمانان بە شورا بووە. ئەو راسپاردەیەی کە باس دەکرێت, تەنها ئەفسانەیەکە ئبن سەبا دایهێناوە و بەناو خەڵکی بڵاوکردۆتەوە.

شیعە لە سەلماندنی بوونی وەسیەتەکە، دەیەوێ خەلافەتی ئەبوبەکر پوچەڵ بکاتەوە. کەچی سوننە بە نکۆڵی کردن لەو راسپاردەیە دەیەوێت خەلافەتەکەی

---

[٢٦٨] ابن الجوزي، تذكرة الخواص

[٢٦٩] بنت الشاطيء، اكلة الاكباد، مجلة الهلال،١-١-١٩٥٥

بەدروست بزانێت. کێشەکە وەک کێشەکانی دیکەی مشتومڕی تایفییە. خەڵک هەقیقەتی کۆمەڵایەتی لەیاد دەکەن و سەرقاڵی دەمارگیری دەبن بۆ ئەو پیاو ئەم پیاو.

ئایا ناکرێت ئەبوبەکر خەلالیفەی پێغەمبەری خودا بێت و لەهەمان کاتیشدا عەلی راسپاردەی پێغەمبەری خودا بێت؟ ئایا ناکرێت راسپاردەکەی پێغەمبەر بۆ عەلی لە بابەتی خەلافەت گەورەتر بێت؟ ئایا چاکەی موسڵمانان تەنها لە مەسەلەی خەلافەت قەتیس بووە؟ موسڵمانان بروایان وایە کە خەلافەت لە کۆمەڵگای ئیسلامیدا هەموو شتێکە، ئەگەر ئەو چاک بکرێت ئەوا شتەکانی دیکەش چاک دەبن. ئەم بۆچوونە لەلایەن زانایانی کۆمەڵگای نوێ قبوڵ ناکرێت، چونکە ئۆپۆزسیۆن لە چاکسازی کۆمەڵایەتی دا زۆر لە حکومەت گرنگترە. لەڕاستیشدا ئۆپۆزسیۆن و حکومەت دوو لایەنەی پەیوەستن لە پێشکەوتنی شارستانیەت و یەکێکیان بێ ئەوەی دیکە راستەڕێ نابێت.

لە ئەبوسەعیدی خودری دەگێڕنەوە کە پێغەمبەری خودا رۆژێك ئەوەی بۆ عەلی باسکردووە کە لەدوای ئەو رووبەرووی زەحمەتی و شەڕ دەبێتەوە. عەلی دەڵێ:" ئەی پێغەمبەری خودا لەپێناو چی دەجەنگم، لەگەڵ کێ دەجەنگم؟" پێغەمبەر وەڵامی دایەوە و وتی:" لەسەر دەرکەوتنی هەندێك رووداو لە ئاییندا"[٢٧٠]. بۆیە بە دووری نازانین محەمەد راسپاردەی بۆ پەروەردەکراوەکەی خۆی ئەوە بێت داکۆکی لە ئیسلام بکات، کاتێك رێگاکانی زۆر دەبێت و بۆچوونەکان دەکەونە ململانێ، دواتریش عەلی هەر ئەمەی ئەنجام دا. بینیمان بە خەلافەتی ئەبوبەکر و عومەر رازی بوو، گوێڕایەڵی ئەوان بوو، لەدوای ئەوان نوێژی کرد. بەڵام کە بینی بەنی ئومەییە دەسەڵاتیان زاڵ دەکەن، ئەوا بووە تۆپەڵێك گڕ و دانەمرکایەوە.

[٢٧٠] ابن ابي حديد، المصدر السابق، ج١، ص٣٧٣

دەگێڕنەوە پیاوێک لە خەڵکی شام لە جەنگی صەفەین بانگی عەلی کرد، عەلی گوێی لە قسەکانی گرت. پیاوەکە دەیگوت:" ئەی عەلی پێت لە ئیسلام وهیجرەت هەبووە، من پێشنیارێکت بۆ دەکەم بۆ ئەوەی خوێن نەڕژێت.بگەڕێوە عێراقەکەت، تەنها لەوێ بمێنەوە. ئێمەش دەگەڕێینەوە شامەکەمان لەوێ دەمێنینەوە." عەلی وتی:" دەزانم ئەمەت بۆ ئامۆژگاریی و بەزەیی پێشنیار کردووە. زۆر بیرکردنەوە و شەونخونیم بۆ ئەو بابەتەکرد و زۆرم هێنا و برد. تەنها ئەوەم دۆزییەوە بجەنگم یان کوفر بەوە بکەم کە خودا بۆ محەمەدی ناردووە. خودا لە ئەولیای خۆی ڕازی نابێت، لە زەوی یاخیبوون ببینن و ئەوانیش بێدەنگ بن، نە فەرمان بەچاکە بکەن و نە ڕێگری لە خراپە بکەن. بۆیە بینیم جەنگ ئاسانتر بێت ئەوەک زنجیری دۆزەخ"[٢٧١]

هەر لە سەروبەندی هەمان جەنگ پیاوێک هاتە لای عەلی و بەسەرسوڕمانییەوە پرسیاری دەکرد: چۆن گونجاوە شەڕ لە دژی معاویە و یارانی معاویە بکات، ئەوانیش وەک عەلی نوێژ دەکەن و قورئان دەخوێنن و ڕوو لەکەعبە دەکەن. عەلی وتی:" بڕۆ لە عەمماری کوڕی یاسر بپرسە، ئەو بۆت ڕوون دەکاتەوە" وەڵامی عەمماریش ئەوە بوو کە ئەوان ئەمڕۆ لە دژی معاویە دەجەنگن، وەک ئەوەی دوێنێ لەدژی باوکی دەجەنگان، جیاوازییەکیش لەنێوان ئەو دوو جەنگە نییە"[٢٧٢]

عەممار وەک عەلی هاوڕێی بڕوایەکی یەکلاکەرەوەی هەبوو، کە ئەو لە شێوەی جەنگەکەی محەمەد دەجەنگێ. ئەو بایەخ بەوە نادات سەردەکەوێت یان دەشکێ. عەممار جەنگا تا کوژرا، تەنها لەو جەنگەشدا سێ سەد کەسی لەسەحابەکانی بەیعەتی ڕەزوان لەگەڵی کوژران، وەک لەبەشی پێشوو باسمان کرد. جا ئەو سەحابانەی دوێنێ لەگەڵ محەمەد دەجەنگان، ئەمڕۆ لەگەڵ عەلی کوڕی ئەبوتاڵب دەجەنگن. بەڵام ئەو سەحابانەی کە لەگەڵ معاویە بوون، هەرهەموویان ئەوانە بوون

[٢٧١] عبدالحسین الامینی، الغدیر، ج١٠،ص٢١٣

[٢٧٢] ابن أبی حدید، المصدر السابق، ج٦، ص٥٠٦

لەدژی محەمەد جەنگابوون، دواتر بەناچاریی بوون بە موسڵمان. ئەمەش دیاردەیەکی کۆمەڵایەتییە پێویستە توێژەرێکی بێلایەن تێڕامانی بۆی هەبێت.

ئالوسی دەڵێ: ئەوەی لە سەحابە دڵسۆزەکان لە عەلی جیابوونەوە دواتر پەشیمان بوونەوە. شێخی ئەو سەحابانەش سەعدی کوڕی وەقاص بوو. وەك زانراوە سەعد لە سەرکەوتنی معاویە زۆر دڵتەنگ بوو. لەشتێك رازی نەبووایە ئەوا ڕوویەرووی معاویە دەبۆیەوە و دەیگوت: " ئەی پاشا" ڕۆژێکیان معاویە لێی پرسی: " بۆ شەڕت لەدژی عەلی نەکرد؟" سەعد دەڵێ:" ڕەشەبایەك بۆمن هەڵیکرد، منیش گوتم ئاخ ئاخ، تا بایەکە ڕۆیشت و لەمن تێپەڕ بوو، دواتر ڕێگەی خۆم ناسی و ڕۆیشتم"[٢٧٣].

تەبەری دەڵێ:" معاویە ساڵێکیان حەجی کرد و لە (دار نەدوا) دانیشت، لەسەرتەختەکەی خۆی سەعدی دانیشاند. دواتر دەستیکرد بە جنێودانی عەلی. سەعد دوورکەوتەوە و وتی:" من لەسەرتەختی خۆت دانیشاند. دواتریش جنێوت بە عەلی دا. بەخوا هەر خەسڵەتێکی باشم هەبێت ئەوا هی عەلیە، ئەو زۆر لای من خۆشەویستره. بەخوا ناچم ماڵێك تۆ لەوێ بێت" دواتر هەڵسایەوە"[٢٧٤].

***

عەلی بە بیروڕایە ئیشتراکییە سەیرەکانی بەناوبانگ بوو. ئەمەش مانای ئەوە نییە کە ئایینێکی نوێی هێناوە، بەڵکو جەختی لەسەر ڕێنماییەکانی پێغەمبەر دەکردەوە کەپێشتر ئەو ڕێنماییانە دەرکەوتنێکی روونیان نەبوو. خەڵك لە ڕۆژگاری پێغەمبەر و خەلیفەکەی بەشێوەیەکی نیمچە ئیشتراکی دەژیان. بۆیە پێویستی نەدەکرد بانگەواز بۆ بنەماکانی ئیشتراکیی و یەکسانیی بکرێت، چونکە ئەو بنەمایانە کاتێك بانگەوازییان بۆ دەکرێت، کەلەژیاندا پێچەوانەکانیان بەرقەرابن.

---

[٢٧٣] ابن کثیر، البدایة و النهایة، ج٧، ص٧٧

[٢٧٤] موسلم و ترمزی هەمان ریوایەت دەکەن سەیری صحیح موسلم و صحیح ترمزی بکە(عەلی وەردی)

کاتێکیش ئەمەوییەکان دەستیان بەسەر سامانی خەڵک داگرت و ڕێگای خۆشگوزەرانیان گرت، عەلی ڕەخنەی لێ دەگرتن و بیروڕاکانی خۆی بڵاودەکردەوە. لایەنگرانی بەنی ئومەییە دەڵێن ئەو پرەنسیپانەی ئیشتراکییەت کە ئەبوزەڕ بانگەشەی بۆ دەکرد، لە ئیبن سەبائی وەرگرتبوو، کەچی لەڕاستیدا ئەو لە عەلی مامۆستای وەرگرتبوو. لە نێوان عەلی و ئەبوزەڕ هاوڕێیەتی بەهێز و سۆزی هاوبەش هەبوو. ئەبوزەڕ بەوە لەناو خەڵک ناسرابوو، بۆیە ئەمەوییەکان دەرکیان بەوە دەکرد و جار لەدوای جار ڕقیان لەو هەڵدەگرت.

ئەبوزەڕ پێویستی بەوە نەبوو کەسێکی جولەکە فێری بنەماکانی بکات. لەئیسلامدا کۆمەڵێك بنەما هەن کە کەم نین، ئەو بنەمایانەش لە خەلافەتی عەلی بەڕوونی دەرکەوتن. ئەو چەند بنەمایەی عەلی بانگەشەی بۆ کردووە بۆ خوێنەر دەخەینەڕوو:

١-عەلی باوەڕی بەوە هەبوو کە سامان بۆ گەلە، بۆ کەسێك نییە سوود لەو سامانە ببینێت. خەلیفەش جگە لە بژێویەك زیاتری نییە. دەبێت ئەو بژێویەی خەلیفە لەڕەعیەت کەمتر بێت. ناکرێت بە خواردنی بەچێژ تێر بێت. دەبێت لەهەموو وڵاتدا چاوی لە کوڵێرەیەك نەبێت و ماتای تێربوون نەزانێ"[٢٧٥].

٢-عەلی دەڵێ:" خودای گەورە ئەوەندەی ماڵ داواتە دەوڵەمەندەکان، بەگوێرەی پێویستی هەژارەکانە. ئەگەر هەژاران برسی بوون یان ڕووت بوون، ئەمە کاری دەوڵەمەندەکانە. خودا لەسەر ئەمە حیسابێکی توندیان دەکات و ئازارێکی زۆریان پێ دەدات" ئەو قسەیە بەچەندین جۆر ریوایەت کراوە. قاسم کوڕی سەلام لە کتێبی (الاموال) بەشێوەیەك دەیگێڕێتەوە کە لە چەند وشەیەك دا جیاوازی لەگەڵ ئەوە هەیە کە شەریف ڕەزی دەیگێڕێتەوە، کەسانی دیکەش بە وشەی دیکە دەیگێڕنەوە. وەك دەردەکەوێت عەلی لە چەند بۆنەی جیاواز باسی ئەو قسەیەی کردووە، بۆیە لەگێڕانەوەیدا وشەی جیاوازی تێکەوتووە. گرنگ ئەوەیە لە هەموو گێڕانەوەکان یەك

---

[٢٧٥] محمد عبده، المصدر السابق، ج٣،ص٨٠

مانای هەیە. ئەم وتەیە بەڵگەی ئەوەیە کە عەلی واز لە دەوڵەمەندەکان ناهێنێ بەخواستی خۆیان پارەکانیان خەرج بکەن. ئەگەر نەیارانی بە ئاژاوە بەردەوامەکانیان ئەویان سەرقاڵ نەکردایە، ئەوا بنەما ئیشتراکییەکانی خۆی لە خەلافەتەکەی جێ بە جێ دەکرد. لەوانەشە نەیارەکانی هەستیان بەمە کردبێت بۆیە هەردەم سەرقاڵیان کردووە.

٣- عەلی رقی لەو داوەتانە بوو کە خەڵك لە سازدانی راهاتبوون، گلەیی لە یەکێك لە پیاوەکانی دەکات، لەبەرئەوەی چۆتە یەکێك لەو داوەتانە عەلی دەڵێ:" تۆ دەچیتە داوەتێك هەژارەکانی لێ دوورخراونەتەوە، دەوڵەمەندەکان بانگهێشت کراون"[٢٧٦]، هەر داوەتێك دەوڵەمەندانی بۆ بانگهێشت بکرێت، هەژاری لێ دەردەکرێت. ئەمەش چاوچنۆکییە. خەڵك دەبێت لێی دووربکەوێتەوە. خۆزگە عەلی ئەمڕۆ دەردەکەوت، دەیبینی چ جۆرە داوەتێك بەناوی ئیسلامەوە ساز دەکرێت، کە هەموویان لەم جۆرەی سەرەوەن.

٤- عەلی رقی لەو بەخشندە باوەی ناو خەڵك بوو، بەشێوەیەك پارەیەکی زۆر بدرێتە کەسێك کەچی خەڵکی دیکە لەهەژارییەکی کوشندە دا بن. جارێکیان معاویە سەد حوشتر بە پیرەژنێکی بەنی کنانە دەدات کە بەشیعە ناسرابوو و ژنێکی زمان پاراو بوو، معاویە بەو ژنەی وت:" بەخوا ئەگەر عەلی زیندوو بووایە شتێك لەوەی بەتۆ نەدەدا" پیرەژنەکە وتی:" نابەخوا، تاڵەموویەکی لە ماڵی موسڵمانان بەمن نەدەدا!".

٥- عەلی لە پێدانی بەخشش یەکسانیی رەچاو دەکرد، لە نێوان عەرەبێك و غەیرە عەرەبێك، لەنێوان سەردار و کۆیلەیەك، لەنێوان سەرۆك و ژێر دەستێك، جیاوازی نەدەکرد. لەمەش دڵنیاین هەر ئەو هۆکارە بوو وایکرد هەندێك سەرکردە و خانەدان لێی رابکەن و بەدوای معاویە بکەون. هەندێك لە یارانی ئامۆژگارییان کرد، وەك

---

[٢٧٦] المصدر السابق، ج٣،ص٧٨

معاویە جیاوازی لە بەخشش بکات. ئەویش وتی:" ئایا فەرمانی ئەوەم پێدەکەن بە ستەمکاریی سەرکەوتن بەدەست بهێنم"[277].

٦- عەلی لە هەڵسوکەوت لەگەڵ هەموو خەڵك یەکسان بوو. مەوالییەکان بەشێوەیك دەوری عەلییان دابوو، تا هەندێك لایەنگرانی سکاڵایان لەلای عەلی کرد و وتیان:" ئەو سوورانەت لە سەرووی ئێمە داناوە". عەلی لەگەڵیان دادپەروەر بوو، لەسەر ئەو ڕێبازە بوو کە جیاوازی لە نێوان عەرەب و عەجەم و قورەیشی و حەبەشی ناکات، بە خواپەرستی نەبێت[278].

٧- لە یەکەم ڕۆژی بەیعەت بۆ عەلی، ئەو فەرمانی دا دەست بەسەر ئەو سامانە بگیرێت کە بە ناهەق بردراوە. هەموو ئەو زەوی و زارانەش وەربگیرێنەوە کە لە ڕۆژگاری عوسمان بەهەندێك دەوڵەمەند دراون[279]. ئەو لەو باوەڕەدا بوو " سامان ماددەیە بۆ شەهوەت"[280]، بۆیە ئەگەر موسڵمان دەوڵەمەند بێت، ئەوا ڕێگرە ئایینیەکەی لاواز دەبێت و خۆشگوزەرانی هانی دەدات بەفیز و زۆردار بێت.

٨- عەلی بۆ یەکێك لە سەرکارەکانی نوسی" کار بدە بە خەڵك، لە تایفەی هاوڕێیانت دەربچۆ، ئەو کاتە بست بست بەخاکی کەنار برۆ لە کاروباریان بپرسە و سەیر کارەکانیان بکە. لەگەڵ ئوکەسانەی کارت لەگەڵ دەکەن بە فەرمانی خودا هەڵسوکەوت بکە"[281]. جیا لەمەش ئامۆژگاری خەزندارەکانی دەکرد بە بەزەیی هەڵسوکەوت لەگەڵ خەڵك بکەن و ئازاریان نەدەن. بە تێڕوانینی ئەو دادپەروەریی لەگەڵ خەڵك زۆر گرنگترە لە گەنجینە. ئەو دەڵێ" خوا بەرەکەت

---

[277] احمد امين، ضحى الاسلام، ج،ص٢٤
[278] عباس العقاد، معاوية بن ابي سفيان، ص٣٨
[279] سيد قطب، العدالة الاجتماعية في الاسلام، ص١٩٦
[280] محمد عبده، المصدر السابق، ج٣،ص١٦٤
[281] ابو يوسف، كتاب الخراج،ص١٤١-١٤٢

ناخاتە ناو ئەو ئومەتەی کە مافی بێدەسەلاّت بەنەرمی و بێ کێشە لە کەسانی بەهێز وەرنەگرێت"[٢٨٢].

ئەو بنەمایانەی سەرەوە لەئیسلام دا نوێ نەبوون، بەڵکو رەگوریشەی بۆ رێنامییەکانی پێغەمبەر دەگەڕێتەوە، بەلاّم لە خەلافەتی عەلی زیاتر دەرەوشایەوە لەوەی لە رۆژگاری پێغەمبەر دەرکەوێت. چونکە دونیاکە گۆڕابوو خەڵکی خۆشگوزەران و دەوڵەمەندی تێدا زۆر بوو، کە پێشتر کۆمەڵگای ئیسلامی بەخۆیەوەی نەدیبوو.

***

عەلی کوڕی ئەبوتاڵب لە عێراق بانگەشەی بۆ ئەو پرەنسیپانە دەکرد، کەچی معاویە لەشام بانگەشەی بۆ جۆرێکی دیکەی بنەماکان دەکرد. دەبێت هەر حیزبێك، هەر جۆرێك بێت، ئەوا بانگەشە بۆ بنەما تایبەتییەکانی خۆی بکات.

معاویە لەدەسەلاّتدا بانگەوازی بۆ ئەوە دەکرد کە ئێمە بە (مافی خودایی) ناوی دەبەین. لەڕاستیشدا ئیسلام لەسەرەتادا ئەو بانگەوازەی کرد، چونکە خەڵك دەبێت لەدەسەلاّتدا ملکەچی ئیسلام بن، چونکە حوکمی خودایە، دەبێت خەڵك گوێڕایەڵی خودای خۆیان بن. دەسەلاّتداریش هەرکارێك بکات، ئەوا راستە، چونکە لە خودای گەورەی وەرگرتووە. بەمەش معاویە هەڵ دهەندێك ئایەت و فەرموودە وەرگرت و هەندێك کامینی لە شێوەی ئەبوهورەیرە پاڵپشیان کردو ئەو بانگەوازیان بۆ بڵاوکردەوە. ئێستا بۆ خوێنەر ئاماژە بۆ چەند ئایەتێك و فەرموودەیەك دەکەین کە معاویە لەسیاسەتەکەی پشتی پێبەستووە:

١–ئەو فەرموودەیەی لە بارەی پیرۆزی کراسەکەی عوسمانەوە هاتووە. خاتوو عائیشە ریوایەتی کردووە کە پێغەمبەر بە عوسمانی فەرمووە:" ئەی عوسمان خودا بە کراسێك دەتپۆشێ. ئەگەر موناڤیقەکان ویستیان ئەوکراسە دابکەنێنن، دامەکەنە تا

[٢٨٢] محمد عبده، المصدر السابق، ج٣،ص١١٣

بەمن دەگەی". سێ جار ئەمەی دووبارە کردۆتەوە. کاتێك نعمان کوری بەشیر گوێی لەو فەرموودەیە بوو. لە عائیشەی پرسی:" ئەی تا ئێستا لە کوێ بووی؟" مەبەستی ئەوەیە عائیشە چ کارێکی کرد کاتێك خەڵکی لە دژی عوسمان هان دەدا. عائیشە دەڵێ:" بەخوا لەبیرم کرد بوو" معاویە گوێی لەو فەرموودەیە بوو ئارام نەبوو تا ئەو کاتەی داوای لە عائیشە کرد ئەو فەرموودەیە بنوسێتەوە، ئەویش نووسیەوە"[283]. گومان لەوە دانییە معاویە ئەو فەرموودەیەی بە دەستوونسی عائیشە پاراستووە، هەر ئەو فەرموودەیش بۆتە کۆڵەگەیەك لە کۆڵەگەکانی دەوڵەتی ئەمەوی. کراسەکەی عوسمان گەیشتە معاویە. ئەو خاوەنە شەرعیەکەی ئەو کراسەیە کە لە عوسمانی ئامۆزای وەرگرتووە. معاویە بینراوە لە بازاری دیمەشق رۆیشتووە کراسێکی پینەداری پۆشیوە"[284]، لەوانە ئەمە خودی کراسەکەی عوسمان بێت. چونکە معاویە لەو زاهیدانە نەبووە تا کراسی پینەدار بپۆشێ. ئەگەری ئەوەش هەیە کە ئەمە بە میرات بۆ خەلیفەکانی بەجێمابێت کە دەتوانین بە کراسی دەوڵەت ناوی ببەین. ئەم کراسە خودا پێی بەخشیون، نابێت یەکێکیان دایبکەنن.

٢-قورئان دەفەرمێ: " **من قتل مظلوما فقد جعلنا لوليه سلطانا فلا يسرف في القتل إنه كان منصورا** "[285]. معاویە ئەو ئایەتەی کردە دروشم لە وەرگرتنی خوێنی عوسمان، کەواتە کێ دەتوانێ بەرپەرچی وتەی خودا بداتەوە؟!.

٣-معاویە لە جەنگی صەفەین، بانگەوازی کرد و وتی:" وەرن با بە کتێبی خودا ناوبژیوانی بکەین" ئەنجامەکەشی ئەوەبوو کۆبوونەوەی ناوبژیوانی لە دومەی

---

[283] أحمد بن حنبل، المسند، ج٦، ص٨٦-١٤٦
[284] ابن العربي، العواصم من القواصم، ص٢٠٩ (الحاشية)
[285] القرآن، سورة الاسراء، اية٣٣

جوندل ئەنجام درا، لەوێش ئەبو موسا و کوڕ عاص بڕیاری کەنارگیرکردنی عەلییان دا. معاویە وتی:" ئەمە ویستی خودایە لەکتێبەی پیرۆزەکەی ".

٤-کاتێك حەسەن تەنازولی لە خەلافەت کرد و موسڵمانان بەیعەتیان بۆ معاویە کرد. ئەوساڵە بەساڵی جەماعەت ناوبرا، پێغەمبەری خودا دەفەرموێ:" ئومەتی من لەسەر ناهەقی یەکناگرن" کەواتە خەلافەتی معاویە هەقە، چونکە ئومەتی محەمەد لەسەر یەکگرتووبن، بێگومان ئەو جەماعەتە تەنها گومڕا و زەندیقن.

٥- معاویە ئەو سەرکەوتنەی خۆی بەوە وەسف دەکرد، کە ڕەزامەندی خودای لەسەرە بۆیە کەسێك نابێت نارازیی بێت. ڕۆژێکیان لەسەر مینبەر وتی:" کاری عەلی بە فەرمانی خودا بوو و خوداش بڕیاری لەسەر عەلی دا"[٢٨٦]. هەموو شتێك بە ویستی خودا دەبێت. شتێك نییە لەودونیایەدا بێ ویست و ڕەزامەندی خودا بێت. معاویە وای گوت!.

٦-خودا معاویەی تەنها لەبەر ئەوە سەرخستووە چونکە ڕێبەری قورەیش بووە. معاویە قورەیشی بەوە ناو دەبرد کە ئەهلی بەیتی خودان، جارێکیان وتی:" خودا لە ڕۆژگاری جاهیلییەت قورەیشی سەرخست، کە لەسەر کوفر بوون، ئەی چۆن پاڵپشتیان ناکات کە ئەوان هاتوونەتە سەر ئایینی خودا"[٢٨٧]. خەڵکی شام وایان دەزانی کە بەنی ئومەییە ئەو ئەهلی بەیتەن کەخودا لە قورئان باسی کردووەن، مەقریزی باس لەوە دەکات کە ئەهلی شام دوای نەمانی دەوڵەتی ئەمەوی وتویانە:" نەمانزانیوە پێغەمبەری خودا کەسی نزیکی هەبێت، میراتگری بن، جگە لە بەنی ئومەییە"[٢٨٨].

٧-معاویە لەسەر مینبەری شام وتی:" ئەی خەڵکینە پێغەمبەری خودا بە منی گوتووە تۆ لە دوای من خەلافەت وەردەگری، بۆیە خاکێکی دیکەی پیرۆز

[٢٨٦] ابن ابی حدید، المصدر السابق، ج١،ص١٧٢

[٢٨٧] الطبري، تاريخ الامم و الملوك، ج٥، ص٨٦

[٢٨٨] المقريزي، النزاع و التخاصم، ص٢٤

هەڵبژێرە، منیش ئێوەم هەڵبژارد. ئێوەش نەفرەت لە ئەبوتوڕاب بکەن"[٢٨٩].
ماناکەی ئەوەیە کە پێغەمبەر خەلافەتی بۆ معاویە ڕاسپاردووە. کەچی بە ستەم و دوژمنایەتی ئەبوتوڕاب لە معاویە جیابۆتەوە، بێگومان ئەهلی شامیش نەفرەتی لێدەکەن.

٨-معاویە (بیت المال)ی موسڵمانانی بە سامانی خودا(مال الله) ناو دەبرد، لەبەری دەڵی معاویە ئەو ناوەی لەڕۆژگاری عوسمانەوە بەکاردەهێنا. لەبەر ئەمەش ئوزەر هاتە لای نارەزایی دەربڕی، کەچی معاویە وتی:" رەحمەتی خودات لە تۆ بێت ئەی ئەبوزەڕ، ئەی ئێمە بەندەی خودا نین، ئەی سامان سامانی خودا نییە، ئەی خەڵق خەڵقی ئەو نییە، ئەی هەموو شتێك هی ئەوتییە"[٢٩٠] ئەمە قسەی معاویەیە.

لەو بەڵگە مێژووییانەوە دەردەکەوێت، معاویە لە هەموو لایەکەوە بە چەندین فەرموودە و ئایەتی پیرۆز دەورە درابوو. ئەو خەلیفەی پێغەمبەری خودایە. کراسی خودای لەبەردایە. کارەکانی بە فەرمانی خودایە. سەرەڕای ئەمەش لەئەهلی بەیتی خودایە. ئێمە پشت و پەنامان تەنها خودایە.

نایێن لە تێڕوانینی ئەمەوییەکان تەنها بووبوو بە ملکەچیی بۆ سوڵتان. ئەوەی کوفر بە سوڵتان بکات کوفری بە خودا کردووە. ئەو باوەڕە لە لای حەجاج گەیشتە ئەوپەڕی، چونکە ئەو خەلیفەی بە خەلیفەی خودا دەزانی، خەلافەی پێ لە پێغەمبەرایەتی باشتر بوو. دەیگوت:" ئەرزو ئاسمان تەنها بە خەلافەت وەستاون. خەلیفەش لەلای خودا باشترە لە فریشتە نزیکەکان و پێغەمبەران و نێردراوەکان، چونکە خودا ئادەمی بە دەستی خۆی دروست کردو هەموو فریشتەکان سوژدەیان بۆ برد، لە بەهەشتی جێنیشین کرد و دواتر ناردیە

[٢٨٩] ابن ابی حدید، المصدر السابق، ج١،ص٦٦
[٢٩٠] الطبري، المصدر السابق، ج٥، ص٦٦

سەرزەوی و ئەوی کرد بەخەلیفە و فریشتەکانیش بە پەیامبەر". ئەگەر یەکێکیش ڕەخنەی لەوە بگرتایە دەیگوت:" ئایا خەلیفە کەسێکە لە ئێوە و بەخشندەیە، یان پێغەمبەر بە پێی پێویستیەکانی ئێوەیە؟". دەگوترێت عەبدولمەلیك زۆر سەرسام بوو کە ئەو قسانەی دەبیست. چەندین سەرداری دیکەی توندڕەوی لەوقسانە پەیڕەوی حەجاجیان دەکرد"[٢٩١].

کاتێك حەجاج، سەعید کوڕی جبیری لەگەڵ جەماعەتەکەی کوشت، وتی:" ناترسم تەنها لە نزای ئەوکەسە ستەملێکراوانە نەبێت کە لە زمەی جەماعەتن، بەڵام نموونەی ئەم کەسانە, ئەوانە ستەمکارن لەو کاتەوەی لە جەماوەری موسڵمان و سەرکردەی ڕێگای چاکەخوازان جیابوونەوە"[٢٩٢]. ستەملێکراو ئەو کەسەیە باوەڕی بە ملکەچی سوڵتان هەبێت و هێرشی کرابێتەسەر. حەجاجیش لە نزای ئەو ستەملێکراوە دەترسێ. بەڵام ئەوانەی باوەڕیان بە ملکەچی سوڵتان نییە ئەوا حەجاج بڕوای وایە ئەوان کافرن و خوێن و ماڵیان حەڵاڵە، ئەگەر لە نموونەی سەعید کوڕی جبیریش بن.

تێبینی دەکرێت ئەوە باوەڕی هەموو ئاینێکی سوڵتانییە, یان ڕاستتر باوەڕی هەموو بەهێز و سەرکەوتووەکانە جا لەهەر کات و شوێنێك بن. ئەوان بڕوایان وایە هێزی خۆیان لە خوداوە وەرگرتووە. ئەگەر لەسەر هەقیش نەبن، ئەوا خوا سەرکەوتنیان پێنادات، هەر لەبەر ئەمەش داوا لە خەڵك دەکەن ملکەچیان بن. لە هەر کۆمەڵگایەك یاسای هێز و شەڕ هەبێت، هەر ئەمەش پێوەری هەق دەبێت لەنێوان ناکەکانیدا. ئەگەر یەکێك ڕووبەڕووی کەسێکی بەهێز ببێتەوە ئەوا داوای شەڕی لێدەکات و دەست دەکەن بەزۆرانباری، خەڵکیش وەك بینەر دەوەستن.

---

[٢٩١] جرجي زيدان، التمدن الاسلامي،ج٤، ص٨٤

[٢٩٢] كامل الكيلاني،مصارع الاعيان، ص١١٥

هەرکە یەکێکیان سەرکەوت، ئەوانی دیکە چەپڵەدەکوتن و ئیعتراف بە چاکەکەی دەکەن.

بەڵام کەسانی بێ دەسەلات باوەڕێکی دیکەیان هەیە. ئەوان لەو باوەڕەدان کە هێز نابێتە پێوەرێك بۆ هەقیقەت، ناهەقیش لە زۆربەی کاتەکان سەردەکەوێ. عەممار کوڕی یاسر لە کاتی جەنگی صەفەین ئاماژەی بۆ ئەمە کرد و وتی: "ئەوان بە شمشێر لە ئێمە دەدەن تا کەسانی بە گومان و ناهەق لەئێوە بڵێن: ئەوان لەسەر هەق نەبوونایە بەسەر ئێمە زاڵ نەدەبوون. بەڵام بەخوا ئەوان بەقەد ئەو شتانەی لە چاوی مێشوولەیەك دەردەچێ لەسەرهەق نین. بەخوا ئەگەر بە شمشێرەکانیان تا (سعفات هجر) بەدوامانەوە بن، هەر دەزانم ئێمە لەسەر هەقین و ئەوان ناهەقن."[293].

ئیمام عەلی لەو خوتبەیەی بە خوتبەی(القاصعه[294]) ناسراوە، ئاماژەی بەو وتەیەکی لەمجۆرە کردووە. لەڕاستیدا لەو خوتبەیەدا فەلسەفەی ئیمام عەلی بەرووونی دەردەکەوێت. پێم سەیرە مێژوونووسان بایەخێکی تەواو بەو خوتبەیە نادەن. لەو خوتبەیەدا عەلی دەڵێ پێغەمبەران و شوێنکەوتەی پێغەمبەران بێدەسەلاتن و هەردەم لەمەینەتی دەژین. ئەمەش بەڵگەی ئەوەیە کەئەوان دەستەبەرداری هەق نابن. بەڵام ئەگەر پێغەمبەران وەك پاشایانی خۆشگوزەران دەبوون، ئەوا سەرجەم خەڵك بەدوایانەوە دەبوون ئەوکاتەش ئەوانەی دلوای هەق دەکەن و ئەوانەی داوای بەرژەوندی دەکەن وەك یەك یەکسان دەبوون.[295]

---

[293] ابن ابي حديد، المصدر السابق، ج١، ص٥٠٦

[294] قصع لەزمانی عەرەبییدا بەو مانایە دێت یەکێك وا بکات کەسێکی دیکە رقی لەدیاردەیەك بێت، بەبڕوای شیعەکان عەلی کوڕی ئەبوتاڵب لەوخوتبەیەدا توانای وا لە شیعەکانی بکات کە رقیان لەهەندێك دیاردەبێت، لە ئەدەبیاتی شیعەش ئەو خوتبەیە بە خوتبەی قاصعە ناسراوە. وەرگێڕ

[295] محمد عبده، المصدر السابق،ج١،ص١٦٨

پێشبینی سەرکەوتنی بەنی ئومەییە دەکات، وەک پێشتر محەمەدیش عەلی پێشبینی کردبوو. جارێکیان عەلی وتی:" سوێند بەوەی ڕۆحی منی بەدەستە دەمەوێ ئەوکەسانە بەسەرتان سەرکەون، لەبەر ئەوەنییە کە ئەوان لەسەرهەق بن، بەڵکو لەبەر ئەوەیە ناهەقی ئەوان زوو دەرکەوێت و هەقی ئێوەش بەهێواشی بێت"[٢٦٦]. یەکێک لە یارانی عەلی دەگێڕێتەوە کە ڕۆژێک لەگەڵ کۆمەڵێک لە ماڵی ئیمام بووە، ئیمام وتویەتی:" کەسانێک لەو قەومە بەسەرتان زاڵ دەبن، دەستان دەبڕن و چاوتان دەردەهێنن" یەکێک لە ئامادەبوون دەگری، ئەوکاتە ئیمام دەڵێ:" کوڕی ژنە گێلەکە ئایا خۆشیت لەدونیا دەوێ و پلەت لەدوارۆژ دەوێ، خودا بەڵێنی بەو کەسانە داوە کە سەبر دەگرن"[٢٦٧]

***

عەلی لە یەکێک لەخوتبەکانی دەڵێ:" نەتەوەکان وایان لێهاتووە لە ستەمی سەردارەکانیان دەترسن، کەچی من لە ستەمی ڕەعیەتەکەم دەترسم"[٢٦٨]. ئەو وتەیە زۆر سەیرە. عەلی کە خەلیفەیە سکاڵا لە ستەمی ڕەعیەتەکەی دەکات، لەکاتێکدا گەلان سکاڵا لەستەمی دەسەڵاتدارانیان دەکەن. مێژوو دەسەڵاتدارێکی نەبینیوە، سکاڵای لە ستەمی ستەملێکراو هەبێت!

لەڕاستیدا عەلی بەو مانا باوەی لە لای ئێمە هەیە فەرمانڕەوا نەبوو. ئەو دەسەڵاتی بە میرات وەرنەگرتبوو وەک چۆن لەسەدەکانی کۆن پاشایان وەریاندەگرت. بەڵکو ڕێبەرێک بوو خەڵک بەدوای بوو. خەڵک بەیعەتیان بۆکرد بۆ ئەوەی ئەو پرەنسیپانە جێ بە جێ بکات کە لە سەردەمی عوسمان لەپێناویدا ڕاپەڕیبوون.

[٢٦٦] المصدر السابق، ج١، ص١٨٨
[٢٦٧] ابن ابی الحدید، المصدر السابق، ج١، ص٣٧٣
[٢٦٨] محمد عبده، المصدر السابق، ج١، ص١٨٨

دەبوایە عەلی لە ئەرکەکەی بێئومێد بێت و نەیارەکەی سەرکەوێت، چونکە ئەو بنەمایانەی کە عەلی بانگەشەی بۆ دەکردن بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی بەزەبر گونجاو نەبوون، بەڵکو بنەماکانی ئایدیالی و نموونەیی بوون، دەبووە پەناگەیەک بۆ نەوەکانی داهاتوو تا ڕێگای ڕاستیان نیشان بدات و لە ستەم دووریان بخاتەوە.

ئەو جۆرە پرەنسیپانەش بۆ وروژاندنی خەڵک گونجاون، بەڵام بۆ ملکەچکردنیان گونجاو نین. ئەوەی دەیەوێت خەڵک ملکەچی دەسەڵاتەکەی بکات دەبێت هەندێک بنەمای نزم پەیڕەو بکات کە تۆقاند وستەمی تێدابێت. نەریتی خەڵک ئەوەیە ملکەچی ئەو پیاوچاکە نابن کە لە سنووری فەرمانی خودا شمشێر و سامان بەکاردەهێنێ. ئەوان هێشتا لە لایەک باوەڕیان بەدەسەڵاتی نەهێناوە، لەلایەکی دیکە لێی یاخی دەبن، بەمەش مشتومڕێکی بێسوود لە نێوان خەڵک دروست دەبێت.

عەلی لە مزگەوت لە غەفڵەتی کوژرا. ئەگەر لەوێ نەکوژرایە، ئەوا لەشوێنی دیکە دەکوژرا. ئەو تا دواهەناسە سووربوو لەسەر خەباتی خۆی. هاوڕێیانی بەرەبەرە لێی جیادەبوونەوە. ئەگەری ئەوە هەبوو بەتەنیا مابایەوە، ئەگەر چەند ساڵێکی دیکە تەمەنی درێژبووایە. ئەوکاتیش بەتەنها تا مردن خەباتی دەکرد.

عەلی بەر لە کوژرانی هاواری دەکرد" کوا سەختترین" ئەو چاوەڕوانی بکوژەکەی دەکرد، بۆ ئەوەی لە دونیا بیحەسێنێتەوە. کاتێک ئیبن ملجم بە شمشێرە ژەهراوییەکەی لەسەری عەلی دا، ئەو بکوژە وتی:" بەخودای کەعبە سەرکەوتم" عەلی بەمردن براوە بوو، معاویەش بە سەرکەوتنەکەی. جیاوازیش مەزنیش لە نێوان ئەو دووبردنەوەیە هەیە.

لە سەرکەوتنی خێرادا معاویە لەعەلی بەتواناتر بوو. معاویە شمشێر وسامانی بەدەستەوە بوو بەخواستی خۆی بەکاری دەهێنان، لەمەیاندا ئاین و ویژدانێک

بەرپەرچی نەدەدایەوە. سەرکەوتن ئامانجی هەرەگەورەی ئەو بوو. بۆئەمەش بایەخی بەوە نەدەدا چەندین هۆکاری رەوا و ناڕەوا بەکاربهێنێ. ئەو بۆ فریودانی سەرۆکەکان پارەی بەکاردەهێنا، ئەگەر لەمەدا بێئومێد بووایە، ئەوا شمشێری دەخستە سەرسەریان.

معاویە هێزی خۆشی لە کوشتنی عوسمان خواست بوو، خۆی بە جێگر و میراتگری عوسمان دەزانی. بەلام عەلی هێزی خۆی لەو بنەمای ئەو شۆڕشە خواست بوو کە لە رۆژگاری عوسمان ئەنجام درا. بۆیە دەبوایە شۆڕش کۆتایی بێت و دابمرکێتەوە کاتێک سوڵتان بە شمشێر وسامان بەسەری زاڵ بێت. تا کاتێکی دیکە کۆمەڵگە دەکەوێتە جووڵە و سەرلەنوێ دەست پێدەکاتەوە.

پێغەمبەر محەمەد دەڵێ: " خولی ناهەق سەعاتێکە، خولی هەق تا رۆژی قیامەتە".

ئەمەیان پەندێکی کۆمەلایەتی گەورەیە. ئەوانەی بانگەواز بۆ هەق دەکەن بەشێوەیەکی کاتی سەرکەوتوو نابن. بەلام لەکۆتاییدا ئەوان سەردەکەون. خەڵك بەلای ناهەق دەچن چونکە برەوی هەیە و لێی دەترسن، بەلام دواتر زەبرەکەی دەبینن دەگەڕێنەوە ودووبارە بانگەواز بۆ هەقیقەت دەکەن.

زۆرجار بەناو بازاڕ دەڕۆم دەبینم خەڵك ستەم لە یەکتر دەکەن. یەکێك دڵڕەق لە سمێڵ زلەکان دەبینم کە ستەم لە بەستەزمانێك دەکات و بەقسە و شەق بەشانازییەوە لێی دەدات. بەلام دواتر تووشی یەکێك لەخۆی بەهێزتر دەبێت و قسەوشەقی بەردەکەوێت. لێرەوە دەنگ بەرزدەکاتەوە و داوای دادپەروەری دەکات و گلەیی لەستەمی بەندەکانی خودا دەکات، بەلام کاتێك خۆی ستەمکار بوو دادپەروەری لەکوێ بوو؟

مرۆڤ لەهەر کوێیەك بێت ئەمە سروشتەکەیەتی. ئەمەش نهێنی بلاوبوونەوەی بنەماکانی دادپەروەرییە لە نێوان خەڵکدا. خەڵك ستەمدەکات و بایەخی پێنادات. بەلام کاتێك خۆی تووشی کەسێکی زاڵمتر دەبێت، ئەوا دەبێتە یەکێك لەوانەی

بانگەشە بۆ دادپەروەری دەکەن و پێشتریش خۆی زاڵم بوو. بەهەر حاڵ دادپەروەریی سەردەکەوێت. ئەوە دوای ئەوە سەرکەوتن بەدەست دەهێنێ. بەلام ئەوانەی بانگەشە بۆ دادپەروەریی دەکەن سەرناکەون، بەڵکو شەهید دەبن. نابێت ئەوەش لەبیر بکەین کە دادپەروەریی پێویستی بە سوتەمەنی هەیە لە خوێنی شەهیدان.

با گریمانەی ئەوە بکەین عەلی دەیتوانی دەوڵەتێکی مەزن دروست بکات و پشتا وپشت بۆ کورەکانی دەمایەوە. ئەوکات کەسێکت نەدەبینی ئەمڕۆ ناوی بهێنێ و شوێنیان بۆ بکات. مەزنی پیاو لە بڕەنسیبە بەرزەکانیەتی و لەگەڵ ئەو قوربانییەی لە پێناوی دەیبەخشێ. قوربانیەکەشی بەوە پێوانە دەکرێت کە چی لە دونیا دۆڕاندووە و نەیارانیشی چ شتێکیان بردۆتەوە.

***

دکتۆر هۆدگسن سەری لەو خاڵە سوڕدەمێنێ، کە لەئیسلامدا تێبینی کردووە. ئەو وادەبینێ عەلی لە ژیانیدا سەرکەوتوو نەبووە. خەڵك لەبەر ئەو دەڕۆیشتن و دڵیان پڕ زام دەکردو لێی یاخی دەبوون. کەچی دوای مردنی پێگەیەکی لە دڵی موسڵمانان هەیە، لەمەیاندا هیچ سەحابەیەك ڕکابەریی ناکات[٣٩١].

بەڕاستی ئەو دیاردە کۆمەڵایەتییە سەیرە. ئێمە بۆ هەر شوێنێکی وڵاتانی موسڵمانان بچین دەبینین ناوی عەلی بە محەمەدەوە بەندە. لەمەشیان جیاوازی لە نێوان تایفەکان نییە. دایکان کاتێك لەگەشتەدا ماڵئاوایی لە کورەکانیان دەکەن دەڵێن:" خودا و پێغەمبەر و عەلییت لەگەڵ بێ". قوتابییەکی مەغریب باسی ئەوەی بۆ کردم کە ئەگەر کەسێك لەوێ شتێکی قورس بەرزبکاتەوە دەڵێ:" یا محەمەد یا عەلی" لێرەش لە ئەعزەمییە کرێکارانم بینی باری قورسیان هەڵدەگرت و دەیانگوت:" خودا یا محەمەد یا عەلی".

[٣٩١] Hodgson,how did the early shin …p2

ڕۆژێك پیاوێك ناوی عەلی هێنا، منیش پرسیارم لە هۆکارەکەی کرد، بە تیلەی چاو سەیری کردم و وتی:" خودا بۆ ئەمە فەرمانی داوە" منیش پرسیارێکی دیکەم لێکرد" ئایا خودا هەر فەرمانێکت پێ بکات، جێ بە جێی دەکەی؟" پیاوەکە ڕۆیشت و وەڵامی نەدایەوە.

لەڕاستیدا ئەو پیاوە و موسڵمانانی دیکەش عەلیان خۆشدەوێ ئەمەش لەبەر چەندین هۆکاری دیکە، خودا فەرمانی زۆر شتی دیکە بەوان کردووە، کەچی ئەوان ڕۆژ لەدوای ڕۆژ سەرپێچی فەرمانەکانی خودا دەکەن. ئەگەر لە ڕۆژگاری عەلی دەبوون، ئەوا لە عەلییان رادەکرد وبۆ لای معاویە دەچوون. دادپەروەریی تاڵە؛ خەڵك بانگەشە بۆ دادپەروەریی ناکەن، تەنها ئەوکاتەی ستەملێکراو بن. کاتێك ئەوان لە عەلییان راکرد لەبەر ئەوە بوو عەلی لە دادپەروەرییدا توند بوو، ئەرمونیان نەبوو. بۆیە بەهای ئەویان نەزانی، تەنها کاتێك کی لە دەستیان دا، ئەوکاتە چەندین نەهامەتیان بەسەر هات، بەمەش هەستیان بە پەشیمانی کرد و درکیان بەوە کرد کە عەلی بۆ ئەوان بۆ ماوەیەکی درێژخایەن چاکتر بوو.

شەعەبی دەڵێ:" گوێبیستی خەتیبەکانی بەنی ئومەییە بوو لەسەر مینبەر قسەیان بە عەلی دەگوت، وەك ئەوەی عەلی دەست بۆ ئاسمان بەرزبکاتەوە. کەچی ستایشی باسی سەلەفی خۆیان دەکرد وەك ئەوەی ئاماژە بۆ تەرمێکی بۆگەن بکەن". ئەو کاتە دەوڵەت دەستی بەسەر هەر شوێنێك دادەگرت لەوێ نەفرەتی لە عەلی دەکرد، کەچی خەڵك لە هەموو شوێنێك رەحمەتیان بۆ عەلی هەبوو، ئەمەش وەك ئەوەبوو نەفرەتەکانی دەوڵەت بۆ عەلی ببێتە رەحمەت. سەیر ئەوەیە ئێمە ناوی عەلی و کوڕەکانی حەسەن و حوسێن لەسەر دیواری مزگەوتی ئەمەوی لە شام دەبینین. ئەمەش ئەو مزگەوتەیە کە لەسەر رقی عەلی دامەزرا و هۆڵ و داڵانەکانی بۆ ماوەیەکی زۆر پڕ بوون لە نەفرەتکردنی عەلی.

پیاوانی بەنی ئومەییە بە شێوەی سوڵتانەکانی بەر لە خۆیان یان دوای خۆیان چێژیان لە خۆشییەکانی دونیا بینی. ئەوان ئەو دونیایەیان ویست و خواستەکانیشان هێنایەدی، بەڵام بۆیان نییە داوای لە خەڵك بکەن لەدوای مردنیان ڕێزیان بگرن. خەڵك ڕێز لە دەسەڵاتداری خۆشگوزەران دەگرن کاتێك لە ژیان مابێت، ئەمەش یان لەبەر ترسە یان لەبەر بەرژەوەندی. ئەگینا کاتێك دەمرێت ڕێزگرتنەکەشی دەمرێت.

بەشێکی زۆر لەو ژیانەدا هەست دەکەن بەشخوراو و بەدبەختن. ئەو کەسانە ماتەمینی خۆیان بە ئیمامێك دەدەن لەژیاندا خۆشی و چێژی نەدیبێ. زۆد ئەستەمە کەسێکی بەدبەخت ئیمامێك بە پیرۆز بزانێت هەموو شەوەکانی بە دەنگی تەمبور و سەما بەسەر بردبێت. خەڵك ڕێز لە کەسی خۆشگوزەران دەگرن و لەبەری هەڵدەستنەوە، بەڵام لە ناخی دڵیان ڕقیان لێیەتی. ئەو کەسە کە دەمرێت خەڵك لەبیری دەکەن، بەڵام ل ەشوێنی ئەو یادی پیاوێکی دیکە دەکەن کە لە ژیان بێزاریان کردووە و دڵیان زامدار کردووە.

لە یەکێك لەگەشتەکانم بۆ شام لە بەقاڵێك پرسیاری عەلی کوڕی ئەبوتالبم کرد و وتم:" چی لەبارەی ئەو دەڵێی" ئەویش بەدووروودرێژی ستایشی کرد، کاتێك پرسیارم لەبارەی معاویەش کرد، هەر ستایشی کرد. دواتر وتم:" ئەگەر لەسەردەمی عەلی و معاویە دا دەژیای لایەنی کامیانت دەگرت؟" تۆزێك وەستا وتی:" لەگەڵ عەلی" من لەوە دڵنیام ئەگەر ئەو پیاوە لەو ڕۆژگارە بووایە ئەوا لەگەڵ معاویە دەبوو. وەك زۆربەی خەڵکانی دیکە، وابزانم خوێنەر و نووسەری ئەو چەند دێڕەش جیاوازییەکیان لەو مەسەلەیە نەدەبوو.

***

هەرکە معاویە مرد، ڕووداوێکی گەورە ڕوویدا کە کۆمەڵگای ئیسلامی بەتوندی هەژاند. ئەویش کارەساتی کەربەلا بوو کە حوسێنی کوڕی عەلی تێدا کوژرا. ئەو

ڕووداوە شوێنەوارێکی کۆمەڵایەتی زۆری بەجێهێشت، کە هاوشێوەی لەمێژوودا نییە. ئێمەش ئەمڕۆ ناتوانین ئەو شوێنەوارە بەئاشکرایی ڕوون بکەینەوە، چونکە خۆشەویستان و قینلەدڵان سۆزی خۆیان بەسەر وێناکردنی ڕشتووە و ڕووداوەکانیان لە هەقیقەتە کۆمەڵایەتییەکەی خۆیان دەرخستووە.

شەهیدبوونی حوسێن تەواوکەری شەهیدبوونی باوکی بوو. ڕاستە ئەگەر بڵێین کارەساتی کەربەلا ڕەنگێکی دیکەی بە کارەساتی کوفە بەخشی، ئەگەر ئەو ڕووداوەش نەبووایە خەڵك هەستیان بەگرنگی ئەو پرەنسیپە کۆمەڵایەتییانە نەدەکرد کە عەلی لەژیانیدا بانگەشەی بۆ دەکردن. حوسێن پرەنسیپەکانی باوکی بە خوێنی ڕەنگ کرد، وایکرد بچێتە قوڵایی دڵەکانەوە.

کارەساتی کەربەلا بریتیی بوو لە زایەڵەی هاوارێك، موسڵمانان باسیان دەکرد و زیدەڕۆییان تێدادەکرد. ئەوان لەمەدا وەك هەر گەلێکی دیکە بوون کە قینیان لە فەرمانڕەواکانیان هەیە و بەدوای تۆڵەکردنەوەن. بۆیە ئەو کاتە ئۆپۆزسیۆن تۆڵەی حوسێنیان لە هەموو شوێنێك کردە دروشمی خۆیان. بەمەش بەنی ئومەییە هەستیان بە هەڵەگەورەکەی خۆیان کرد لە کوشتنی حوسێندا. هەوڵیاندا زامەکە تیمار بکەن، بەڵام هەوڵەکانیان درەنگ بوو.

یەکێك لە جیاکارییەکانی مێژوو ئەوەبوو دەوڵەتی ئەمەوی کوشتنی عوسمانی بۆخۆی کردە بیانوو، کەچی دواتر ئۆپۆزسیۆن لە دژی ئەو کوشتنی حوسێنی کردە بیانوو. مێژووی ئیسلامیش لە نێوان ڕووداوی ئەو دوو کوشتنە دێت و دەچێت. هەر لایەکیش لەنێوان خەڵك زیدەڕۆیی لە دروشمەکەی خۆی دەکات. یەکیان لەبەر عوسمان دەگری و ئەویتریان لەبەر حوسێن.

ڕاستە ئەگەر بڵێین ئەو گریانەی هەردوو لایەن، تەنها وێنەیەکی ململانێی ئەمرەکەی نێوان دەسەڵاتدار و ژێردەستە. خەڵك زوو کوشتنی عوسمانیان لەبیرکرد، بەڵام کوشتنی حوسێن ماوەتەوە و بەسەر ڕۆژگار و شەوگار زاڵ بووە.

هۆکارەکەش ئەوەیە حوسێن نموونەی شۆڕشگێڕێکی ستەملێکراوە، کەواتە ئەو دەمێنێتەوە تا دونیای زاڵم و مەزڵوم مابێت.

نابێت ئەوەش لەبیر بکەین، حوسێن و یەزید لە هەر کات و شوێنێک بێت، لە ژیان ململانێ دەکەن. ئەوانەی هێمای بەریەککەوتنی کۆمەڵایەتیین، بەرکەوتنی کۆمەڵایەتیش دانامرکێتەوە.

***

لە رۆژگاری ئەمڕۆماندا شیعە یادکردنەوەیەکی گەورە بۆ کوشتنی حوسێن ساز دەکەن. لەو یادکردنەوەیە فرمێسکی زۆر دەڕێژن، سنگ و پشتیان دەکوتن، سەریان زامدار دەکەن. دەتوانین بڵێین ئەو بۆنەیەی شیعە بۆتە مەراسیم و رۆحی شۆڕشگێڕیی سەرەتای تێدا نەماوە. یەکێک لەوانە لە کۆڕی ماتەمینی بۆ حوسێن دەگری، کەچی دواتر بایەخ بەوە نادات ئەگەر لەسەر رێچکەی یەزید بڕوات.

من هەندێکجار کە سەیری ئەو کەسانە دەکەم لەپێشەوەی کەژاوەکانن و داوەت بەناوی حوسێن سازدەکەن، دەبینم لەئاکاردا جیاوازییەکیان لەگەڵ پیاوانی بەنی ئومەییە نییە. بە دووریشی نازانم کەسێک لەوانە جارێکی دیکە حوسێن بکوژێتەوە ئەگەر یەزید فەرمان بدات و معاویە چاو دابگرێ; ئەوان لە مانگی موحەڕەم لەسەر حوسێن دەگرین، دواتر لە مانگەکانی دیکە دەیکوژن.

ئەو رێوڕەسمەی بۆ حوسێن ئەنجام دەدرێت، لەلایەن بوەیهییەکان دانرا، ئەوانیش سوڵتانن دەیانەوێ پاڵپشت دەوڵەتی خۆیان بەمە بکەن، دواتر چەندین سوڵتانی دیکە هاتن، دەستیان بە گریان کرد و درێژەیان بەگریان دا، بەمەش ئەو شەهادەتە گەورەیە بووە یارییەک بە دەستی سوڵتانەکان و بەمە کڵاو لەسەر خەڵک دەنێن[٣٠٠].

[٣٠٠] یەکێک لەبرادەرەکانم پێشنیاری بۆ کردم کتێبێک بەناونیشانی(الضحك على الذقون) بنوسم (بەکوردییەکەی ئیدیومی کڵاو لەسەرنان بەکاردێت-وەرگێڕ) لەوێ ئەوە روونبکەمەوە کە

پوختـەی قسـەکانمان ئەوەیـە سـوڵتانەکان توانیویانـە بـەدگۆڕانێک لـەو بنـەما کۆمەڵایەتیانە بکەن، کە ئیسلام هێناویەتی. شەهیدان ڕۆحیان لەپێناویدا بەخشیوە، لـە سروشـتی خۆیـان دوورخسـتۆتەوە و کردوویانـە بەکۆڵەگەیـەک لـە کۆڵـەگانی ستەمکاریی. ئەمەش یەکێکە لەو هۆکارانەی وایانکردووە ئیسلام خەسڵەتی ملکەچیی و دۆگمایی فیکری و کۆمەڵایەتی هەبێت و ڕووناکی و گڕی تێدا نەبێت.

ئێستا موسڵمانان وایان لێهاتووە لـە ئاینێ ناگـەن، جگـە لـە ئەنجامـدانی ڕێورەسمـە رووکەشەکان نەبێت، دواتـر دەسـتیان بـۆ نـزا هەڵـدەبڕن و دەڵـێن:" خـودایـە دیـن و دەوڵەت سەربخەی" دین و دەوڵەت لە دیدی ئەوان بۆتـە یـەک شت. ئـەوەی نـەیاری دەوڵەت بێت دوژمنی ئاینە، بەمەش چاکخوازی ئایینی کەسێکە لە دەوڵـەت. شـتێک ئەماوە سوڵتانی موسڵمانان ئەنجامی بدات، تەنها ئەوە نـەبێت وەک فیرعـەون بڵـێ:" أنا ربکم الاعلی"[٢٠١].

شێخ عەلی عەبدولڕەزاق پێیوایە ئەو بڕوایە زۆردارە کە سـوڵتانەکانی پـیرۆز کـردووە، بەرپرسیایەتی یەکەمە لەسەر ئەوەی لەسەدەکانی دواییدا ملکەچی و زەلیلی بەسـەر ئیسلام هاتووە. ئـەو پێیوایە ئیسـلام لـەو بـاوەڕە دوورە، ئیسـلام ئـایینێکی پاکـە، پرەنسیپی مافی خـودایی نازانێـت، بـەڵکو ئـەو پرەنسیپە لـە لایـەن سـوڵتانەکانەوە برەوی لەناو خەڵک پێدراوە، بۆ ئەوەی ئاینێ بکـەنە زرێیـەک خۆیـان و تەختـەکانیان بپارێزن و بەدکاری خۆیان پەردەپۆش بکەن. بەمەش موسڵمانیان ملکەچ کردو ڕێگای راستەقینەیان لە خەڵک ونکرد، ڕۆشنایان لە خەڵک خامۆشکرد و عـەقڵیان بەرتەسـک کرد. ئەمـەش بـوو بـە هۆکـاری مردنـی هێـزی توێژینـەوە و چـالاکی فیکـری لـە نێـو

چۆن سوڵتانەکان و واعیزەکانیان لەپێناو کۆیلەکردنی خەڵک هۆکارەکان بەکاردەهێنن. خۆزگە دەتوانم ئەمە ئەنجام بدەم. پەنا بەخوا.

[٢٠١] القران، سورة النازعات، اية ٢٤.

موسڵمانانەدا، ئەوان تووشی ئیفلیجی بیرکردنەوەی سیاسی بوونەوە لەوەی پەیوەندی بە خەلاقەت و خەلیفەکانەوە هەیە[302].

ئەو قسانە خاڵی نیین لە هەقیقەت، بەڵکو خودی هەقیقەتن. ئەو باوەڕە سوڵتانییەی کە بەسەر عەقڵی موسڵمانانەوە زاڵە یەکێکە لە گرنگترین ئەو هۆکارانەی کە بۆتە ئەو کارلێکارییە گشتگیرەی کە ئێستاش پاشماوەکەی لە هەموو وڵاتانی موسڵمانان دیارە. محەمەد بەریەککەوتنێکی کۆمەڵایەتی بە جیهان بەخشی، عەقڵەکانی جووڵاندو و گەشەی بەشارستانیەت دا. کۆمەڵگای ئیسلامی لەسەرەتادا دەکوڵا، بیر و جووڵەی تێدا هەڵدەقوڵا، بەلام سوڵتانەکان ئەو گڕەیان دامرکاندەوە و عەقڵی خەڵکیان بە ئامۆژگاری بریقەدار بێهۆش کرد، ئەو ئامۆژگاریانەش دەتوانێ پاساو بۆ کاری سوڵتانەکان بهێنێتەوە و گلەییەکان بخاتە سەر رەعیەت.

***

سوپاسی خودا دەکەین لەبەر ئەوەی ئێمە لەسەدەیەکی نوێ دەژین، کە دەوڵەت لە بەرزایی خۆی دابەزیوە و پەردەی هەقی خودایی لەسەر لادراوە. ئێستا وامان لێهاتووە وەك چۆن سەیری خزمەتکار دەکەین وەهاش سەری دەسەڵاتداران دەکەین کە خەڵك بۆ کاروباری خۆیان بەکرێیان گرتووە.

جارێکیان چوومە یەکێك لە فەرمانگەکانی دەوڵەت، کابرایەکی لادێی رووت و رەجاڵم بینی هەڕەشە و گورەشەی لە فەرمانبەرێك دەکرد، وەك ئەوەی سەردارێکی سەدەکانی رابردوو بێت فەرمان بە کۆیلەکەی بکات. ئەوکاتە هەستم کرد من لە سەدەیەکی نوێ دەژیم، ئەو رووداوەم بەسەرهاتێکی خۆم بەراورد کرد، کە لەتەمەنی گەنجێتیم بینم، من چوومە فەرمانگەیەك دەلەرزیم لەوەی فەرمانبەر فەرمانی دەستگیرکردنم بکات، ئەویش پیاوێکی فەرمان بەدەستە.

---

[302] علی عبدالرزاق، الاسلام و أصول الحكم، ص١٠٢

بەر لە چارەگە سەدەیەك عەرز وحاڵێکم دایە فەرمانبەرێك، کەچەندین نیشانەی سەرسوڕمان و نیشانەی پرسیاری تێدابوو، ئەمەش لە خوێندنەوەی ڕۆژنامەکان فێر ببووم، هەرکە فەرمانبەرەکە سەیری عەرزوحاڵەکەی کرد، دڕاندی و بەتوندیش منی دەرکرد، و وتی:" ئەوە عەریزەیە یان جەریدەیە؟!" هێشتا بەدەرگای فەرمانگەکە نەگەیشتبووم، ڕامکرد لە ترسی ئەوە یەکێك لە جەلادەکان بەدوامەوە بێت.

دواجار لەوە ڕاهاتووم کە بەسەربەرزی بچمە فەرمانگەکانی حکومەت، ئەمەش دوای ئەوەی بنەماکانی حکومەتی دیموکراسیم خوێندەوە وەك کارەکەرێکی بەکرێگیراو سەیری فەرمانبەر دەکەم. کەچی باوکم ئێستاش بەترسەوە دەچێتە فەرمانگەکانی حکومەت، هەرکە فەرمانبەرێك دەبینی دەترسی، وەك ئەوەی وا خەیاڵ بکات ئەو فەرمانبەر بۆ سەربازی ئیجباریی یان باج وەرگرتن هاتووە. بۆیەش پەنا دەباتە بەرخودا وداوای هاوکاری لێ دەکات.

باوکم تەنها کەسێکە لەو ملیۆن خەڵکەی کە لە سەردەمی سوڵتانەکانەوە لەوە ڕاهاتوون بەیانی و ئێوارە بڵێن:" خودایە دین و دەوڵەت سەربخە" کاتێکیش بە باوکم دەڵێم:" حکومەت دەبێت لە خەڵکەوە بۆ خەڵك بێت" باوکم دەترسێ و دەڵێ:" کوڕم دەنگت نزم بکە، دیوارەکان گوێچکەیان هەیە".

خودا لە سوڵتانی موسڵمان خۆش بێت، ئەوان باوانی ئێمەیان لە ملکەچییەکی کوشندە ڕاهێناوە. تەنها بەوەندەش وازیان نەهێناوە، بەڵکو فێری ئەوەیان کردوون کە ملکەچی بۆ ئەوان ملکەچییە بۆ خودا. بەمەش سوڵتانەکان توانیویانە یاری بە خەڵك بکەن و ماڵیان تاڵان بکەن و ئابڕوویان هەتك بکەن. کەسیش بەربەرچیان نەداتەوە. بەمەش موسڵمانەکانیان خستە دەیجوری سەدە تاریکەکانەوە.

گۆڤارێکی ئاینیم خوێندنەوە کە لەو ڕۆژگارەدا لە بەغدا دەردەچێت[٣٠٣]. بڕگەیەکی تێدا بوو بەناونیشانی (سوڵتان)، کە ئەمە دەقەکەیەتی:—

[٣٠٣] مجلة الثقافة الاسلامية، السنة الاولى، العدد السادس، ص٢٥

" سوڵتان ڕکێفی هەموو بابەتەکانی بەدەستەوەیە. ئەو سیستەمی مافەکانە، سەرکردەی هەموو سنوورەکان و ئەو جەمسەرەیە کە دونیای بەدەوردایە. ئەو پاسەوانی خودایە لەسەر زەوی وسێبەری خودایە بەسەر بەندەکانی، بە سوڵتان ئابڕویان دەپارێزرێ؛ ستەمکاران بەهۆی ئەو سەردەکەون، ستەمکاران سەرکۆنە دەکرێن و ترساوەکان دڵنیا دەکرێنەوە".

ئەو گۆڤارە لە سەدەی بیستەم بەناوی ڕۆشنبیری ئیسلامی دەردەچێت. ئەو گۆڤارە نەشەرم لە ئیسلام دەکات، نەشەرم لەو سەدەیە دەکات کەئێمە تێیدا دەژین. ئەو ئەمڕۆ ئەو شتانە دەنووسێ وەك ئەوەی واعیزەکانی سوڵتان دە سەدە لەمەوبەر دەیانوسی. بۆیە لەسەر موسڵمانان پێویستە ئایینەکەیان لە سەرچاوەکەیەوە وەربگرن، نەوەك لەوکەسانەی کە کاهینی بەکرێگیراون.

پاشبەندی گاڵتەجارییەکە
هەندێک لەپیاوانی ئایینی

خەریك بوو لە چاپكردنی ئەم كتێبەی ئێستا لەبەردەستت دایە تەواو دەبووم، تووشی ڕووداوێکی لەناكاو بووم. دەكرێت ئەمە نموونەیەكی نایاب بێت بۆ گاڵتەجاریی عەقڵی مرۆڤ. ئێوارەی ڕۆژی بیست و هەشتی مانگی شوباتی ڕابردوو، موحازەرەیەكی گشتییم لە هۆڵی ئاداب دا. هەوڵم دا تاوتوێی هەندێك دیاردەی بەدڕەوشتی كۆمەڵایەتیی بكەم لە مەككەی بەر لەبانگەوازی محەمەد. ئاماژەم بۆ ئەوەكرد كە چ لێكچوونێك لەنێوان ئەو بەدڕەوشتییەی ئەو كات قوڕەیش تێیدا دەژیا، لەگەڵ ئەوەی زۆردارانی ئێستای ئەم سەردەمەمان هەیە. ئەوەم لە خەیاڵ نەبوو كەسانێك لە گوێگران قوڕەیش یان خۆشگوزەرانەكانی سەردەمێك لە سەردەمەكان پیرۆز دەكەن.

لە کاتی موحازەرەکە پرسیارم لەبارەی پێغەمبەرەوە لێکرا. بۆچوونی من لەبارەی ئەو پێغەمبەرەوە زانراوە. هەموو ئەو قوتابیانەی کە لە پۆلەکانم ئامادە دەبن و هەموو ئەو خوێنەرانەی کتێبەکانی من دەخوێننەوە، دەزانن من تێڕوانینم لەبارەی پێغەمبەر چۆنە. شتێکم لەو بارەیەوە نییە شایەنی شاردنەوە بێت.

باوەڕی من لەبارەی ئەو پێغەمبەرە جیاوازییەکی زۆری لەگەڵ باوەڕی توندڕەوەکان هەیە. ئەوان لەباوەڕی خۆیان بە خۆشگوزەرانەکان کاریگەربوون، بەپێی ئەو بەخششانەی سوڵتان پێیداون، لێکدانەوە بۆ مێژوو دەکەن. ئەوانە بڕوایان وایە محەمەد قورەیشی خۆشویستووە و لەسەرووی هەموو هۆزەکانی دیکەی داناوە. گوایە قورەش هۆزێکی چاک بوونە و هەموو سیفەتەکانی شەرەف و چاکەخوازییان تێدابووە. تەنها عەیبێکیان هەبووە، ئەویش لە رۆژگاری جاهیلییەت بوون کە بتپەرست بوون. بۆیە خودا پێغەمبەری نارد بۆ ئەوەی لەو نەنگییە نەجاتیان بدات و بەمەش بینە سەرداری خەڵك.

ئەمە باوەڕی ئەوانە لەبارەی پێغەمبەر، ئەوانیش چەندین فەرموودە دەهێننەوە بۆ پشتگیری ئەو باوەڕەیان. کەچی من باوەڕم وایە پێغەمبەر زۆر لەوە مەزنتر بووە. ئەو پەیامە گەورەکەی بۆ ئەوە نەهێناوە، تا هۆزێك بکاتە سەرداری هۆزەکانی دیکە. بەڵکو ئەو شۆڕشگێڕێکی کۆمەڵایەتی بووە، بەر لەوەی کەموکوڕی کەسانی دیکە ببینێت، کەموکوڕی هۆزەکەی دەرخست. ئەمەش ئەرکی هەر پێغەمبەرێکی چاکەخوازە. بۆیە ململانێی نێوان محەمەد و قورەیش توند بوو، گەیشتە جەنگی نێوان مان و نەمان.

محەمەد بەرەچەڵەك قورەیشی بوو. هەندێك لە سەحابە چاکەکانیشی لە قورەیش بوون. بەڵام رەچەڵەکی ئەوان رێگر نەبوو لەوەی رەخنە لەهۆزەکەی خۆیان بگرن و لێی یاخی بن. ئەو خەسڵەتەش لە هەموو خەڵك نییە، تەنها لە هەندێك تاك نەبێت کە

لە کۆمەڵناسی پێیان دەگوترێ خاوەن کەسایەتی سەرڕاست. ئەو کەسانە لە سەرووی سنووری کۆمەڵایەتییەکانن و دوورن لە دەمارگیری قەومەکەیان و کەمرکوڕییەکانیان.

پیاوانی ئایینی لەوە ڕاهاتوون کە قەومەکەی خۆیان بەچاکترین قەوم بزانن، بۆیە دەبینین لە دونیادا شتێک نازانن تەنها شکۆمەندکردنی قەومەکەی خۆیان و سوککردنی بیروباوەڕی کەسانی دیکە نەبێت. ئەوان چاکە لەدەمارگیری تایفیی و نەتەوەیی و هۆزگەرایی دەدۆزنەوە. چاکەکار بەبۆچوونی ئەوان ئەو کەسەیە لەسەر هەق و ناهەق بەرگری لەتایفەکەی دەکات، براکەی سەردەخات ئەگەر زاڵم بێت یان مەزڵوم!.

یەکێک لەوان لە ژینگەیەکی دیاریکراو پەروەردە دەبێت، ئەو لەشتەباوەکان و دابونەریتی کۆمەڵگاکەی ڕادێت و هەر ئەو هەقیقەتەش دەبینی کەلای ئەوان هەیە، بۆیە دەبینین دونیا پڕ دەکات لەخوتبەی بریقەدار. دەیەوێت خەڵک بێتەسەر ئەو باوەڕەی کە لە باوانیەوە بۆی ماوەتەوە. بەڵام کەسی سەرڕاست ڕقی لەو کەسانە دەبێتەوە کەدەڵێن: "**إنا وجدنا آباءنا على أمة وإنا على آثارهم مهتدون**"[٣٠٤].

پێغەمبەرم بە کەسێکی سەرڕاست(شخص حدی) وەسفکرد، پیاوانی ئایینی لەو وەسفە تووڕەبوون. کردیان بەهەرا، هەندێکیان چەمکی کەسایەتی حەدیان بەوە لێکدایەوە گوایە کەسایەتی مەحدودە(سنووردارە) نازانم ئەو لێکدانەوەیان لەکوێ هێناوە. ئەوان بەخواستی خۆیان شرۆڤە بۆ بابەتەکان دەکەن و دواتریش لەو شرۆڤەی خۆیان تووڕە دەبن، یان ڕاستتر ئەوان لەخۆیان تووڕە دەبن. ئەو ڕووداوە ئەو هەرایەم بیردەخاتەوە کە لەکاتی دەرچوونی کتێبەکەم (واعیزی سوڵتانەکان) دروست بوو. لەو کتێبە ئیمام عەلیم بە پیاوێکی شۆڕشگێر وەسفکرد، پیاوانی ئایینی وشەی

[٣٠٤] القران، سورة الزخرف، آية٢٣

شۆڕشیان(الثورة) لەزمانی عەرەبی وا لێکدراپەوە لەوشەی (الثور) وەرگیراوە. هەرا قەوما. جا قوربەسەر ئەو نووسەرەی کە هەرای لەسەر دەقەومێت.

وەك دەردەکەوێت پیاوانی ئایینی دەیانەوێت پێغەمبەر تەنها بۆ خۆیان قۆرخ بکەن.وەك ئەوەی پێغەمبەری تایبەت بەوان بێت. بۆیە رازی نابن خەڵك وەسفێکی پێغەمبەر بکات، تەنها بەو وەسفانە نەبێت کە لەئاهەنگەکانی مەولودی نەبەوی دەیڵێنەوە. ناشزانن ئەو وەسفانەی ئەوان بۆ پێگەی ئەو پێغەمبەرە خراپە, کە لەراستیدا مەزنترین پیاوە لە مێژوودا.

***

ئەوە باوەڕی منە لەبارەی محەمەد، نکۆڵی لێناکەم و لێی پاشگەزنابمەوە. هەر ئەمەم لە موحازەرەکەدا وتووە کە لێژنەیەکی لێکۆڵینەوە بۆ ئەوە مەبەستە پێکهاتووەو تۆماری کردووە. رۆژنامەکانی ئاوخۆش بەیاننامەیەکیان بلاوکردۆتەوە، راستی موحازەرەکەیان بلاوکردۆتەوە. یەکێك لەمامۆستاکان بەیاننامەیەکی هاوشێوەی بلاوکردۆتەوە. وامدەزانی پیاوانی ئاییینی بەمانە وازدەهێنن و رازی دەبن. کەچی لە کۆتایی دا بۆم دەرکەوت ئەوان نە وازدەهێنن و نە رازی دەبن! لەو کارانەش پیاوێکی مافپەروەر پێشەنگی دەکرد کە نووسەری یاسایی بوو. ئەو پیاوە خوای لێ ببووریێ فەرمانگەکەی خۆی جێدەهێشت و هاموشۆی بەرپرسانی دەکرد. دیارە دەیویست ئەستۆی نووسەری ئەوچەند دێرە بشکێنێ.

خۆزگە دەمزانی چی لەمەدا هانی دەدا؟ ئەگەر هاندەرەکە ویژدانە ئایینیەکەی بێت. ئایین هانی دەدات بەر لەوەی بڕیار لە بابەتێك بدات، دەبێت لێکۆڵینەوە بکات. ئەگەر هاندەرەکەشی ویژدانە یاساییەکەی بێت، ئەوا ئەمیش هەمان فەرمانی پێدەکات، کە ئایین پێی کردووە. بەڵام لەوانەیە ویژدانێکی دیکەی هەبێت. ئەمەش کرۆکی بابەتەکەیە.

شاندێك لەپیاوانی ئایینی، بەسەرۆکایەتی ئەو پیاوە یاساییە چوونە وەزارەتی داد ، بۆ ئەوەی داوایەك لەسەر ئەو کافر و زەندیقە تۆمار بکەن، کە منم. تەنها بەوە وازیان نەهێنا، بەڵکو هانی واعیزی مزگەوتەکانیان دا، تا ئەرکی ئایینی خۆیان لەو بوارەدا ئەنجام بدەن. ئەوانیش زۆر بەچاکی بەو ئەرکەی خۆیان هەڵسان. یەکێك لەو واعیزانە کە خەتیبی یەکێك لە مزگەوتە بەناوبانگەکانی بەغدا بوو لەخوتبەی هەینی وتی:" سێ شت وڵات بەرەو بەدڕەوشتی دەبات، ئەوانیش قومار و لەشفرۆشی و دکتۆر عەلی وەردییە !". ئەو واعیزە ئەوەی لە بیرکردووە ئەم خوتبەیەی ئەو و هاوشێوەکانی هۆکارێکی بەدڕەوشتین.

دوای ئەو خوتبە توندانە، سێ پیاو هاتنەماڵەکەم کەسەریان بە مەندیلی سپی داپۆشرابوو. دەوری ماڵیان دابوو وچرپەیان لەگەڵ یەکتر دەکرد. یەکێك لەدراوسێکانم لێیان هاتەدەر و ئەوانیش رایانکرد. لەبەدبەختی لەماڵەوە نەبووم. من لەو باوەڕەدام ئەو سێ پیاوە لەژیانیان دا بەدڕەوشتی قومار ولەشفرۆشی ئەنجام دەدەن، کاتێکیش بیستوویانە واعیز منی لەپلەی قومار و لەشفرۆشی داناوە. ویستویانە هێرشم بکەنەسەر. ئایا زانیویانە من لەگەڵ دوو بەدڕەوشتییەکەی ئەوان رکابەرم؟

ئەوان هەموو ئەو کارانە دەکەن کە ئایین قەدەغەی کردووە. بەڵام کاتێك هۆکارێك بۆ دەستدرێژی دەدۆزنەوە ئەوا دەبنە توندترین کەس لەسەر ئایین. جێگەی داخە کە دەبینین واعیزەکان ئەو جۆرە هیچ وپووچانە بۆ بانگەشە ئایینیەکانیان بەکاردەهێنن. ئەگەر خوێنەر سەیری ئەو کۆنووسە بکات، کە لێژنەی لێکۆڵینەوە لەبارەی موحازەرەکە تۆماری کردووە. دواتریش بەو هات و هاواری بەراورد بکات کە واعیزەکان دروستیان کردووە، ئەوا ئەنجامێکی ترسناکی بۆ دەردەچێت. ئەم گاڵتەجارییە بەڵگەیە بۆ ئەو ستەمەی کە واعیزەکانی سوڵتان لە سەردەمانی رابردوو ئەنجامیان داون. هەر کاتێکیش ئەو بێگوناهانەم بیردەکەوێتەوە کە بەناوی ئایین

لەسەردەستی کاهینەکان لە سەردەمی کۆن کوژراون، ئەوا سوپاسی خودا دەکەم کە منی لە سەردەمی نوێ دروستکردووە.

یەکێك لەرووداوە سەیرەکان ئەوەبوو، یەکێك لە نوێژکەرەکان کاتێك ئەو هێرشەکردنەی لە مزگەوتێکی ناسراو بیستووە، ئەو کەسە لەوانە بوو کە موحازەرەکەی منیان بینیوە. کاتێك چیرۆکەکەی پێ ڕاگەیاندم، پرسیارم لێکرد" بۆچی وەڵامی واعیزەکەت نەدایەوە. کاتێك تۆ بێگومانی لە ڕادەی ئەو جەهالەتەی ئەنجامی داوە؟" وەڵامی دایەوە:" بەخوا ترسام لەوەی بەکوفر تۆمەتبارم بکات" جارێکی دیکە پرسیم:" ئایا ئێستا باوەڕت بەڕاستی ئەو قسانە ماوە کە واعیزەکان دەیڵێن؟" وتی" نا بەخوا".

***

ئیسلام ئەوەی بەسەر پەیڕەوکارانی خۆی واجب کردووەکە بەر لەوەی بڕیار لەسەر دروستی تۆمەتەکە بکەن، لێکۆڵینەوەی لەبارەوە بکەن. وەك دەردەکەوێت پیاوانی ئایینی فەرمان بەخەڵك دەکەن چاکە بکەن، کەچی خۆیان لەبیر دەکەن. ئەمەش یەکێك لەو هۆکارانەی وایکردووە ئەوەی نوێ لە ئایین و پیاوانی ئایینی دوور بکەونەوە.

پیاوانی ئایینی لە دیدی خەڵك نوێنەری ئایینن. هەر کارێکی نابەجێ ئەنجام بدەن، ئەوا بێ ئەوەی هەست بکەن ئایین تێکدەدەن. مرۆڤ لەوە ڕاهاتووە بابەتەکە بە ڕووکەش هەڵسەنگێنێ. ڕووی ئایینیش لەپیاوانی ئایینی بەرجەستە بووە. ئەگەر ئەوان خراپ بن، ئەوا ڕواڵەتی ئایینەکەشیان خراپ دەبێت. ئەو کەسانەی قسەدەکەن و ڕەفتاری پێ ناکەن ئەوا لەلای خودا خۆشەویست نین.

***

مەبەستم ئەوە نییە، هەموو پیاوانی ئایینی لەوجۆرە بن کە ئێمە وا گلەییان لێ دەکەین. دادپەروەریی داوامان لێ دەکات ئیعتراف بەوە بکەین کە چەندین پیاوچاک و ساڵح لەنێو ئەواندا هەیە. هەندێک پیاوی ئایینم ناقبکردۆتەوە بۆم دەرکەوتووە ئەوان لەشۆڕشە فیکرییەکانن و لە خۆشەویستیان بۆ چاکسازی لە یارانی پێغەمبەر دەچن. بەڵام ئەوان بێدەنگن. کێشەکەیان ئەوەیە بێدەنگن.

ئەوان لە خەڵک دەترسن کاتێک قسە بکەن. بۆیە فەزاکە پڕ بووە لە دەنگی ئەو کەسانەی کەختۆکەی سۆزی خەڵک دەدەن و رق وکینە بڵاودەکەنەوە. دەبێت ئەو پیاوانە بزانن کە ئەرکێکی قورس و نەخوازراویان لەبەردەم دایە. هەقیقەت هەمووی قورس و نەخوازراوە. چاکەخواز بایەخ بەوە نادات خەڵک چ دەڵێن. کاتێک خۆی باوەڕی بەو بیرۆکەیە هەبێت کە بانگەشەی بۆ دەکات. تەنانەت ئەو قوربانی بە ناوبانگی خۆی دەدات, بەڵام زەمەن زامنی نەمرکردنی ئەوە کاتێک فێڵبازەکان لەبیر دەچنەوە.

جیاوازییەکی گەورە لەنێوان کەسی فێڵباز و چاکساز هەیە. فێڵباز مەبەستی پێگەیە لەنێو قەومەکەی، بۆیە بایەخ بەوە نادات ئەوان لەسەر هەقن یان ناهەقن، خۆشی وەک چاکەخوازێک دەردەخات. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا حەز دەکات لە سەرووی مەجلیسەکانەوە دابنیشێ و خەڵک لەبەری بوەستن. ئەمەش مانای ئەوەیە ئەو کەسە مەبەستی پێگەیە نەوەك چاکسازی!.

پێغەمبەر محەمەد دەڵێ:" خوێ ناهەق سەعاتێکە. کەچی خوێ هەق تا هاتنی رۆژی قیامەتە" بەڵێ کەسی تەڵەکەباز بۆ ماوەیەکی کورت سەردەکەوێت, بەڵام لە کۆتایی دا دۆڕاوە. لەو سەردەمەدا بە دوو پیاوی چاکەخواز سەرسامم، ئەوانیش محەمەد عەبدەیە لە میسر و سەید موحسین ئەمینە لەشام. شێخ محەمەد عەبدە، لە سەرەتای بانگەشە چاکسازییەکەی بەشێکی زۆری لە جنێوی وەرگرت. تەنانەت بەو

دەجالەیان ناوبرد، کە لەکۆتایی زەمانە دەردەکەوێت. بەڵام ئێستا ئەمرە و هەر هەموو پیاوانی عەمامە بەسەر بەپێگەکەی ئەو ناگەن.

من تا ئێستاش ئەو هەرایەم لەبیرە کە لە بانگەشە چاکسازییەکەی سەید موحسین بەر لە چارەگە سەدەیەك دروست بوو. خەڵك سوکایەتی پێکرد و جنێوی پێدا و پێیان وت زەندیق. بەڵام خۆڕاگر بوو و بەرگری کرد و وەڵامیشی نەدایەوە. دواجار سەید مرد ، بەڵام یادی ئەو نەمرد و نامرێت. ماوەیەکی زۆریش دەمێنێتەوە تا ئەو پڕوپووچییانەی کە ئایینیان شێواندووە لەناو دەچن. کە ئایینیان کردۆتە جێگای پێکەنین.

گومانم لەوە نییە کە زۆرێك لەنموونەی محەمەد عەبدە و سەید موحسین ئەمین لەنێو پیاوانی ئایینی هەن، بەڵام بێ دەنگن و فەزاکەش پڕ بووە لەدەنگی ئەو پیاوانەی خۆیان بەئایین دەردەخەن و ئاینیش لەوان دوورە. ئێستا کاتی ئەوە بۆ بێدەنگەکان هاتووە، قسە بکەن!

***

دەمەوێ ئەو کتێبە بەو قسانە کۆتایی پێبهێنم کە پێشتر لەکۆتایی کتێبی واعیزی سوڵتەکانم نووسیوە. ئەمیش ئەوەیە کاتی سوڵتانەکان بەسەرچوو، کاتی گەلان هاتووە. ئێستا کاتی ئەوەیە کودەتایەك لەشێوازی بیرکردنەوەمان ئەنجام بدەین. بۆ ئێمە گونجاو نییە، ئێمە لەسەدەی بیستەمین کەچی بەشێوازی پێشینانمان لەسەدە تاریکەکان بیر بکەینەوە.

سەردەمی نوێ زەنگی ئاگادارکردنەوەمان بۆ لێدەدات، دەبێت گوێ لەو زەنگە بگرین بەر لەوەی کات بەسەربچێت. ئەو بەدەنگێکی بەرز بەرەو ڕوومان دێت کە گوێچکە کەڕ دەکات. گونجاو نییە وەك نەعامە بین سەری خۆمان لەخاك بنێین بۆ ئەوەی ڕاوچی نەمانبینێ. ئەم ڕاوچییەکە نابینی، وادەزانێ ڕاوچییەکەش ئەو نابینی.

ئەوەی نوێ بیری نوێ دەخوێنێت. زیهنی پڕبووە لە لۆژیکی واقیعیی. بیرکردنەوەی کەسانی کۆشکی بلورین قبوڵ ناکات کە زەمانە لێی تێر بووە. ئەوانە داوا لە پیاوانی ئاینی دەکەن ئەو بیرۆکانەی پێبدات کە لەگەڵ زەمەن بگونجێن. بۆ ئەوەی ڕێز لەوان بگرن و گوێبیستی قسەکانیان بن. ئەگینا گاڵتە بەوان دەکەن و بەجێیان دەهێڵن. بیرکردنەوە وەک چەکە بەتێپەڕبوونی ڕۆژگار دەگۆڕێت. ئەوەی دەیەوێت لەسەر بیرکردنەوە کۆنەکەی بمێنێتەوە وەک ئەوەیە بەچەکی عەنتەرەی کوڕی شەداد لەبەرامبەر تفەنگ شەڕ بکات. دانای ئیسلام عەلی کوڕی ئەبوتالب دەڵێ:" منداڵانتان فێری نەریتی خۆتان مەکەن. چونکە ئەوان لەسەردەمێك دەژین، سەردەمی ئێوە نییە" ئێستاش کاتی ئەوە هاتووە گوێ لەو بانگەوازە بگرین. کە لە پشتی چەندین سەدەی ئایندەوە دێت!

١٩٥٦/٤/١

عەلی وەردی

Galtecarî

D. Ély Uerdi

ÉqliMirov

AWER 186

نرخ: ٨٠٠٠ دینار

Cover: Akar J. Kakaways